ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ
2015
№ 4 (124)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія
М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
С. А. Леп'явко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянко,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада
І.М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т.П.Демченко,
А.Л. Курданов,
В.В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
В.М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор
О.В.Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 1 від 31 серпня 2015 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ
Адруг А. Зображення чудотворних чернігівських ікон у графіці Чернігова та Новгорода-Сіверського другої половини XVII – початку XVIII століть. 3
Ситий І. Сигнет Олександра Македонського з музею ім. В.В. Тарновського. 10
Лаєвський А. Старшинський корпус Стародубського полку за доби гетьмана Івана Мазепи. 18
Пиріг П. Пилипа Орлика не покидала думка про вільну Україну. 33
ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ
Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. 44
Доценко А. Будинок полкової канцелярії в Чернігові у кінці XIX ст. 57
Тимошик М. Село Данина як центр благочинного округу. 64
ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА
Руденок В., Новик Т. Болдиногірські монастирі Чернігова. 73
Тригуб О. Нові матеріали з історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у другій половині XVIII ст. 84
Тарасенко О. Джерела з історії Чернігівської єпархії (прибутково-видаткова книга Рихлівського Миколаївського монастиря). 92
МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ
Дятлов В. Події Північної війни в Україні у донесеннях Георга Кайзерлінга (1708 – 1709 рр.) 112
Мицик Ю. З польських рукописних збірників про Сіверщину останньої третини XVII ст. 120
СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ.
Москаленко В. Про газету «Громада». 124
РОЗВІДКИ
Москальов Д. Особливості російської антикварної практики другої половини XVIII – середини XIX ст. 128
Ігнатова Л. Передумови та заходи по впровадженню указу від 9 листопада 1906 р. у Чернігівській та Полтавській губерніях (на матеріалах періодичної преси). 141
Чуткий А. Праця О. О. Русова в Київському комерційному інституті. 148
Іваницька С. Постать Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова 1900 – 1919 років. 157
Каганова І. Краєзнавчо-видавнича діяльність Чернігівської ОУНБ імені В.Г.Короленка: сучасний стан та перспективи. 177
Миронець Н. Епістолярні джерела про становлення і початок діяльності видавництва «Дзвін» (1907–1916 роки). 182
Рамазанов Ш. Новий погляд на події передвоєнного часу: дискусії у сучасній історичній науці. 201
Стеших О. Взаємини партійно-державної номенклатури і суспільних мас в Українській РСР у 1965 – 1985 рр. 208
ЮВІЛЕЇ
Боровик А. І.Ф. Ройфман – директор Чернігівського педагогічного інституту (1933 – 1935 рр.). 215
КРАЄЗНАВЧІ НОТАТКИ
Студьонова Л. Чарівник, віртуоз. 221
Матющенко Б. Пригода букви. 225
РЕЦЕНЗІЇ. АНОТАЦІЇ. ОГЛЯДИ
Демченко Т. Могилянський М. Честь. Вбивство: Вибране / Михайло Могилянський; вст. ст. Т. Синьоок. 230
Половець В. Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. 236

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.
Індекс 74325
Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10
Телефон для довідок 95-74-18
Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94 (744)

Анатолій Адруг

●

ЗОБРАЖЕННЯ ЧУДОТВОРНИХ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ІКОН У ГРАФІЦІ ЧЕРНІГОВА ТА НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

Стаття присвячена зображенням чернігівських чудотворних ікон у графіці Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть.

Ключові слова: Чернігів, чудотворні ікони, графіка, друкарня.

Традицію відтворення у графіці чернігівських чудотворних ікон було розпочато у новгород-сіверській друкарні і продовжено пізніше у Чернігові. На звороті титульного аркуша книги І. Галятовського «Скарбница потребная» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) вміщена гравюра на дереві із зображенням чудотворної ікони чернігівської «Єлецької Богоматері» (70 х 60 мм). Це відтворення ікони було повторено на звороті сьомого ненумерованого аркуша книги І. Галятовського «Alkoran Machometow», яка побачила світ у чернігівській друкарні 18 травня 1683 р. Графічний твір являє собою композицію в лінійній рамці, де власне ікона представлена на ялині в оточенні сяючих променів. Під деревом на стрічці (бандеролі) є напис: «Образ Пресвятой Богородицы Елецкой Черниговской». Праворуч Успенський собор чернігівського Єлецького монастиря, звернений до глядача своїм головним західним фасадом. Ліворуч – вежі та стіна чернігівської фортеці.

Графічне зображення чудотворної ікони «Єлецької Богоматері» у згаданих виданнях за загальною композицією близьке до ікони, яка знаходилась у харківському Успенському соборі. Вона мала невеликі розміри (59 х 46 см) і призначалася не для іконостасу. Тому і возив її із собою князь Данило Баратинський і через хворобу залишив її у Харкові. Як і на гравюрі, Богородиця з дитиною на дереві в овалі із язиків полум'я. У нижній частині ікони напис крупним шрифтом: «Образ пресвятыя Богородицы Елецкая Черниговской» [1, С.53 – 54]. Подібність композицій та майже ідентичність написів унизу свідчать також і про те, що ікона, привезена до Чернігова із Володимира в січні 1676 р., мала дещо іншу іконографічну схему, ніж та, яка до XX ст. знаходилася в іконостасі Успенського собору чернігівського Єлецького монастиря.

Певний час вважалося, що саме в Новгороді-Сіверському вперше в Україні з'явилася гравюра на міді. Малося на увазі зображення чудотворної ікони чернігівської Іллінської Богоматері на звороті другого ненумерованого аркуша у книзі Л. Барановича «Ksiega rodzaiu» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) розміром 12 х 9,8 см. Гравюра була повторена в чернігівському виданні іншої книги Л. Барановича «Notiy piec ran Chrystosowych»

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства (доктор філософії), доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

1680 р. Згодом виявилося, що мідерити раніше були відомі у виданнях Києва і Львова 1615 – 1644 років [4]. Але залишається незаперечним той факт, що перша гравюра на міді в Лівобережній Україні з'явилася саме у Новгороді-Сіверському 1676 р.

У нижній частині гравюри на білому тлі паперу зроблено такий римований напис:

Гора близ Чернигова Болдинская звана,
Там чудами светлеет Пречистая Панна.
В монастыре во храме Илии Святого
Визерунок то власный образа оного.

Підпис гравера відсутній. М. Гембарович на основі подібності тлумачення тла і способу показу дерев у попередніх творах відніс авторство цієї гравюри Лаврентію Крщоновичу. Він назвав це першою спробою праці гравера після прибуття його в Україну [3, С.267; 9, С.80]. До певної міри можна погодитися з цією думкою. Гравер відтворив у загальних рисах композицію чудотворної ікони чернігівської Іллінської Богоматері. Але на відміну від самої ікони, відомої за знімком 1911 р., гравірована ікона має прямокутний формат без напівкруглого завершення, характерного для іконостасного образу. У книзі ікона має накладну рамку простої форми. Зовні це схоже також і на існування ковчегу з нешироким полями по периметру. Хоча можна припустити наявність накладеної на дошку нешироко рами. На користь цієї думки свідчать видимі стикування між окремими частинами накладної рами. Цікава особливість – художник увів до композиції елементи пейзажу, про які згадано в уже наведеному тексті напису. Ліворуч бачимо Болдину гору з дубом. Монограми Марії та І. Христа розміщені так само, як і в зображенні чудотворної ікони на фотографії 1911 р. В цілому ж цей твір засвідчив не дуже вправну руку гравера.

Інше зображення чудотворної ікони чернігівської Іллінської Богоматері вміщено в новгород-сіверському виданні «Чуда девы Марии» 1677 р. на звороті четвертого аркуша. Композиція виконана в техніці ксилогравюри (127 х 93 мм). Композиція оточена прямокутною лінійною рамкою. Доволі точно і вправно передані особливості композиції й іконографії чудотворної ікони. Внизу в лінійному обрамленні вміщено напис:

Се визерунок правдивый Образа, который
В рок на тысяча шестьсот шест на десятый вторый
Плакал под Черниговом при горе Болдинской
И днесь чудодействует во церкви Ильинской.

Підпис майстра відсутній. Монограма Марії та І. Христа вміщена без рамок, як це було в попередній гравюрі та в іконі Іллінської Богоматері на фотознімку 1911 р. На думку Т. Н. Камєнєвої, гравюра була повторена в чернігівських виданнях «Октоїху» 1682 р. (на звороті титульного аркуша одного варіанту друку) та «Руна орошенного» 1683 р. [5, С.232]. Проте при безпосередньому порівнянні цих гравюр упадають в очі деякі відмінності при загальній спільній іконографічній схемі. У чернігівських виданнях відсутній процитований текст у нижній частині композиції. Є відмінності в одязі зображених і в тлумаченні тла – у чернігівських друках воно вкрите горизонтальним штрихуванням. Тобто це нові твори, які дуже близькі композиційно. Близькою за загальною композицією до гравюри на дереві на звороті титульного аркуша «Октоїха» 1682 р. є подібна композиція на тому самому місці у книзі І. Максимовича «Феатрон» (Чернігів, 1708 р.). Так само, як є відмінність у зображеннях Троїцького собору, впадає в очі не дуже значна різниця і у відтвореннях чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері». Більш спрощене відтворення ікони двічі бачимо на сторінках чернігівського друку «Полуустав» 1703 р. (ЧІМ, інв. № АЛ – 1788). Це – невелика гравюра на дереві розміром 8 х 5,5 см без підпису автора. Обведена лінійною рамкою вона дає уявлення про іконографічну схему малярського твору Григорія Константиновича. Подібне схематичне зображення ікони в прямокутній рамці було вміщене у тезі Івана (Іларіона) Мигури Ісаї Васинкевичу (Київ, 1704) – старшому монастиря Святого Духу у Вільно [7, фрагмент тези із зображенням ікони на С.428].

Можна сказати, що перші графічні зображення чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» зафіксували її загальну композицію та іконографічну схему, а також зовнішнє оформлення твору у вигляді накладної нешироко рамки. Через деякий час вигляд ікони змінився. І в 1689 р. на звороті другого ненумерованого аркуша другого чернігівського видання «Руна орошенного» Дмитра Туптала ці зміни відбились у мідериті з відтворенням ікони. Тут тло ікони з рослинним орнаментом не відповідає декоративним мотивам, які можна побачити на фотографії образу 1911 р. Ритування орнаменту на рамці має інший характер і виконано на темному (майже чорному) тлі. Тло ікони відтворює рельєфний орнамент на левкасі, вкритому позолотою чи сріблениям. На головах Богородиці і дитини з'явилися корони, що свідчили про їхню появу і в дійсності на іконі. Мабуть, реально існувала і рама із соковитим бароковим орнаментом із листя аканта. У долішній частині рами бачимо герб Лазаря Барановича, головною частиною якого є пелюстковий хрест. Його форма стала зразком для влаштування великих вікон на фасадах чернігівського Троїцького собору фундації того ж Л. Барановича. Дещо пізніше такі вікна з'явились у Катеринінській церкві Чернігова. Варто зазначити, що про оздоблення чудотворної ікони йдеться у передмові до чернігівського видання «Тріоді цвітної» 1685 р. Її автором був ігумен чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович, який відомий як літератор і гравер.

У чернігівському виданні «Руна орошенного» 1696 р. в техніці мідериту дещо інакше відтворена ікона «Іллінської Богоматері». Ікона також оточена рамкою з пружним акантовим листям, яке вельми нагадує подібний орнамент, виконаний червоним на білому тлі відкосів центрального барабану Троїцького собору – головного храму чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, при якому діяла друкарня. Характер орнаменту відрізняється від попередньої гравюри. Відмінність між ними полягає і в появі в нижній частині композиції напису: у три рядки «Изображениіе чудотвонія икони Пресвятыя Богородицы в монастыру Свято Троицком Ильинском Черниговским». Інший і орнамент ритування на тлі зображення.

Тут виникає питання, чому ікона «Іллінської Богоматері» тут представлена без шати ікони і без шати кіоту ікони. Адже влітку 1695 р. на день освячення Троїцького храму і була влаштована велика шата кіоту ікони. Найвірогідніше, встановили її у Троїцькому соборі на свято пророка Іллі 20 липня (старого стилю) 1695 р. [2, С.51]. На думку В.Г.Пуцка, кіот з'явився в Троїцькому соборі в той час, коли книга була вже готова до друку [6, с.114]. Проте і після встановлення кіоту в Троїцькому соборі в книгах чернігівської друкарні не було зображень чудотворної ікони разом з кіотом. Це можна пояснити тим, що художники виробили власну традицію графічного відтворення ікони, а також складністю графічної версії великої композиції шати кіоту на сторінках книг навіть найбільшого формату. У «Молитвослові» 1692 р. та «Зерцале от писания божественного» 1705 р. чернігівського друку вміщені варіації попередніх графічних версій ікони в техніці ксилогравюри, розпочату в 1677 р. в «Чудах діви Марії» (Новгород-Сіверський).

1725 р. побачила світ ще одна графічна версія ікони гравера Гавриїла. Два примірники твору знаходяться у Сербії – у Ковині і в Сербському музеї в Шентендре. Ще один варіант підписаний Гавриїлом двома роками пізніше. Його примірники зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві і Державній бібліотеці у Петербурзі [8, С.318].

Зображення чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» разом з кіотом, вкритим шатою, стало можливим у станковому графічному творі – «Дедикації» (присвяті) гетьману Івану Мазепі. Угорі в центрі складної композиції вміщена графічна версія ікони в рамці із пружним рослинним орнаментом. Цей варіант дуже близький до мідьориту в книзі «Руно орошенное» Д.Туптала чернігівського друку 1696 р. Різниця лише в деяких деталях та напису внизу. Ікона входить до складу шати кіоту, яка на аркуші в цілому подібна до реальної шати, що збереглася. Хоча існують між ними і відмінності. У нижній частині під іконою серед інших зображень вміщено текст Дедикації під назвою «Кіот среброкований». Підпис гравера відсутній. Зроблено припущення про створення графічного аркуша І. Щирським у 1691 р. Атрибуція здійснена на основі консультацій Д. Степовика. Цей твір опублікований у двох книгах

Зображення чудотворної чернігівської ікони «Єлецької Богоматері» у книзі І. Галятовського «Скарбниця потребная» (Н.-Сіверський, 1676 р.). Гравюра на дереві.

Зображення чудотворної чернігівської ікони «Іллінської Богоматері» у книзі Лазаря Барановича «Ksiega rodzaiu» (Н.-Сіверський, 1676 р.). Гравюра на металі.

Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі «Чудо Девы Марии» (Н.-Сіверський, 1677 р.). Гравюра на дереві.

Зображення ікони «Іллінської Богоматері» в книзі «Октоїх» (Чернігів, 1682 р.). Гравюра на дереві.

Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі Івана Максимовича «Феатрон» (Чернігів, 1708 р.). Гравюра на дереві.

Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі Д. Туптала «Руно орошенное» (Чернігів, 1689 р.). Гравюра на металі.

Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у графічному аркуші «Дедикація (присвята) гетьману Івану Мазепі» (1695 р.). Гравюра на металі.

Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі Д. Туптала «Руно орошенное» (Чернігів, 1696 р.). Гравюра на металі.

Зображення ікони «Іллінської Богоматері» у книзі «Зерцало от писания божественного» (Чернігів, 1705 р.). Гравюра на дереві.

повністю і у фрагментах [3, С.267; 7, С.487].

Отже, початок графічним версіям чернігівських чудотворних ікон «Єлецької Богоматері» та «Іллінської Богоматері» поклали книги, присвячені цим образам. Вони побачили світ у новгород-сіверській друкарні з ініціативи Лазаря Барановича. Ікона «Єлецької Богоматері» отримала графічне відтворення у Новгороді-Сіверському 1676 р. та у Чернігові 1683 р. Ці гравюри на дереві зафіксували ікону 1670-х років близькою за композицією до того образу, що знаходився в харківському Успенському соборі. Це означає, що існуюча нині ікона «Єлецької Богоматері» відрізняється від образу, привезеного до Чернігова 1676 р., і створена пізніше в 1690-х роках [1, С.38 – 55].

Чудотворна ікона чернігівської «Іллінської Богоматері» була відтворена у техніках ксилогравюри та гравюри на металі. Саме версія ікони в мідериті у книзі Лазаря Барановича «Ksiega rodzaiu» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) стала першою гравюрою на міді, надрукованою в Лівобережній Україні. Вона була повторена в чернігівському виданні 1680 р. Можливо, гравюра належить штихелю Л. Крщоновича. Саме вона зафіксувала первісний вигляд ікони з неширокою рамкою. У техніці гравюри на дереві перша графічна версія ікони «Іллінської Богоматері» з'явилась у новгород-сіверському виданні книги «Чуда діви Марії» 1677 р. У творі точно передано особливості композиції та іконографії. Гравюра була повторена в інших виданнях з деякими змінами. У техніці гравюри на металі в чернігівських виданнях «Руна орошенного» 1689 р. і 1696 р. Д. Туптала зафіксовано зміни в зовнішньому вигляді образу. Зображення ікони «Іллінської Богоматері» разом з шатою кіоту з'явилось у великій графічній композиції «Дедикації І.Мазепі» 1690-х років. Графічні версії чернігівських чудотворних ікон (особливо «Іллінської Богоматері») засвідчили велику популярність цих образів та їхнє поширення не лише в Україні, а й в інших православних країнах.

1. Адруг А.К. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть / Анатолій Адруг. – Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦІНІ, 2013. – 182 с.: іл..

2. Адруг А. Видатна пам'ятка золотарства / Анатолій Адруг, Ганна Арендар // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С.46 – 52.

3. Гетьман. Осмислення: науково-популярне видання / Упоряд. О.Ковалевська.– К.: Темпора, 2009. – 368 с.: іл. – С. 267.

4. Исаевич Я.Д. Первые гравюры на меди в книгах типографий Украины / Я.Д.Исаевич // Памятники культуры: новые открытия. Ежегодник 1978. – Ленинград, 1979. – С. 301 – 307.

5. Каменева Т.Н. Черниговская типография, ее деятельность и издания / Т.Н.Каменева // Труды Гос. ордена Ленина библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – М., 1959. – Т. 3. – С. 224 – 383.

6. Пуцко В. Мазепина шата в Чернігові / Василь Пуцко // Родовід. – 1996. – № 2(14). – С.112 – 116.

7. Радишевський Р.П. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого

бароко / Ростислав Радишевський, Володимир Свербигуз. – К,: Вид. Центр «Просвіта», 2006. – 552 с.: іл.

8. Deluga W. Ukrainskie grafichne wyobrazenia cudownych ikon maryjnych z XVII i XVIII wieku / Waldemar Deluga // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Віповід. ред. В.А.Смолій. – К., 2008. – С.312 – 335.

9.Gebarowicz M. Wawrzyniec – Laurenty Krzczonowicz, nieznany sztycharz drugiej polowy XVII wieku / M Gebarowicz // Folia historiae artium. – Krakow, 1981. – S. 49 – 120.

Статья посвящена изображениям черниговских чудотворных икон в графике Чернигова второй половины XVII – начала XVIII столетий.

Ключевые слова: Чернигов, чудотворные иконы, графика, типография.

The article is devoted to featuring the icons in Chernihiv graphics Chernihiv second half of the 17 th – early 18 th century.

Keywords: Chernihiv, miracle – working icons, graphics, printing.

УДК 94(744)

Ігор Ситий

●

СИГНЕТ ОЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО З МУЗЕЮ ІМ. В.В. ТАРНОВСЬКОГО

У статті йдеться про візантійський золотий перстень-печатку з різьбленим зображенням Олександра Македонського, точніше з сюжетом «Вознесіння Олександра Македонського».

Сюжет має виразно імператорський статус і в Київській Русі міг вміщуватися на речах лише князівського походження. Аналіз літописів дозволяє припустити, що перстень міг належати чернігівським князям Олегу Святославичу або Володимиру Мономаху або володимирському князю Всеволоду Юрійовичу Велике Гніздо. Сигнет є матеріальним свідченням еволюції державних устремлінь руських князів, їхнього прагнення збудувати на Русі державу рівня Візантійської імперії. Остання, в свою чергу, активно залучала в свої геополітичні комбінації руських князів, у т. ч. через свої духовні та матеріальні цінності. Окрім цього, можна припустити, що ідеї II Єрусалиму або III Риму в руських землях сягають своїм корінням принаймні XI – XII ст.

Ключові слова: печатка, Київська Русь, Візантія, Чернігів, Олександр Македонський.

На середину XIII ст. Чернігів був одним з найбільших міст Європи, укріплена площа якого становила 350 га, міська агломерація (з відкритими посадами) сягала 400 га. Уже 992 р. в Чернігові була заснована єпископія[1]. Місто було центром одного з найбільших давньоруських князівств, у якому бурхливо розвивалися ремесла, промисли та торгівля. Звідси у руках князівської родини, бояр, дружинників, міщан накопичилися чималі статки. Вченим відомо понад 12 скарбів, знайдених на території давнього Чернігова, які датуються XI–XIII ст.[2]

Нашу увагу привернув скарб з коштовних речей, що був знайдений у південній каплиці Борисоглібського собору. Як відомо, під час ворожих нападів коштовні речі досить часто ховали в мурованих спорудах, щоб потім їх легше було відшукати[3].

Борисоглібський собор був споруджений чернігівським князем Давидом Святославичем як храм-усипальниця князів династії Давидовичів. У збудованому храмі похований сам князь Давид Святославич (1123 р.) і його син – великий князь Ізяслав Давидович (1161 р.). Ймовірно, в сімейній усипальниці був похований і Володимир Давидович[4].

Окрім цього, у літописній статті під 1116 р. сповіщається про смерть черниці-княжни Предслави Святославівни, яка, на думку П. Д. Барановського, могла бути черницею Борисоглібського монастиря[5].

При проведенні планувальних та дослідницьких робіт біля південного фасада Борисоглібського собору в Чернігові у вересні 1957 р. були знайдені залишки стін паперті та каплички, які були побудовані з цегли, аналогічній цеглі собору. Скарб, що складався з 2 срібних браслетів, які були натягнуті на золотий перстень зі щитком, 11 золотих жіночих прикрас та золотого витого кільця, був укладений у щілину або нішу стінки паперті[6].

Усього у схові знайшли 17 золотих предметів (колт, 3 ажурні скроневі кільця, 5 полих скроневих кілець, 2 сережки, 4 ланцюжки) та 2 срібні браслети[7].

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В. В.Тарновського.

Час, коли вони були приховані, визначався М. Холостенком, на підставі досліджень Борисоглібського собору, не раніше кінця 30-х рр. XII ст.[8]

Мал. 1

Мал. 2

За свідченням чернігівських археологів Л. Ситої та В. Мудрицької, вироби, з яких складався скарб, широко відомі в Києві, Ізяславлі, Переяславлі, на Княжій горі. Вони відносяться до IV групи скарбів, захованих між 1170-ми рр. і 1240 р. Скарб збірний. Фактично це 2 комплекти прикрас головного убору. На їхню думку, хронологічні рамки скарбу обмежуються 30-ми рр. XII ст. – 1239 р., коли Чернігів захопив хан Менгу[9].

Калузький дослідник В. Пуцько писав, що скарб становить певний виняток серед інших давньоруських скарбів, адже в його складі візантійський золотий перстень-печатка з різьбленим зображенням Олександра Македонського (мал. 1, 2, 3, 6)[10].

Опис сигнета та трактування його сюжету мають у спеціальній літературі певні розбіжності.

М. Холостенко так описав артефакт: «Перстень прикрашений орнаментом, виконаним у техніці контурної черні, на 2 повздовжних боках щитка та по обох сторонах в місці примикання кільця до щитка. На самому щитку вирізана фігура чоловіка, що підняв обидві руки, обабіч – 2 птахи, спинами до чоловіка із повернутими до нього головами. Це сюжет

Мал. 3

Мал. 6

Мал. 5

Мал. 5.2

«Вознесіння Олександра Македонського». Його бачимо на центральному щитку діадеми з Києва (мал. 5, 5.2). У скульптурному виконанні подібний сюжет поміщений на закомарі Дмитрівського собору у Володимері» (мал. 4)[11].

Мал. 4

Детальнішу характеристику сигнета подали Л. Сита та В. Мудрицька: «Перстень-печатка з пластинчастою дужкою, зі зведеними незамкненими кінцями. На шестигранному щитку – заглиблене, із залишками черні, зображення постаті людини з піднятими вгору руками, з обох боків розміщено по одному птаху спинами до людини з повернутими до неї головами. Бічні

грані щитка прикрашені завитками рослинного орнаменту, виконаними у техніці гравірування з черню. На думку В. Г. Пуцка – зображено *Даніїла в рові з левами*»[12]. Це частина чернігівського скарбу 1883 р., який зараз зберігається в Ермітажі[13]. Як бачимо, в головних деталях опису сигнета вони наслідують М. Холостенка. Проте подають іншу трактовку сюжету, з посиланням на В. Пуцка. Зауважимо, останній тричі міняв своє трактування сюжету сигнета.

Та вже через три роки Л. Сита та В. Мудрицька підтримають трактування сюжету М. Холостенка: «Перстень. Початок XII – перша половина XIII ст. Золото, лиття, гравірування, чернь. Діаметр – 22 мм, внутрішній діаметр – 17 мм, ширина пластини – 10 мм, щиток – 14х14 мм. Має пластинчасту дужку зі зведеними незамкненими кінцями та шестигранний щиток. На щитку заглиблене, із залишками черні зображення постаті людини з піднятими вгору руками, з обох боків від неї – по одному птаху спинами до людини з повернутими до неї головами (популярний у середньовічному мистецтві сюжет «Вознесіння Олександра Македонського»). Бічні грані щитка прикрашені завитками рослинного гравірованого орнаменту, заповненого черню. На внутрішній поверхні щитка продряпані: по центру – чотирикінцевий хрест, в нижньому лівому куті – літера *N*»[14].

Подібні сигнети відносяться до типу пластинчастих прямих незамкнутих перснів[15].

У вересні 2014 р. ми оглянули артефакт. За нашими обмірами розмір щитка становить 15х12 мм, товщина 3 мм, діаметр кільця 20 мм, висота 21 мм, вага 13,61 г., проба золота 999,9°. Інв. № И 5688. Відмічаємо деформацію кільця та сильну потертість. Сигнет був переданий в Чернігівський історичний музей у складі скарбу по акту від 15.09.1957 р. Масивність, діаметр кільця, матеріал, сюжет, значна потертість свідчать про те, що сигнетом довгий час користувався чоловік високого соціального статусу.

Слід зазначити, що персні археологи знаходять у Чернігові досить часто. Вони виявлені у 23 похованнях. Дослідники зазначають, що персні фіксувалися на пальцях як правої, так і лівої руки, проте частіше на правій. У похованні № 6 по вул. Фрунзе, 34 персні виявлені на пальцях обох рук. Артефакти виготовлені зі срібла або бронзи, в одному випадку – із золота[16].

Проте повернемося до сюжету. Вище зазначалося, що його можна побачити на східній закомарі південного фасаду Дмитрівського собору XII ст., що у Володимирі-на-Клязьмі. На думку дослідників, він символізує могутність властителя[17]. Якого саме? Звісно, Всеволода III Велике Гніздо, наймогутнішого князя Північно-Східної Русі. У цей час авторитет князя отримав загальноруське визнання. Також відомо, що він виховувався при візантійському дворі, тобто був добре обізнаний на імперській символіці. Окрім цього, зміцнюється авторитет церкви, надійної і вірної опори князя. Все це віддзеркалилося в архітектурі, яка слугувала ідейною зброєю в руках князя та церкви і в якій прославлялося та увічнювалося досягнуте[18]. Сюжет на закомарі був наочним втіленням претензій князя на сакральність своєї влади, яка, на його думку, дорівнювалася владі візантійських імператорів.

Важливі деталі щодо трактування сюжету знаходимо в описах діадеми. Сучасний опис цього артефакту натрапляємо у колективній праці співробітників Музею історичних коштовностей України, де він зараз зберігається: «Діадема XII ст., золото, перли. З колекції Б. І. та В. Н. Ханенків. Скарб поблизу с. Сахнівка, Черкаська обл. Випадкова знахідка 1900 р. Інв. № Дм-1783. На центральній частині зображено сцену Вознесіння Олександра Македонського. Життєпис македонського царя, що нагадує казки «Тисячі й однієї ночі», мав велику популярність протягом століть як на Сході, так і на Заході. Відомий він був і в Стародавній Русі. В імперському мистецтві Візантії цей сюжет втілював ідею звеличення і обожнення влади автократа, якій підкоряються і земля, і небо. Цю ж ідею – уславлення божественної влади київського князя – втілив у своєму творі невідомий київський ювелір (київська княжа майстерня)»[19].

Деякі уточнення стосовно сюжету можна знайти у першому описі діадеми: «Диадема золотая эмалированная. 1900 г. найдена по близости с. Сахновки, Каневского уезда Киевской губернии на городище, в 2 глиняных горшках 26 вещей: серебрянные браслеты, колты, золотые шейные гривны, золотая эмалированная диадема, золотая

эмалированная цепь, 4 золотые эмалированные панагии, золотые колты, золотой налобник, 2 золотые низки, 2 пары золотых серьг, 7 золотых серьг, золотая серьга с бусиной, височные золотые кольца, золотое ожерелье, ¼ золотой гривны, 7 киевских гривен, 3 золотых пластины, золотые бусы, 2 золотые византийские монеты, кусок парчи, обломки перламутра и бусин»[20]. «Золотая княжья диадема. Центральный киотец занят поясным изображением мужской фигуры, одетой в синее платье, с оплечьем и лором, украшенными разноцветной эмалью, изображающей цветные камни; на голове высокая корона желтого цвета, руки расставлены в стороны и в каждой из них по скипетру или знамени, состоящему из ручки и укрепленного на конце ее четыреугольника; на четыреугольниках по крещатой лилии, ручки богато орнаментированы разноцветной эмалью. Фигура помещена в шаре, по бокам которого изображены два грифона, занимающие и всю нижнию часть пластинки; фигуры грифонов длинные на коротких ногах. Композиция эта должна изображать Александра Македонского, поднимающегося на небо на колеснице, влекомой двумя грифонами, согласно средневековой легенде»[21].

Цікаво, що М. Грушевський називав діадеми коронами княгинь XI–XII ст. з Київщини і порівнював їх з «чільцями» гуцульських молодиць з жовтої міді[22].

У підсумку дуга розповсюдження речей з сюжетом «Вознесіння Олександра Македонського» вимальовується наступним чином: Візантія→Канів→Чернігів→ Володимир-на-Клязьмі.

Сюжет має виразно імператорський статус і в Київській Русі міг вміщуватися на речах лише князівського походження. Якому саме князю міг належати описаний вище сигнет? Є кілька версій.

Версія перша. Згідно з літописами чернігівський князь Олег Святославич провів кілька років на о. Родос[23], де одружився зі знатною гречанкою Феофанією Музалон, яка походила з роду, що був тісно пов'язаний з візантійською імператорською династією Комнинів. Відомо, що Феофанія Музалон мала власну печатку, де іменувала себе руською княгинею[24]. Можливо, через посередництво Музалонів князь отримав знаковий сигнет, мовляв, тебе очікує велике майбутнє, якщо будеш вірним васалом Імперії. У липні 1094 р. Олег штурмував Чернігів і вигнав Володимира Мономаха, знову посівши князівський стіл[25]. З часом від нього перстень міг потрапити до братів Давида Святославича (князь чернігівський 1097–1123), Ярослава Святославича (1123–1127) або до сина Всеволода Ольговича, князя чернігівського (1127–1139). Олег Святославич помер 1.08.1115 р. у Новгороді-Сіверському, але похований у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі[26].

Версія друга. За легендою Володимир Мономах нібито одержав від свого діда по матері візантійського імператора Костянтина Мономаха, царські регалії – бармі і корону[27]. Але шапка (корона) Мономаха – середньоазійського походження, виготовлена у XIV ст.[28] А от діадема з-під Сахнівки зі знаковим сюжетом? Може, це діадема Мономаха або його дружини і має візантійське походження, а не київське, як вважають київські музейники? Можливо, у легенді маємо деякі перекручення, спотворення, а насправді це відлуння реального факту: Костянтин подарував перстень та діадему. Можливо, сигнет Мономаха якимось чином потрапив до Олега Святославича, коли останній вигнав його з Чернігова у 1094 р.?

Є ще деякі цікаві деталі з біографії Володимира Всеволодовича, які дозволяють реконструювати ще один шлях, як перстень з імператорським сюжетом потрапив до князя. Донька Мономаха Марія була дружиною Леона, сина грецького імператора Діогена. Цей Леон у 1116 р. воював з візантійським імператором Олексієм Комнином за допомогою тестя[29]. Русичи мали успіх у Фракії, тому Олексій Комнин прислав до Мономаха ефеського митрополита Неофіта з миром, який підніс дари: хрест з животворящого дерева, царський вінець, сердолікову чашу, яка належала імператору Августу, золоті ланцюги тощо. Неофіт поклав вінець на Мономаха і назвав *Царем*[30]. Можливо, серед дарів був і сигнет. Або ще один шлях – 1122 р. шлюб онучки Мономаха, доньки Мстислава з князем із династії Комнинів[31]. І якщо правий М. Грушевський, який називав діадему короною княгинь, то діадема з Сахнівки належить їй, як і перстень?

Версія третя, яка повертає нас до Всеволода III Велике Гніздо, про якого вже згадувалося. Всеволод Юрійович Велике Гніздо (1154–1212), син Юрія Долгорукого, володимиро-суздальський князь з 1176, титулував себе «великим князем». «Слово о полку Ігоревім» називає його найсильнішим руським князем, який, мовляв, може Волгу «веслами розплескати», а Дон «шоломами вичерпати». Свого часу, про що ми вже коротко згадували, йому разом з родиною прийшлося тривалий час пожити у Візантійській імперії, бути обласканим імператором, потім повернутися до Русі, покнязювати в чернігівському Острі, пожити у чернігівського князя і за його підтримки нарешті опанувати Північно-Східну Русь. Ось як про це свідчить літописець:

6670 (1162) «Том же лет идоста Гюргевича Црюгороду Мстислав и Василько с матерью и Всеволода молодого пояше со собою третьего брата и даст царь Василкови в Дунаю и городы, а Мстиславу даст волост Отскалана»[32].

6683 (1175): вбитий Андрій Юрійович, суздальський князь[33].

У цей час Всеволод Юрійович з братом Михайлом були в Чернігові у Святослава[34].

6684 (1176): «Поиде Михалко и Всеволод брат его ис Щернигова» добувати князівський стіл[35]. Святослав дав їм полк на чолі з сином Володимиром. Брати за допомогою чернігівців одержали перемогу над конкурентами. Михайло сів у Володимирі, а Всеволод у Переяславі-Заліському.

Таким чином, сигнет міг потрапити до Чернігова через посередництво Всеволода або його брата, яким свого часу був подарований імператором. Ймовірно, вирушаючи у вирішальний для своєї долі похід, брати залишили знаковий сигнет на всяк випадок у Чернігові.

Під час яких подій міг бути захований скарб, враховуючи його датування М. Холостенком?

XII ст., особливо його перша половина, для чернігівців було насиченим драматичними подіями, що було пов'язано з князівськими чварами:

- 1127 р. кн. Всеволод Ольгович напав на місто і скинув з престолу свого дядька Ярослава Святославича[36];
- 1134 р. київський князь Ярослав Володимирович спустошив околиці міста[37];
- 1139 р. були сплюндровані околиці Чернігова внаслідок боротьби між Ольговичами та Давидовичами[38];
- 1148 р. київський князь Ізяслав Мстиславич осадив у Чернігові Володимира Давидовича[39];
- у 1152 р. Ізяслав Давидович боронив місто від військ Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича[40];
- 1154 р. він бився під містом з військами київського князя Ростислава[41];
- 1155 р. Чернігову загрожували війська Юрія Долгорукого[42];
- 1157 р. нове протистояння під містом між Ізяславом Давидовичем та Святославом Ольговичем[43];
- узимку 1159/1160 рр. знову бійка під Черніговом між Ізяславом та Святославом[44].

Отже, сигнет із знаковим сюжетом міг належати одному з трьох з названих князів. Він є матеріальним свідченням еволюції державних устремлінь руських князів, їхнього прагнення збудувати на Русі державу рівня Візантійської імперії. Остання, в свою чергу, активно залучала в свої геополітичні комбінації руських князів, у т. ч. через свої духовні та матеріальні цінності. Окрім цього, можна припустити, що ідеї II Єрусалиму або III Риму в руських землях сягають своїм корінням принаймні XI – XII ст.

1. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – Чернігів, 2013. – С. 16–17.

2. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 924–925.

3. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – С.146–147.

4. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – С. 22. На с. 170 зазначена інша дата поховання Ізяслава Давидовича – 1155 р.

5. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – С. 24.

6. Холостенко Н.В. Клад у Борисоглебского собора в Чернигове //Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 235.

7. Там само. – С. 236.

8. Там само. – С. 238.

9. Мудрицька В., Сита Л. Борисоглібський скарб 1957 року в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 15.

10. Пуцко В. Чернігів в історії візантійсько-руського сакрального мистецтва // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 282.

11. Холостенко Н.В. Клад у Борисоглебского собора в Чернигове. – С. 238.

12. Сита Л.Ф., Мудрицька В.Г. Борисоглібський скарб з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». 12–14 листопада 2007 р. – Київ, Музей історичних коштовностей, 2008. – С. 184–185.

13. Там само. – С. 186–187; Мудрицька В.Г., Сита Л.Ф. Ще раз про борисоглібські скарби //Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». 12–14 листопада 2012 р. – Київ, Музей історичних коштовностей, 2013. – С. 194–200. Помилково зазначений кількісний склад скарбу як 17 предметів.

14. Мудрицька В., Сита Л. Борисоглібський скарб 1957 року в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог. – С. 20–21.

15. Рудика Н.М. До уточнення атрибутації персня зі старих колекцій МІКУ // Музейні читання: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». 12–14 листопада 2012 р. – Київ, Музей історичних коштовностей, 2013. – С. 215.

16. Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – С. 148.

17. Всеобщая история архитектуры в 12 томах. – Ленинград; Москва, 1966. – Т.3. Архитектура Восточной Европы. Средние века. – С. 621.

18. Там само. – С. 620.

19. Музей історичних коштовностей України: Альбом /Клочко Л.С., Підвисоцька О.П., Старченко О.В. та ін. – К., 2004. – С. 407, № 122 (зображення – С. 160–161).

20. Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII в.). Собрание Б.Н. и В.И. Ханенко. – К., 1902. – V выпуск. – С. 22.

21. Там само. – С.54–55.

22. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Львів, 1911. – С. 112, мал. 101-2 (2 корони) та С. 113, мал. 103-4.

23. 6587: «Олга емше козари поточиша море Црюгородоу» (Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Ст. 196; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. История России с древнейших времен. Т.1–2. – М., 1988. – С. 353). Арешт був зроблений зі згоди імператора та київського князя Всеволода. Олега тримали у Царгороді, потім на Родосі.

24. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 120.

25. Леп'явко С. Чернігів: історія міста. – С. 36.

26. Там само. – С. 41.

27. Українська радянська енциклопедія. – К., 1960. – Т. 2. – С. 564.

28. Українська радянська енциклопедія. – К., 1964. – Т. 16. – С. 250.

29. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. История России с древнейших времен. Т.1–2. – С.394.

30. Там само. – С. 394.

31. Там само . – С. 395.
32. Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Ст. 522; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. История России с древнейших времен. Т.1–2. – С. 519.
33. Там само. – Ст. 580.
34. Там само. – Ст. 596; Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. I. История России с древнейших времен. Т.1–2. – С. 532 (1174 р.).
35. Там же. – Ст. 600.
36. Леп'явко С. Чернігів: історія міста. – К., 2012. – С. 42.
37. Там само. – С. 43.
38. Там само. – С. 44.
39. Там само. – С. 46.
40. Там само. – С. 48.
41. Там само.
42. Там само. – С. 49.
43. Там само.
44. Там само. – С. 50.

Ігор Сытый (Чернигов)

Сигнет Александра Македонского из музея им. В. В. Тарновского

В середине XIII ст. Чернигов был одним из крупнейших городов Европы, укрепленная площадь, которого составляла 350 га, городская агломерация (с открытыми посадами) достигала 400 га. Город был центром одного из крупнейших древнерусских княжеств, в котором бурно розвивались ремесла, промыслы и торговля. Отсюда в руках княжеской семьи, бояр, дружинников, мещан скопились большие богатства. Ученим известны больше 12 кладов, найденных на территории древнего Чернигова, которые датируются XI–XIII ст.

Наше внимание обратил на себя клад драгоценностей, который был найден возле южной каплицы Борисоглебского собора. Калужский историк В. Пуцко писал, что клад имеет особенный статус среди других древнерусских кладов, ибо в его составе византийский золотой перстень-печать с изображением Александра Македонского, точнее с сюжетом «Вознесение Александра Македонского».

Дуга распространения вещей с этим сюжетом в Киевской Руси следующая: Византия→Канев→Чернигов→Владимир-на-Клязьме.

Сюжет имеет императорский статус и в Киевской Руси мог использоватся только на вещах княжеского происхождения. Анализ летописей позволяет сделать предположение, что сигнет мог принадлежать черниговским князьям Олегу Святославичу или Владимиру Мономаху, или владимирскому князю Всеволоду Юрьевичу Большое Гнездо. Это материальное свидетельство эволюции идей государственности русских князей, их желания построить на Руси государство уровня Византийской империи. Последняя, в свою очередь, активно привлекала в свои геополитические комбинации русских князей, в т. ч. через свои духовные и материальные ценности. Кроме этого, можно предположить, что идеи II Иерусалима или III Рима в русских землях коренятся в XI – XII ст.

Ключевые слова: печать, Киевская Русь, Византия, Чернигов, Александр Македонский.

Igor Syty (Chernihiv)

The Signet of Alexander Macedonian from the Museum named after V.V. Tarnovsky

By the middle of the XIII century Chernihiv was one of the largest cities in Europe, its fortified area was 350 hectares and its urban agglomeration (with opened positions) reached 400 hectares. The city was the center of one of the biggest Kiev Rus principalities whith

rapidly developing crafts and trade. Hence, princely family, boyars, tradesmen accumulated a considerable fortune in their hands. Researchers know more than 12 treasures found on the territory of ancient Chernihiv, which date from XI-XIII centuries.

Our attention was drawn to a treasure of valuable things that was found in the southern chapel of Boris and Glib Cathedral. The researcher V. Putsko from Kaluga wrote that this treasure was an exception among the ancient treasures, because it included Byzantine gold ring-seal with the carved image of Alexander the Macedonian, more precisely «The Alexander Macedonian's Ascension».

The arc spreading of things with the image of «The Alexander Macedonian's Ascension» looks as follows: Byzantium→Kaniv→Chernihiv→Vladimir-on-Klyazma.

This plot has a distinctly imperial status, therefore in Kiev Rus it could have been depicted only on things of princely origin. The analysis of chronicles suggests that it could belong to Chernihiv Prince Oleg Svyatoslavich or Vladimir Monomakh, or to Vsevolod the Great Nest prince of Vladimir. This signet is a material evidence of the evolution of governmental aspirations of Kiev Rus princes, their desire to build a state of the Byzantine Empire level. The latter, in turn, actively engaged Kiev Rus princes in its geopolitical combinations also because of their spiritual and material values. Moreover, we can assume that the idea of the II Jerusalem or the III Rome on the Kiev Rus lands were rooted at least in XI – XII centuries.

Key words: a signet, Kyiv Rus, Byzantium, Chernihiv, Oleksandr Great.

УДК 94 (477.51)

Артем Лаєвський

●

СТАРШИНСЬКИЙ КОРПУС СТАРОДУБСЬКОГО ПОЛКУ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Стаття присвячена характеристиці козацько-старшинської спільноти Стародубського полку у період гетьманування Івана Мазепи. Досліджується участь старшини у суспільно-політичному житті Української козацької держави, реконструюється її персональний склад, розглядається службова кар'єра окремих представників.

Ключові слова: Українська козацька держава, Стародубський полк, козацька старшина, Іван Мазепа.

Доба гетьманування Івана Мазепи є одним із ключових періодів в історії української державності. Однак, незважаючи на те, що вітчизняна і закордонна історіографії мають доволі поважні традиції у вивченні широкого кола питань, пов'язаних з постаттю гетьмана та його оточенням, залишається чимало недосліджених проблем цього етапу української історії. Зокрема, йдеться про вивчення місцевих еліт – полкової та сотенної старшини Української козацької держави.

Актуальним завданням є окреслення місця, яке займала, і ролі, яку відігравала козацька старшина Стародубського полку в суспільно-політичному житті Гетьманщини за доби гетьмана І. Мазепи. Історіографія питання обмежується здебільшого монументальними працями, в яких інтегровані нариси або незначні, однак важливі факти, присвячені стародубській еліті того часу. Передусім, це дослідження О. Лазаревського з історії полку загалом [1] та окремих козацько-старшинських родів зокрема [2]. Чимало цінних свідчень містять студії М. Костомарова [3], В. Модзалевського [4], Б. Крупницького [5], В. Січинського [6], О. Оглоблина [7], О. Субтельного [8], В. Кривошеї [9], Т. Таїрової-Яковлєвої [10]. На особливу увагу заслуговують роботи чернігівського мазепознавця С. Павленка [11].

Показником для ідентифікації місця, яке посідала козацька старшина окремого полку у політичній системі Гетьманщини, слугує у тому числі й її участь у важливих загальнодержавних подіях. Оскільки обставини зайняття посади Іваном Мазепою добре відомі, у контексті нашого дослідження цікавим є з'ясування причетності стародубської козацько-старшинської еліти до змови з метою усунення від влади гетьмана Івана Самойловича.

Наявні джерела не дозволяють вірогідно підтвердити факт участі стародубської козацької старшини в «імпічменті» опальному гетьману. У доносі старшини на І. Самойловича підпису стародубського полковника немає [12]. Це пояснюється передусім тим, що напередодні усунення гетьмана полк очолював його молодший син Яків. Окрім того, у відомих документах не збереглося прямих свідчень антигетьманських настроїв серед старшини Стародубського полку. Останні заворушення на його території, що відбулися у 1676 р., були пов'язані з невдалою спробою стародубського полковника Петра Рославця приєднати Стародубщину до Московського царства. Утім, варто згадати, що у 1685 р. мала місце загадкова смерть стародубського полковника

©Лаєвський Артем Сергійович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського.

Семена Самойловича, яку, подейкували, викликало отруєння гетьманича, однак довести підозри так і не вдалося. Відтак, принаймні відкрито й активно, стародубська старшина проти гетьмана, напевно, не виступала.

На Коломацькій раді (1687 р.) стародубська делегація складалася з новообраного полковника Тимофія Олексійовича, полкових – обозного Ісака Дерев'янки, судді Самійла Кольничого, писаря Григорія Короткевича, осавула Якова Трушенка та восьми сотників, про що свідчать їхні підписи на договірних статтях [13]. Другий полковий осавул та хорунжий не підписали документ, що може бути пов'язане як з вакантністю уряду, так і з їхньою відсутністю у поході.

У роки гетьманування І. Мазепи відбувалася доволі інтенсивна ротація кадрів на урядах полкової і сотенної старшини Стародубського полку. За цей час відомі імена 3 повних полковників, 3 обозних, 4 суддів, 6 писарів, 10 осавулів, 6 хорунжих та 32 сотників (детальніше див. таблицю 2). Для порівняння у Чернігівському полку у джерелах згадуються 22 полкових старшини, у Ніжинському – 29, у Полтавському – 35 [14].

Привертає увагу відсутність у цей час династійного успадкування полкових урядів. Усі відомі полкові старшини були представниками різних фамілій. Натомість на сотенних урядах відбувається поступова концентрація влади в руках окремих козацько-старшинських родів: Чарнолузьких у Стародубський сотні, Єремієнків у Погарській, Гудовичів у Бакланській, Рославців та Губчиців у Почепській тощо.

Цікавими виглядають і певні урядові перетурбації. Так, тривалий шлях кар'єрного зростання пройшов Іван Романовський – син генерального підскарбія Романа Ракушки-Романовського. У 1689 р. він згадується як полковий осавул [15], у 1690 р. – як мглинський сотник [16], а вже у 1707 р. – як полковий суддя [17]. Прикметно, що зміна уряду полкового осавула на сотництво була розповсюдженою практикою. Подібну ротацію здійснили також Осип Мартинович та Гнат Коровка-Вольський, ставши почергово сотниками почепськими [18], та Іван Чарнолуцький, який очолив Стародубську сотню [19].

Помітною видається урядова кар'єра Якова Завадовського (прадіда першого міністра народної освіти Російської імперії графа Петра Завадовського), який, пробувши понад 10 років полковим осавулом, отримав уряд стародубського судді [20].

Своєрідною «кузнею кадрів» традиційно слугувала полкова сотня. Її очільники досить часто заміщали полковника за його відсутності, за необхідності саме з них формували вищі ешелони полкової адміністрації. Так, відомо, що стародубські сотники Давид Пушкаренко та Прокіп Силенко, пішовши на підвищення, отримали посади судді [21] та обозного [22] відповідно.

Наявні джерела не дозволяють говорити про значну політичну активність стародубської полкової та сотенної старшини на загальнодержавному рівні. Так, наприклад, у досліджуваний період у центральних органах державного управління вихідці зі стародубських козацько-старшинських родів були відсутні.

Особливу увагу слід приділити стародубським полковникам, адже саме вони з-поміж решти козацької старшини полку відіграли найбільш помітну роль в історії Гетьманщини.

На Коломацькій раді замість заарештованого Якова Самойловича посаду полковника отримав стародубський городовий отаман Тимофій Олексійович – одна з найвпливовіших постатей серед старшини на той час. Однак, очевидно, гетьман хотів бачити на цій посаді свого ставленика, а відтак пильно придивлявся до своїх прибічників. Т. Таїрова-Яковлєва, посилаючись на гетьманський універсал, що зберігається в архіві Санкт-Петербурзького інституту історії, наступником Тимофія Олексійовича на полковницькому уряді називає Федора Сулиму [23]. Відомий цей універсал був і В. Модзалевському, втім, у «Малороссийском родословнике» серед урядів, що їх протягом життя обіймав Ф. Сулима, стародубське полковництво не зазначене [24]. Жодних вказівок на службу Ф. Сулими у Стародубському полку не містить і його тестамент [25]. На нашу думку, подібне призначення навряд чи могло б мати місце й з огляду на тісні родинні стосунки Сулим з Самойловичами (донька Ф. Сулими

Марія була заміжня за Семеном Самойловичем) та Полуботками (донька переяславського полковника Л. Полуботка була за сином Ф. Сулими). Родину останніх, за висновками О. Лазаревського, І. Мазепа «не любил и не доверял им за их близость к Самойловичам» [26].

Тимофія Олексійовича на посаді стародубського полковника у 1689 р. замінив генеральний осавул Михайло Миклашевський [27]. Припускаємо, що передача пірнача відбулася без жодних перешкод. Т. Олексійович же згадується в актах ще принаймні до 1701 р. [28], час від часу головуючи у стародубському магістраті «на месце его милости пана Миклашевского» [29].

Призначення у другій половині XVII – на початку XVIII ст. гетьманом «своєї людини» на стародубське полковництво було своєрідною історичною традицією. Так, за перші 45 років існування Стародубського полку зі щонайменше 11 повних полковників лише П. Рославець, Т. Олексійович та Ф. Мовчан мали місцеве коріння, решта ж були переважно гетьманськими ставлениками, вихідцями з інших полків. Започаткував традицію гетьман І. Брюховецький, призначивши полковником до Стародуба Івана Плотніка. Очільниками стародубського полкового уряду, окрім інших, були й Сава Многогрішний – брат гетьмана Д. Многогрішного, сини гетьмана І. Самойловича Семен та Яків.

Слід відзначити беззаперечну важливість стародубських земель для гетьманського уряду. Окрім того, що полк був найбільшою за площею адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини та одним з найбагатших за економічним потенціалом, на його території концентрувалася значна кількість гетьманських маєтностей. Гетьман І. Самойлович виправдовувався перед царем за призначення на посаду свого старшого сина Семена у такий спосіб: «...чтоб тот полк с полскою державою будучи в межах, верностью своею в своем порядке был удержан» [30]. Історія гетьманського землеволодіння на території Стародубщини сягала часу посольства І. Брюховецького до Москви (1665 р.), коли гетьман у беззастережне користування від царя отримав Шептаківську волость [31].

Полковництво М. Миклашевського було доволі тривалим і мало кілька каденцій (1689–1703 та 1704–1706). За цей час він істотно збагатився, заклавши солідну економічну базу для своїх нащадків. Серед маєтностей М. Миклашевського були села Нижнєє, Демянки, Понурівка, Картушин, Камєнка, а також чимало слобід, хуторів, рудень та млинів [32].

На цей час припадає ціла низка військових операцій, в яких був задіяний Стародубський полк. Джерела підтверджують участь стародубської старшини і козаків у московсько-турецькій війні (1686–1700), зокрема, у захоплені та обороні Кизикермена і Тавані [33], походах під Аслам-городок і Самару [34].

До активних військових дій залучався полк на початку Північної війни. Так, у 1700 р. 500 козаків були відправлені у складі 2-тисячного загону у Ліфляндію [35]. У 1702 р. стародубський полковник і наказний гетьман М. Миклашевський очолював 12-тисячну козацьку команду, яка відзначилася під час штурму Бихова та Могильова [36]. Стародубські козаки і старшина брали участь у походах до Польщі, будівництві фортифікаційних споруд Київської фортеці, були учасниками Полтавської битви тощо [37].

У 1703 р. трапилася історія, внаслідок якої М. Миклашевський на деякий час утратив полковницький уряд. У червні того ж таки року гетьман скаржився Петру І, що стародубський полковник через свого посла стародубського полкового писаря Опанаса Покорського вів таємне листування з поляками, зокрема, з троцьким каштеляном Михайлом Котєлом (Коцелом). На запитання М. Котєла, «не ведает ли о тайне сей его милость господин Мазепа», писар відповідав, що «ести бы ведал, то не имел бы подозрения на господина Миклашевского» [38]. Прикметними є масштаби майбутньої можливої угоди, за якою польська протекція розглядалася над усією Україною, де «далее под царем прожить невозможно», а не над територією Стародубського полку, підвладного М. Миклашевському [39].

Цікаво, чи насправді І. Мазепі не було відомо про ці перемовини і чи не міг він бути їхнім ініціатором?

Принаймні на думку про можливість такого сценарію наштовхує занадто м'яке покарання М. Миклашевського, незважаючи на його «злочин» у військовий час. І. Мазепа просить Петра І дозволити «за его преступления» позбавити полковника уряду та «учинить вторым генеральным судьей» [40] і пропонує перевести до Глухова на «старе господарство» замість заслання до Москви, «чтоб таковым поступком иных полковников не ожесточить сердца и не привесть в отчаяние» [41]. Після усунення М. Миклашевський залишився значним військовим товаришем, зберігши за собою усі маєтності й отримавши на них підтверджувальний гетьманський універсал [42]. Універсал на маєтності отримав і його «співучасник» – полковий писар О. Покорський [43].

На місце опального полковника гетьман не поспішав призначати свого чергового ставленика. Натомість, до Стародуба був відряджений генеральний осавул Іван Ломиковський, який певний час і перебував «у управления полковых дел» [44]. Окрім нього, управління полком здійснювали наказні полковники – представники полкової стародубської старшини – обозний Дмитро Журман [45], суддя Яків Завадовський [46] та осавул Григорій Старосельський [47].

На вірогідність того, що перемовини М. Миклашевський вів з відома гетьмана, вказує і швидка реабілітація полковника. Так, уже наприкінці 1704 р. він повернув собі посаду очільника стародубського полкового уряду, при чому сам І. Мазепа і повідомив про це Петру І [48].

Утім, цього разу затриматися на посаді М. Миклашевському не судилося. На початку березня 1706 р. він загинув у бою під Несвіжем [49]. Його тіло 19 березня було привезено до Стародуба, а звідти відправлено у Видубицький монастир для поховання [50].

Після смерті М. Миклашевського посаду полковника заміщав П. Силенко [51]. У цей час гетьман, напевно, придивлявся до свого оточення, обираючи гідного керманича на полковий уряд. Вибір припав на генерального осавула Івана Скоропадського.

У вітчизняній історіографії триває дискусія з приводу того, чи слід вважати І. Скоропадського «мазепинцем», враховуючи той факт, що участі у виступі І. Мазепи він не брав. С. Павленко, наприклад, називає І. Скоропадського «сподвижником» і «найближчим довірником» гетьмана І. Мазепи [52]. На думку історика, стародубський полковник разом зі старшиною свого полку не мав змоги долучитися до І. Мазепи через те, що не було від гетьмана звісток, а відтак, вони без застереження почали виконувати царські розпорядження [53].

Натомість О. Гуржій не схильний вважати стародубського полковника беззаперечним прибічником гетьмана, якому він «не тільки не допоміг, а навпаки, вже через два дні... поспіхом кинувся до Глухова» [54].

Зауважимо, що І. Скоропадський безсумнівно був утаємничений у наміри гетьмана І. Мазепи, про що й сам згадував: «Мы все знали об этой измене еще до прибытия шведского войска» [55]. Окрім того, саме він 6 листопада 1708 року став гетьманом і безперечно одним з вирішальних факторів обрання стала його вірність Петру І.

Замінив І. Скоропадського на посаді стародубського полковника новгород-сіверський сотник Лук'ян Жоравка. Є відомості, що він заслужив прихильність Петра І після здачі царському війську Новгорода-Сіверського [56].

Таким чином, ми не маємо підстав говорити про значну політичну активність стародубської козацької старшини на загальнодержавному рівні у період гетьманування І. Мазепи. Їхня відсутність у гетьманській адміністрації на урядах генеральних старшин по суті позбавляла стародубську еліту основних важелів впливу на внутрішню і зовнішню політику гетьмана. Натомість безсумнівна важливість Стародубських земель для гетьманської адміністрації спонукала її очільників призначати туди своїх ставеників.

Більш активно залучався Стародубський полк до участі у військових кампаніях, зокрема, московсько-турецьких (1686–1700) та Північній (1700–1721) війнах. У роки останньої козацька старшина полку задекларувавши свою вірність московському монарху і таким чином, убезпечивши себе від репресій та підозр, проклала шлях

кар'єрного зростання та політичного самоствердження для своїх родин. Саме в цей час активно заявили про себе Завадовські, Журмани, Гудовичі, Жоравки, Дублянські, Бороздни, нащадкам яких у майбутньому багато в чому судилося визначити долю Гетьманщини.

1. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1. – XIV + 470 + XXX с.

2. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии / А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов: Губернская Типография, 1868. – Кн. 2. – С. 35–148; Лазаревский А. Люди старой Малороссии (3. Миклашевские; 4. Свечки) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243–258; Лазаревский А. Люди старой Малороссии: (15. Бороздны) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 6/7. – С. 379–395.

3. Костомаров Н. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования / Упор. С. Угловский, П. Ульяшов и др. – М.: Чарли, 1995. – 800 с.

4. Модзалевський В. Малороссийский родословник / В. Модзалевський. – К.: Типография Г.Л. Фронцкевича, 1908–1914. – Т. 1–4; Малоросійський родословник / Упор В. Томазов. – К. – СПб., 1996–2004. – Вип. 1–5; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. XII. – спр. 38. – арк. 1 зв. (Модзалевский В. Тимофей Алексеев, полковник стародубский (1676 – 1678, 1687 – 1689) и его семья. (Очерк из истории Малороссии XVII – XVIII в.)

5. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Крупницький. – К.: Україна, 2003. – 238 с.

6. Січинський В. Іван Мазепа людина і меценат / В. Січинський. – Філадельфія: Америка, 1951. – 56 с.

7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Упор. І. Гирич, А. Атаманенко. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.

8. Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 239 с.

9. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К.: Стилос, 2004. – 391 с.; Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.; Кривошея В. Козацька старшина. Енциклопедія / В. Кривошея – К.: Стилос, 2010. – 792 с.

10. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства» / Т. Таирова-Яковлева. – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 525 с.

11. Павленко С. Іван Мазепа / В. Смолій. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 315 с.; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. –К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.

12. Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. – С. 492.

13. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. / Упор. І. Бутич. – Київ – Львів: НТШ, 2002. – Ч. 1. – С. 63–65.

14. Кривошея В. Козацька старшина. Енциклопедія / В. Кривошея – К.: Стилос, 2010. – 792 с.

15. Універсали Івана Мазепи... – Ч. 1. – С. 555.

16. Там само. – С. 187.

17. Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 31 зв.

18. Модзалевський В. Малороссийский родословник... – Т. 1. – С. 343; Універсали Івана Мазепи... – Ч. 1. – С. 578.

19. Універсали Івана Мазепи... – Ч. 1. – С. 554.

20. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 28 зв.

21. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К.: Вид. дім КМ Академія, 2007. – С. 998.

22. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – спр.85. – Арк. 4.

23. Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. – С. 434.
24. Модзалевский В. Малороссийский родословник... – Т. 4. – С. 804.
25. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 57505. – Арк. 1–1 зв.
26. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII в. / А. Лазаревский. – К.: Типография К. Н. Милевского, 1884. – С. XVIII.
27. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах... – С. 292.
28. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – спр. 36. – Арк. 35.
29. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – спр. 34. – Арк. 14.
30. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... – С. 24.
31. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. 1665–1668. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1869. – Т. 6. – С. 15, 125.
32. Універсали Івана Мазепи... – Ч. 1. – С. 441–442.
33. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – спр. 4901. – Арк. 6.
34. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – спр. 4901. – Арк. 15.
35. Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки / В. Станіславський // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2007. – № 7. – С. 275.
36. Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700– 1721 рр.: проблеми міжнародного на воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепи: постать, оточення, епоха / Відп. ред. В. Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 9.
37. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – спр.4901. – Арк. 6, 11, 15.
38. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах... – С. 267.
39. Там само. – С. 266.
40. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... – С. 56.
41. Письма и бумаги императора Петра Великого (1702–1703). – СПб.: Государственная Типография, 1889. – Т. 2. – С. 196, 215.
42. Універсали Івана Мазепи. – Ч. 1. – С. 441.
43. Там само. – С. 425.
44. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – спр. 83. – Арк. 9.
45. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – спр. 38. – Арк. 65 зв.
46. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп.1. – спр. 83. – Арк. 32.
47. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – спр. 83. – Арк. 10.
48. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... – С. 56.
49. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 92.
50. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – спр. 7593. – Арк. 7 зв.
51. ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – спр. 85. – Арк. 4.
52. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи... – С. 49.
53. Там само. – С. 50.
54. Гуржій О. Іван Скоропадський / І. Гуржій. – К.: Альтернативи, 2004. – С. 54.
55. Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. – С. 345.
56. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... – С. 38.

Додатки

Таблиця 1

Таблиця містить відомості про полкову старшину і сотників Стародубського полку, які посідали уряди за гетьманування І. Мазепи. У першій графі вказуємо ім'я та прізвище представника старшини, у другій роки перебування на посаді за О. Лазаревським (Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – Т. 1. – XIV + 470 + XXX с.), у третій – за Г. Гаєцьким (Gajecky G. The Cossack administration of Hetmanate. – Cambridge, Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute Harvard University, 1978. – Volume 1. – 394 p.), у четвертій – за В. Зарубою (Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та

адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007. – 380 с.), у п'ятій – за В. Кривошеєю (Кривошея В. Козацька старшина. Енциклопедія / В. Кривошея – К.: Стилос, 2010. – 792 с.). (?) означає відсутність даних про роки урядування.

Полковники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Тимофій Олексійович	1687–1690	07.1687 – 08.1689	1687–1689	07.1687 – 08.1689
Михайло Миклашевський	1690–1704; 1705–1706	08.1689 – 1704; 03.1705 – 03.1706	1689–1706	07.1689 – 02.1702; 02.1705 – 03.1706
Яків Завадовський		11.1704	1704	
Іван Черниш			1706	
Іван Скоропадський	1706–1708	1706 – 11.1708	1706–1708	1706–1708

Обозні

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Ісак Дерев'янко	1687	07.1687	1687	07.1687
Дмитро Журман (Турчиненко)	1688–1696	1688–1702	1688–1702	01.1688 – 06.1702
Прокіп Силенко	1709–1711	1706–1712	1705	05.1705 – 1714
Леонтій Шрамченко			1708–1711	

Судді

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Самійло Кольничий	1680–1690	1680–1690	1679–1694	10.1679 – 06.1694
Давид Пушкаренко	близько 1695	06.1696 – 09.1699	1696–1699	06.1696 – 08.1699
Яків Завадовський	1703–1705	1703–1705	1703–1705	08.1703 – 02.1705
Іван Ракушка-Романовський	1706	1705 – 04.1708	1705–1708	05.1705 – 05.1708

Писарі

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Григорій Короткевич	1686–1690	1686–1690	1685–1690	1685 – 05.1690
Іван Давидович	«при Мазепі»	1690	1692	?
Григорій Дорошенко	Кін. XVII ст.	1696	1696	1696
Опанас Покорський	1705	1698–1707	1698–1707	1698–1707
Герасим Плосконний				1700
Гордій Носикевич	1702	06.1699 – 02.1705	1699–1705	06.1699 – 02.1705

Осавули

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Яків Трушенко	1687	07.1687	1687	07.1687
Осип Трохимович				01.1688
Гнат Коровка-Вольський	близько 1680	1680	1690–1694	1690
Яків Завадовський	1698	1693–1703	1693–1703	06.1693 – 1703
Григорій Старосельський	1700–1705	1700–1703	1700–1703	1693–1703
Артем Протиченко (Прожиченко)	1701	1701	1701	1701
Іван Чарнолуцький	1704–1706	1704–1706	1703–1706	05.1703 – 1706
Семен Галецький	1709–1711	1709–1712	1707–1712	1709–1712

Хорунжі

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Тимофій Улезко	1687	1687	1687	1687 – 01.1688
Прокіп Силенко	1690	1690	1690	
Осип Кожуховський		1692	1692	1692
Іван Юркевич	1702–1706	1702–1706	1696–1706	02.1696 – 1706
Данило Кольчевський	1706	1706	1706	1706
Федір Скоробагатий	1708	1708	1708	1708
Пилип Данченко	1708	1708	1708	1708

Бакланські сотники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Терентій Ширай	1679–1693	1679–1693	1676–1696	09.1679 – 03.1696
Павло Гудович		1697–1700	1697–1700	1697–1700
Іван Мовчан	1702–1706	1701–1706	1701–1706	1701–1706

Мглинські сотники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Григорій Семенович (Парфененко)	1687–1688	1687–1688	1687–1689	1687 – 02.1689
Іван Ракушка-Романовський	1688–1705	1688–1705	1689–1705	1689 – 05.1705
Михайло Турковський	1706–1710	1706–1710	1706–1707	01.1706 – 09.1708

Новгород-сіверські сотники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Іван Стягайло	1687; 1692	07.1687; 1692	1686–1687; 1691–1692; 1698	09.1686 – 07.1687; 08.1691 – 1692

Давид Пушкаренко	1690–1691	1690–1691	1687–1691	08.1687 – 05.1691
Федір Бучковець			1688	
Лук'ян Жоравко	1698–1709	11.1693 – 1709	1693–1709	11.1693 – 02.1709

Погарські сотники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Тарас Гаврилович (Єремієнко)	1681–1706	1681–1706	1681–1698; 1703–1705	05.1681 – 1697; 04.1703 – 1705
Артем Подоляка			1697–1698; 1705–1707	01.1697 – 05.1698; 11.1705 – 12.1707
Іван Мовчан	близько 1700	1700	1701	?
Захар Іскра		1701; 1708	1701; 1708	1701; 01.1708
Семен Галецький			1706–1707	

Почепські сотники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Адам Байдак	1687–1688	07.1687 – 01.1688	1687–1690	07.1687 – 06.1690
Григорій Короткевич			1691	02.1691 – 07.1691
Осип Мартинович	1692; 1700	1692–1695; 1700	1691–1695; 1700	10.1691 – 06.1695
Гнат Коровка-Вольський		1695–1696	1695–1696	10.1695 – 06.1696
Лук'ян Рославець	1697; 1704–1709	05.1696 – 1697; 1700–1709	1696–1697; 1700–1701	06.1696 – 09.1698; 06.1700 – 06.1701
Кузьма Алфьоров		1702	1702	1702

Стародубські сотники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Микола Чарнолуцький	1687–1692	1687–1692	1687–1693	1687–1693
Прокіп Силенко	1693–1705	03.1693 – 05.1705	1693–1706	03.1693 – 05.1706
Осип Єлинський	1708	1708	1708	
Іван Чарнолуцький	1708–1723	1708–1723	1707–1723	01.1707 – 1723

Топальські сотники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гаєцький	В. Заруба	В. Кривошея
Федір Кольчевський	1687–1690	07.1687 –1690	1687–1691	07.1687 – 10.1691
Григорій Кожуховський	1699	1694–1695; 1699	1694–1695; 1699	06.1694 – 1695; 1699
Станіслав Полубенський	1706	1696; 1706	1696; 1704	1696

Федір Модзалевський	1700–1704	11.1700 – 04.1704; 02–05.1706	1700–1703; 1705–1706	04.1700 – 10.1703; 1705 – 05.1706
Федір Коровка-Вольський		05.1706	1706	05.1706–1708

Шептаківські сотники

Ім'я	О. Лазаревський	Г. Гасцький	В. Заруба	В. Кривошея
Лазар Тимофійович (Кириленко)	1687	07.1687	1682–1687	1682–1687
Тимофій Андрійович			1688	1688
Карп Манківський	1692–1701	1692–1701	1692–1701	1692; 1701
Василь				1696

Таблиця 2.

У цій таблиці наведено нововиявлені відомості про козацьку старшину Стародубського полку, які дозволяють уточнити дані наших попередників.

Полковники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Тимофій Олексійович	07.1687 – 01.1689	Універсали Івана Мазепи. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 63; Там само. – С. 554.
Михайло Миклашевський	08.1689 – 07.1703; 04.1705 – 03.1706	Доба гетьмана Івана Мазепи. – К., 2007. – С.292; Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 608; Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Полк Стародубский. – Чернигов,1875. – С. 672; Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 92.
Іван Скоропадський	1707 – 11.1708.	Універсали Івана Мазепи. – Київ – Львів, 2006. – Ч. 2. – С. 371; Письма и бумаги императора Петра Великого. – СПб., 1951. – Т. 8. – С. 288.

Обозні

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Ісак Дерев'янко	07.1687 – раніше 12.1687.	Універсали Івана Мазепи…– Ч. 1. – С. 64; Обозрение Румянцевской описи… – С. 450.
Дмитро Журман (Турчиненко)	05.1688 – 03.1706	Універсали Івана Мазепи…– Ч. 1. – С. 129; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 25 зв.
Прокіп Силенко	04.1706 – 11.1712	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 4; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 2.

Судді

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Самійло Кольничий	08.1681 – 03.1693	Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1917–1918. – Т. 12. – С. 81; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 22–23 зв.

Давид Пушкаренко	06.1696 – 08.1699	Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. – К., 2010. – С. 64; Модзалевский В. Малороссийский Родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 218.
Яків Завадовський	12.1702 – 05.1705	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 28 зв.; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 29 зв.
Іван Ракушка-Романовський	05.1705 – 05.1708	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 39. – арк. 31 зв.; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 29.

Писарі

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Григорій Короткевич	1685 – 05. 1690	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 65; Доба гетьмана І. Мазепи… – С. 30.
Іван Давидович		Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1888. – Т. 1. – С. 92.
Григорій Дорошенко	1696	Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – С. 563.
Опанас Покорський	1698 – 01.1700	Модзалевский В. Малороссийский родословник... – Т. 4. – С. 102; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 5 зв.
Герасим Плосконний	1700	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 65.
Гордій Носикевич	03.1701 – 09.1703	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 22; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 9.
Опанас Покорський	07.1703 – 02.1705	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 2. – С. 317; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 17.
Гордій Носикевич	02.1705	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 18-19.
Опанас Покорський	06.1706 – 08.1707	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 13; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 49.

Осавули

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Яків Трушенко	07.1687	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 64.
Осип Трохимович	01.1688	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 65.
Іван Ракушка-Романовський	09.1689 – раніше 04.1690	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 555; Там само. – С. 197.
Гнат Коровка-Вольський	1690 – 07.1692	Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – С. 462; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи. – К., 2009. – С. 934.
Осип Мартинович	06.1691 – раніше 10.1691	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 40; Кривошея В. Вказ. праця. – С. 71.
Яків Завадовський	03.1693 – 06.1702	Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи… – С. 924; Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 599.

Григорій Старосельський	12.1693 – 04.1708	Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи… – С. 987; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 29 зв.
Артем Протиченко	1701	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 65.
Іван Чарнолуцький	07.1703 – 03.1706	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 3; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии…– С. 138.
Семен Галецький	01.1707 – 1712	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 27 зв. – 28; Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 234.

Хорунжі

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Тиміш Улезько	10.1687 – 02.1691	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 90; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 4 зв.
Осип Ференсбах-Кожуховський	1692	Модзалевский В. Малороссийский родословник… Т. 2. – С. 386.
Іван Юркевич	02.1696 – 03.1706	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 578; ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2155. – Арк. 2.
Федір Скоробагатий	1705 – 06.1708	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 4; Універсали Павла Полуботка. – К., 2008. – С. 588.
Данило Кольчевський	1706	Модзалевский В. Малороссийский родословник… – Т. 2. – С. 397.
Пилип Данченко	1708	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 65.

Бакланські сотники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Терентій Ширай	10.1679 – 03.1696	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 3; Кривошея В. Вказ. праця. – С. 71.
Павло Гудович	1697–1700	Модзалевский В. Малороссийский родословник… – Т. 1. – С. 352.
Іван Мовчан	09.1701 – 03.1706	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 95; Модзалевский В. Малороссийский родословник… – Т. 3. – С. 563.

Мглинські сотники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Григорій Парфененко	07.1687 – 02.1689	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 64; Кривошея В. Вказ. праця. – С. 73.
Іван Ракушка-Романовський	04.1690 – раніше 05.1705	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 187; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 31 зв.
Михайло Турковський	01.1706 – 09.1708	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 474; Кривошея В. Вказ. праця. – С. 73.

Новгород-сіверські сотники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Іван Стягайло	09.1686 – 05.1688	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 68; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 3 зв.

Давид Пушкаренко	1690 – 05.1691	Модзалевский В. Малороссийский родословник… – Т. 4. – С. 218; Доба гетьмана Івана Мазепи… – С. 972.
Лук'ян Жоравка	11.1693 – 07.1709	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 68; Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. – Інвентарний номер Ал 501/10/78

Погарські сотники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Тарас Гаврилович (Єремієнко)	05.1681 – 03.1696	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 70; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 42 зв.
Артем Подоляка	01.1697 – 05.1698	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 70.
Іван Мовчан	близько 1700	Лазаревский А. Описаний Старой Малороссии… С. 20; Кривошея В. Вказ. праця. – С. 70.
Захар Іскра	1701	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 70
Тарас Гаврилович (Єремієнко)	03.1703 – 03.1706	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 161 зв.–162; Духовное завещание войскового товарища, Стародубского полку, Ивана Тимошенка // Черниговские губернские ведомости. – 1854. – № 5. – С. 33.

Почепські сотники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Адам Байдак	07.1687 – 06.1690	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 64; Кривошея В. Вказ. праця. – С. 71.
Григорій Короткевич	02.1691 – 07.1691	Кривошея В. Вказ. праця. – С.71.
Осип Мартинович	10.1691 – 06.1695	Кривошея В. Вказ. праця. – С.71.
Гнат Коровка-Вольський	10.1695 – 06.1696	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 71.
Лук'ян Рославець	05.1696 – 06.1700	Модзалевский В. Малороссийский родословник… – Т. 4. – С. 351.
Кузьма Алфьоров	1702	Кривошея В. Вказ. праця. – С.72.
Лук'ян Рославець	05.1704 – 1709	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 437; Малороссийский родословник… – Т. 4. – С. 351.

Стародубські сотники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Давид Пушкаренко	07.1687	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 64.
Микола Чарнолуцький	1687 – 02.1693	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 66; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи… – С. 916.
Прокіп Силенко	03.1693 – раніше 04.1706	Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи… – С. 927; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 4.

Іван Чарнолуцький	01.1707 – 06.1723	Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 502; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 63.

Топальські сотники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Федір Кольчевський	07.1687 – 10.1691	Універсали Івана Мазепи…– Ч. 1. – С. 64; Кривошея В. Вказ. праця. – С. 67.
Григорій Ференсбах-Кожуховський	06.1694 – 1695	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 67; Модзалевский В. Малороссийский родословник… – Т. 2. – С. 386.
Станіслав Полубенський	1696	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 67.
Федір Модзалевський	04.1700 – 05.1706	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 56; ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 20.
Федір Коровка-Вольський	05.1706	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 30 зв.
Григорій Ференсбах-Кожуховський	11.1706	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 9 зв.

Шептаківські сотники

Ім'я	Роки урядування	Джерела
Лазар Тимофійович (Кириленко)	1682 – 07.1687	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 69; Універсали Івана Мазепи… – Ч. 1. – С. 64.
Тимофій Андрійович	1688	Кривошея В. Вказ. праця. – С. 69.
Карп Манковський	03.1693 – 1701	ЦДІАУК. – Ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 82. – Арк. 22–22 зв.; ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 555444. – Арк. 1.

Лаевский А. Старшинский корпус Стародубского полка в эпоху гетмана Ивана Мазепы

Статья посвящена характеристике казацко-старшинской общности Стародубского полка в период гетманства Ивана Мазепы. Исследуется участие старшины в общественно-политической жизни Украинского казацкого государства, реконструируется ее личный состав, рассматривается служебная карьера отдельных представителей.

Ключевые слова: Украинское казацкое государство, Стародубский полк, казацкая старшина, Иван Мазепа.

Laievskyi Artem. The officer's corps of Starodub regiment at the time of hetman Ivan Mazepa

Ukrainian historiography has a respectful tradition in studying the wide circle of questions connected with the personality of Hetman Ivan Mazepa and his surroundings. Despite that fact, the history of local nobles (Ukrainian Starshyna) needs a deeper attention.

The article is dedicated to the characteristics of officer's corps of Starodub regiment at the time of Ivan Mazepa hetmaning. The attention is paid to studying the problem of their participation in the political and social life of Ukrainian Cossack State, to reconstructing of their personal roster and describing the serving career of most influential representatives.

The author makes a conclusion that Starodub nobles didn't participate actively in political life of Ukrainian Cossack State. They didn't have the representation in the central authorities and didn't have the opportunity to influence the policy of Hetman. At the same time Hetmans meaning the importance of Starodub lands sent their agents to the regiment for better check-up.

Starodub regiment and it's officers as the military units were used at the time of Moscow-Turkish war and the Great Northern War. During the last one led by colonel Ivan Skorapapdskyi Starodub starshyna didn't held up Hetman Ivan Mazepa and stayed loyal to Moscow tsar Piter I.

The article contains the appendix in which the author demonstrates the rosters of Starodub regimental officers, which were created based on the historical studies of predecessors and made good on some author's material.

Key words: Ukrainian Cossack State, Starodub regiment, Cossack officers, Ivan Mazepa

УДК 94 (477)

Петро Пиріг

●

ПИЛИПА ОРЛИКА НЕ ПОКИДАЛА ДУМКА ПРО ВІЛЬНУ УКРАЇНУ

У статті, присвяченій Пилипу Степановичу Орлику, відтворюються основні віхи його життєвого шляху та діяльності. Звертається увага на маловідомі факти службової біографії гетьмана.

Ключові слова: гетьман, Пилип Орлик, козаки, полк, Конституція, шведи, татари, союз, Іван Мазепа, Петро І, Карл XII, Правобережна Україна, Польща, Росія, Прут.

«Вічний мир», підписаний між Росією й Річчю Посполитою 6 травня 1686 р., встановлював їхній союз проти Туреччини й Кримського ханства. Згідно з його умовами, за Росією назавжди закріплювалися Лівобережжя, Київ і Запорожжя. Значна частина Правобережної України залишалась під польською владою [1].

Після укладення договору в Москві постало питання про скасування на Правобережжі гетьманського уряду. Наприкінці літа 1686 р. до Варшави надійшла складена з ініціативи Івана Самойловича царська грамота, яка містила вимоги до польського уряду щодо заборони А. Могилі йменувати себе запорозьким гетьманом, а також не дозволяти втікачам із Лівобережжя поселятися на правому березі, а тих, хто потрапив туди після підписання «Вічного миру», відправити в царські володіння. А на переговорах, що проходили в вересні-грудні того ж 1686 р. з нагоди ратифікації «Вічного миру», ставилося питання, аби й «Могиленка (А. Могилу. — **П.П.**) в сторону царської величності повернути».

Тим часом правобережні полки взяли активну участь у поході польської армії на Волощину. А влітку 1687 р. А. Могила разом із правобережними козаками тримав у облозі м. Кам'янець-Подільський (там перебувала турецька залога), звідки привів своє військо «з великою славою». Допомогу йому надавали «сіверські» й запорозькі козаки [2].

За планами Росії, Польща, Австрія й Венеція мали продовжувати боротьбу з турками. А сама вона розпочала активну підготовку спільного походу російських військ та українських козаків на Крим. До нього було залучено 100-тисячне московське військо на чолі з князем В. Голіциним та 50-тисячну козацьку армію під керівництвом гетьмана Івана Самойловича. Того літа стояла люта спека, зовсім не випадали дощі, дошкуляло палюче сонце. Через відсутність води й корму гинули тисячі коней. Епідемія нещадно косила маси людей. Крім того, татари підпалили степ, що ще більше ускладнило становище. Але навіть і в таких неймовірних умовах військо все-таки підійшло близько до Перекопа. Однак воно вже вкрай виснажилось. І тому йти далі й штурмувати місто не було жодної можливості. На військовій раді ухвалили рішення вислати по 20 тисяч російських і українських вояк до турецької фортеці Кизикермен, щоб стежити за татарами й перекрити їм шлях в Україну чи Польщу. Головні сили мали відступати назад [3].

Тож похід на Перекоп виявився невдалим і обернувся поразкою для Росії. І. Самойловича звинуватили в зраді. Невдовзі його заарештували й заслали до Сибіру. На козацькій раді, що відбулася 25 липня 1687 р., українським гетьманом було обрано Івана Мазепу [4].

© Пиріг Петро Володимирович — доктор історичних наук, професор.

Із праць вітчизняних істориків перед нами постає портрет «справжнього політичного діяча, який втілив у собі освіченість і аристократизм польського шляхтича, автономізм і дипломатію П. Дорошенка, розсудливість І. Самойловича». Водночас він був людиною хитрою і владолюбною.

Обставини склалися так, що, не встигши стати гетьманом, І. Мазепа мало не втратив булаву. Прийшовши у 1689 р. до влади, Петро І поспішив розправитись із патронами нового гетьмана: царівну Софію заслали до Троїце-Сергієвого монастиря, а князя В. Голіцина — на Далеку Північ. Загрожував крах і кар'єрі Мазепи. Однак природний розум і дипломатичний хист допомогли йому. Прибувши до царя із щедрими подарунками (одна лише шабля коштувала дві тисячі карбованців), він продемонстрував повну покору, чим завоював царську прихильність [5].

Завоювати авторитет серед широких народних мас новий гетьман не зміг. Як писав В. Б. Антонович, «всі його зусилля спрямовуються на те, щоб створити в Малоросії шляхетський стан і поставити до цього стану поспільство й чернь козацьку у відносини, подібні тим, які існували в Польщі між шляхтою й поспільством: він запрошує до себе на службу польських шляхтичів і складає з них почесний загін, названий «гетьманськими дворянами» [6].

Великі надії гетьман покладав на старшину. Намагаючись заручитися її підтримкою, він роздавав їй у володіння величезні маєтки. За часів Мазепи «козацька старшина зовсім стала на панів перевертатись та кріпацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накидати» [10]. Однак не вся старшина поділяла погляди Мазепи й пристала на його бік. Та значна частина генеральної старшини приєдналася до гетьмана [11]. Його вірним соратником був Пилип Степанович Орлик.

Коріння родоводу Орликів сягає Чехії, де в 1121 р. згадується Станіслав Орлик, представники нащадків якого оселились у Шлезії (Сілезії) й Польщі. Продовжувачем польської лінії був Ян Криштоф Орлик. Його дружиною була дочка подільського воєводи Пиляви. Подружжя мало сина Степана (загинув під Хотином у грудні 1673 р.). Останній від дружини з литовського роду Малаховських-Володкевичів Ірини мав двох синів: старшого — Степана й молодшого — Пилипа, майбутнього гетьмана.

Народився Пилип Орлик 11 жовтня (ст. стиль) 1672 р. в с. Косуті Ошмянського повіту, що на Віленщині. Початкову освіту він здобув у єзуїтській Віленській академії. З переїздом сім'ї Орликів в Україну Пилип закінчив Києво-Могилянську академію. У цьому знаменитому навчальному закладі великий вплив на нього мав видатний мислитель, професор риторики і філософії Стефан Яворський, який став улюбленим учителем Пилипа й сприяв розвитку його поетичних здібностей та формування світогляду. Саме в академії з-під пера П. Орлика почали виходити хвалебні вірші на честь історичних діячів та сучасників — панегірики. Перший із них побачив світ у 1695 р. Твір мав назву «Руський Алкід» і присвячувався бойовим подвигам Івана Мазепи [12]. Під час церемонії вінчання небожа гетьмана ніжинського полковника Івана Обидовського з дочкою Василя Кочубея (майбутнього генерального судді) Ганною, що відбувалось у батуринській церкві Св. Трійці в січні 1698 р., Стефан Яворський виголосив свою знамениту промову «Виноград Христов» (назва книги, надрукованої в друкарні Києво-Печерської лаври 1698 р., — «Виноград Христов... при венчании супружества... панна Иоанна у Обедова Обедовского... столника и полковника нежинского проповедию церковною почтенный в церкви Свято-Троецкой Батуринской от иеромонаха Стефана Яворского игумена монастыра Свято-Николского Пустынного Киевского») [13]. А з уст його колишнього учня пролунав панегірик «Сарматський Гіппомен».

У той час Пилип Орлик був писарем консисторським Київської митрополії. Одруження з дочкою полтавського полковника Павла Герцика та Ірини Яблонської Ганною стало знаковою подією в його житті. Відтоді доля назавжди поєднала Орлика з козацькою старшиною. Невдовзі він — «гетьманской войсковой старшини канцелярист» (згадується в 1702 р.), а згодом — генеральний писар (1707 р.).

Користуючись повною довірою І. Мазепи, П. Орлик був у курсі всіх справ Генеральної військової канцелярії. Йому одному з перших стало відомо про плани

гетьмана щодо відступу від царя й переходу на бік шведського короля Карла XII. Як зазначав сам Орлик, Мазепа відкрив йому свою таємницю 17 вересня 1707 р.: «До сего часу не смел я тебе прежде времени намерения моего и тайны тоей объявлять... А понеже теперь пред тобою не могло то утаитися, прето пред Всеведущим Богом протестуюся и на том присягаю, что я не для приватной моей ползы, и не для вышших гоноров, не для большаго обогащения, а ни для иных яковых нибудь прихотей, но для вас всех, под властию и реиментом моим зостаючих, для жон и детей ваших, для обшего добра матки моей отчизны бедной Украйни, всего войска Запорожского и народу Малороссийского, и для подвышшеня и разширеня прав и волностей войсковых... А если бым для яких-нибудь приватних моих прихотей тое дерзал чинить, побий мене, Боже, в Троицы святой единий и невинная страсть Христова, на души и на теле» [14]. У цих словах гетьман заприсягся Орликові на хресті й євангелії.

М. С. Грушевський розглядав зближення зі шведами як данину традиції, закладеної Богданом Хмельницьким, який звертався до шведської королеви Христини (1650 р.) з пропозицією укладення воєнного союзу проти Речі Посполитої, а згодом налагодив тісні стосунки з Карлом X. Продовжувачем справи гетьмана щодо забезпечення шведсько-українського союзу був Іван Виговський. Під час укладення Корсунської угоди (жовтень 1657 р.) він заявив наступне: «Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорізького з усім військом Запорізьким тим заявляємо — сповняючи наміри покійного Б.Хм., нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз з початку з світлішою королевою Христиною, а потім з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом королем шведським й.мл., ми не захотіли відступити від цих його спасенних замірів прагнучи так само бачити в як найкращім розцвіті військо Запорізьке, а його привілеї й вільності в повнім захованню» [15].

У плани Мазепи не входило налагодження відносин зі шведами, та згодом «славної памяти Гетьман Ясновельможний Іван Мазепа, подвигнувшися правдою й ревністю за цілість отчизни, прав і вольностей військових, послідуючи і наслідуючи антецессора свого, славної памяти Гетьмана Богдана Хмельницького, віддався в оборону найяснішого короля шведського», — писав Пилип Орлик [16].

Пилип Орлик спочатку вагався, намагався з'ясувати в Мазепи, чи існують гарантії того, що при шведах буде краще. Певний час він мав наміри перешкодити планам гетьмана, причому зробити це досить коректно, щоб не образити й не зрадити його. Орлик подумував відкликати від Петра I довірених осіб для нового заприсягання гетьмана й старшини, щоб «Без повреждения совести и присяги моей (П. Орлика .— **П.П.**), и фракцию Мазепину пресекть и старшину всю от оной отвратить». Та на перешкоді цьому стало повідомлення про страту генерального судді В. Кочубея та полтавського полковника І. Іскри. «Якая ведомость мне устрашила, и того ради принужден я был оставить тое умышление, опасаясь такой же и на себя погибели», — зазначав П. Орлик [17]. Напевно, Орлик не знав тоді, що були доноси й на нього. Зокрема, Кочубей звинувачував його в організації зустрічі І. Мазепи з посланцем Станіслава Лещинського — єзуїтом Зеленським. Сипалися звинувачення накшталт: генеральний писар «нас (генеральну старшину. — П.П.) во всем понижает, безчестит и топчет», «заслуги... старинии легце важит и под ноги топчет» тощо. Іскра скаржився, що П. Орлик його «лает, безчестить и в мове передражнює всегда на всяком местцу». В разі сприйняття доносів царем ці звинувачення, звичайно, могли коштувати йому життя.

Пилип Орлик залишився вірним своєму патронові. Він був разом з ним при переході його на сторону Карла XII в жовтні 1708 р. і після поразки шведів під Полтавою, коли Мазепа разом з королем відійшов на територію Туреччини, зупинившись у Бендерах. Із болем в серці він сприйняв смерть гетьмана 2 жовтня 1709 р.

Перед українською еміграцією поставало питання про наступника Івана Мазепи. Обрання гетьмана не здійснювалося півроку. Нарешті було запропоновано три кандидатури: небіж І. Мазепи Андрій Войнаровський, прилуцький полковник Дмитро Горленко та генеральний писар Пилип Орлик. Перший відмовлявся він гетьманського уряду. Його цікавили лише скарби дядька: «Войнаровський, наперекір праву і звича-

ям, мав у своїх руках усі публічні фонди, завдяки ласці й допомозі своїх приятелів, яких він з'єднав собі підкупом» [18]. Горленко не користувався авторитетом серед старшини. Потенційним претендентом залишався Пилип Орлик. Він користувався авторитетом серед старшини, мав неабиякі знання, дипломатичний хист тощо.

Тож 5 квітня 1710 р. на загальній козацькій раді поблизу містечка Бендери Пилипа Орлика одноголосно обрали гетьманом. Того ж дня було прийнято й важливий документ — «Pacta et Contitutiones legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis», що ввійшов в історію під назвою «Конституція Пилипа Орлика», або «Бендерська Конституція» (вступ і 16 статей).

Конституція засвідчувала, що Пилип Орлик був продовжувачем курсу свого попередника, спрямованого на визнання протекції Швеції: «Мазепа, поставши правдою та ревністю за цілість Вітчизни... віддався в незламну оборону найяснішого короля, його милості шведського Карла Дванадцятого... осиротіла після смерті свого найпершого регіментаря Запорозьке військо, не покидаючи прагнути бажаної собі свободи і покладаючи сталу надію на Божу поміч у протекції найяснішого короля, його милості, шведського... і погоджуючись у тому з волею найяснішого протектора нашого, королівської величності шведської, обрати собі нового гетьмана... Пилипа Орлика, достойного тієї гетьманської честі, під сей важкий час спроможного той гетьманський уряд двигати, управляти і при Божій помочі і при протекції найяснішої королівської величності». Основні причини цього визначались наступним чином: «Запорозьке військо вдалося під протекцію найяснішої королівської величності шведської і тепер її міцно й непорушно тримається ні для чого іншого, тільки для поправи й підняття впалих своїх прав та вольностей військових» [19].

Програма, висунута при обранні П. Орлика гетьманом, передбачала існування під шведським протекторатом «независимой Украинской Речи Посполитой», кордони якої «должны были охватывать, кроме Левобережной, Северской и Слободской, также и всю Правобережную Украину до р. Случь, предусматривалось отделение части территории от Речи Посполитой, а также подчинение украинскому гетману донцов-некрасовцев и областей Войска Донского».

Конституція передбачала забезпечення демократичних прав і свобод людини, закріплювала принцип поділу гілок влади: законодавчої (Генеральна Рада), виконавчої (гетьман, генеральна старшина, обранці від кожного полку, обмежені в своїх діях законом), судової (підзвітної й контрольованої). Генеральна Рада (рада старшин) мала збиратися тричі на рік: на Різдво, Великдень і свято Покрови. Лев Окиншевич ототожнював її з Радою Панів Великого Князівства Литовського, Боярською Думою Росії та сенатом західноєвропейських країн [20]. Передбачалась виборність посад. Влада гетьмана була обмежена. Державною релігією проголошувалося православ'я.

Документ приділяв значну увагу соціально-економічним проблемам. Захищаючи приватну власність, він не допускав концентрації старшинського землеволодіння та обезземелення рядового козацтва. Передбачалося вдосконалення системи оподаткування, налагодження соціального захисту певних категорій населення тощо. Торгівля регламентувалася нормами звичаєвого права [21].

Конституція 1710 р. визначала політичні плани Пилипа Орлика та основні напрямки його подальшої діяльності. Як зазначав І. П. Крип'якевич, вона була показником того, «в якому напрямі мали йти державні реформи». На думку вченого, Конституція «не ввійшла в життя» [22]. В. О. Замлинський та інші дослідники вважають її діючим нормативним документом на Правобережній Україні до 1714 р. [23]. Безперечним є факт, що «Конституція» Пилипа Орлика є важливою світовою пам'яткою суспільно-політичної та політико-правової думки.

Пилип Орлик прагнув реалізувати свою програму на практиці. У зв'язку з цим він виношував плани оволодіння Правобережною Україною. Для досягнення цієї мети гетьман прагнув залучити передусім Швецію й Туреччину. З Карлом XII була укладена спеціальна угода, згідно з якою він обіцяв продовження війни з Росією й допомогу гетьману. Ще раніше за підтримки французького резидента в Константинополі

Дезаєра та представника польського короля Станіслава Лещинського Понятовського П. Орликові вдалося схилити на свій бік Туреччину. Він також налагодив зв'язки з кримським ханом. У грудні 1710 р. із Бендер до Криму прибуло посольство Орлика, а 23 січня наступного року було підписано договір про союз між Кримським ханством та гетьманом. Девлет-Гірей зобов'язувався вести спільні дії з козаками гетьмана й не розорювати українське населення.

Однак, незважаючи на договір, що забезпечував військово-політичний союз між Україною й Кримським ханством, «малоросійський народ і Військо Запорозьке повинні мати постійне заступництво Його Величності Короля Швеції», а «хан і вся Кримська держава під жодним приводом братерства, дружби та військового союзу не можуть ані тепер, ані будь-коли в майбутньому висувати якісь претензії щодо підкорення України» [24].

Слід зазначити, що на півдні Росії не припиняли своєї дільності послідовники Кіндрата Булавіна. Після відступу вони не поспішали припиняти боротьбу з царським урядом. Партіями по 300-500 чоловік некрасівці перебиралися на Тамань, де між річками Анапою й Пучказ заклали земляну фортецю і встановили дев'ять гармат. Донський отаман пообіцяв приєднатися до запорожців і спільно з ханом розпочати наступ на Чигирин. Пилип Орлик прийняв пропозицію. Від нього «послано з Доровцем до Черкес и Кубани, затягаючи к своему злому единомислию орду и Некрасова, который при погибельному сыну Булавину в бунтах на Дону зостаючи, туда ж ухилился» [25].

У листопаді 1720 р. Туреччина оголосила війну Росії. Цьому сприяли досягнення і шведської дипломатії. Карл XII сподівався оволодіти ситуацією в Речі Посполитій. Під Києвом він планував вступити в генеральний бій з царським військом, а потім розпочати військові дії на території Правобережної України, залучивши для цього об'єднані сили кримського хана, буджацьких татар, поляків та козаків на чолі з П. Орликом. Надалі військові операції мала розвивати турецька армія.

6-12 січня 1711 р. понад 40 тисяч «зловерной Крымской орды, оголосив войну», перейшли Перекоп. Хан із сином Батир-Гіреєм та двотисячним загоном запорожців і 700 яничарами рушив у напрямку Воронежа з метою зруйнування там корабельної флотилії. Слід зазначити, що спершу Девлет-Гірей не зустрічав серйозного опору з боку населення Слобожанщини. В Ізюмському й Харківському полках йому капітулювали гарнізони Новосергіївської фортеці (у верхів'ї річки Самара), а також міст Мерефа, Тарасівка. Мешканці Водолаги самі відкрили міські ворота.

Однак Новобогородська (Новобогодицька) фортеця дала відсіч татарам. Вона відбилась артилерійським вогнем. Пробитися до Воронежа Девлет-Гірею так і не вдалося. На початку березня він повернув на Крим. У татарську неволю потрапило 12 тисяч бранців.

Завдані татарами спустошення в Україні викликали глибоке невдоволення Орликом з боку козацтва й значно похитнули його авторитет.

Буджацькі ногайці на чолі з Магомет-Гіреєм (другим сином хана) у супроводі 9-10 тисяч козаків Орлика, трьох тисяч поляків і татар – вихідців із Литви — Ю. Потоцького направились у сторону Києва. З ними були шведський полковник Цюлих і понад 30 шведських офіцерів [26].

Відомий історик Борис Крупницький з приводу цієї події писав наступне: «Щодо головної акції на Правобережній Україні, то вона почалася 31 січня 1711 р., коли вийшли з Бендер запорожці з своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва провідники, Орлик та Потоцький. Недалеко від Рашкова вони з'єдналися з поляками, які вийшли з Яс, та з буджацько-білгородською ордою під командою султана Мехмед-Герая (другого сина кримського хана). Поляків і запорожців було разом 7000-8000; орди було 20000-30000» [27]. Головною силою походу, таким чином, були татари.

Напередодні походу, 28 січня 1711 р., перебуваючи в військовому таборі під Бендерами, Магомет-Гірей видав зазивний універсал, у якому зазначив: «...Ми заявляємо, що усіх тих, хто з погляду якоїсь особистої вигоди, порушуючи право громадської участі, стане проти настільки рятівного плану дій, або наважиться якимсь

чином протидіяти Нам і Війську Нашому, ми будемо переслідувати як зрадників Батьківщини і наших ворогів та без різниці на стан топтати та давити. Тому ми чесно закликаємо та заохочуємо і всіх, і кожного зокрема, для кого це має значення, [стати на наш бік], оскільки у цю сприятливу нагоду підсилюється бажання власного порятунку, доки чоло покрите волоссям, щоб не нехтували захистом від теперішніх бід батьківщини, яку вони бачать упродовж цілої низки років безжально надломленою. Тому ми надаємо нашу підтримку і щирість, маючи намір поєднати зброю і руки, для визволення Батьківщини з тяжкого ярма неволі, яке на неї наклали Король Август і Московський Цар, щоб вона у ньому не залишилася, якщо ми не будемо одностайними, та й об'єднаймося щиро усіма силами для цієї рятівної праці, щоб таким чином можна було сподіватися з самої Божої милості, задля справедливості, на дуже щасливий кінець здійснення наших планів» [28].

Тим же днем датовано й звернення Карла XII [29]. О. Дубина приходить до висновку, що воно було адресовано насамперед польському населенню тих місцевостей, куди йшли війська союзників [30]. Король присвячував це звернення внутрішньополітичній боротьбі в Речі Посполитій, що мала також зовнішньополітичні й геостратегічні аспекти. Карл XII виявляв схильність до планів Йозефа Потоцького, який пропонував іти на захід — до кордонів Речі Посполитої, у той час як П. Орлик мріяв про встановлення контролю над правобережними українськими землями. Відомо, що останнього підтримали татари. Як зазначав Б. Д. Крупницький, «кінець-кінцем заміри Орлика і бажання татар переважили. Вирішено було йти на схід, в напрямі Дніпра. З цього часу почалося сильне ворогування між польським і українським шефами. Конфлікти бували й раніше, але здебільшого персонального характеру. Тепер перевага Орлика почала непокоїти київського воєводу. Обидва почали скаржитись Карлу XII один на одного. Орлика ображала сваволя Потоцького; Потоцький, з свого боку, вказував на те, що Правобережна Україна завжди належала до Польщі і не повинна перейти в руки козаків» [31].

Об'єднане військо швидко просувалося вперед. Невдовзі козаки П. Орлика зайняли територію між Немировом, Брацлавом і Вінницею. Майже всі козацькі полки Правобережної України перейшли на сторону гетьмана, в результаті чого його військо зросло до 16000. Виняток складали лише кілька сотень Білоцерківського полку. Стурбований становищем, київський губернатор Д. Голіцин зазначив: «Сей бок (Правобережжя. —**П.П.**), кроме Белоцерковского полку, весь был в измене» [32].

Проте в цей час між П. Орликом та султан-калгою, орда якого перебувала у Вінниці, розпочалися чвари й непорозуміння. Останній наполягав припинити наступ. Та Орлик наказав рухатись уперед. Під час перебування в Лисянці він звернувся з універсалом до «войовничого малоросійського народу», в якому закликав не погоджуватись із планами Москви щодо запису українців драгунами, загнання решти населення за Волгу й захоплення Криму, Тамані, Темрюку, «устья морские», що становитиме загрозу Турецькому, Перському, Китайському та Індійському «паньствам» [33]. Листи-універсали Орлика мали розголос на всій Правобережній Україні. Вони розповсюджувались до володінь Переяславського полку. У результаті гетьманові вдалося заручитися підтримкою практично всього місцевого населення.

Пилип Орлик прагнув залучити на свій бік лівобережного гетьмана Івана Скоропадського. У листі до нього він зазначав: «Не ймiть віри тим, що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його Величність Король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність» [34]. Та, зважившись на гіркий досвід Івана Мазепи, Скоропадський не підтримав Орлика, більше того, він вислав на Правобережжя козацькі полки для боротьби з ним. Однак під Лисянкою лівобережні козаки на чолі з генеральним осавулом Бутовичем були розбиті, а сам очільник потрапив у полон.

На початку весни союзне військо, перейшовши річку Рось, рушило на Білу Церкву. Глибокий сніг та відсутність фуражу для коней значно вповільнювали його рух. Однак 18 березня військо було вже біля міста, а 25 березня почало його облогу. Укріплена

заздалегідь Петром І фортеця мала добре забезпечення артилерією, боєприпасами, провіантом. Її оборону тримала російська залога, а також частина вірних цареві козаків на чолі з полковником Танським.

Козаки П. Орлика оволоділи передмістям і протягом двох днів штурмували фортецю. Але через брак артилерії (лише шість гармат) вони не могли завдати їй будь-якої серйозної шкоди.

Згідно з донесенням очільника солдат і козаків, які захищали фортецю, бригадира Анненкова князю Голіцину в Київ, справа виглядала таким чином: «Подступив со всеми силами марта 25 числа к крепости, татары, поляки и козаки начали ее добывать, но в тот же день были отбиты от нее пушечной стрельбой. Тогда гетман Орлик и кошевой Гордиенко дали слово ханскому сыну и старосте Галецкому, что на следующий день они непременно возьмут крепость с боя. И точно, к вечеру против 26 числа Орлик и Гордиенко, собравшись со всеми своими силами и соединившись с жителями богуславскими, корсунскими и сенявскими, внезапно, во время наступившей ночи подошли конницей и пехотой к крепости, сделали со всех сторон окрик, привезли с собой множество фашин и, войдя в нижний острог, покопали шанцы в нем. Осажденные встретилисвоих врагов выстрелами из пушек и ружей и тем не допустили их ни к верхнему городу, ни к замку. Отразив второе нападение своих врагов, осажденные в 4 часа той же ночи сделали против них вылазку из вернего острога в составе одной роты солдат, нескольких гренадер и белоцерковских козаков. Проникнув в самые шанцы своих врагов, они побили гранатами и ружьем «множество непріятелей», немалое число из них взяли живых в плен, отняли несколько знамен и гнали их из шанцев через весь острог до Хвастовских ворот, бросая в них гранаты и поражая стрельбой. «И побито их, непріятелей, в том прогнаніи толикое число, что удивленія достойно». Из запорожских старшин пали два полковника, два сотника и несколько других начальных людей. Но осаждавшие и после второго урона не отступили от крепости: собравшись с силами, они снова вышли с пушками в нижний город и, открыв пальбу из пушек и мелкого оружия, приблизились к верхнему городу. Осажденные выслали против своих врагов прежнее число солдат и козаков под начальством прежних офицеров. Последние, подойдя к козацким шанцам, отдали солдатам приказ дать залп из флинтов и бросить в них несколько гранат. Татары, козаки и поляки снова не выдержали и снова побежали. Солдаты не переставали стрелять по убегавшим из ружья, отогнали их за город и опять уложили на месте «довольное число непріятелей». «И так наши, за помощію божіею, получа над ними оный поиск, отошли к замку, татары и поляки многолюдством, конницею попрежнему въезжали в то ж место; однакож от наших, которые были на вылазке и на сикурсе, отпор им учинили, и тех поляков из пушек и из другого оружія прогнали и выбили их вон, получа над ними такой-же немалый урон»[35].

Польська піхота була безсила. Татари втратили свій бойовий ентузіазм. «Білгородська орда, розпустивши свої загони майже до Дніпра, беручи Ясир та руйнуючи церкви, пішла просто до Богу. Гетьмана, Потоцького і цілу армію покинуто було на Божу волю. Наслідком татарської зради було те, що армія Орлика (а вона зросла до 16000 людей) зразу змаліла: правобережне козацтво, що було приєдналося до нового гетьмана, тепер кинулося рятувати своїх близьких від татар, що саме плюндрували села і містечка та брали людей у полон»,— писав Борис Крупницький [36].

Слід зазначити, що П. Орлик усіма засобами намагався утримати «братів» по зброї від подібних дій. Він нагадав Девлет-Гіреєві про січневий українсько-татарський договір, який не допускав такої поведінки татар. Крім того, гетьман указав хану на його зобов'язання перед шведським королем відносно того, що в ясир будуть брать лише ворогів, а не місцеве населення. Однак це не спинило татар. Вони й надалі продовжували свою брутальну справу. Отже, татари порушили умови союзницького договору, укладеного в січні 1711 р., що гарантував безпеку і спокій населенню України. І це трапилось не в перший раз. У найвідповідальніших ситуаціях татарські союзники зрадили гетьмана Богдана Хмельницького під час битв під Зборовом (1649 р.) і Берестечком (1651 р.) тощо.

Цього разу зрада татар позбавила П. Орлика підтримки з боку правобережних козаків, які змушені були повертатися для захисту своїх домівок. Гетьман відійшов спочатку до Фастова, а звідти з рештками свого війська у спішному порядку відступив до Дністра. А територію Правобережної України тим часом зайняла російська дивізія генерала М. Голіцина [37].

Петро І перебував на той час у Яворові. На початку травня 1711 р. він із задоволенням повідомляв О. Меншикова: «Наши войска будут на Днестре кончая в 15 сего месяца; о хане, чаю, что вы известны, что с уроном великим возвратился и сын его убит на Украйне. Здесь Заднепровская Украйна вся было к Орлику и воеводе киевскому (Потоцькому. — **Авт.**) пристала, кроме Танского и Галагана; но оную изрядно наши вычистили и оных скотов иных за Днепр к гетьману, а прочих, чаю, в подарок милости вашей в губернию (Інгерманландію.— **Авт.**) на пустые места пришлем» [38].

«Крик жаху й відчаю понісся по всьому краю. Все діло Орлика було знівечено. В розпуці писав він до шведського короля, гірко нарікаючи на татар, на цих найфатальніших союзників, яких тільки коли-небудь мала Україна»,— писав Дмитро Дорошенко [39].

Невдача змусила Пилипа Орлика приступити до пошуку нових союзників та продукування зовнішньополітичних комбінацій за безпосередньої участі уже турецького султана Ахмеда III.

Улітку 1711 р. російська армія розпочала наступ. Оголосивши війну Туреччині, Петро І вирушив на Правобережну Україну. Невдовзі вирішальна битва відбулася на річці Прут. Активну допомогу султану надавали козаки Пилипа Орлика. Турецькі війська оточили росіян. Петро І опинився перед загрозою полону. Однак завдяки підкупу турецького головнокомандувача-візира росіянам удалося вирватись із пастки. А 13 липня того ж року між Османською й Російською імперіями було підписано мир, який увійшов в історію під назвою Прутський. Згідно з цим договором, Росія відмовлялася від претензій на Правобережну Україну. Вона обіцяла також «не втручатися до козацьких справ».

З метою впливу на процес ратифікації умов Прутського договору Пилип Орлик відправив до Стамбула наприкінці жовтня 1711 р. своїх дипломатів, основна мета діяльності яких зводилась до укладення з Туреччиною договору про перехід України під управління Пилипа Орлика за протекції Порти. На чолі українського посольства було призначено прилуцького полковника Д. Горленка. До нього входили також генеральний писар І. Максимович, генеральний суддя К. Довгополий, генеральний осавул Г. Герцик і кошовий отаман К. Гордієнко. Посли мали відстоювати наступні положення: «1) Османській імперії необхідно визнати суверенітет гетьмана над Україною «обох сторін Дніпра»; 2) Україна має управлятися гетьманом, що обирався б «вільними» голосами; 3) Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана; 4) султан повинен змусити Москву назавжди відмовитись від претензій на Україну; 5) Кримський ханат не може домагатися панування над Україною; 6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися; 7) мають бути забезпечені автономні права Запорозької Січі» [40].

У листопаді того ж року українська делегація в Туреччині була зайнята переговорами щодо вирішення умов, згідно з якими уряд Пилипа Орлика повинен був володіти Українським гетьманатом. Як стверджував відомий учений О. Й. Пріцак, між Орликом і султаном Ахмедом III було укладено два договори. За першим із них (між 25-28 грудня 1711 р.) влада Орлика розповсюджувалася на козаків «обох боків Дніпра», тобто на Правобережжя та Лівобережжя. Однак у новому проекті договору вже йшлося лише про правобережні українські землі. Основне положення договору зводилося до наступного: «Ми (турецький султан. — **Авт.**) оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією» [41]. Отже, Правобережна Україна переходила в «повне володіння» гетьмана Орлика.

Однак Пилип Орлик прекрасно розумів, що в умовах тогочасного міжнародного становища йому не вдасться закріпитися на правобережних українських землях, адже, крім Росії, на них постійно претендувала Польща. Наступні події цілком очевидно підтвердили це. Під час турецько-російської війни, що розпочалась у листопаді 1712 р., Орликові довелося відвойовувати Правобережжя в Речі Посполитої. Цю місію виконували його війська на чолі з наказним гетьманом Д. Горленком. Незважаючи на поразку орликівців від коронних військ на чолі з М. Любомирським під Уманню (4 грудня), вони продовжували боротьбу й все ж таки здобули значну частину Правобережної України, де перебували з лютого до листопада 1713 р. Та в кінцевому рахунку акція П. Орлика закінчилася невдачею. Причиною цього стала як військова неспроможність самого гетьмана, так і позиція міжнародної дипломатії. Прагнення гетьмана добитися від польського уряду дипломатичного визнання не допомогло йому втримати Правобережжя під своєю владою. На підставі договору між Туреччиною й Річчю Посполитою від 22 квітня 1714 р. Правобережна Україна остаточно переходила в володіння останньої [42].

У таких умовах Пилип Орлик, звичайно ж, не міг перебувати в Україні. Понад 30 років він провів в еміграції: Швеція, Німеччина, Туреччина, Австрія, Чехія, Молдавія. Та куди б доля не закидала гетьмана, його ніде не покидала думка про вільну Україну.

1. Див. детальніше: Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79. — Оп. 5. — Спр.14.

Греков И.Б. «Вечный мир» 1686 года: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1950.

Копреева Т.Н. Русско-польские отношения во второй половине XVII века (от Андрусовского перемирия 1667 года до «вечного мира» 1686 года): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1952.

Wojcik Z. Tractat andruszowski 1667 roku i ego geneza. — Warszawa, 1959.

2. Станіславський В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила. Документи // Український історичний журнал. — 2002. — №5. — С. 119-120.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. — С. 195-196.

3. Востоков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. — 1886. — №2.

Дорошенко Д. Нарис історії України. — К.: Глобус, 1992. — Т.II (Від половини XVII століття). — С.99-101.

4. Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003.

Пирог П.В. Гетман И. Мазепа как землевладелец // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Тезисы докладов VI межвузовской научно-практической конференции. — Чернигов, 2007. — С. 48-49.

Пиріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2007. — №6. — С. 14-23.

Пиріг П.В. Церковна політика гетьмана Івана Мазепи в контексті ідей глобалізації // Глобалізація та цивілізаційні виклики у сучасному світі. Збірник матеріалів круглого столу (18 квітня 2007 року). — Чернігів, 2007. — С. 50-53 і ін.

5. Пиріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). — Чернігів, 2007. — С. 10.

6. Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра / Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 294.

7. Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга / Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. — СПб: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. — Выпуск 1. — С. 211, 215.

8. Драгоманов М.П. Про українських козаків, татар та турків / Вибране. — К., 1991. — С. 201.

9. Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. З увагами М. Драгоманова. — Женева, 1885. — Частина перша. — Розділ другий. — С.1.

10. Див.: Дубина О. Геополітичні креслення гетьмана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — №6. — С. 38.

11. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004.

12. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. — Харків: «ФОЛІО», 2008. — С. 297-299.

13. «Виноград» Стефана Яворського (публікація та коментарі Ігоря Ситого, Сергія Горобця) // Сіверянський літопис. — 2009. — №6. — С.114-131.

14. Див.: Реєнт О.П., Коляда І.А. Вказ. праця. — С. 300-302.

15. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 року // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 92.

Грушевський М. Історія України-Руси. — К.,1998. — Т. X. — С. 63.

16. Див.: Дорошенко . — С. 146.

17. Див.: Реєнт О.П., Коляда І.А. Вказ. праця. — С. 303.

18. Див.: Там само. — С. 306.

19. Угода та Конституція Пилипа Орлика у перекладі В. Шевчука // Літературна Україна. — 1990. — 12 липня. — С. 5.

Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 247.

20. Див.: Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714). — М.: Наука, 1990. — С. 51.

Окиншевич Л. Рада Старшинська на Україні-Гетьманщині // Україна. — 1924. — Кн. 4.

Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні -Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права Української Академії Наук. — К., 1929. — Т. 6.

21. Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 353-356.

22. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1992. — Видання друге, перероблене і доповнене. — С. 237.

23. Замлинський В.О. Пилип Орлик // Історія України в особах IX-XVIII ст. — К.: Вид-во «Україна», 1993. — С. 348.

24. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII. — М., 1847. — С. 44-45.

Субтельний О. Мазепинці. — К., 1994. — С. 194-195.

Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 249.

25. Див.: Артамонов В.А. Указ. соч. — С. 167.

26. Там само. — С. 52-53.

27. Крупницький Б.Д. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. — С. 27.

28. Похід Пилипа Орлика в Україну 1711 р. Кримсько-татарський та шведський аспекти (Публікація та коментарі Олександра Дубини, переклад з латинської Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. — 2011. — №3. — С. 42.

29. Там само. — С. 43-44.

30. Там само. — С. 40.

31. Крупницький Б.Д. Вказ. праця. — С. 28.

32. Мышлаевский А.З. Сборник военно-исторических материалов. — СПб, 1893. — С. 81.

33. Артамонов В.А. Указ. соч. — С. 52.

34. Див.: Ульяновський В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. — К., 1994. — С. 443.

Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 251.

35. Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3. — С. 370-371.

36. Крупницький Б.Д. Вказ. праця. — С. 29.

37. Мельник Л. Остання битва за Гетьманщину // Київська Старовина. — 1994. — №4. — С. 66.

38. Див.: Там само. — С. 68.
39. Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 156.
40. Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 253.
41. Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиріччя вісімнадцятого століття // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Випуск 1. — С. 307-320.
Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 254.
42. Див.: Чухліб Т. Вказ. праця. — С. 257.

В статье, посвященной Филиппу Степановичу Орлику, воспроизводятся основные вехи его жизненного пути и деятельности. Обращается внимание на малоизвестные факты служебной биографии гетмана.

Ключевые слова: гетман, Филипп Орлик, казаки, полк, Конституция, шведы, татары, союз, Иван Мазепа, Петр I, Карл XII, Правобережная Украина, Польша, Россия, Прут.

The anniversary article, which is devoted to Filipp Stepanovich Orlik, describes basic stages of his life and his activity. This article highlights little-known facts of his hetmans biography.

Key words: hetman, Filipp Orlik, cossakcs, regiment, Constitution, swedes, tatars, alliance, Ivan Mazepa, Petr I, Karl XII, Right-bank Ukraine, Poland, Russia, Prut.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 930 (477)

Олександр Бондар, Микола Волков,

Ігор Кондратьєв

●

НЕВІДОМИЙ МАЛЮНОК ЛЮБЕЧА 1651 р.

Важливим джерелом з історії урбаністики залишаються зображальні джерела, у тому числі рисунки придворних художників, архітекторів та військових спеціалістів. Для історії Лівобережної України XVII ст. такі джерела є поодинокими, тому запровадження нового або ж переосмислення відомого джерела стає важливою науковою подією. Одним із міст, якому не пощастило із зображальними джерелами, донедавна був Любеч. У 1651 р., коли місто було захоплено армією Великого князівства Литовського, придворним художником Януша Радзивіла Абрагамом ван Вестерфельдом був зроблений малюнок Любеча. Однак це зображення увійшло в історіографію як вигляд Лоєва. Атрибуція малюнка шляхом співставлення усіх наявних в нашому розпорядженні матеріалів дозволяє з упевненістю стверджувати, що на «Łojow oppidum» 1651 р. зображено не Лоєв, а саме Любеч.

Ключові слова: Любеч, художник, малюнок, Абрагам ван Вестерфельд, зображальні джерела, атрибуція, фортифікація, укріплення, забудова, топографія.

В останній час дослідники європейських урбаністичних процесів все більше зосереджують увагу на вивченні не лише загальних питань еволюції міської структури, але й опрацьовані кола проблем реконструкції топографічно-просторової структури окремих міст із залученням історичної топографії, демографії та вивченні історичних суспільних комунікацій. На сьогодні це один із пріоритетних напрямків вивчення історичної урбаністики.

Якщо джерельна база з історії міст раннього середньовіччя представлена здебільшого документальними свідченнями та матеріалами археологічних досліджень, то набагато краща ситуація складається із джерелами епохи пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. Окрім традиційних писемних свідчень та археологічних матеріалів, в розпорядженні дослідників з'являється цілий пласт зображальних джерел. Серед них особливе місце займають окомірні та інструментальні плани міст, а також зображення їх зовнішнього вигляду – як системи міської забудови, так і оборонних споруд.

Рисунки придворних художників, архітекторів чи військових спеціалістів з фортифікації широко використовуються дослідниками для вивчення історії європейських міст. На жаль, але пласт зображальних джерел з історії Лівобережної України XVII ст. не є значним і у більшості своїй або невідомий або втрачений. Саме тому запро-

© Бондар Олександр Миколайович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В.Тарновського.

© Волков Микола Олександрович – молодший науковий співробітник Інституту історії Національної академії наук Білорусі (Мінськ).

© Кондратьєв Ігор Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

вадження нового або ж переосмислення вже відомого джерела стає важливою подією вітчизняної науки.

Одним із міст Північного Лівобережжя, якому не пощастило із зображальними джерелами першої половини – середини XVII ст., до сьогодні залишається Любеч. Значною мірою цьому сприяла складна ситуація в регіоні у цей період. З 1500 по 1609 р. Любеч, як прикордонний замок Київського воєводства, був центром староства та форпостом на кордоні з московською Чернігово-Сіверщиною. Із початком війни 1609-1618 рр. за повернення чернігівських земель у Любечі була розміщена база литовсько-польського війська[1]. Коли у березні 1610 р. загін київського підкоморія Самуеля Горностая вдерся до Чернігова, урядник планував зняти дзвони з Єлецького монастиря та вивезти їх до Любеча[2]. У 1612-1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападів московського війська: «добра наші (королівські)... Любеч... від Москви попалене та спустошене». Королівська влада направила до Любеча «комісарів», що мали з'ясувати втрати та масштаби руйнувань[3].

У 1616 р. Любеч був оточений новим острогом[4]. Побудована (реконструйована?) фортеця вочевидь була достатньо могутньою, бо вже в квітні наступного року московсько-татарська армія, яка здійснила вилазку на Чернігівщину, спромоглася випалити лише любецьку округу – «от Любеча за семь верст села и деревни многие повоевали», а у травні лише сплюндрувати посад («пришод под город под Любеч посады пожгли и вылозных многих литовских людей побили, и уезд Любетцкой, села и деревни, повоевали и пожгли»)[5].

У 1648 р. Любеч стає одним із ключових військових форпостів уже Гетьманської держави на кордоні з Великим князівством Литовським. У 1649 р. населений пункт був захоплений військом польного гетьмана армії Великого князівства Литовського Я. Радзивіла, але незабаром козаки відновили контроль над містом[6]. Після так званої Другої Лоєвської битви (чи «Битви під Ріпками») 26 червня (6 липня) 1651 р., Любеч знову стає базою армії Великого князівства Литовського – до зими 1652/53 рр.[7]. Незабаром місто було відвойоване козаками та, вірогідно, саме тоді було спалене. Коли у січні 1654 р. Гетьманщина була приєднана до Московської держави, а мешканці Чернігівського полку складали присягу московському цареві, Любеч виявився знищеним та без населення («впусте»)[8].

В оточенні польного гетьмана Великого князівства Литовського Януша Радзивіла був голландський живописець Абрагам ван Вестерфельд. У якості придворного художника він намалював серію малюнків, чимало з них уже у XVIII ст. стали основами для гобеленів радзивілівської мануфактури в Кореличах[9]. Однак, якщо замальовки художника часів Першої Лоєвської битви 1649 р. достатньо широко відомі історикам, то атрибуція його рисунків 1651 р. беззаперечно потребує подальшого студіювання[10].

Досліджуючи копію малюнка (Рис.1) Абрагама ван Вестерфельда «Łojow oppidum» (зберігається в Музеї Війська Польського у Варшаві*), одному із авторів цієї статті – білоруському історикові М. Волкову вдалася повна невідповідність малюнка як відомій структурі Лоєва, так і його наявним малюнкам та описам. По-перше, це невідповідність розташування замку та міста існуючій топографічній структурі (особливо це проявляється в укріпленнях, зокрема, на малюнку видно, що шанець розміщується перед замком); по-друге – відсутність на малюнку річки (Дніпра); по-третє, Лоєв чомусь зображений великим та неушкодженим містом, хоча був спалений козаками ще у 1648-1649 рр. (Рис.2).

* Автори публікації висловлюють подяку директорові Музею Війська Польського у Варшаві пану професору Збігневу Ваверу, за наданий дозвіл опублікувати цей малюнок.

Рис.1. Малюнок Любеча А. ван Вестерфельда[11], на якому, як вважалося, був зображений Лоєв.

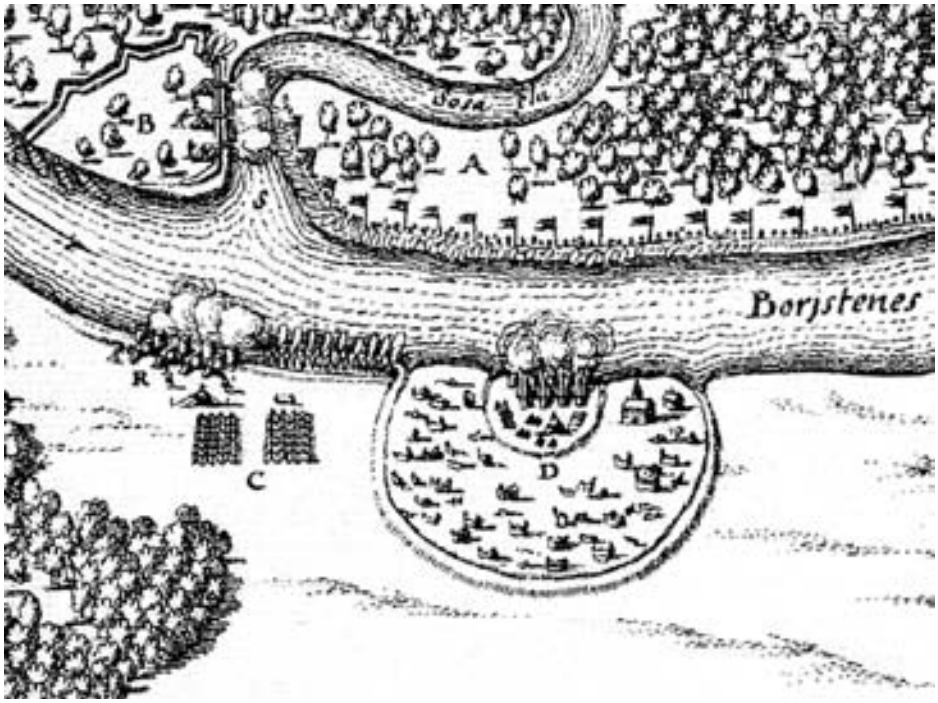

Рис. 2. На фрагменті гравюри «Битва під Лоєвим 1649 р.» можна побачити спалене місто.

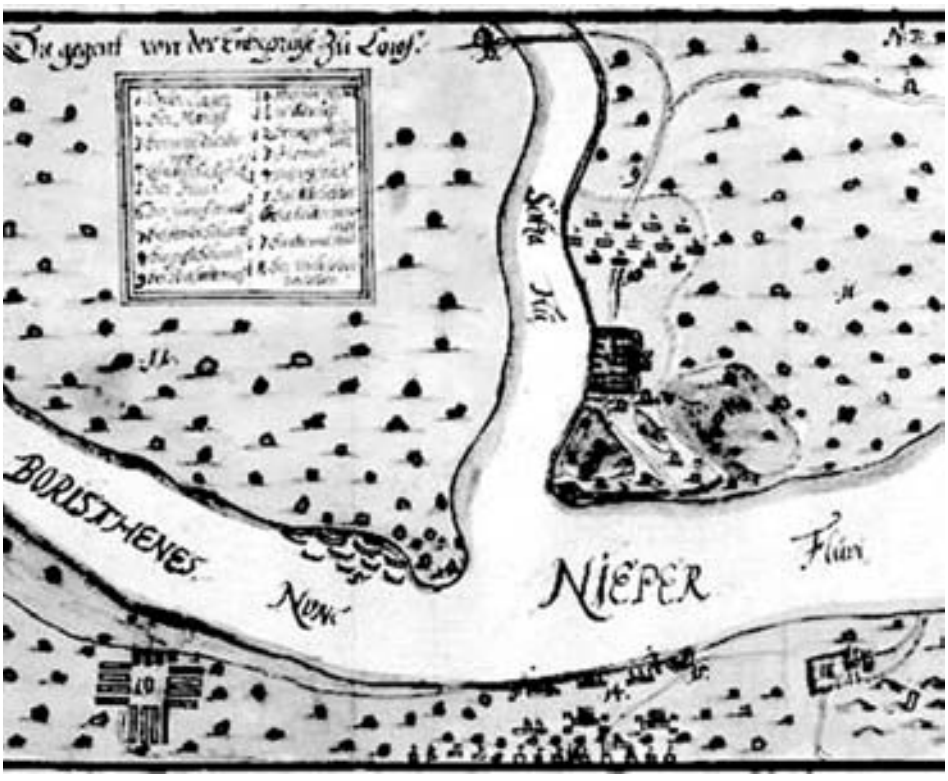

Рис.3. Лоєв напередодні битви 1651 р.[12].

М. Волковим було зроблене припущення, що на рисунку Вестерфельда зображений не Лоєв, а сусідній Любеч після його захоплення Радзивілом у 1651 р.[13]. До того ж, і на це вже неодноразово звертали увагу дослідники[14], підписи під малюнками Вестерфельда більш пізні й, відповідно, можуть бути помилковими.

Подальша співпраця дозволила українським дослідникам підтвердити це твердження та здійснити реконструкцію історичної топографії Любеча першої половини XVII ст. (щонайменше від побудови нових укріплень у 1616 р. – до руйнації міста у середині століття). Остаточна атрибуція малюнка стала можливою завдяки використанню цілого ряду критеріїв співставлення. Серед іншого було здійснене співставлення рельєфу, міської структури, наявної сітки доріг та ін., використані матеріали здійсненого у 2012 р. О. Бондарем топографічного дослідження міста (Рис.4) – замку та залишків міських укріплень, церковна топографія, топозйомка городища на горі Лисиця тощо. Звісно, були широко залучені письмові та археологічні джерела: описи оборонних споруд та відомості про забудову Любеча (Інвентар 1606 р., дані про будівництво фортеці у 1616 р. та ін.)[15], а також матеріали археологічних та археологічно-топографічних досліджень Любеча у 1957 – 1960-х рр., 1989–1990 рр. та 2009–2014 рр.[16]. Комплекс наявних у нашому розпорядженні джерел дозволив відтворити з великою достовірністю просторово-топографічну структуру Любеча першої половини – середини XVII ст.

Розглянемо основні «репери» атрибуції малюнка А. ван Вестерфельда, як такого, на якому зображено саме Любеч. Насамперед, це ***рельєф та топографічна структура***.

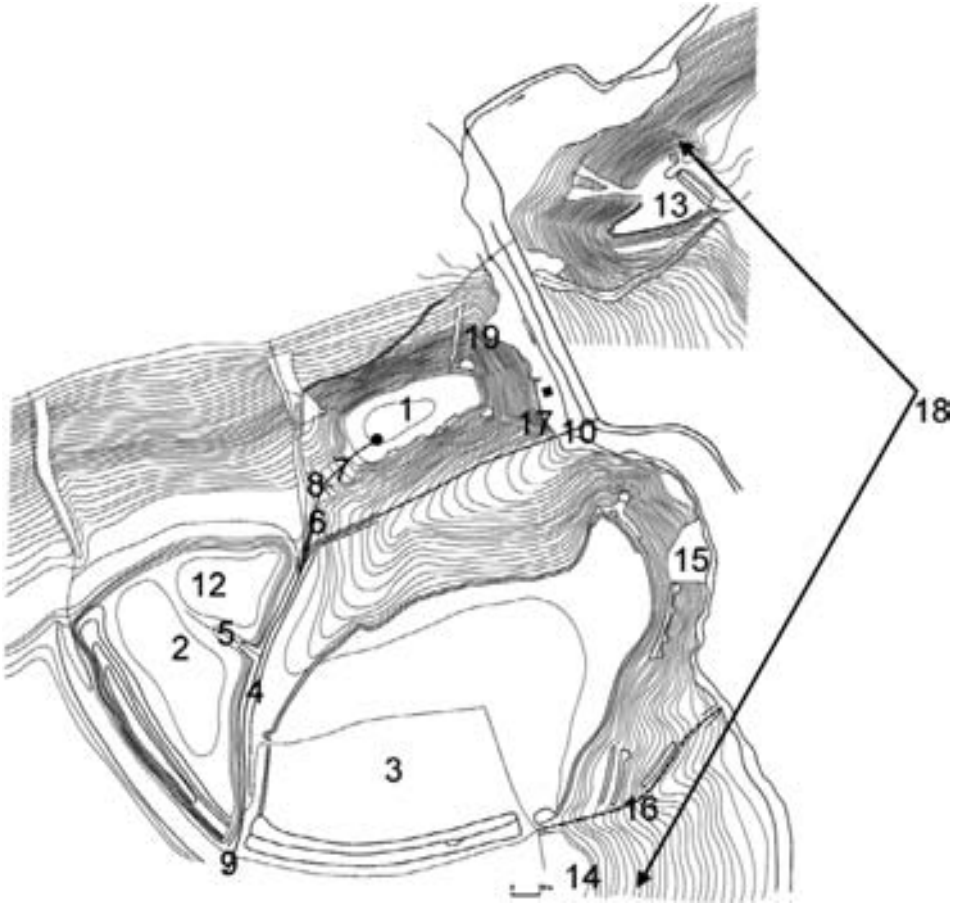

Рис.4. Топозйомка Любеча (О.Бондар, 2012 рік).

Історичне ядро Любеча розмістилося в місцевості з досить специфічним рельєфом. Плато лівобережної тераси Дніпра, на якому виникло місто, знаходиться на висоті 35–40 м над рівнем заплави річки, на відміну від більш низинних ділянок північніше і південніше населеного пункту. Любеч розташований на ландшафтах піднятих хвилясто-балкових похилих міжрічкових рівнин, складених лесовидними суглинками, а місцями – шаруватими супісчано-суглинковими відкладеннями, що залягають на морені.

Плато тераси на території Любеча сильно прорізано ярами і різноманітними вимоїнами, що утворюють досить велику кількість мисів і останців. Це, в свою чергу, робило ці ділянки найпристосованішими для спорудження оборонних укріплень з мінімальною затратою трудових ресурсів. Із західного боку плато відрізано від основної частини глибоким і широким яром в ур. Духовщина (Духовідіна), який представляв собою русло р. Гончарівки. Таким чином, оборонні укріплення поселення логічно було споруджувати тільки з південної сторони плато.

На малюнку видно також невелику річечку, яку можна інтерпретувати як Гончарівку, намальовані її береги, а також місток, що вів до Подільської брами. Як бачимо, порівняння топографії на малюнку та рельєфу місцевості в Любечі чітко вказує на їх відповідність.

Цікаво, що вивчення топографії дозволяє навіть локалізувати місце, де стояв умовний «мольберт» Абрагама ван Вестерфельда. Зараз ця частина любецького передмістя називається ур. «Попове поле». Урочище згадане у матеріалах допиту полоненого у 1649 р. під Загаллям козака Бугая. На питання: «Звідки краще атакувати Любеч», той відповів: «Від Дніпра не можна, тому що замок, але з Попова фільварка краще і до стріляння з гармат і до нападу»[17].

Саме з «Попова фільварка», що знаходиться якраз за горою Лисицею, й відкривався чи не найкращий огляд на Любеч не лише для стрілянини, але й для художника. Як бачимо, топонім дійшов до нашого часу майже неушкодженим, народна пам'ять змінила лише назву «фільварок» на «поле».

Замок. Домінантною частиною всіх пізньосередньовічних укріплень Любеча був замок (ур. Замкова або Мазепина Гора), який знаходиться в центральній частині сучасного селища, на останці лівого високого берега Дніпра. Останець розмірами 110 х 42-30 м орієнтований довгою віссю в напрямку північний схід – південний захід. Висота майданчика городища над рівнем заплави становить 35–36 м. Північно-східна ділянка городища має пониження від рівня центральної частини на 1,2 м. В'їзд на городище шириною близько 20 м і довжиною 40 м розташований на південно-західному, пологому схилі останця[18]. За даними усіх джерел замок в Любечі був найбільш укріпленою частиною міста. Через галерею з гостроколу до вежі вів підйомний міст. Опис замку добре відомий за матеріалами Інвентарю 1606 р., у якому описані й замкові укріплення. За цими відомостями, замок був невеликий – «на постріл з лука». Замкову Гору від міста відділяв рівчак, через який до воріт був перекинутий підйомний міст («взвод з двома ланцюгами»)[19]. Вхідні замкові ворота увінчувала двоповерхова вежа. Археологічні залишки цієї галереї були зафіксовані під час досліджень у 2012 р. на в'їзді до городища. На малюнку Вестерфельда 1651 р. якраз зображена ця галерея, вежа та підйомний міст (Табл.1; Рис.8: №№ 6, 7, 8).

Ці елементи наявні на плані укріплень Любеча 1651 р. (Рис.5). Саме порівняння малюнка з планом любецьких укріплень й дозволило повністю впевнитися в новій атрибуції зображення. План Любеча 1651 р. був віднайдений чеськими архівістами в матеріалах королівського архіву «Kralovska kanonie premonstratu na Strachove». Серед іншого там зберігається розгорнута реляція про похід Радзивіла з Бобруйська на Київ і Білу Церкву 1651 р. ймовірно з малюнками того ж таки А. ван Вестерфельда («Relation vom litauischen Feldzug im Jahre 1651»)[20]. При нагоді відзначимо, що питання приналежності малюнків з цього альбому саме А. ван Вестерфельду потребує подальшого вивчення як на рівні історичних досліджень, так і мистецтвознавчої експертизи.

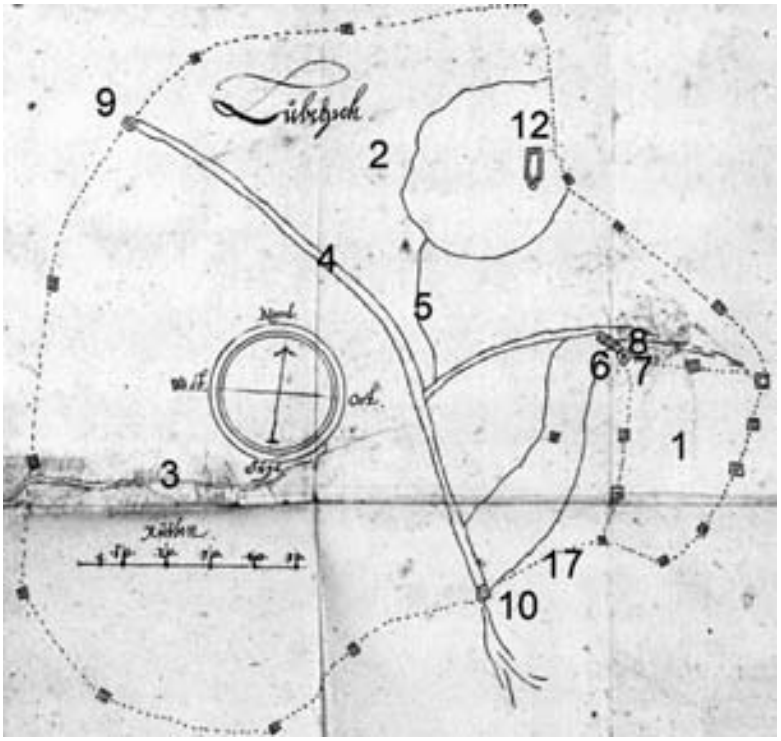

Рис.5. План м. Любеча 1651 р.[21].

Міські укріплення Любеча складалися з двох частин – південної та північної, розділених природним яром. Південні укріплення (за Б. Рибаковим – «Посад-2») були зведені на південний схід від дороги і представляли собою полігональну фортецю неправильної форми площею близько 4,2 га (350 х 200 м), відрізану від плато з південного боку напільним ровом (ширина 18–20 м та глибиною, що збереглася, до 1,5 м) і валом (ширина 16–20 м та вистою, що збереглася – до 2 м). При спорудженні фортеці вдало використані особливості рельєфу місцевості, а найбільш вразливі місця було посилено оборонними спорудами. Схили з північної та східної сторін (з боку р. Гончарівки) ескарповані до 4 м. Терасування знаходиться на 5 м нижче рівня майданчика фортеці[22].

Точний час спорудження «південних» міських укріплень на сьогодні залишається нез'ясованим і вимагає стаціонарних археологічних досліджень, існуюча сьогодні щільна приватна забудова цієї ділянки Любеча не дозволяє їх провести. Цілком можливо, що якась частина фортечних укріплень існувала ще за давньоруського часу і була згодом реконструйована чи перебудована.

«Північні» укріплення (за Б. Рибаковим, це «Посад-1»), як уже зазначалося, були відокремлені від «Посаду-2» яром, по якому йшла дорога з плато на Поділ. Ця фортеця мала значні земляні вали, споруджені, вірогідно, ще наприкінці X – початку XI ст.[23]. Їх висота з напільного боку від дна рову становить до 7–8 м, а ширина рову близько 25 м при глибині до 4 м від рівня плато. Ця укріплена частина використовувалася і у XVI – XVII ст.

Таким чином, загальна довжина міської фортеці із заходу на схід («Посад-1» і «Посад-2») становить приблизно 400 м, що дорівнює чотирьом-п'яти «пострілам з лука», про які йдеться в Інвентарі 1606 р. Із замком з північно-східної сторони, укріплення міста сполучалися також невеликим валом, що проходив від Подільської брами (вихід на Поділ) по схилу Замкової гори аж до однієї з наріжних веж Замку. Цей вал зберігся і у наш час.

На плані 1651 р. (Рис.5) укріплення фортеці позначені у вигляді гостроколу, що йшов по гребеню валу, посиленого вежами, аналогічними замковим. Загальна кількість веж фортеці становить за цим планом – 14 штук, дві з яких є проїзними.

Проїзні башти, на відміну від тих, що знаходяться по периметру стін, – багатогранні, а не квадратні. За матеріалами Інвентарю 1606 р. до міської фортеці вели двоє воріт – Київські, з боку тераси, і Брагінські (Подільські) – з нижнього міста[24]. Не викликає сумнівів, що Київські ворота на вищезгаданому плані Любеча слід ідентифікувати з південно-західними воротами, а Брагінські – з південно-східними.

Відповідну ситуацію бачимо і на малюнку Вестерфельда. Фортеця на малюнку складається з двох частин, що розділені яром, по якому проходить дорога. Дорога веде від брами до брами. Також співпадають й дороги, які ведуть до церкви та замку.

На плані 1651 р. (Рис.5) нараховуємо 12 міських веж квадратної форми та дві проїзні вежі. Схожа на вежу дзвіниця П'ятницької церкви (під №12 на Рис.8), звісно, могла виконувати спостережні функції, але була, насамперед, культовою спорудою.

Одна з проїзних веж – Подільська була багатогранною, друга – дальня, Київська (№9 на Рис.8), на малюнку виглядає квадратною, а на плані (Рис.5) намальована круглою (очевидно, була багатогранною (?), зважаючи, що будівельним матеріалом слугувала деревина).

На малюнку Вестерфельда нараховуємо сім квадратних міських веж (одна, що знаходиться на самому краю тераси, промальована погано), а також дві проїзні – Подільську та Київську (остання знаходиться здалека, тому її зображення достатньо умовне). Інші міські вежі (їх п'ять) на малюнку відсутні, художник не міг зобразити їх через рельєф місцевості, оскільки ці споруди знаходилися нижче рівня тераси (згадаємо про місце, де стояв художник, – №18 на Рис.4). Загалом локалізація веж на малюнку 1651 р. та плані 1651 р. (Рис.5 та 8) повністю підтверджує тотожність місця їхнього розташування.

Церква на території фортеці. Документальні джерела свідчать, що щонайменше з XVI ст. на території фортеці існувала дерев'яна церква Параскеви П'ятниці. На думку археологів, можливо, що цей храм знаходився на місці більш ранньої мурованої давньоруської церкви. На початку XVIII ст. на місці згорілої П'ятницької церкви було збудовано Миколаївську церкву[25]. Храм знаходився на території фортеці, якраз навпроти в'їзду на Замкову гору. Бачимо повний збіг місця розташування П'ятницької церкви Любеча із розташуванням церкви на малюнку 1651 р.

Гора Лисиця. На передньому плані малюнка показане укріплення у вигляді шанцю навпроти Замкової гори. Тотожний за формою шанець також наявний і в альбомі т. зв. «Литовського походу» і підписаний як «Die Schantze zue Lubetz» («Шанець в Любечі») (Рис.6).

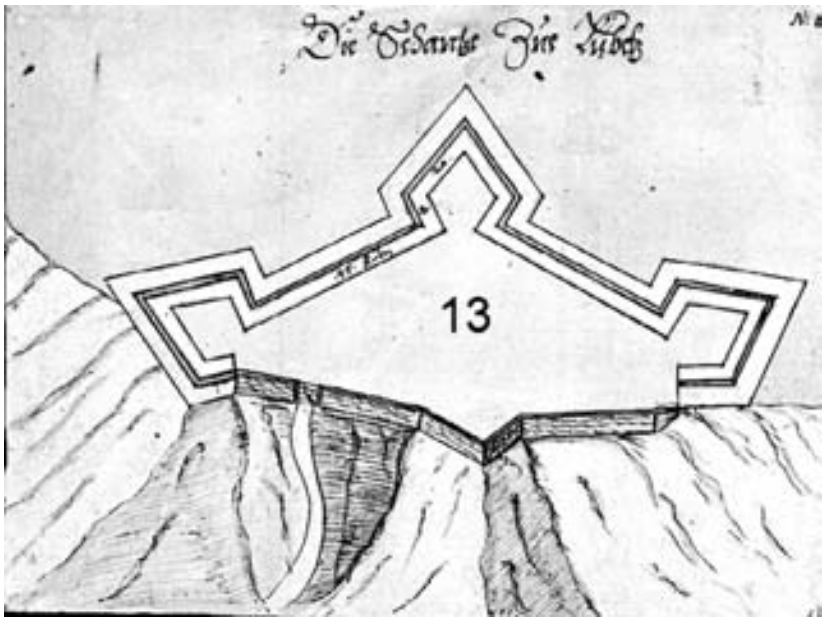

Рис.6. Шанець в Любечі (1651 р.)[26].

Найбільш вірогідне їхнє місце розташування в Любечі – на горі Лисиця навпроти Замкової гори. Гора Лисиця знаходиться на північ від Замку, через русло р. Гончарівка. Укріплення на Лисиці захищали Замкову гору зі сторони Попового поля. За висотою вона усього на 0,5 м нижче майданчика Замкової Гори (приблизно 1,5 м висоти Замкова Гора втратила в результаті розкопок експедиції Б. Рибакова). Лисиця являє собою останець підтрикутної форми, гострим кутом спрямований в південну сторону (у бік Замкової Гори). Гора має доволі круті схили. З напільного боку городище (площа всього 0,15 га) відрізано від плато ровом, за яким знаходиться вал. Рів городища Лисиці (ширина 12 м і до 4 м глибина) має трикутний профіль та зі східного боку переростає в яр[27]. Очевидно, що за останні 300 років форма городища була частково змінена, особливо під час Другої світової війни, коли на Лисиці було створено окремий оборонний вузол. Таким чином, сучасники усвідомлювали стратегічну важливість Лисої гори для безпеки замку і фортеці, саме тому і обрали це місце для спорудження шанцю.

Шанець у Любечі, що бачимо на малюнку 1651 р., повністю відповідає шанцю на малюнку А. ван Вестерфельда – це польова споруда з трьома правильними бастіонами. Лоєвський шанець, який можна побачити у тому ж рукопису 1651 р. на малюнку «Шанець в Лоєві» («Die Schantz zue Loiof»), має зовсім іншу форму. Основна функція лоєвського шанцю – захист Лоєвського (чи «Татарського») броду через Дніпро. Відповідно, навпроти Лоєвського замку на іншому березі Дніпра була зведена широка прямокутна споруда з реданами та двома півбастіонами. Лінія укріплення з двома реданами явно була сполучена з квадратним за формою редутом, що був розміщений біля впадіння Сожу в Дніпро (Рис.7).

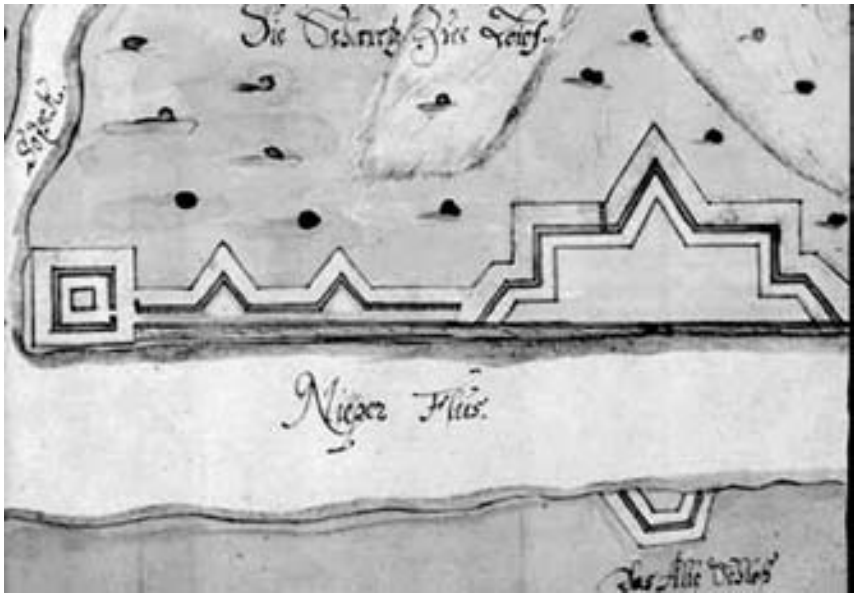

Рис.7. Лоєвські укріплення середини XVII ст. [28].

Інші райони міста. На малюнку частково показана забудова міста за межами фортеці та замку. По-перше, в лівому куті малюнка зображено частину міста, обнесену парканом за територією фортеці. У цій частині Любеча у XVII – XVIII ст. знаходився район міста під назвою Гончарі або Гончарівка.

Однорядна забудова показана художником на березі річки (р. Гончарівка), біля підніжжя фортеці. Цікаво, що й сьогодні тут також існує лише однорядна забудова, оскільки розширити її не дає змогу рельєф місцевості. Досить показовою є ще одна деталь – від цієї набережної забудови до фортеці по схилу плато веде дорога. Ця дорога не відображена на плані 1651 р., однак вона є на малюнку 1651 р., а її залишки

вдалося зафіксувати під час досліджень топографії фортеці у 2010–2012 рр.[29]. Ця дорога виводила прямо до рову південної частини фортеці. Під час досліджень було виявлено низку різноманітних земляних укріплень, у тому числі залишки равеліну (їх ще можна побачити візуально) та підрізок схилу, що прикривали цю дорогу. На малюнку вони не відображені, можливо, й тому, що були споруджені пізніше за часів Гетьманщини.

Таким чином, співставлення усіх наявних у нашому розпорядженні матеріалів, що включають в себе дані письмових, зображально-картографічних та археологічно-топографічних джерел, дозволяють з повною упевненістю стверджувати, що на малюнку «Łojow oppidum» 1651 р. зображено не Лоєв, а саме Любеч у середині XVII ст. На це вказують біля двох десятків лише прямих відповідностей, які підтверджуються й багатьма іншими джерелами (Рис.8 та Табл.1).

Таблиця 1

	Номерами на Рис. 4, 5, 6 та 8 позначені відповідності:
1.	Замкова гора.
2.	Південно-західна частина фортеці (за Б.Рибаковим це «Посад-1»).
3.	Південно-східна частина фортеці (за Б. Рибаковим – «Посад-2»).
4.	Яр між частинами фортеці та дорога що їх розділяла.
5.	Дорога до церкви (невеликий ярок) на «Посаді-1».
6.	Міст через рів до Замкової гори.
7.	Галерея з частоколу до Замкових воріт.
8.	Вежа замкових воріт.
9.	Київська брама фортеці.
10.	Лоєвська (Подільська) брама фортеці.
11.	Вежі фортеці.
12.	Церква Параскеви П'ятниці (у XVIII ст. тут була побудована Миколаївська церква).
13.	Городище на горі Лисиця.
14.	Північна частина району Гончарівка.
15.	Забудова вздовж р. Гончарівка під фортецею.
16.	Дорога від р. Гончарівки до фортеці.
17.	Вал від Замкової гори до Лоєвської брами.
18.	Вірогідне місце на Поповому полі («Попів фільварок»), з якого художник малював панораму міста.

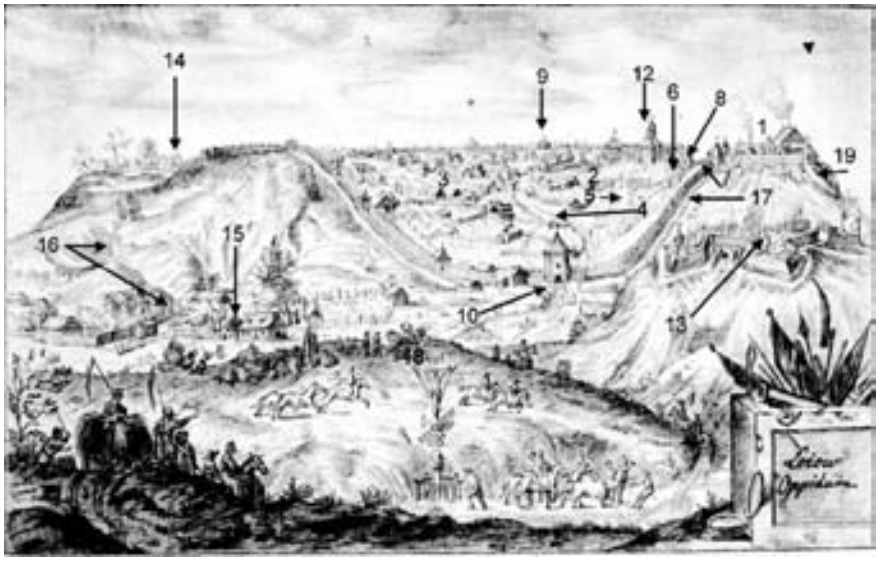

Рис.8. Відповідності на малюнку А. ван Вестерфельда.

Отже, малюнок Абрагама ван Вестерфельда 1651 р. можна на сьогодні вважати найстарішим унікальним зображенням Любеча, що дає змогу вивчати його просторово-топографічну структуру, оборонні та культові споруди. Також цей малюнок дає змогу допомогти у реконструкції зовнішнього вигляду й інших міст Чернігово-Сіверщини середини XVII ст., оскільки для них таких малюнків або не існує, або вони ще не виявлені. Детальне дослідження цього джерела дасть змогу історикам краще уявити міську інфраструктуру регіону Північного Лівобережжя у ранньомодерну добу, а археологам – більш точно інтерпретувати результати своїх досліджень в шарах Любеча означеного періоду – першої половини – середини XVII ст.

1. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В. Кондратьєв. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с. – С.140-143.

2. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648 / П.Кулаковський. – К. : «Темпора», 2006. – 496 с. – С.249.

3. Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roky 1732 do roky 1782 wydanego. T.III. – Petersburg : nakładem i drukiem Jozatata Onruzki, 1859. – 472 s.+ XV s. – S.92; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy : studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej / W. Bobiński. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2000. – 599 s. – S. 230.

4. Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть / О.Є. Мальченко. – К. : Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 378 с. – С.194.

5. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.146.

6. Кондратьєв І.В. Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування / І.В. Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – С. 234-243. – С.235-238.

7. Кондратьєв І. Битва «під Ріпками» / І.В. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2014. – №5 – С.3-12. – С.9.

8. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.270.

9. Анісавец М.І. Лоеўская бітва / М.І. Анісавец // Беларускі гістарычны часопіс. – 2006. – №7. – С.3-11.– С.10-11

10. Згадаємо одну з таких спроб, де й побачив світ малюнок Любеча 1651 р. під назвою «Łojow oppidum». Див. : Dreścik J.J. Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmelnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt / J.J. Dreścik // Muzealnictwo wojskowe. – 2000. – №7. – S.397 – 427. – S. 415.

11. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. – Nr. inw. MWP 16607 A*.

12. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.295.

13. Попередні результати були опубліковані в Інтернет-блозі дослідника. Див.: Волков М. Былі два Лоевы, а сталі Кіеў і Любеч [Електронний ресурс] / Режим доступу. – http://wouk.livejournal.com/29613.html – Назва з екрана. – Дата звернення: 22.08.2015.

14. Dreścik J.J. Kampanie wojsk Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciw powstaniu Chmelnickiego w rysunkach Abrahama van Westervelt… – S.401; Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. / Я.И. Смирнов. – Москва: Тов-во типографи А.И.Мамонтова, 1908. – 512 с. – С.283.

15. Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств...– С. 192-194; Кондратьєв І. Любецьке староство... – С. 130-131, 146.

16. Рыбаков Б.А. Отчет о работах Черниговской экспедиции в городах Любече и Чернигове в 1959 году / Б.А. Рыбаков // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1959/20 б; Рыбаков Б.А. Отчет о работе «Южно-Русской» экспедиции за 1958 г. в г. Любече / Б.А. Рыбаков // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1958/25; Рыбаков Б.А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г. / Б.А. Рыбаков // Науковий архів Інституту археології НАН України. – № 1957/17 а; Рыбаков Б.А.

Отчет Черниговской экспедиции ИА СССР за 1960 год (Раскопки в г. Любече) / Б.А. Рыбаков // Науковий архів Інституту археології НАН України. – №1960/37; Коваленко В.П., Казаков А. Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень / В.П. Коваленко, А.Л. Казаков // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – К.: Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. – С. 32-34.

17. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.) / Упоряд. о. Юрій Мицик. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2012. – 680 с. – С. 263-266.

18. Рыбаков Б. А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г... – С. 10; Рыбаков Б. А. Отчет о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в г. Любече... – С. 17; Веремейчик О. М., Бондар О. М. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської області у 2011 р. – Т. 1. – Розкоп 3 / О.М. Веремейчик, О.М. Бондар / НА ІА НАНУ. – С.13–15.

19. Ситий Ю., Кондратьєв І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибакова) / Ю. Ситий, І.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2012. – №5-6. – С.12-21. – С.17-18.

20. Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби / Ю.Мицик, Б.Березенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4-6. – С.3-4.

21. Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби... – С.4.

22. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: Ілюстрований довідник. – К.: «Видавець Олег Філюк», 2015. – 178 с. – С. 88.

23. Рыбаков Б. А. Отчет о раскопках в Любече в 1957 г.... – С. 24–34.

24. Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств...– С. 194; Кондратьєв І. Любецьке староство... – С.130-131.

25. Кондратьєв І.В. З історії П'ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст. / І.В. Кондратьєв // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції). – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С.30-33.

26. За матеріалами фондів: Biblioteca Regiae Canoniae Strahoviensis in. Monte Sion Pragae (Česka republika). Strahov. – D.B.V.68.; Кондратьєв І. Любецьке староство... – С.294.

27. Бондар О. Замки та фортеці... – С. 88.

28. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.295.

29. Веремейчик О. М., Бондар О. М. Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі Монастирище, печері прп. Антонія та посаді літописного Любеча на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2012 р.». Т.2. / О.М. Веремейчик, О.М. Бондар. – С. 14–15.

Александр Бондарь, Николай Волков, Игорь Кондратьев. Неизвестный рисунок Любеча 1651 г.

Важным историческим источником по истории урбанистики являются изобразительные источники, в том числе рисунки придворных художников, архитекторов и военных специалистов. Для истории Левобережной Украины XVII в. такие источники являются достаточно редкими, поэтому введение в исторический оборот нового источника или переосмысление уже известного стает значимым научным событием. Одним из городов, которому не повезло с изобразительными источниками, еще недавно был Любеч. В 1651 г., когда город был захвачен армией Великого княжества Литовского, придворным художником Януша Радзивилла Абрахамом ван Вестерфельдом был сделан рисунок Любеча. Но рисунок вошел в историографию как

рисунок Лоева. Атрибуция рисунка путем сопоставления всех имеющихся в нашем распоряжении материалов позволила с уверенностью утверждать, что на рисунке «Łojow oppidum» 1651 г. изображен именно Любеч, а не Лоев.

Ключевые слова: Любеч, художник, рисунок, Абрахам ван Вестерфельд, изобразительный источник, атрибуция, фортификация, укрепления, застройка, топография.

Olexandr Bondar, Mykola Volkav, Ihor Kondratyev. Unknown sketch of Lyubech dated 1651.

The attention of the researchers of European urban processes is being increasingly focused on the study of not only general issues of town structure evolution. They also examine the issues of reconstruction of topographic and space structure of several towns involving the data of historical topography, demography and historical public communications. During the late Middle Ages and the early Modern Period, except for the traditional written evidence and archeological materials, the researchers got access to a big number of pictorial sources, including pictures of court painters, architects, and military specialists. There are practically no such sources for the history of the Left-bank Ukraine that is exactly why the implementation of new source or re-thinking of the known ones becomes an important event for the national science.

Till nowadays Lyubech was remaining one of the towns of the Northern Left-bank Area of Ukraine, which did not have luck with pictorial sources of the first half – middle of XVII century. Difficult situation in the region significantly influenced that fact, because the town was the near-border outpost on the border with Tsardom of Muscovy. During 1609-1618 war Polish-Lithuanian troops' base was located in Lyubech. In 1612-1613 Lyubech was burnt away by the army of Muscovy, in 1616 was surrounded by the new fortress. Next year the Muscovy-Tatar army occupied and burnt away only the outskirts of the town. In 1648 Lyubech became one of the key outposts of Hetmanate on the border with the Grand Duchy of Lithuania, but it was twice occupied by the Lithuanian army in 1649 and 1651.

Court artist Abraham van Westerveld was in the circle of the Commander-In-Chief of the Grand Duchy of Lithuania. One of his pictures from German language album «Lithuanian Campaign of 1651» depicts town of Loyev, but regardless its signature the image does not comply with the topographic structure of Loyev, its famous pictures and descriptions. In particular, there is noncompliance of location of the castle and podil, absence of the Dnieper on the picture; besides the town is depicted as large and not ruined, though it was burnt away in 1648-1649.

Mykola Volkav, historian from Belarus', suggested that the picture is the depiction of Lyubech town. This suggestion was completely confirmed at further investigations. Comparison of relief, town structure, roads network, etc. were among the basic criteria used in the picture attribution along with the materials of topographic and archeological investigations, and church topography and others.

Thus, the comparison of all available materials gives us possibility to state with certainty that picture «Łojow oppidum», dated 1651, depicts not Loyev, but Lyubech. Nearly two dozens of only direct correspondences, which are confirmed by other sources, indicate that. Further investigation of this picture gives researchers possibility to imagine the town infrastructure, and archeologists will be able to interpret the results of their investigations more accurately.

Key words: Lyubech, artist, picture, Abraham van Westerveld, pictorial sources, attribution, fortification, fortifications, construction, topography.

УДК 94(477.51–25) «18»:[725.181.012.9:355.07]

Алла Доценко

●

БУДИНОК ПОЛКОВОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ В ЧЕРНІГОВІ У КІНЦІ XIX ст.

У статті мовою документів Державного архіву Чернігівської області висвітлюється сторінка історії будинку полкової канцелярії і його стан на кінець XIX ст. у зв'язку з передачею Чернігівському губернському земству колекції Василя Тарновського.

Ключові слова: будинок Мазепи, Чернігівське губернське земство, архів Губернського правління, колекція, В. В. Тарновський.

В історії будинку полкової канцелярії в Чернігові є ряд цікавих сторінок. Торкнемося лише однієї – кінця XIX ст.

На той час у будинку полкової канцелярії або, як тоді його називали, – будинку Мазепи знаходився архів Чернігівського губернського правління.

І ось у кінці 1896 року меценат, громадський і культурний діяч, збирач української старовини Василь Васильович Тарновський звернувся до голови Чернігівської губернської земської управи Федора Уманця із заявою, в якій він висловлює бажання подарувати свою унікальну колекцію старожитностей Чернігівському губернському земству. Подія неординарна. Але в цій історії була одна деталь, доволі неприємна і трагічна.

Василь Тарновський, даруючи свою колекцію Чернігову, поставив три умови [1; с. 41], і однією із них була, щоб колекція розміщувалася саме в будинку полкової канцелярії або, як вказано у заповіті, у «старовинному будинку над Десною».

У свою чергу Федір Уманець звернувся до Губернських земських зборів, які 24 лютого 1897 р. висловили згоду прийняти колекцію у власність земства і доручили управі вирішити в установленому порядку всі питання передачі колекції В. В. Тарновського і влаштування у Чернігові музею старожитностей. І далі Федір Уманець, як посадова особа, в установленому порядку відповідно звертається до чернігівського губернатора Є. Андрієвського [2; с.3-4]:

«Черниговская губ.
Земская Управа
Марта 7 дня 1897 р.
№ 836
г. Чернигов

Господину Черниговскому
Губернатору

Черниговский землевладелец В. В. Тарновский обратился в Управу со следующим предложением:

«составленный мною в течении все моей жизни музей местных древностей я желал бы для верного сохранения их, передать в собственность и заведывание Черниговскому Губернскому Земству с тем, чтобы он ***помещался в старинном доме над Десной, за собором,*** *и был открыт для обозрения его публикой на основании известных правил. Поэтому покорнейше прошу Губ. Управу доложить об этом моем желании предстоящей сессии Губ. Земского собрания, предложив на его разрешение следующие вопросы. Согласно ли Губернское Земство ассигновать ежегодно известную сумму на содержание музея, приняв его в свою собственность и заведывание и исходатайствовать у подле-*

© Доценко Алла Володимирівна –заступник генерального директора НАІЗ «Чернігів стародавній».

*жащего начальства уступку земству **указанного мною дома** для помещения в нем местного Исторического музея Черн. Губ. Земства. По получении решения Собрания, я не замедлю прислать каталог древностей, который в настоящее время находится в печати и доставлю все нужные сведения, которые пожелает иметь Земство».*

Хотя каталог музея и не доставлен г. Тарновским, но Губ. Управе известно, что собранные в нем предметы относятся к исторической и бытовой жизни Малороссии.

По ценности и важности коллекций и по количеству и полноте их музей В. Тарновского не имеет себе равного на юге России и стоил собирателю многих трудов и больших денежных затрат. Признавая всю важность для науки устройства такого музея, Губ. Управа полагает, что на Губ. Земстве лежит обязанность с полной готовностью принять предложение г. Тарновского. В виду этого Управа просит собрание:

1. Если г. Тарновский пожелает передать Черниговскому Земству свой музей, – уполномочить Управу принять музей в свое заведование и в собственность Губернского Земства.

*2. Поручить Управе ходатайствовать в установленном порядке об уступке земству для помещения музея указываемого г. Тарновским **старинного дома.***

3. Ассигновать на расходы по принятию и первоначальному устройству музея в распоряжение Управы 2000 руб. и высказать готовность производить ежегодные ассигновки на содержание музея.

4. Поручить Управе в случае приема музея выработать к очередному Губернскому Собранию правила для заведования им и смету ежегодной ассигновки на содержание его.

Губ. Земское Собрание 24 февраля 1897 г. постановило:

1. Уполномочить Управу принять музей в свое заведование и в собственность Губ. Земства.

*2. Поручить Управе ходатайствовать в установленном порядке об уступке Земству для помещения музея **старинного дома,** указанного в заявлении г. Тарновского.*

3. Ассигновать на расходы по принятию и первоначальному устройству музея в распоряжение Управы 2000 руб. и выссказать готовность производить ежегодные ассигнования на содержание музея

4. Поручить Управе в случае приема музея выработать к очередному Губ. Собранию правила для заведования им и смету ежегодной ассигновки на содержание его.

5. Выразить В. В. Тарновскому благодарность за намерение принести ценный дар Черниговскому Земству.

6. Поручить Управе после принятия музея ходатайствовать о присвоении этому музею имени В. В. Тарновского.

Представляя об этом, Губ. Земская Управа имеет честь покорнейше просить Ваше Превосходительство представить настоящее ходатайство в установленном порядке.

Председатель

Делопроизводитель Б. Гринченко

Через кілька днів Губернатор відповів [3; с.5]: :

М. В. Д.
Черниговского
Губернатора
По канцелярии
11 марта 1897 года
№ 2303
г. Чернигов

Черниговской Губернской Земской Управе

«Имею честь сообщить Земской Управе, что на приведение в исполнение постановления черниговского очередного Губ. Земского собрания 24 минувшего февраля по

*заявлению землевладельца В. В. Тарновского о желании его передать в собственность и заведывание Губ. Земства музей местных древностей, – **препятствий с моей стороны не встречается.***

Губернатор Е. Андреевский *підпис*
Правитель Канцелярії *підпис*

Але того ж дня, 11 березня 1897 р., губернатор Є. Андрієвський пише ще один лист:

Черн. Губ. Земской Управе

*В дополнение предложения за № 2303 имею честь уведомить Управу, что ходатайство Губ. Земства об уступке дома, где ныне помещается Архив для помещения там музея древностей, который г. Тарновский предполагает пожертвовать Земству, хотя и будет мною направлено по принадлежности в Министерство Внутренних дел, но безусловно высказаться за безвозмездную уступку того дома **я не сочту себя вправе.***

Губернатор *Е. Андреевский*
Правитель Канцелярии підпис

А в травні Федір Уманець сповіщає В. В. Тарновського про рішення Губернських земських зборів [4; с.8]:

Черниговская Губернская
Земская Управа *Милостивый Государь*
3 мая 1897 г. *Василий Васильевич!*
г. Чернигов

Черниговское Губернское Земское Собрание сессии 1896 года в заседании своем 24 февраля 1897 г., выслушав предложение Ваше о передаче в собственность Земства Вашего музея, постановило:

1. Уполномочить Управу принять музей в свое заведывание и в собственность Губернского Земства.

*2. Поручить Управе ходатайствовать в установленном порядке об уступке Земству для помещения музея **старинного дома,** указанного в Вашем заявлении.*

3. Ассигновать на расходы по принятию и первоначальному устройству музея в распоряжение Управы 2000 рублей и высказать готовность производить ежегодные ассигновки на содержание музея.

4. Поручить Управе в случае приема музея выработать к очередному Губернскому собранию правила для заведования им и смету ежегодной ассигновки на содержание его.

5. Выразить В. В. Тарновскому благодарность за его намерение принести ценный дар Черниговскому Земству.

6. Поручить Управе после принятия музея ходатайствовать о присвоении этому музею имени В. В. Тарновского.

О каковом постановлении собрания Губернская Управа имеет честь известить Вас и просить сообщить ей каталог музея. Ходатайство об уступке под помещение музея старинного дома в Чернигове уже возбуждено Земством в установленном порядке и о решении по этому вопросу Управа сочтет долгом немедленно Вас известить.

Председатель
Делопроизводитель *Б. Гринченко* підпис

У той же час помічнику Губернського архітектора Кузьмі Ходоту було дано завдання зробити план садиби, і вже 8 травня він доповів [5; с. 10]:

Пол. 8 мая 1897 г.
В Черн. Губ. Земскую Управу

Кузьмы Потаповича Ходота

По заданию князя Н. Д. Долгорукова мною поручено было снять на план усадьбу, где находится так называемый дом Мазепы, каковой план необходим по вопросу помещения музея, предложенного Губернскому Земству в дар В. В. Тарновским. План сделан и передан князю Долгорукову, а за работу я вложил по плану десять рублей, каковые прошу возвратить мне, вручив под расписку швейцара при доме Дворянского Собрания Степана Колбасы.

1897 мая 8 дня. Кузьма Потапович Ходот

Журнал 8 мая № 706.

Але оскільки йшов час, а питання з придбанням будинку не вирішувалося, у вересні 1897 р. Голова Чернігівської вченої архівної комісії граф **Милорадович** звертається до голови Чернігівської губернської земської управи [6; с. 13]::

Председатель Черниговской
Ученой Архивной комиссии
10 сентября 1897 г.
№ 24 *Его Высокоблагородию*
Ф. М. Уманцу.

Милостивый Государь Федор Михайлович!
В заседании Черн. Архивной комиссии 15 июня текущего года Губ. Предводитель дворянства князь Н. Д. Долгоруков заявил о готовности В. В. Тарновского принести в дар Черн. Земству свой музей с условием лишь помещения оного в так называемом доме Мазепы. Собрание Тарновского известно ученому миру как одно из редких по заключающимся в нем предметам и имеет громадное значение при изучении древностей и вообще старины Малороссийского края, почему приобретение его было бы в высшей степени желательно. Но так как в доме Мазепы в настоящее время находится архив Губ. Правления, который требует для себя помещения надежного и безопасного в пожарном отношении, то не найдет ли Черн. Губ. Земская Управа возможным оказать свое содействие в приобретении такого дома, куда бы мог быть перенесен сказанный архив, о чем и доложить на собрании земства предстоящей сессии.
Добавлю к сему, что по заявлению бывшего Черниговского Городского Головы А. А. Ханенко можно предполагать, что и городское управление Чернигова не прочь оказать свое содействие по приобретению дома для архива Губ. Правления»

Граф Милорадович.

Тоді ж, у **вересні,** губернатор знову нагадує Губернській земскій управі, що земство повинно або оплатити вартість будинку Мазепи, або вартість іншого будинку, в який буде переміщений архів Губернського правління [7; с. 11]:

М. В. Д.
Черниговского Губернатора *Копия*
По канцелярии
23 сентября 1897 года *Черниговской Губернской*
№ 18013 *Земской Управе*
г. Чернигов
По ходатайству Черниговского Губернского Земства об уступке в его собственность принадлежащего казне старинного дома, занимаемого ныне архивом Черниговского

Губернского Правления, для помещения в этом доме жертвуемого Губернскому Земству землевладельцем В. В. Тарновским составленного им музея местных древностей, Департамент Общих Дел Министерства Внутренних Дел отношением от 5 сего сентября за № 20676 просит меня сообщить в дополнение к объясненному ходатайству согласно ли Губ. Земство принять в свое ведение означенный дом при условии оплаты Земством в казну стоимости этого дома или внесения стоимости устройства помещения для архива Губ. Правления и ежегодного взноса определенной наемной за означенное помещение платы.

Сообщая о сем Земской Управе для доклада предстоящему Губернскому Земскому Собранию, имею честь предложить и в последующем мне представить».

Губернатор Е. Андреевский

Далі 28 січня 1898 р. земські збори просять губернатора дати розпорядження провести оцінку будинку Мазепи за участю представників земства [8; с. 15]. До речі, це листування вів «делопроизводитель» земської управи Михайло Михайлович Коцюбинський. І така оцінка будинку, а також землі була зроблена молодшим архітектором Козелло-Поклевським. Ось цей опис [9; с. 18]:

«Здание архива расположено на местности, называемой «валом». Существует оно более 170 лет. Участок земли, занятый зданием и двором, имеет 139,37 квадратных саженей (сажень -2,13 м). Здание построено с большим запасом прочности, никаких видимых существенных повреждений стен и сводов не заметно. Но наружная и внутренняя штукатурки сильно повреждены, полы деревянные требуют перестилки, крыша железная – перекрытия, с добавлением нового железа и окраски, стропильные ноги, подмоги и оконные переплеты пришли в ветхость — требуют замены их новыми; все подвальные, ныне не занятые помещения сыры, штукатурка стен и сводов их сильно повреждена, внутренние плоскости стен под 2-мя оконными проемами повреждены и требуют подчинки кирпичем и устранения проникания атмосферных осадков во внутрь помещений чрез оконные проемы.

Как 1-й, так в особенности, подвальный этажи мало освещены: на каждую 1 квадратную сажень пола приходится полезной площади окон за исключением площадей деревянных частей переплетов и железных решеток в подвале около 0,012 кв. саженей и в первом этаже в среднем около 0,05 кв. саж.; между тем на 1 кв. сажень пола должно приходиться вообще не меньше 1/10 кв. саж. площади стекол.

Все помещения подвала и 4 помещения первого этажа перекрыты цилиндрическими сводами в 1 кирпич толщиною; одно помещение 1-го этажа, обращенное на север, перекрыто деревянным потолком; стены и особый вход в подвал перекрыты дуговыми сводами; при входах в здание имеется двое железных дверей, 2 глухих деревянных и 1 стекляная; оконных переплетов имеется в 1-м этаже 18, в подвале 7 и на чердаке 4 штуки; лестниц имеется 1 деревянная из 1-го этажа на чердак и 2 каменных с досчатыми ступенными досками для перехода со двора и из 1-го этажа в подвал; печь в 1-м этаже 1 прямоугольная голландская; на чердаке имеется 2 кирпичных столба, поддерживающих прогон и 1 дымовая труба, выведенная сверх крыши на высоту около 1 ½ аршина.

Сводов толщиною в 1 кирпич имеется: в 1-м этаже 36,54 кв. саж., в подвале 57,17 кв.саж. Полов деревянных имеется в 1-м этаже 46,2 кв. саж., на чердаке 64,26 кв. саж.

Стен имеется: 1/ в подвале: внутренних, толщиною 0,61 саж. 15.08 куб. саж.; наружных, в 0,72 саж. – 40,68 куб.саж. и фундаментов 21,78 куб. саж.

2/ в 1-м этаже: внутренних, толщиною 0,52 саж — 23,74 куб.саж.; наружных, толщиною 0,6 саж. – 51,84 куб.саж.; толщиною в 0,45 саж. (вход в подвал и 2 фронтона) — 11,13 куб. саж. и толщиною в 0,33 саж. (сени) — 1,96 куб.саж.; кирпичных полов в подвале имеется 36,3 кв.саж.. Объемов помещений в чистоте (за исключением объема стен) имеется: в подвале 40,86 куб.саж., в 1-м этаже — 78,35 куб. саж., и на чердаке — 83,54 куб. саж. Итого — 202,75 куб.саж.

Принимая стоимости:

1. Кладки стен, куб. саж.	*144,43*	*по 60 р.*	*8665 р. 80 коп.*
2. кладки фундаментов, куб. саж.	*21,78*	*55 р.*	*1197 р. 90 коп.*
3. кладки сводов, толщиною в 1 кирпич, кв. саж.	*93,71*	*11 р.*	*1030 р. 81 коп.*
4. кирпичных полов, кв. саж.	*36,3*	*5 р.*	*181 р. 50 коп.*
5. одной голландской печи с дымовой трубой	*–*	*-*	*65 р. 39 коп.*
6. деревянных полов, кв. саж.	*46,2*	*5 р.*	*231 р.*
7. потолков с балками и чистой подшивкой снизу	*64,26*	*10 р.*	*642 р. 60 коп.*
8. стропильных частей, погон. саж.	*189*	*-*	*150 р.*
9. обрешетки стропил брусками в 2 ½ дл. кв. саж.	*98,7*	*1 р.15 к.*	*113р.50коп.*
10. подшивки тонкими досками стропил снизу, кв.саж.	*90*	*2 р.60 к.*	*234 р.*
11. деревянных дверей 3 штуки	*-*	*-*	*9 р.*
12. одной деревянной лестницы в 1м марше и досчатых ступеней на 2х лестницах	*-*	*–*	*20 р.*
13. окошек переплетов, штук	*29*	*2 р.*	*58 р.*
14. дверей, штук	*2*	*6 р.*	*12 р.*
15. окошек решеток, штук	*21*	*5 р.*	*105 р.*
16. железной крыши, кв. саж.	*98,7*	*5 р.*	*493 р.50 коп.*

Стоимость всего здания определяется в 13.210 рублей. Но имея в виду, что для поддержания здания в надлежащем виде необходимо произвести капитальный ремонт его на сумму приблизительно около 3 710 рублей, можно оценить: собственно здание архива в настоящем своем виде в 9 500 рублей, а с участком земли в 139,37 кв. саженей (около 3 соток — 294 м2) в ***10 196 рублей.***

Подлинный подписал
Младший Архитектор Козелло- Поклевский.

С подлинным верно:
Секретарь Губ. Правления подпись

Таким чином, комісія під головуванням чернігівського віце-губернатора Долгово-Сабурова 11 липня 1898 р. встановила вартість будинку Мазепи. Але тільки через півроку, в січні 1899 р., голова Чернігівської губернської земської управи Федір Михайлович Уманець звертається до земських зборів з конкретними пропозиціями щодо купівлі цієї споруди і влаштування у ній музею [10; с. 24]:

Але несподіванно губернатор відмовляє земській управі у купівлі будинку Мазепи для колекції Тарновського. Федір Уманець у відчаї звертається з листом до Олександра Лазаревського, відомого історика, видавця часопису «Київська старовина», друга В. В. Тарновського [11; с. 30]:

Многоуважаемый Александр Матвеевич!

Вчера получено предложение Губернатора по поводу постановлений минувшего Очередного Губ. Земского Собрания. К моему ***величайшему сожалению*** *должен Вас уведомить, что постановление по поводу музея В. В. Тарновского* ***опротестовано.*** *Выписку из предложения Губернатора по этому вопросу при этом прилагаю.*

Теперь помогите мне в следующем затруднительном положении. Надо об этом сообщить Василию Васильевичу. Но он болен и я боюсь, что это известие может отразиться на его болезни, ибо он не будет подготовлен. От имени Управы прошу Вас взять на себя труд переговорить с ним об этом и условиться, что делать далее?

Как нарочно, именно этот вопрос не был прямо поставлен во время нашего последнего совещания в Киеве.

Остаюсь с совершенным уважением и преданностью

22 марта 1899 г. Уманец
Чернигов
№ 1701.

Таким чином, чиновницька переписка тривала 2 роки, і саме із-за будинку Мазепи питання передачі колекції не вирішувалося. Ця ситуація невизначеності протягнулася до смерті Тарновського. У березні він захворів, але, не знаючи справжньої суті справи, все чекав на позитивне вирішення питання.

13 червня 1899 р. Василь Васильович Тарновський помер.

А далі колекція була залишена на збереження Київському товариству старожитностей і мистецтв. Але в листопаді **1899 р.**, оскільки рукописи і книги почали руйнуватися від сирості, вони разом з колекцією Т. Шевченка були перевезені до Чернігова і розміщені у будинку губ. земської управи. Потім земські збори прийняли рішення розмістити колекцію у ремісничому класі чоловічої половини Сирітського будинку, що виходило фасадом на Смоленську вулицу (нині — вулиця Т. Шевченка), за міським садом.

Борису Грінченку було доручено прийняти, розібрати і зробити каталог музею. За його відсутності цю роботу виконував «делопроизводитель оценочного стола» — Михайло Коцюбинський.

Протягом 1900-1901 рр. приміщення ремісничого класу було переобладнано і добудовано, а в 1902 році в ньому відкрито Чернігівський музей українських старожитностей Василя Васильовича Тарновського.

1. ДАЧО, Ф 140, оп. 1. спр. 44, с. 41.
2. Там само, с. 3-4.
3. Там само, с. 5
4. Там само, с. 8.
5. Там само, с. 10.
6. ДАЧО, Ф 140, оп. 1, спр. 44, с.13.
7. ДАЧО, Ф 140, оп. 1, спр. 44, с.11.
8. ДАЧО, Ф 140, оп. 1, спр. 44, с. 15.
9. ДАЧО, Ф 140, оп. 1, спр. 44, с. 18.
10. ДАЧО, Ф 140, оп. 1, спр. 44, с. 24.
11. ДАЧО, Ф 140, оп. 1, спр. 44, с. 30.

В статье документами Государственного архива Черниговской области освещается страничка истории дома полковой канцелярии и его состояние в конце XIX века в связи с передачей Черниговскому губернскому земству коллекции В. В. Тарновского.

Ключевые слова: дом Мазепы, Черниговское губернское земство, архив Губернского правления, коллекция, В. В. Тарновский.

The article tells about the side of history of the house of regimental chancellery and its condition at the end of the 19th century in connection with the transmission to Chernihiv's Gubernial Zemstvo collection of Vasily Tarnowsky.

In 1896 philanthropist, social and cultural activist, the collector of Ukrainian antiquity Vasily Tarnovsky enounced a wish to present own unique collection of antiquities to Chernigiv's Gubernial Zemstvo.

However, presenting a collection to Chernigiv, he put three requisitions, one of which was a requisition that the collection should be placed in the house of regimental chancellery, or as specified in the will, in the «ancient house over the Desna». About further negotiations follows the story in this article.

Key words: the house of Mazepa, Chernihiv's Gubernial Zemstvo, archive of Gubernial government, collection, V. V. Tarnovsky

УДК 94 (477)

Микола Тимошик

●

СЕЛО ДАНИНА ЯК ЦЕНТР БЛАГОЧИННОГО ОКРУГУ

Йдеться про маловідомий у структурі єпархіального управління церквами XIX століття підрозділ – благочинний округ. На прикладі другого благочинія Ніжинського повіту та його багатолітнього керівника – настоятеля храму села Данини протоієрея Петра Скорини – детально висвітлюється діяльність цього підрозділу за такими напрямками: контроль за використанням церковних земель в окрузі; робота зі скаргами та зверненнями прихожан; опіка шкільними справами; збір коштів на важливі єпархіальні проекти; акції на підтримку нужденних; допомога єпархіальному церковно-свічному заводу.

Ключові слова: благочинний округ, єпархіальне управління, село Данина, протоієрей Петро Скорина, церковні землі, школи, свічний завод.

Поняття «благочинний округ» в сучасному науковому обігу є незвичним. Однак він був досить поширеним у минулому й означав певну територіальну одиницю, підпорядковану конкретному єпархіальному управлінню.

Для кращого управління церковними справами й оперативного вирішення різноманітних питань діяльності приходів на місцях, усі церкви Чернігівської єпархії, у межах кожного повіту, були розділені за благочинними округами.

Стуктура повітового благочиння

Ніжинський повіт, як один із найбільших за кількістю церков єпархії, складався від середини XIX століття із трьох, а з 1884 року – чотирьох благочинних округів [1].

Зважаючи на малодоступність інформації про підпорядкування населених пунктів повіту такій специфічній духовній структурі, подамо склад цих округів.

До першого округу входили усі церкви міста Ніжина. На кінець XIX століття таких було 16. Це Богоявленська, Вознесенська, Воздвиженська, Грецько-Михайлівська, Іоанно-Богословська, Інститутська, Соборно-Миколаївська, Преображенська, Покровська, Пантелієво-Василівська, Троїцька, Успенська, три цвинтарні церкви (Митрофанівська, Івано-Милостивська, Жінок-мироносиць) та церква Ніжинського богоугодного закладу.

Два старовинні монастирі в Ніжині – Благовіщенський чоловічий та Введенський жіночий – не підпорядковувалися місцевим округам, а керувалися безпосередньо з Чернігова.

Данинська Свято-Троїцька церква входила до другого благочинного округу. Фактично це села, розміщені нижче південнішої межі Ніжина, починаючи від Талалаївки та Крапивни. Перелічимо діючі на той час храми цього округу в селах. Це, крім Данини, Андріївка (Троїцька церква), Безуглівка (Михайлівська), Бакаївка (Михайлівська), Галиця (Миколаївська), Дорогинка (Миколаївська), Заудайка (Покровська), Курилівка (Трьох-Святительська), Крапивна (Варваринська), Лосинівка (Іоанно-Богословська та Троїцька), Монастирище (Різдва-Богородиці),

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережевих видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

Макіївка (Вознесенська), Носівка (Преображенська), Пашківка (Преображенська), Рівчак (Антоніево-Феодосіївська), Синяки (Єленинська), Сальне (Андріївська), Талалаївка (Параскевицька), Шняківка (Введенська), Шатура (Михайлівсько-Олександрівська церква). Ще в списках віднаходимо дві церкви округу без зазначення населених пунктів – Варваринську цвинтарну та Михайлівську. Таким чином, до цього округу належало 23 церкви 21 населеного пункту колишнього Ніжинського повіту, які тепер адміністративно перебувають, окрім Ніжинського, ще й у Носівському, Прилуцькому та Ічнянському районах.

Третій благочинний округ склали населені пункти, розміщені вище північної межі Ніжина. Це Березанка (Різдва-Богородицька церква), Вертіївка (Миколаївська і Троїцька), Велика Кошелівка (Петро-Павлівська), Вересоч (Троїцька), Дроздівка (Георгіївська), Дрімайлівка (Іллінська), Заньки (Миколаївська), Крути (Михайлівська та церква станції Крути), Кунашівка (Петро-Павлівська), Кагарлик (Михайлівська), Липів Ріг (Георгіївська), Мала Кошелівка (Успенська), Орлівка (Вознесенська), Хибалівка (Різдва-Богородиці), Черняхівка (Троїцька церква).

До четвертого благочинного округу, що утворився останнім, входили 16 церков, що розміщені в селах так званого носівського куща. Це Володькова Дівиця (Богоявленська і Миколаївська церкви), Колісники (Успенська), Кукшин (Троїцька), Мрин (Успенська), Мельників (Миколаївська), Носівка (Воскресенська, Миколаївська, Троїцька, Успенська), Плоске (Петро-Павлівська), Переходівка (Олександра Невського), Стодоли (Різдва Богородиці), Смолянка (Миколаївська), Хотинівка (Воздвиженська церква).

Керівник округу

Керувати цими округами рішенням єпархіального управління мав найавторитетніший, найдосвідченіший у тому окрузі священик.

Сталося так, що упродовж майже 40 років (від 1864 до 1903 років) на чолі другого благочинного округу Ніжинського повіту стояв священик Данинського Свято-Троїцького храму отець Петро Скорина. Таким чином, Данина була своєрідною столицею одного з найбільших у повіті благочинних округів.

Цікаво, а які села стали центральними для інших двох благочинних сільських округів повіту? У третьому окрузі такою була Вертіївка (благочинний Олександр Гурський), у четвертому – Володькова Дівиця (благочинний Микола Максимович). Центром першого округу, що, як відомо, об'єднував усі ніжинські храми, стала Іоанно-Богословська церква на чолі з благочинним – настоятелем цієї церкви Федором Васютинським [2].

Посада благочинного округу та той час була досить шанованою і відповідальною. Вона накладала на виконавця, окрім численних священичих справ у власному приході, немало додаткових обов'язків. Йшлося зокрема про управління й контроль діяльності кожного з підпорядкованих округу церковних приходів. Це, передусім, господарські, земельні, фінансові справи; розгляд скарг і заяв прихожан на діяльність духовних осіб храмів; підбір, заміна, переміщення кадрів священиків, псаломщиків, дяків, представлення їх до нагород; діяльність церковноприходських шкіл та народних училищ; поширення духовної літератури; підтримка всіх ініціатив духовної консисторії. Це також і налагодження оперативного зв'язку з єпархіальним управління у Чернігові (а це означає – і часті поїздки туди) з оперативного розв'язання усіх перелічених вище питань.

В основу аналізу діяльності другого благочинного округу Ніжинського повіту та його керівника, данинського священика Петра Скорини, візьмемо публікації з цієї проблематики «Черниговских Епархиальных Известий».

Благочинним другого благочинного округу Ніжинського повіту о. Петра Скорину, священика с. Данини, було призначено розпорядженням по Чернігівській єпархії 15 липня 1864 року [3]. До того він рік випробовувався на посаді помічника благочинного в цьому ж окрузі [4].

На момент призначення на цю посаду новому благочинному виповнилося 38 років. З них 17 років працював священиком двох сільських приходів.

Народився Петро Васильович Скорина 25 листопада 1826 року в селі Орлівці Ніжинського повіту (тепер – Куликівського району). Походив із дворян. Після закінчення Чернігівської духовної семінарії в 1847 році рукоположений (23 листопада) в сан священика Св. Троїцької церкви села Грабівка Козелецького повіту, де працював 11 років. Після отримав призначення на священичий послуг до села Данини Ніжинського повіту. Таким чином, до призначення благочинним він встиг попрацювати в Данинському Свято-Троїцькому храмі п'ять років.

За цей час добре запізнався не лише із священиками сусідніх сіл, а й цілого округу. Інтелігентність, непоказна набожність, начитаність, вміння вислухати співрозмовника, скромність в оцінці своїх вчинків, завзятість, вміння доводити почату справу до кінця – цілком очевидно, що ці чесноти, якими володів, допомогли молодому благочинному набути авторитету й поваги в окрузі. І результати праці не забарилися.

Через 22 роки після призначення данинського священика Петра Скорини благочинним округу, напередодні Великодня 1886 року, в Данину доставили з Носівського телеграфу урядову телеграму: за великі заслуги перед церквою указом царя Петро Скорина нагороджений саном протоієрея. Указ імператора друкують «Черниговские Епархиальные Известия» – номер від 1 травня 1866 року. По всій Чернігівській єпархії таких нагороджених було два – окрім Петра Скорини, ще священик церкви села Ярославці Глухівського повіту Георгій Мироненко [5].

Весною 1885 року данського священика Петра Скорину обирають членом Чернігівського єпархіального комітету Православного Місіонерського Товариства, головою якого був на той час преосвященний Веніамін – єпископ Чернігівський і Ніжинський [6].

Основні напрямки діяльності благочинія

Таким чином, упродовж багатьох років не до Ніжина, а до Данини стали приїздити священики з усіх околиць округу для розв'язання нагальних питань життя приходів. У свою чергу, благочинний все частіше виїздив у довколишні села, де на нього чекали також невідкладні справи.

Спробуємо на конкретних прикладах проаналізувати діяльність благочинного, згрупувавши справи за такими напрямками:

- контроль за використанням церковних земель в окрузі;
- робота зі скаргами та зверненнями прихожан;
- опіка шкільними справами;
- збір коштів на важливі єпархіальні проекти;
- акції на підтримку нужденних;
- допомога єпархіальному церковно-свічному заводу.

Контроль за використанням церковних земель в окрузі

Ще з часів Київської Русі церкви та монастирі мали у своїх володіннях немало землі. Влада всіляко сприяла господарській діяльності духовним і церковним інституціям, зменшуючи, а то й зовсім відміняючи так звані земельні податки, закріплюючи за церквами землі в довічне користування.

У Ніжинському повіті також кожна церква мала у своєму розпорядженні певну кількість десятин як господарських, так і орних земель. Проте існував порядок їх ефективного використання. Без відома єпархіального управління священик будь-якого сільського приходу не мав права, скажімо, здавати в оренду церковну землю і самочинно визначати ціну орендодавачу і так же самочинно використовувати кошти, зароблені на оренді. Термін оренди землі, сума та порядок оплати за користування нею – все це було в компетенції лише благочинного. Кожний священик, який бажав здати певну кількість землі в оренду, мав повідомити це через офіційний друкований орган єпархії – «Черниговские Епархильные Известия». У низці чисел цього видання

за різні роки віднаходимо такі повідомлення. Наведемо деякі з них, які стосувалися церковних земель другого благочинного округу:

«В с. Талалаївка Ніжинського повіту віддаються в оборочне утримання землі, що належить Параскевичській церкві, з 1 січня 1865 р. на 6 років. Бажаючі взяти участь у торгах, для отримання потрібної інформації можуть звертатися до благочинного, священика в селі Данині Петра Скорини» [7].

«В с. Кагарликах Ніжинського повіту віддаються з торгів у 6-річне оборочне утримання землі, що належить церквам; бажаючі – звертатися до благочинного, с. Данина Скорина [8].

Передача ведення земельних справ до компетенції благочинія допомагала виявляти і припиняти спроби окремих непорядних священиків наживатися на землі. Подібний випадок стався в селі Сальному, коли священик тамтешнього приходу методом маніпулювання за чотири роки придбав у свою власність 56 десятин землі, майже половина з якої – присадибна, яка знаходилася в кращому місці села – навпроти церкви [9].

Робота зі скаргами та зверненнями прихожан

Церковний приход у згаданому вище селі Сальне виявився чи не найскладніший в окрузі. За п'ять років там змінилося шість священиків. За оцінкою тодішнього керівника Чернігівської єпархії єпископа Веніаміна, «мешканці цього села були буйними й нечемними до тамтешніх священиків» [10].

Не раз доводилося туди виїздити благочинному, аби на місці розібратися в причинах такого ставлення. Як з'ясувалося, проблема була не в прихожанах, а в самому священику, який за 18 років служби в тамтешній Андріївській церкві зажив слави інтригана, скнари й користолюбця. Звільнення такого і призначення на той прихід незабаром священика Матвія Полонського відразу розрядило ситуацію. Отець Матвій швидко порозумівся із розчарованими сальнянцями і незабаром став для них незаперечним авторитетом, результативно попрацювавши на цьому приході немало літ. А з благочинним Петром Скориною в нього відтоді зав'язалися щирі й теплі стосунки. Уже на схилі літ, прослуживши після Сального ще 50 років священиком у Новій Басані, Матвій Полонський у своїх спогадах, написаних на схилі літ у роки Другої світової війни, тепло згадуватиме роботу благочинного округу Петра Скорини, називаючи його «шанованим усіма, і за заслугами глибокими» [11].

Під час таких поїздок до сільських приходів помічав благочинний і те добре, що роблять члени громад для церкви. Цілком очевидно, що заради розрядки напруження в Сальнянському приході та підтримки місцевих вірних отець Петро подав до Чернігова рапорт, у якому високо оцінює зусилля церковного старости села Сального, титулярного радника Олександра Кобеляцького щодо впорядкування і прикрашання місцевого храму та рекомендує митрополиту відзначити це. Резолюція митрополита на цьому рапорті була такою: «За християнську ревність приношу архіпастирську подяку шановному і доброму старості Кобеляцькому» [12].

Опіка шкільними справами

Цікавою є зініційована отцем Скориною історія про купівлю приміщення для школи в селі Кропивна.

Після переїзду на постійне місце проживання в інше село диякона тамтешньої Св. Варваринської церкви Кардовського залишилася хата, яку він виставив на продаж. Хата добротна, вона цілком могла підійти за приміщення церковноприходської школи, якої в селі не було. Втрачати такої нагоди не можна було, і священик села Микола Крещановський у травні 1879 року приїхав у Данину на пораду із благочинним.

Благочинний відразу приїздить у Кропивну, оглядає великий будинок, який

цілком підходив під школу: у центрі села, дві просторі кімнати, сіни, комора. Ще в дворі була клуня, сарай, погріб. Однак запрошена колишнім хазяїном сума – 140 рублів – для церкви була не підйомною. В касі – менше половини.

Скорина вирішує зібрати сход села Кропивна. Переконує громаду в потрібності цієї покупки для громади. Рапортом від 12 червня 1879 року він повідомляє в єпархію: «...Будинок колишнього диякона Кардовського придбаний у власність Кропивнянської церкви – частково на кошти церкви, а більше – на кошти громади і пристосований для приміщення школи і мешкання псаломщика».

На цьому донесенні Скорини читаємо резолюцію Його Преосвященства: «В Консисторію до відома та для друку в «Епархиальных известиях» [13].

Не стояв осторонь благочинний і від розв'язання нагального питання з будівництвом нової школи в своєму Данинському приході. Кількарічне будівництво Свято-Троїцького храму не давало можливості одночасно почати будову цієї школи, проект якої за його сприянням було виклопотано і затверджено. Але по освяченні храму в 1883 році настала черга й до школи в Данині. На її будівництво отець Петро виділив чималу суму власних коштів. А незадовго до смерті заповів передати на розвиток данинського шкільництва 1000 рублів, на церкву – 2500 рублів [14].

Збір коштів на важливі єпархіальні проекти

У рік обрання отця Петра Скорини благочинним розпочалися у Чернігові активні роботи зі спорудження нового приміщення духовної семінарії для казеннокоштних вихованців. Керівництво єпархії звернулося до священиків з проханням посприяти збору коштів у приходах для цієї богоугодної справи. Активно ця робота проводилася в другому Ніжинському благочинії. У вересневому випуску «Черниговских Епархиальных Известий» за 1864 рік читаємо: «Благочинний 2-го округу Ніжинського повіту Петро Скорина в рапорті від 2 серпня за №140 прописав, що духовенство ввіреного йому округу з радісним бажанням виявило готовність жертвувати суми на потреби семінарії. Особливий ентузіазм виявив староста Антоніево-Феодосівської церкви села Рівчак Василь Безсмертний. Скорина при цьому рапорті передав першу суму на семінарію зібраних духовенством грошей – 337 руб. 80 к. На цьому рапорті резолюція Його Високопреосвященства: «В семінарське правління. Доброму старості – подяка моя душевна» [15].

Будівництво семінарії здійснювалося швидкими темпами, тому за короткий час виконано значний обсяг робіт. Це ж видання в січні 1865 року подало перший звіт за зроблене на будові протягом року. Згідно із цим звітом, на зведення корпусу вже пішло: 34000 пудів вапняку (4665 руб.) ; 440 сажнів мотузки (26 руб.); 1 млн. 340453 штук червоної цегли (7879 руб.); 396 пудів піску і смоли (226 руб.).

Другим важливим єпархіальним проектом було поліпшення умов побуту наставників Чернігівської духовної семінарії. В середині червня 1866 року публікується розпорядження єпархіального начальства про відрахування на ці потреби 45 процентів із церковних сум. Додатково до цього розпорядження виходить указ архієпископа Чернігівського і Ніжинського митрополита Філарета з проханням до всього клиру підтримати це починання. Офіційний друкований орган єпархії систематично вміщував повідомлення про надходження зібраних для цього проекту коштів.

Прізвище благочинного Скорини справно з'являється в цих зведеннях із зазначенням поданих від округу сум: один раз – 170 руб. 90 коп. і тричі – по 170 руб. 10 коп. (числа за 1 червня, 1 серпня, 1 і 15 вересня 1866 року), ще одна сума – 170 руб. 10 коп. (число за 1 червня 1967 року).

Надаючи важливого значення такій доброчинній акції та бажаючи поширювати такі починання по всіх єпархіях Росії, Синод церкви в Петербурзі вирішив заслухати це питання на своєму засіданні. На подання єпископа Філарета групу церковних діячів Чернігівської єпархії було відзначено Благословінням Синоду – «за активну участь у зборі пожертв на будівництво приміщення для казеннокоштних вихованців Чернігівської семінарії». Серед відзначених – священик Петро Скорина із Данини.

Із Ніжинського повіту в цьому списку також був церковний староста Ніжинської Успенської церкви Артемій Чорний [16].

Під час акції збору пожертв на утримання Чернігівського єпархіального училища (розпорядження керівництва єпархії в січні 1880 року «Про додатковий збір на утримання духовно-навчальних закладів») традиційно відзначився округ Петра Скорини. Результати цієї акції в розрізі сіл другого Ніжинського округу були такі: найбільше зібрано пожертв у селах: Лосинівка (15 руб.), Данина, Рівчак, Макіївка, Сальне, Галиця (по 7 руб. 50 коп.), Шняківка (6 руб.), Безуглівка (8 руб.). Про підсумки цієї акції повідомляють «Черниговские Епархиальные Известия»: «Єпархіальне начальство висловлює подяку по благочинним: свящ. Богуславському та свящ. Скорині – за збір коштів в більшій кількості від інших благочинних з надрукуванням про це в «Епархиальных известиях» [17].

Більш ніж через рік в опублікованій у цьому виданні Резолюції керівника єпархії знову зустрічається прізвище Петра Скорини – цього разу у справі збору пожертв на утримання жіночого єпархіального училища: «Оголосити подяку єпархіального начальства за доставку коштів на утримання жіночого єпархіального училища: Благочинним Красовському – за 44 р., Скорині – за 33 р., Степановському – за 35, Імшенецькому – за 32 р. При цьому пояснити, що інші благочинні доставили надто малі суми зборів по книгах попечительських» [18].

Акції на підтримку нужденних

Переконливими були прохання протоієрея Петра Скорини до вірних – прихожани і священики сільських приходів повсюдно відгукувалися на звернення свого благочинного поділитися з нужденними, бідними, хворими, голодними.

Такий приклад. Весною 1874 року значну територію Самарської губернії Російської імперії спіткав голод. У результаті неврожаю від недоїдання взимку стали масово вмирати люди. Повсюди церква забила на сполох та закликала після недільних богослужінь своїх вірних на допомогу. Не залишилася осторонь від біди і Чернігівська єпархія. Незабаром до Консисторії стали приходити повідомлення про збір коштів. У спеціальному випуску офіційної частини «Черниговских Епархиальных Известий» від 1 квітня 1874 року було подано інформацію про стан збору коштів у церковних приходах єпархії на допомогу голодуючим самарцям. Цікавими є ці статистичні дані. Відгукнулося на заклик 17 благочинних округів єпархії (до кожного округу входили зазвичай 15-20 церковних приходів). Суми, зібрані благочинними, були різними: від 11 до 167 рублів. Найбільшу суму було зібрано в другому окрузі Ніжинського повіту, який очолював Петро Скорина. В графі біля його прізвища значиться 273 руб. 20 коп. [19].

Допомога єпархіальному церковно-свічному заводу

І ще про один клопіт благочинного – Чернігівський єпархіальний церковно-свічний завод. Головна його продукція – свічки – доставлялася до єпархіального управління, а звідти, через благочинних, розходилася по церквах. Завдяки діяльності цього підприємства єпархія отримувала значну частину коштів для своїх потреб.

Щороку «Черниговские Епархиальные Известия» у спеціальному додатку вміщували фінансову звітність про діяльність цього заводу та реалізацію його продукції в місцевих церквах.

Проаналізуємо, для прикладу, один із таких фінансових документів, що має довгу назву, – «Відомість про забір церквами Чернігівської єпархії із Чернігівського єпархіального церковно-свічного заводу свічок та інших товарів і про отримання за них як оплату готівковими коштами та матеріалами за 1901 рік». За цим документом можна з'ясувати, яка кількість свічок і на які суми реалізовувалася щороку в церквах у розрізі кожної церкви єпархії [20].

Візьмемо другий округ Ніжинського повіту, яким керував Петро Скорина. Так, у Данинську церкву із цього свічного заводу на початку 1901 року було доставлено 8 пудів свічок на суму 291 руб. 59 копійок. Багато це чи мало? Відповісти на це

запитання можна лише після проведеного порівняння. Сусідня Шатура запросила 6 пудів на суму 211 руб. 60 коп. Стільки ж привезено свічок у Шняківку, Заудайку. Найменше свічок у цьому окрузі використовували в церквах у селах Пашківка, Синяки (по два пуди), Безуглівка, Курилівка (по три пуди), Андріївка (чотири пуди).

Цікаво, що у Преображенській церкві містечка Носівка парафіяни в середньому за рік купували свічок усього лише на 7 пудів. Це на пуд менше, ніж у Данині.

А хто найбільше? Макіївка закупила 19 пудів на суму 651 руб. 55 к., Лосинівка (церква Іоанна Богослова) і Монастирище (церква Різдва Богородиці) – по 15 пудів. Друга в Лосинівці церква, Троїцька, – 11 пудів. Багато свічок ішло в Талалаївській церкві Св. Параскеви (13) та в Рівчацькій Антонієво-Феодосіївській (11 пудів).

Проте, наскільки намоленою була Данинська церква (якщо брати показник горіння свічок перед образами), можна порівняти з іншими селами нинішнього Ніжинського району, яві входили до третього благочинного округу (це північна частина району) і з якими Данина схожа за тогочасною кількістю населення: Крути – Михайлівська церква – 2 пуди, Миколаївська церква у Вертіївці – 5 пудів, церква Різдва Богородиці у Березанці – 2 пуди.

Звичайно ж, найбільше свічок купували прихожани ніжинських храмів. Маємо цікаві статистичні дані для порівняння із селами. З усіх 16 церков Ніжина, що входили до першого благочинного округу (два монастирі в Ніжині – Благовіщенський та Введенський – не числилися за окремими округами, а були підпорядковані безпосередньо Чернігову), найкраще розходилися свічки в церкві Інститутській, що належала Ніжинській гімназії, де, як відомо, вчився М. Гоголь. Туди в 1901 році було доставлено 38 пудів свічок. До Богоявленської церкви – 31, Соборно-Миколаївської – 25, Воздвиженської – 23.

Підтримка інших проектів церкви

Збір пожертв був чи не найголовнішим клопотом благочинних округів. Окрім важливих єпархіальних проектів (таких як будівництво семінарії чи утримання єпархіального училища), що здійснювалися здебільшого коштом вірних самої церкви, щороку єпархіальне керівництво спускало до своїх низових структур рішення про необхідність підтримки інших разових або тривалих у часі проектів церкви.

Рішення ці друкувалися в офіційній частині «Черниговских Епархиальных Известий» й були обов'язковими для виконання. Більше того, на сторінках цього видання періодично подавалися дані в розрізі кожного благочинного округу. Висловлювалися подяки тим благочинним, де було зібрано найбільше пожертв, водночас зверталася увага на тих, хто відставав або неналежним чином організовував таку роботу серед прихожан.

З роками кількість таких проектів зростала. Скажімо, лише протягом 1901-1902 років благочинні округів зобов'язані були щомісячно звітувати до консисторії про хід збору пожертв більш ніж на двадцять ініціатив церкви.

Згрупуємо такі ініціативи тематично.

На найбільшому контролі начальства перебували ініціативи імператора та його дружини. У цей період такими були дві: ініціатива імператриці Марії Федорівни зі створення опікунського товариства на користь глухонімих (у Чернігові було створено губернський відділ цього товариства) та ініціатива імператора про допомогу Православному Палестинському Товариству.

Синод церкви приймав рішення про повсюдну підтримку будівництва знакових православних святинь в імперії. Такими всенародними будовами на той час оголошувалося відновлення з руїн стародавнього храму в місті Овруч на українській Волині, будівництво храму Св. Сергія на Куликовому полі в Москві.

Біди, стихії, війни, які на неозорих просторах імперії траплялися часто, постійно ставали спонукою для збору пожертв через церковні приходи. На початку XIX століття пожертви збиралися: на користь постраждалих нижчих чинів унаслідок війни з Японією; на користь хворих і поранених воїнів на Далекому Сході; на користь сліпих; на користь товариства боротьби з проказою; на розширення притулку «в ім'я Цариці Небесної» в Петербурзі; на користь Чернігівського відділення Товариства Червоного Хреста.

Інша група ініціатив проводу церкви стосувалася підтримки різних всеросійських товариств, які до церкви не мали ніякого відношення. Скажімо, в Данині збирали пожертви на користь товариства спасіння на водах, товариства захисту тварин, товариства підтримки флоту, товариства тверезості.

Прихожан усіх приходів Чернігівщини місцеві священики переконливо просили жертвувати на будівництво та прикрашання православних храмів у... Туркменистані, позаяк Російська імперія мала намір і надалі зросійщувати численних іновірців Середньої Азії.

Висновки

1. Головними напрямками діяльності другого благочинного округу Ніжинського повіту у другій половині XIX століття були: контроль за використанням церковних земель в окрузі; робота зі скаргами та зверненнями прихожан; опіка шкільними справами; збір коштів на важливі єпархіальні проекти; акції на підтримку нужденних; допомога єпархіальному церковно-свічному заводу.

2. Вірні сільських церков цього округу мали справу з високодуховним та авторитетним душпастирем, який у щоденних справах сповідував одну з найголовніших Божих заповідей – любові до ближнього та готовності надання безкорисливої допомоги тим, хто в цьому гостро потребував.

3. Високі показники зібраних в окрузі пожертв на різні проекти Чернігівської єпархії красномовно засвідчують, що прихожани данинської, як й інших церков округи, в основі своїй не були бідними й завжди готові були пожертвувати на богоугодні справи, що благословлялися церквою.

1. О благочинных округах: Распоряжение епархиального начальства // Черниговские Епархиальные Известия. – 1884. (Часть официальная). – №18. (15 сент.) – С. 495.

2. Там само.

3. Распоряжения епархиального начальства // Там само. – 1864. – №14. – 15 июля. – С. 132.

4. Там само. – С. 148.

5. Награждения // Там само. – 1866. – №9. – 1 мая. – С. 122.

6. Хроника // Там само. – 1885. – №6. – 15 мар. – С. 216-218.

7. Объявления // Там само. – 1864. – №23. – 1 дек.

8. Объявления // Там само. – 1865. – №2. – 15 янв.

9. Отець Полонський М. Спогади / Упоряд. Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2012. – С. 163-164.

10. Цит. за: Отець Полонський М. Спогади / Упоряд. Є. Марховська, О. Тарасенко. – К., 2012. – С. 329.

11. Там само. – С. 169.

12. Распоряжения епархиального начальства // Черниговские Епархиальные Известия. – 1865. – №2. – 15 янв. – С. 54.

13. Хроника // Там само. – 1879. – №38. – 8 окт. – С. 509-510.

14. Протоиерей Петръ Васильевич Скорина: Некрологъ // Там само. – 1908. – №17. – 1 сент. – С. 694.

15. Хроника // Там само. – 1864. – №17. – 8 сент. – С. 194.

16. Решение Синода // Там само. – 1867. – №21. – 15 нояб. – С. 112.

17. Благодарность епархиального начальства // Там само. – 1880. – №14. – С. 159.

18. Распоряжения епархиального начальства // Там само. – 1881. – №13-14. – 1-8 апр. – С. 99.

19. О помощи голодующим в Самаре // Там само. – 1874. – №7. – 1 апр. – С. 125.

20. Ведомость о заборе церквями Черниговской епархии из Черниговского епархиального церковно-свечного завода свечей и других товаров и о получении за них ка оплату наличными деньгами и матералами за 1901 год // Там само. – 1903. – Доп. к №3 офиц. части за 1903 г. – С. 60-65.

Основною джерельною базою цього дослідження послужили публікації головного періодичного друкованого видання Чернігівської єпархії – «Черниговские Епархиальные Известия».

Йдеться про маловідомий у структурі єпархіального управління церквами в XIX столітті підрозділ – благочинний округ. На прикладі другого благочинія Ніжинського повіту та його багатолітнього керівника – настоятеля храму села Данини протоієрея Петра Скорини – висвітлюється діяльність цього підрозділу за такими напрямками: контроль за використанням церковних земель в окрузі; робота зі скаргами та зверненнями прихожан; опіка шкільними справами; збір коштів на важливі єпархіальні проекти; акції на підтримку нужденних; допомога єпархіальному церковно-свічному заводу.

Вперше подано структуру благочинних округів Ніжинського повіту. Наводяться біографічні дані кервника округу, який на цій посаді працював більше 40 років.

Наведені статистичні дані зібраних пожерств на важливі проекти Чернігівської єпархії засвідчують, що прихожани сільських храмів часто жертвували значні суми на ці справи, мали високу духовність і сповідували головну Божу Заповідь – любов до ближнього (людини).

Ключові слова: благочинний округ, єпархіальне управління, село Данина, протоієрей Петро Скорина, церковні землі, школи, свічний завод.

Речь идет о малоизвестной структуре епархиального управления церквями в XIX веке – благочинном округе. На примере второго благочиния Нежинского уезда и его многолетнего руководителя – настоятеля храма села Данины протоиерея Петра Скорины освещается деятельность этого подразделения за следующими направлениями: контроль за использованием церковных земель в округе, работа с жалобами и обращениями прихожан, опека школьными делами, сбор средств на важные епархиальные проекты, помощь церковно-свечному заводу.

Ключевые слова: благочинный округ, епархиальное управление, село Данина, протоиерей Петр Скорина, церковные земли, школы, свечный завод.

The village of Danyna as the centre of Archpriest district

Publications of the main printed issue of Chernihiv eparchy «Chernigovskie Eparchialnie Izvestiia» have become the main basis of this investigation.

The article deals with not well-known subdivision in the structure of church eparchial administration in the XIX century which is Archpriest district. The activity of this subdivision on the example of the second spiritual division of Nizhyn district and its longstanding leader Petro Scoryna, the senior priest of Danyna church is being studied according to such directions: control over the usage of church lands in the district; the work with parishioners' complaints and applications; collection of means for important eparchial projects; actions in support of the miserable; assistance to eparchial candle factory.

The structure of the Archpriest spiritual divisions in Nizhyn district has been given for the first time. The biographical data of the leader of the division, who had worked more than 40 years in it, have been presented.

Statistic data about the means, collected for important projects of Chernihiv eparchy, presented in the research, prove that parishioners of village churches donated considerable sums of money, were very spiritual and professed the main commandment of the God – love to a fellow man, to a human.

Key words: Archpriest spiritual division, eparchial management,village of Danyna, archpriest Petro Scoryna, church lands, schools, candle factory.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 904. 72 (477)

Володимир Руденок, Тетяна Новик

●

БОЛДИНОГІРСЬКІ МОНАСТИРІ ЧЕРНІГОВА

У статті розглядається ряд наземних та підземних культових споруд Чернігова давньоруського і новітнього часу, що розташовані в історичній місцевості, яка відома з XI ст. під назвою Болдині гори. Археологічні дослідження цих пам'яток свідчать про те, що на цій території існував комплекс монастирів, найбільш ранні з яких виникли ще за часів Київської Русі. Надалі Болдині гори залишались духовним та культурним центром Чернігова.

Ключові слова: Болдині гори, підземні споруди, монастирські комплекси.

Назва «Болдині гори» вперше згадується в Іпатівському літопису у 1069 р. у зв'язку із будівництвом у цій місцевості обителі на честь Пресвятої Богородиці [13, стб. 185]. Дискусія з приводу, що являв собою цей монастир за часів Київської Русі, триває й досі.

Болдині гори являють собою відрізок підвищеного, зрізанаго глибокими ярами, правого корінного деснянського берега, який простягнувся від стародавнього чернігівського дитинця (Валу) до сучасної нафтобази. Територія Троїцького Іллінського монастиря розташована на північно-західній околиці стародавнього Чернігова. Ця місцевість з XI ст. відома під назвою «Болдині гори», яка походить від староруського «болд» – дуб. Ще й сьогодні височать на схилах та вершинах гір поодинокі велетенські дуби – нащадки вже зниклого реліктового гаю.

Завдяки археологічним дослідженням можна говорити про чотири монастирські комплекси, які існували на цій території за часів Київської Русі. На сьогодні збереглися два монастирі – Іллінський та Єлецький; що стосується ще двох, то їхнє існування доводять археологічні дослідження.

Іллінський монастир розташований на відстані близько 2-х км від стародавнього чернігівського дитинця на схилах глибокого яру, який зараз зветься Іллінським. Цей яр прорізає Болдину гору з півночі на південь, виходячи гирлом у Деснянську заплаву якраз навпроти «Святого гаю», де за переказами наприкінці X ст. прийняли хрещення мешканці Чернігова.

Глибина річкової долини досягає у цьому місці 33 – 37 м, а висота надзаплавної тераси 25 м. Довжина ярів іноді дорівнює 800 м при крутизні схилів 15 – 20 градусів. Верхній шар Болдиних гір складається з лесоподібних суглинків. Саме у його товщі і були вирубані підземні споруди монастиря. Головна умова існування печер, створених у вищезгаданих породах, – відсутність у них води. Саме тому штучні підземелля створювалися на рівні першої надзаплавної тераси, тобто на висоті 10 – 12 м від поверхні води, що виключало їхнє пошкодження навіть під час найбільшої

© Руденок Володимир Якович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

© Новик Тетяна Григорівна – науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльностіНаціонального архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

повені. Що стосується водоносного шару, то у поймі він залягає на глибині 0,5 м, а на присхильних ділянках нижче 6 м.

Щоб характеристика природних умов була повною, слід додати, що середня річна температура в підземних спорудах сягає 6,5°С, а відносна вологість становить 79 %.

Ще з дохристиянської доби означена територія мала сакральне призначення. У IX ст. тут виникає курганний некрополь, який функціонував певний час і після хрещення мешканців Чернігова [25, 19]. Він займав досить обширну територію і складався зі значної кількості великих та малих курганів, з яких до нашого часу збереглося більше 200 насипів. Існує думка, що за язичницьких часів поруч з некрополем існувало капище Перуна, культ якого був пов'язаний з дубами. Не дивно, що саме тут «батьком руського чернецтва» преподобним Антонієм Печерським були започатковані найдавніші і найвідоміші чернігівські монастирі, а самі Болдині гори надовго перетворилися у своєрідний духовний центр столиці Чернігово-Сіверської землі.

Перша згадка про **Богородичний (Іллінський) монастир** міститься у Іпатіївському літопису, де сказано, що після повернення «з Ляхів», вигнаний киянами, під час повстання 1068 р., великий князь Ізяслав Ярославич почав гніватися на засновника Києво-Печерської лаври Антонія за підтримку ним, під час цього повстання, полоцького князя Всеслава Брячиславича. Щоб врятувати Антонія, чернігівський князь Святослав Ярославич таємно вивозить його до Чернігова, де той викопує собі печеру на Болдиній горі, поклавши тим самим початок монастиря на честь Пресвятої Богородиці. Сталося це у 1069 р., який і вважається датою заснування Антонієвих печер [13, 185].

У 1073 р. Антоній Печерський повертається до Києва, де невдовзі помирає. Але започаткована ним у Чернігові печерна чернеча обитель продовжує своє існування аж до захоплення міста монголо-татарами у 1239 р. Писемних джерел відносно означеного періоду історії монастиря не збереглося, але про це свідчать археологічні дослідження, під час яких на території монастиря була знайдена та досліджена певна кількість залишок наземних та підземних споруд давньоруської доби та численний речовий матеріал.

Дослідження у **Антонієвих печерах** розпочалися наприкінці 60-х рр. XX ст., а з 1987 р. набули постійного характеру. Завдяки цим роботам були виявлені та досліджені раніше не відомі підземні приміщення, продатовані окремі ділянки печерного комплексу, знайдено багато предметів, які характеризують побут мешканців печер.

Після монголо-татарської навали протягом чотирьох століть Богородичний монастир і розташовані на його території підземні споруди перебували у занедбаному стані. Тільки в 1649 р., коштом старшого Чернігівського сотника, у майбутньому полковника та наказного гетьмана Лівобережної України Степана Подобайла, монастир було відновлено. З того часу, за свідченням відомого церковного історика та Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), він отримав назву «Іллінський» [26, 6]. У цей період розпочалася реконструкція монастирських підземель, при цьому деякі з них були завалені землею.

Основні відновлювальні роботи проводилися в підземних спорудах, розташованих поруч з Іллінською церквою. Внаслідок цих робіт, які тривали, з перервами, до початку XIX ст., сформувався підземний архітектурний комплекс, відомий сьогодні під назвою «Антонієві печери».

Археологічні дослідження вказують на те, що в XVII ст. єдиного печерного комплексу ще не існувало. Те, що зараз називається Нижнім ярусом, являло собою окрему печеру, яку використовували в якості підземного некрополя. На місці церкви Миколи Святоші були інші підземні приміщення з окремим виходом на поверхню. Там, де зараз розташовані церкви Антонія Печерського та Феодосія Тотемського, існували раніші печери невідомого нам вигляду.

Писемні джерела говорять про те, що спочатку в Антонієвих печерах була створена церква Похвали Богородиці, яка існувала там ще у 1680 р. Наприкінці XVIII ст. згадуються вже три підземних храми – на честь Антонія Печерського, Похвали Богородиці та Чудотворця Миколая. У останній знаходився склеп з людськими

кістками, знайденими в 1782 р. під час риття галереї, яка веде зараз від каплиці до ц. Миколи Святоші. При цьому підкреслюється, що всі означені підземні храми мали невеликі розміри, були розташовані один за одним по прямій лінії від входу і тільки перший з них – Антоніївський – був укріплений цеглою [27, 6].

Під час перебудов було знищено багато давніх галерей та приміщень, внаслідок чого втрачається первісне планування комплексу, і пам'ятка набула свого сучасного вигляду. У цей час споруджуються муровані печерні церкви та підземна каплиця. Головне місце серед них посідає ц. Феодосія Тотемського. Це найбільший печерний храм на Лівобережній Україні. Його загальна довжина 16,5 м. а максимальна висота притвору дорівнює 8,4 м. За своєю архітектурою ц. Феодосія нагадує тридільні дерев'яні українські церкви, а за бароковим оформленням інтер'єру – чернігівський Троїцький собор, який, вірогідно, і був взірцем для її будівничих. Ще однією особливістю даного печерного храму є хори, які були влаштовані за склепіннями його притвору та нефу в залишках стародавніх галерей.

Дві інші печерні церкви – Антонія Печерського (перша від входу: довжина – 11,7 м, ширина – 4 м, висота у притворі – 4,5 м) і Миколи Святоші (довжина – 12 м, ширина 2,3 м, висота – 2,7 м) оформлені скромніше.

Через високу вологість дерев'яні іконостаси в підземних церквах не споруджувалися. Їхню функцію виконували цегляні стіни, на яких встановлювалися металеві ікони. Залізними були і царські врата в церквах Антонія Печерського та Феодосія Тотемського.

На верхньому ярусі Антонієвих печер у 1987 – 1990 рр. було знайдено, досліджено та пристосовано для огляду давньоруське поховальне підземелля – костницю (кімітірію), де померлих ченців ховали за стародавнім афонським обрядом. Під час проведених археологічних розкопок отриманий численний речовий матеріал, який дозволяє впевнено датувати костницю домонгольським часом [17, 42-50].

Ще один поховальний район печерного комплексу – це так званий Нижній ярус, який знаходиться за вівтарем ц. Феодосія Тотемського. У давньоруські часи він являв собою місце усамітнення ченців-відлюдників. Після монголо-татарської навали був занедбаний, а з кінця XVII ст. до початку XIX ст. функціонував як підземне монастирське кладовище. У означений час поховання у ньому здійснювалися в стінних нішах та грунтових ямах [19, 12-13]. Загальна довжина Нижнього ярусу зараз становить близько 100 м, він має окремий вихід на поверхню [18, 11-12].

У XIX ст. Антонієві печери остаточно перетворюються на об'єкт паломництва і одночасно визнаються пам'яткою історії [7, 17-19]. З 1967 р. вони включені до складу Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника (зараз Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній») і використовуються як музей.

Важливим етапом в історії Іллінського монастиря стало формування його нової садиби, яке розпочалося в останній чверті XVII ст. У цей час розглядалося питання, в яке з міст України доцільніше перенести кафедру митрополита в разі переходу Києва під владу Речі Посполитої. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович, який на той час був також і місцеблюстителем Київської митрополії, наполягав на тому, щоб центром православ'я в Україні став Чернігів. Іллінський монастир він визначив в якості майбутньої резиденції митрополита, тому і прагнув перетворити його не тільки в духовний та культурний центр Лівобережжя, а і на величний архітектурний ансамбль, який би відповідав новому призначенню. Після завершення будівництва Введенської трапезної церкви у 1779 р. з північного боку від неї був закладений Троїцький собор [26, 8-9], призначений стати головним храмом монастиря. Посвячення собору Святій Трійці Єдиносущній та Нероздільній ставило його вище всіх чернігівських храмів. Це було обумовлено величезним значенням догмату про Святу Трійцю для християнства. У цей же час розпочинається реконструкція та розбудова й інших споруд монастиря як наземних, так і підземних [22, 507-513].

«Печерна церква» XII – XIII ст. (?) розташована на Болдиній горі в Іллінському яру. Знайдена у 1979 р. Г. А. Кузнєцовим. Досліджувалася Г. А. Кузнєцовим у 1982 р., В. Я. Руденком у 1997 р. [8, 3-4; 24, 219].

Печеру викопано на глибині 5,5 м від рівня поверхні східної тераси яру на відстані 13 м на північ від дзвіниці Іллінської церкви. Складається з майже повністю зруйнованої внаслідок зсуву ґрунту галереї завширшки 0,65 м з двома нішами у стінах. У західному напрямку вона прямує до схилу яру, а у східному до достатньо великого підземного приміщення, яке має у плані грушоподібну форму, довжина якого 9,5 м і максимальна ширина 3,3 м Зі східного боку означене підземелля завершується заглибленням у вигляді ніші напівциркульної форми на зразок вівтарної апсиди. Це дозволяє припустити, що досліджена підземна споруда була печерною церквою, яка входила до складу Богородичного монастиря. Пам'ятка має поганий стан збереженості. Стіни та склепіння приміщення сильно деформовані. Непошкоджена ділянка коробового склепіння зі слідами задимлення та обробки киркою з шириною леза 7 см збереглася тільки у східній частині печери. Підземелля наполовину заповнене грунтом внаслідок замулення та обвалів. Отриманий під час досліджень археологічний матеріал складається лише з кількох уламків жолобчатої цегли, які були знайдені на підлозі у привхідній ділянці галереї. Це не дозволяє здійснити точне датування пам'ятки, але зовнішній вигляд підземної споруди, її місце розташування відносно культурних нашарувань дає підстави припустити, що вона має давньоруське походження [24, 219].

«Печера схимника» XII – XIV ст. Знайдена у 1996 р. археологічною експедицією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». Печеру викопано в товщі масиву правого корінного берега р. Десна на відстані 40 м на північний захід від північно-західного кута Іллінської церкви, на глибині близько 7 м від поверхні гори. Загальна довжина печери 16 м Складається з вхідної галереї завдовжки 4 м, камери площею близько 8 м кв., яка, вірогідно, була підземною каплицею ще одного дугоподібного підземного ходу, який прямує в південному напрямку від каплиці і закінчується невеличкою келією з нішею і «сидячкою». Печера вирубана у щільному лесовидному суглинку. Слідів будь-яких кріплень не зафіксовано. На відстані 2 м від поверхні в стінах вхідної галереї збереглися пази від дерев'яної конструкції, вірогідно двері. На поверхні, біля входу в підземелля знайдені залишки невеличкої споруди (келії), яка захищала печеру від талої води та атмосферних опадів та слугувала помешканням ченцю-відлюднику. Сліди пічини у її правому куті свідчать про те, що будівля опалювалася. У печері знайдені фрагменти керамічних посудин XII – XIV ст, а також предмет у вигляді круглої хлібини, виготовлений з невипаленої глини, який міг використовуватися у ритуальних відправах.

Означена печера та будівля біля її входу являють собою помешкання ченця-відлюдника, яке входило до складу комплексу споруд Чернігівського Богородичного монастиря давньоруської доби [2, 8-9].

«Печера Іова» XII – XIV ст. Знайдена у 1995 р. археологічною експедицією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» [10, 9-11]. Викопана у товщі правого корінного берега р. Десна на відстані 25 м на північний захід від дзвіниці Іллінської церкви, на глибині близько 7 м від поверхні гори. Пам'ятка являє собою майже повністю зруйновану підземну споруду. За результатами досліджень можна зробити висновок, що спочатку підземелля складалося з двох вхідних галерей та кількох приміщень, з числа яких незруйнованою залишилася тільки так звана «келія-костниця», вхід у яку розташований на глибині 1,9 м від сучасної денної поверхні тераси з південного боку приміщення. Він дуже вузький – 40 – 45 см завширшки. Келія має у плані форму близьку до квадрата зі сторонами 1,6 м та 1.55 м, орієнтована довгими стінками за віссю північ - південь. Висота келії (з урахуванням обваленої стелі) дорівнює 2,55 м Фрагмент обробленої стіни зафіксований на рівні 1,79 м від підлоги. Верхня частина заповнення складалася з рихлого грунту, великої кількості людських кісток, які знаходилися в хаотичному стані, та дванадцяти черепів, розташованих під стінами камери. Там же були знайдені фрагменти плінфи, керамічна плитка для підлоги з жовтою поливою аналогічна плиткам з Іллінської церкви та костниці в Антонієвих печерах, а також скляний посуд.

Скляний посуд представлений денцем бокала з незабарвленого скла з прямими стінками, прикрашеними наліпною смужкою бузкового кольору, та прозорою незабарвленою посудиною, форма якої нагадує колбу з вертикальним рифленням на стінках та горлі. Не викликає сумніву вік (XII ст.) та ритуальне призначення цієї посудини. Керамічний матеріал складається із вінець горщиків XII – поч. XIII ст., серед яких є один з жовто-зеленою поливою зовні і всередені.

На східній стіні келії на рівні заповнення кістками виявлене графіті у вигляді зображення рівнобічного хреста з загостреними кінцями. Його розміри 12,5 х 15,5 см

Заповнення келії неоднорідне; під шаром з кістками воно має інший характер і складається з кількох дуже щільних шарів замиву з глини та сірого супіску потужністю 0,60 – 0,65 м На підлозі були знайдені уламки вінець горщиків та плінфи, за якими можна датувати ці шари замиву кінцем XI – поч. XII ст.

У підлозі келії, в основному під західною стінкою, зафіксовано шість заглибин неправильної форми і різної глибини (від 0,05 до 0,40 м). Підлога з'єднується з входом однією вузькою сходинкою. Таким чином можна говорити про два етапи існування дослідженої келії. Перший – кін. XI – поч. XII ст., коли вона, скоріш за все, була місцем затвору ченця-відлюдника. Другий етап припадає на другу половину XII – поч. XIII ст., коли, після деякого часу занедбання, її почали використовувати як костницю [10, 11].

Поруч з келією зафіксована ніша-локула, а під нею графіті. З трьох рядків напису вдалося прочитати слова – «мя яко Іова». За особливостями написання букв напис можна датувати першою половиною – серединою XIII ст. [11, 44-46]. З правого боку від келії, повз нішу був прокопаний ще один хід, археологічний матеріал з якого аналогічний матеріалу з верхнього шару заповнення костниці.

«Новоантонієві печери» (західний печерний комплекс Іллінського монастиря) XII – XVIII ст. Польові археологічні дослідження західного схилу Іллінського яру були започатковані у 1968 р. Г. О. Кузнєцовим, коли у гирлі яру частково дослідили напівзруйновану штучну підземну споруду, яка, виходячи з її довжини, отримала умовну назву **«Дванадцятиметрівка»** [8, 7-10]. Вона мала вигляд підземного ходу, який під крутим кутом прямував у товщу материкового виступу і закінчувався обрушенням. Після землетрусу 1979 р. в кінці означеного підземелля відкрилася ще одна його ділянка. Це була напівзаповнена грунтом галерея завдовжки 15 м з непогано збереженим напівсферичним склепінням та стінами з вирубаними у них нішами. Стало очевидним, що це тільки частина великого підземного комплексу. Його пошуки тривали багато років, і тільки у 1991 р. була знайдена ще одна печера, яка отримала назву «Новоантонієва». Пам'ятка складається з трьох розташованих під прямим кутом одна до одної галерей загальною довжиною близько 40 м [18, 4-7].

Під час археологічних досліджень 1993 р. біля входу у «Новоантонієву» печеру були зафіксовані залишки цегляної стіни та мурованої споруди, а в 1994 р. здійснено їхні повномасштабні розкопки. З'ясувалося, що означена споруда, стіни якої у окремих місцях збереглися на висоту 2,6 м, являє собою каплицю, яка оформлювала вхід до «Новоантонієвої» печери. Це прямокутне у плані приміщення завдовжки 5,4 м та завширшки 4,5 м Стіни завтовшки 0,74 м складені з цегли рожевого кольору (16,0 – 15,5 х 35 – 35,5 х 6,0 см) на вапняному розчині. Споруда мала вимощену цеглою підлогу та два виходи, розташовані у протилежних стінах. Один з них веде до печери, другий був з'єднаний з галереєю, по якій можна було пройти до Іллінської церкви та Антонієвих печер. З внутрішнього боку стін каплиці було влаштовано шість ніш – по дві у західній та східній стінах, та дві з правого та лівого боку входу у підземелля. Із західного та східного боків до каплиці прибудовані мури, складені з жолобчатої цегли розміром 36 х 16 х 6 см Східна стіна зафіксована на відстань 7 м, західна на 4,6 м [24, 221].

Печера починається цегляною аркою, за якою розташоване округле у плані приміщення з обваленими склепінням та стінами. Від нього відходять дві неукріплені цеглою галереї: перша вздовж схилу у південно-східному напрямку, друга під прямим кутом до неї в правий бік. Ширина першого підземного ходу дорівнює 2,0 м, а висота

сягає 2,4 м. На відстані 3,0 м від його початку збереглася цегляна конструкція для кріплення дверей зі слідами стлілої деревини. Перед дверима у лівій стіні на висоті 0,4 м від підлоги вирубані дві ніші для ікон. За ними в обох стінах влаштовано по дві поховальні ніші. Через 10 м галерея переривається обвалом. Друга галерея майже на півметра ширша за першу і значно вища. У її стінах влаштовано чотири поховальні ніші – три з лівого боку і одна з правого. Через 17 м підземний хід завершується материковою стінкою з вирубаним у ній напівсферичним заглибленням. Від другої галереї у правий бік відходить третя, яка через 9 м також закінчується тупиком. У її лівій стіні влаштована ніша для домовини, а у кінці два маленькі заглиблення для свічок.

«Келія відлюдника» XII – XIII ст. Знайдена та досліджена у 2002 р. Розташована вона у товщі західного схилу Іллінського яру біля входу до «Новоантонієвої» печери і перекрита стіною привхідної цегляної каплиці кінця XVII – поч. XVIII ст. Це вказує на ранніше її походження. Означена печерка являє собою видовжене у плані приміщення завдовжки 4 м та завширшки 0,7 м, у кінці якого влаштовано вирубане у материковій глині сидіння. З правого боку головного об'єму, майже під прямим кутом до нього у стіні, на висоті 0,7 м від рівня підлоги, вирубане прямокутне у плані заглиблення з напівсферичним склепінням. Воно має довжину 2,10 м, ширину від 80 до 40 см та висоту 60 см і завершується підвищенням у вигляді підголовника. Означена печера, безумовно, являла собою келіюченця-відлюдника, в якій заздалегідь було підготовлене місце для його поховання. Під час досліджень був зібраний численний речовий матеріал, який дозволяє впевнено датувати пам'ятку XII – XIII ст. [24, 219].

Печера «Західна» XIX ст. Знаходиться в одному з пагорбів Болдиних гір, на відстані близько 85 м від огорожі Троїцького монастиря з південного боку від Аліпієвих печер. Створена архімандритом Лаврентієм та групою ченців. Час спорудження невідомий. Складається з головної майже квадратної в плані зали (5,7 х 5,6 м), перекритої коробовим склепінням, у центрі якої піднімається своєрідний підбанник. Поперек нього (так само як і в наземних храмах) умурована металева балка для підвішування світильника-хороса. Зала заввишки до 6 м. У тамбурі при вході до галереї зроблено глибоку нішу. Перед входом до зали знаходиться зигзагоподібна вузька галерея, що повертає до схилу пагорба. Подібна галерея завдовжки 6 м йде від південного кута зали, а від північно-східної стіни починається ще одна (збереглася на відрізку близько 2 м). Споруджена в світло-брунатному суглинку. Хоч засвідчено, що збудував печеру архімандрит Троїцького Іллінського монастиря, не виключно її ранніше походження.

Печери «Південна» та «Грот» XIX ст. Розташовані в південному схилі Болдиних гір. Час спорудження невідомий. Досліджені А. А. Карнабідом, Г. О. Кузнєцовим [8, 6-7]. Складають єдиний підземний комплекс. Південна печера у плані Г -подібна, закінчується тупиком. Галерея завдовжки близько 18 м, завширшки 0,6 – 0,9 м, заввишки 1,8 м з однією прямокутною нішею. Перекрита коробовим склепінням. У тупику зафіксовано сліди кирки. Головною є печера «Грот». Це півсферичне приміщення, яйцеподібної форми (розміри 6 х 4, 3 х 2,3 м). Попід стінами – лава. Грот, ймовірно, був місцем для виголошення проповідей. У роки Другої світової війни в ній переховувалися військовополонені, у перші повоєнні роки використовувалася як житлове приміщення.

«Аліпієві» («Нові») печери поч. XX ст. Підземний архітектурний ансамбль Аліпієвих печер міститься з південного боку Троїцького Іллінського монастиря в товщі одного з відрогів Болдиних гір, між вул. Л. Толстого і вул. Г. Успенського. Вхід до печер знаходиться на відстані близько 80 м від монастирської огорожі.

Історія створення печер пов'язана з подіями початку XX ст. У травні 1918 р. група ченців, місцевих мешканців та селян хутора Плахтіївки, сіл Яцево, Павлівки, Пісок, Борок та Роїща під керівництвом ієромонаха Троїцького Іллінського монастиря Аліпія (у миру Олександра Андрійовича Яковенка) розпочала спорудження великого підземного культового комплексу. Новостворені печери були освячені 25 листопада 1919 р. чернігівським єпископом Пахомієм.

Загальна довжина печер дорівнює близько 130 м Ансамбль складався з тридільного підземного храму (зруйнований під час Другої світової війни), розгалуженої системи

галерей, основна з яких – «омофор» – плавною дугою огинала церкву з півдня, заходу і півночі. Стіни прикрашені глибоким різьбленням по суглинку і орнаментально-рослинним розписом, який було створено самим Аліпієм, двома черницями Килиною та Ориною з сіл Борки та Роїще та ченцем Михайлом. Каплиця біля входу до ризниці храму грушоподібної в плані форми та з символічним надгробком і криптою для могили під нею. Підземні галереї і приміщення викопані в шарах суглинку різної щільності. Ґрунт виносився на поверхню, висипався нижче від входу, внаслідок чого утворилася тераса-майданчик. Аліпій виявився талановитим зодчим: він переніс під землю принципи планування і об'ємно-просторового вирішення наземних храмів України, передовсім дерев'яних.

За колоритом і мотивами розпис є характерним для українських народних майстрів. Переважають розписи ультрамарином, червоною вохрою, баканом, зеленою фарбою на вапняній воді. Найяскравішою складовою декору є художнє оформлення найбільшого за розмірами головного приміщення підземної церкви-трапезної (4 х 3,5 м, заввишки 4,2 м): над смугою хрещатого орнаменту над карнизом розміщено текст, що простягається від південного входу в трапезну до протилежного боку (іконостасної стіни). У стінах глухі, обрамлені хвилясто-геометричним орнаментом ніші а в них – рельєфні хрести з розписом. Під нішами – пелени, виконані в традиціях давньоруських храмових розписів. Навпроти вівтаря на іконах зображені «Георгій Змієборець» і «Трифон Великомученик». На стіні «омофору» в тринадцятій трикутній ніші зображено пришестя ікони Єлецької Божої матері. «Аліпієві» печери є унікальною пам'яткою підземної культової архітектури [12, 105-129]. Печери були обстежені чернігівською спелеоархеологічною секцією та співробітниками Чернігівського державного архітектурно-історичного заповідника у 1969 р. У 2010 р. одна з ділянок була також обстежена експедицією Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», на жаль, зафіксовано аварійний стан цього комплексу.

Відомості про ще два печерні комплекси містяться у книзі колишнього директора училищ Чернігівської губернії **М. Я. Маркова** «О достопамятностях Чернигова», яка побачила світ у 1847 р. Матеріали, за якими була видана книга, М. Я. Марков збирав ще на початку XIX ст. За його описом одна з печер знаходилась на схід від Троїцького монастиря «в ліску» та мала назву **«Онуфрієвської»** [9, 14]. На жаль, більше ніякої інформації про цю пам'ятку він не надає. Цікавий фактичний матеріал з цього приводу надали археологічні розвідки, здійснені на території, прилеглій до Троїцького монастиря, зокрема на високому мису між вул. Толстого, Суворова та Межової. Цей мис розташований на схід від Троїцького монастиря і ще наприкінці XVIII – поч. XIX ст. був зайнятий «казенним лесом». Впритул до цього мису з північного та західного боків примикає Болдиногірський курганний могильник. Опитування жителів цього району надали інформацію, згідно з якою біля їх помешкань у різні часи під час господарських робіт фіксувалися поховання. Останні, згідно з описом, могли мати давньоруське походження, залишки мурованої споруди з тонкої цегли, а також тут є глибокі провалля. Під час обстеження території мису знаходили фрагменти давньоруської кераміки та плінфи. Крім того, під час підрізки схилу мису для будівництва вул. Толстого Г. О. Кузнєцовим був зафіксований обвалений підземний хід, який прямував на північ у товщу масиву. Все це дає підстави припустити, що згадана М. Я. Марковим печера Онуфрія була розташована саме тут.

Про другу печерну споруду він пише: «...возле города, под кряжем, между монастырями, называющимися Елецким и Троицким, называющимся Болдиною горою, находятся пещеры, простирающиеся от запада к востоку, искривленно сажен на полтораста. Лет за 50 (сер. XVIII ст. – **Прим. автора**) можно было в них ходить свободно, потом они по небрежению закрылись, а в 1820 году чрез обрушение земли опять обнаружились. Я, сколько без опасности можно было проходить, их осматривал, но ничего не нашел, кроме в одной стороне на стене вырезанного креста и заметны в разных местах с обеих сторон уступы на подобие лежанок. После опять пещеры сии засыпаны» [9, 14]. На підставі наданого опису можна припустити, що дані під-

земелля мали культове призначення та могли відноситися за місцем розташування до монастиря на вул. Сіверянській.

Монастир на вул. Сіверянській. Перші відомості, на підставі яких виникло припущення про його існування, відносяться до самого початку XIX ст., коли у 1800 р. на відстані ¼ версти на захід від Єлецького монастиря було зафіксоване провалля, яке вказувало на те, що у цьому місці розташовані якісь підземні споруди [4, 128]. Відсутність відомостей про те, що тут у давнину були укріплення чи житлові будівлі, до яких могли відноситися зафіксовані підземелля, викликало думку, що печери мають культове призначення і являють собою залишки давнього загороднього монастиря. На жаль, ні в 1800 р., ні в 1820 р., коли закопане провалля знову відкрилося, не було проведено ніяких досліджень.

Перше, хоча і не наукове обстеження підземелля відбулося у 1853 р. після ще одного обвалу. Підземні споруди оглянули три мешканці Лісковиці, які й склали їхній опис. Спираючись на нього, можливо створити приблизний план пам'ятки та уявити її вигляд. Цей опис уперше згадується в 1853 р. у «Чернігівських губернських відомостях», а у 1908 р. його оприлюднив чернігівський дослідник П. М. Добровольський [4, 128].

Вхід у підземелля на той час був розташований у крутому схилі приблизно в 10 м від підніжжя гори. Біля самої поверхні знаходилося приміщення заввишки близько 1,5 м. та діаметром приблизно 4 м. Від нього в східному напрямку йшла дугоподібна з напівсферичним склепінням галерея завдовжки 30 – 35 м. Вона з'єднала перше приміщення з ще однією підземною камерою, яка в плані мала форму чотирикутника і була значно менше першої. Від цього приміщення у трьох напрямках вели ще три коридори. Перший через невелику відстань був засипаний землею. Другий приблизно через три метри приводив до кімнати діаметром близько 5 м. та заввишки близько 1,5 м. У одному з кутів цього приміщення було влаштоване земляне підвищення (вірогідно престол). Третій хід закінчувався прямокутною кімнатою 4 х 3 м. з земляним прямокутним підвищенням у центрі. Те, що у 1853 р. печера була вже напівзаповнена шаром грунту, свідчить про давню її занедбаність.

Після того, як був знайдений найстародавніший з відомих план міста – «Абрис Чернігівський», якай датується 1706 р., з'ясувалось, що і на початку XVIII ст. ані храму, ані якихось інших споруд на цьому місці не існувало. Виходячи з цього, можна зробити припущення, що монастир припинив своє існування значно раніше.

Цікавий фактичний матеріал з цієї проблеми дали археологічні дослідження, які були здійснені у 1982 – 1984 рр. У 1982 р. чернігівський краєзнавець та археолог Г. О. Кузнєцов під час археологічної розвідки у вище згаданому районі Болдиних гір знайшов на приватній ділянці гр. Ю. О. Баглея. по вул. Сіверянській, 16 залишки стародавньої цегляної споруди, яка, виходячи з одержаного матеріалу, була датована давньоруським часом [8, 10-13]. З дозволу власника ділянки у 1983-1984 рр. були проведені археологічні дослідження пам'ятки, у результаті яких стало можливо реконструювати її план та більш конкретно визначити вік.

Це була невеличка чотиристовпна, триапсидна церква з загальною довжиною 17,5 м, шириною 9,9 м, збереглися фундаменти храму на глибину близько 1 м. та невеликі ділянки першого ряду мурування стін. Фундаменти церкви складені з цегляного бою, закріпленого цем'яночним розчином. Розміри плінфи, з якої були змуровані стіни, близькі до плінфи чернігівської П'ятницької церкви. Під час досліджень знайдені фрагменти тиньку з залишками фрескового живопису та ділянка підлоги, складеної з кольорових поливних керамічних плиток. У ямі, розташованій біля храму, знайдені уламки дзвона, а на прилеглій території зафіксована значна кількість людських кісток.

Будівельна техніка та матеріал дозволяють датувати пам'ятку кінцем XII – поч. XIII ст. [6, 51-57]. Відсутність слідів руйнування або пожежі дає змогу припустити, що церква була цілеспрямовано розібрана. Це могло статися після землетрусу, який зазнала територія Південної Русі у 1230 р. Відомо, що тоді були зруйновані храми та інші споруди у Києві та Переяславі Руському [15, 511].

Під час розкопок, поблизу храму в схилі гори, був зафіксований вхід у печеру, який, за свідченнями місцевих жителів останній раз відкривався у 1922 р. За допомогою буріння вдалося точно визначити місце розташування однієї з галерей, а потім проникнути в неї. Склепіння галереї знаходиться на глибині 2,5 м. Вона напівзавалена, але, незважаючи на це, вдалося простежити її на відстань 4 м і зробити деякі проміри. Галерея має ширину 0,80 м, висоту 0,65 м. Склепіння напівсферичне, добре оброблене. Подальші дослідження були припинені з причин аварійного стану пам'ятки [8, 10-13].

Обстеження прилеглої території вказує на відсутність давньої міської забудови у даному регіоні. Це ще раз підтверджує висновок про те, що знайдено невідомий по літописах приміський давньоруський монастир. На жаль, поки що залишається невідомим його назва, ім'я фундатора та статус.

Єлецький Свято-Успенський монастир розташований на високому корінному березі р. Десна на одному з відрогів Болдиних гір, який також називають Єлецькою горою. Територія монастиря знаходиться на південний захід від літописного Третяка, одразу ж за міськими укріпленнями. Безпосередньо до стін монастиря примикав курганний могильник, до якого належить і Чорна Могила. Літературна традиція пов'язує заснування монастиря на цьому місці з часом княжіння в Чернігові Святослава Ярославича у 60-х роках XI ст. [3, 350-351, 355]. З Єлецьким монастирем пов'язують літописну статтю 1094 року, коли Олег Святославич підійшов до Чернігова з половцями і «пожже около града и монастыри» [14, 216-217]. У 1239 р. монастир був розорений монголо-татарськими військами. З кінця XV ст. монастир перейшов у розпорядження московських князів, у 1611 р. був спалений поляками. Реставрація і розбудова монастиря почалася у 1670 р. за настоятеля Іоаникія Галятовського [3, 354].

Деякі дослідники вважають, що Антоній Печерський, прибувши до Чернігова, спочатку викопав печеру саме там, де згодом і було започатковано Єлецький монастир, а вже потім перейшов у потаємніше місце, але прямих вказівок на це в літописних джерелах немає.

Про підземелля Єлецького монастиря відомо небагато. Є відомості про те, що у 1892 р. за настоятеля обителі єпископа Сергія (Соколова) ці печери були звільнені від сміття та поновлені, при чому в деяких місцях були підмуровані цеглою та подовжені. За його ж наказом був розчищений та продовжений хід з-під настоятельських покоїв до літньої Успенської церкви. Після того, як печери були з'єднані новим ходом з Успенським собором, спуск до печер став здійснюватися з каплиці Божої матері [5, 73-80].

У 1892 р. група дослідників за завданням Київського церковно-археологічного товариства обстежила ці підземелля. Висновок був однозначний – Єлецькі печери не мають підстав вважатися древніми, оскільки у них не виявлено жодної ділянки, що б могла бути віднесена до того періоду, коли були засновані Києво-Печерський та Іллінський монастирі. Навпаки, новітнє цегляне мурування галерей свідчить про їхній невеликий вік.

Підземні споруди складаються з обкладеної цеглою галереї заввишки 1,95 м, яка з'єднує Успенський собор та церкву св. Петра і Павла, та триярусних цегляних підземних приміщень з південного боку від неї. Вхід у галерею розташований в південно-західній частині нартекса Успенського собору, де обладнана каплиця Знамення Богородиці. Звідси бере початок обкладена цеглою широка галерея з напівсферичним склепінням заввишки 2 м. З обох боків галереї влаштовані глибокі стінні ніші. Вона описує дугу завдовжки близько 90 м та приводить до двох підземних камер, що розташовані одна над одною під церквою св. Петра та Павла. Крім цього, у Єлецькому монастирі є також двоповерхові споруди, розташовані в південному схилі гори під колишніми настоятельськими покоями. Вони також підмуровані цеглою [5, 73-80].

У 1960-х рр. під час ремонту водогону підземну галерею і частину приміщень було замито ґрунтом. Значної шкоди підземеллям завдано було пристосуванням їх під котельню. Зараз стан пам'ятки аварійний.

Наведена інформація переконливо свідчить про те, що на Болдиних горах у Чернігові на досить великій території, що протягнулася від міських стін на південний

захід на відстань більше 2-х км, ще за часів Київської Русі сформувався великий комплекс монастирських споруд.

Припустимо, що розташовані на Болдиних горах монастирі у давньоруський час були об'єднані в єдину лавру, відому під назвою Богородична. Ця думка має під собою певний грунт. У давнину лаврами називали місцевості, де влаштовували свої помешкання ченці-відлюдники і де згодом утворювалися великі монастирські комплекси, що відзначалися обширною територією, чималою кількістю споруд та багатолюдством. Саме такі особливості повністю співпадають з характеристикою, яку можна дати і групі Болдиногірських монастирів. Можна припустити, що започаткований у 1069 р. прп. Антонієм Печерським монастир св. Богородиці, завдяки бажанню та підтримці чернігівських князів, перетворився через деякий час у велику Болдиногірську Богородичну лавру і мав цей статус до монгольської навали [1, 4-6; 20, 6-8]. У подальші часи Болдині гори продовжували залишатись духовним та культурним центром Чернігова. Ця традиція зберігається і сьогодні.

1. Бобровський Т. Чернігівська лавра прп. Антонія: культурно-історичний аспект виникнення Свято-Троїцького Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

2. Василенко А. «Печера схимника» Чернігівського Іллінського монастиря // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

3. Галятовський І. Ключ розуміння. – К.: «Наукова думка», 1985. – 446 с.

4. Добровольский П.А. Черниговский Елецкий первоклассный монастырь. – Чернигов, 1908.

5. Ефимов А. Елецкія пещеры при монастыре того же имени // Труды XIV археологического съезда. – М., 1909. – Т. 2.

6. Коваленко В.П., Большаков Л.Н., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках Чернигова и Новгорода – Северского // КСИА. – 1989. – № 195.

7. Крайній К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

8. Кузнецов Г.А. Отчет о работе Черниговского городского отряда ЧАЭ за полевой сезон 1982 г. – Чернигов, 1983. – 91 с.

9. Марков М.Я. О достопамятностях Чернигова. – М., 1848.

10. Новик Т. Давньоруська келія-костниця біля Антонієвих печер у м. Чернігові // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

11. Новик Т.Г. Середньовічний напис у чернігівських печерах // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. – Глухів, 2006. – 240 с.

12. Пилипенко Б. Нові печери // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928.

13. ПСРЛ. – Т. 2. – М.– Л., 1962.

14. ПСРЛ. – Т. 2. – М.: «Издательство восточной литературы», 1962. – 938 стб.

15. ПСРЛ. – Т.1. – М.: «Языки русской культуры», 1997. – 496 с.

16. Руденок В.Я. Новые данные об Антониевых пещерах в г. Чернигове // Проблемы археологии Южной Руси. – К.: «Наукова думка», 1990.

17. Руденок В.Я. Нововідкритий підземний храм в Антонієвих печерах в Чернігові // Чернігівська старовина. – Чернігів: «Сіверянська думка», 1992.

18. Руденок В.Я., Кузнецов Г.А. Отчет об охранных археологических исследованиях в Антониевых пещерах Троицкого Ильинского монастыря в г. Чернигове и на прилегающей территории. – Чернигов, 1993. – 85 с.

19. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Отчёт об охранных археологических исследованияниях на территории Троицкого Ильинского монастыря в Чернигове в 1994 году. – Чернигов, 1995. – 88 с.

20. Руденок В. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми) // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів: «Просвіта», 1999. – 56 с.

21. Руденок В.Я. Печерний некрополь Іллінського монастиря // Некрополі Чернігівщини. – Чернігів, 2000. – 68 с.

22. Руденок В.Я. Лазарь Баранович и возрождение Черниговского Ильинского монастыря // Могилянські читання 2004 року. – К., 2005. – 656 с.

23. Руденок В., Дубинец О. Об особенностях погребального обряда Черниговского Богородичного (Ильинского) монастиря // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави IX – XI ст.). – Чернігів: «Сіверянська думка», 2006. – с.

24. Руденок В.Я. Археологічні дослідження Іллінського монастиря у Чернігові // Чернігів у середньовічній та ранньомодерновій історії Центрально-східної Європи. – Чернігів: «Деснянська правда», 2007. – 672 с.

25. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – Т. 1. – М. – Л., 1949. – 246 с.

26. Филарет (Гумилевский). Историко – статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Т. 2.

В статье рассмативается ряд наземных и подземных культовых сооружений Чернигова древнерусского и нового времени, которые расположены в исторической местности, известной с XI века под названием «Болдины горы». Археологические исследования этих памятников свидетельствуют о том, что на этой территории существовал комплекс монастырей, наиболее ранние из которых возникли еще в эпоху Киевской Руси. В последующее время Болдины горы оставались духовным и культурным центром Чернигова.

Ключевые слова: Болдины горы, подземные сооружения, монастырские комплексы.

The article deals with the number of above-ground and underground religious structures situated on the territory known sinse XI century as Boldin Hills. Archeological excavations find out that the complex of monasteres was situated here. The ealies monastery belongs to the Rievan Rus period. Later Bildin Hills remained the spiritucal and cultural centre of Chernihiv.

Key words: Boldin Hills; underground structures, the complex of monasteres.

УДК 94(477.51) «17»: 271

Олександр Тригуб

●

НОВІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО БОРИСОГЛІБСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

Виявлені у Державному архіві Чернігівської області документи, що вперше запроваджуються до наукового обігу, висвітлюють різні аспекти історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у другій половині XVIII ст.

Ключові слова: Чернігів, Борисоглібський монастир, документи, архів.

У Державному архіві Чернігівської області зберігається значна кількість документів, котрі можна використати для відтворення історії місцевих храмів та монастирів. Значним інформативним потенціалом, зокрема, відрізняється фонд Чернігівської духовної консисторії (ф. 679), який містить чимало матеріалів з історії монастирів Чернігівської єпархії. Переважно це судові справи, купчі та дарчі записи, клірові відомості, тестаменти тощо. Частина з них безпосередньо стосується Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря. Останній, як відомо, було фондовано ще за часів Київської Русі, однак внаслідок монголо-татарської навали обитель занепала і була відбудована не раніше кінця XIII ст. Достеменно відомо про існування монастиря у XV–XVI ст. [1, с. 41; 2, с. 96]. 1 грудня 1627 р. польський король Сигізмунд III передав обитель у власність Домініканському ордену, котрий перетворив його на католицький кляштор. У 1672 р. з ініціативи чернігівського архієпископа Лазаря Барановича Борисоглібський монастир набув статусу кафедрального та перетворився на резиденцію місцевих архієреїв. Період другої половини XVII – середини XVIII ст. став часом найвищого розквіту та піднесення Борисоглібського монастиря. У той час і аж до свого закриття у 1786 р. він був одним з найбільших та найвпливовіших на території Північного Лівобережжя.

Утім, незважаючи на досить поважний статус, інформація про обитель зазвичай обмежувалася загальними історичними нарисами та публікаціями, присвяченими архітектурі Борисоглібського собору [3]. А відтак важливого значення набуває процес послідовного введення у науковий обіг нових документів з історії монастиря, що у майбутньому дозволить створити ґрунтовне дослідження історії колишньої Чернігівської кафедральної обителі.

Представлені нижче документи охоплюють 70–80-ті рр. XVIII ст. і висвітлюють різні аспекти монастирського життя. Документи № 1–4 відображають досить складний процес заміщення керівних посад у монастирі. У документах № 5–6 представлені життєписи осіб, що прагнули прийняти монастирський постриг у кафедральній обителі. Документи № 7–10 репрезентують листування між монастирським ризничим Іпатієм та Чернігівською духовною консисторією щодо крадіжки речей з Борисоглібського собору.

Текст документів подається мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Не-

© Тригуб Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

розібрані місця в тексті позначені трикрапкою у квадратних дужках [...], пропущена частина тексту – трикрапкою у кутових дужках <...>, слова, у прочитанні яких бракує певності, – знаком питання у квадратних дужках [?]. Археографічне опрацювання здійснено на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. популярним методом [4]. У примітках наведено відомості про деяких осіб та установи, що згадуються в документах.

Посилання

1. *Раппопорт П. А.* Русская архитектура X–XIII вв.: каталог памятников / П. А. Раппопорт / [под общ. ред. Б. А. Рыбакова]. Вып. Е1-47. – Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1982. – 135 с.

2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. [В 7 кн.]. – Кн. 4. Женские и закрытые монастыри. – Чернигов: Земская типография, 1873. – 458 с.

3. *Тригуб О. О.* Чернігівський кафедральний Борисоглібський монастир у світлі історичних студій / О. О. Тригуб // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дванадцятої Міжнародної наукової конференції (28–30 травня 2014 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2014. – С. 109–113.

4. *Страшко В.* Правила передачі тексту кириличних документів XVI–XVIII ст. дипломатичним і популярним методами та рекомендації для застосування правил у виданнях наукового і науково-популярного типів / В. Страшко. – К., 1992. – 23 с.

№ 1

Лист намісника Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря Германа до архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Кирила Ляшевецького [1] з проханням про звільнення з посади через хворобу

28 лютого 1770 р.

Великому Господину ясне Его Преосвященству Кириллу, епископу Черниговскому и Новгород-Северскому.

Когда я еще прежде трудил Преосвященство Ваше о увольнении меня от наместнической должности, то и тогда, изъясняя, что обет монашества моего всякого послушания, а яко и общное наместническое мое послушание, не по моей силе; для того и таки Преосвященства Вашего нижайше прошу от оного наместнического послушания меня уволити и с милостию, когда другого де определенно мне будет в кафедре Преосвященства Вашего послушания, отпустити на мое обещание в Каменский монастырь [2] и о том учинить милостивое архипастырское свое определение.

О сем просит Преосвященства Вашего нижайший послушник наместник игумен *Герман*.

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1., спр. 1005, арк. 2. Оригінал.

№ 2

Повідомлення Чернігівської духовної консисторії про звільнення намісника Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря Германа і направлення його до Свято-Успенського Кам'янського монастиря

30 квітня 1770 р.

<...> Из Духовной Черниговской консистории, Успенского Каменского монастыря игумену иеромонаху Иосифу Миткевичу [3] з братиею; по доношению Преосвященному Господину Кириллу, епископу Черниговскому и Новгород-Северскому катедры Черниговской от наместника игумена Германа с прошением о увольнении его от наместнического звания и о отпуске его на обещание в Каменский монастырь, сего апреля 27 дня 1770 году поданному; состоявшейся Его Преосвященства резолюциею велено: его, наместника игумена Германа, по неоднократному его прошению от наместнической должности уволить, а определить до имеемого быть праздного игуменного места в Каменский монастырь, где ему как келью, так и порцию по его чину определить, и о том и Вам послать указ; в силу же Его Преосвященства резолюции,

сей указ и Вам посылается, и Успенско-Каменского монастыря игумену иеромонаху Иосифу Миткевичу з братиею учинить по сему Ея Императорского Величества указу.

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1., спр. 1005, арк. 3. Копія.

№ 3

Лист намісника Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря Германа до архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феофіла Ігнатовича [4] з повторним проханням про звільнення з посади через хворобу

11 лютого 1771 р.

Прошлого апреля 27 числа 1770 году подавал я умершему Преосвященному Кириллу, епископу Черниговскому и Новгород-Северскому, просительное об увольнении меня за слабостью здоровья и особливую внутреннею болезнью, о которой Его Преосвященство и сам известен был, от наместнического послушания и о отпуске меня на мое обещание у Каменский монастырь, доношение. По которому доношению Его Преосвященством от того послушания я был уволен и при указе (оного на благоусмотрение Преосвященству Вашему при сем прилагаю копию) в оный Каменский монастырь на мое обещание того ж апреля 30 и отпущен был, а когда последовала того же мая 14 Его Преосвященства блаженная кончина, то консистория Черниговская [5] [...] определила и указу Его Преосвященства, и паки указу меня в катедру сослала и по прежнему в оную наместническую должность определила. Когда же се, как вышепоказано за слабостью здоровья моего, немогучи в том наместническом быть послушании, подавал прошлого июня 21 в оную Консисторию, о отпуске меня за сим покойного преосвященнического определения в тот же Каменский монастырь на мое обещание, просительное доношение, то оная Консистория на мое доношение объявила, что доношение свое предоставлено будет Святейшему Синоду [6] и пока от Святейшего Синода на особое доношение не получит Консистория повеления, то как от наместничества не уволен, так и в Каменский монастырь не буду отпущен. По якому преставлению в полученном в Консистории Черниговской от Святейшего Синода прошлого октября 14 дня 1770 года указу повелено отправлять мне в катедре Черниговской наместническую должность до будущего в епархии Черниговской преосвященного архиерея, какую должность по слабости здоровья моего с немалою трудностью и до ныне я отправляю; более же оного наместнического послушания за слабостью здоровья моего отправлять не могу, для того покорнейше Преосвященства Вашего прошу о увольнении меня по-прежнему в Каменской монастырь, на основании покойного Преосвященного Кирилла учиненной резолюции, учинить Высокомилостивое архипастырское определение.

Высокопастырского Вашего нижайший послушник и наместник игумен *Герман.*

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1., спр. 1005, арк. 6–7. Копія.

№ 4

Наказ Чернігівської духовної консисторії про звільнення намісника Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря Германа і призначення на його посаду економа Борисоглібського монастиря Євсевія

3 березня 1771 р.

<...> Из Духовной Черниговской консистории в духовный катедры Черниговской собор, сего 1771 году февраля 28 катедры Черниговской наместник игумен Герман через поданное Его Преосвященству доношение просил о увольнении его от наместнической должности и о отпуске его на обещание в Каменский монастырь. По коему прошению за увольнением от наместнической должности его игумена Германа, Его Преосвященством учинена, на его Германа доношение, резолюция, коей соизволил определить наместником катедральным экономa соборного, старца иеромонаха Евсевия, коему, что имеется, как по послушанию игумена Германа, так и по казенному имуществу все от Его Преосвященства передано; и духовному катедральному собору

о вышеписанном ведать, а дабы и братия катедрального монастыря о вышеписанном ведала же, его объявить.

Архимандрит Елецкий Черниговский *Панкратий*
Иоиль архимандрит Троицко-Иллинский Черниговский
Протоиерей *Григорий*
Канцелярист Иван *Ямко* [?]
Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1., спр. 1005, арк. 8–8 зв. Копія.

№ 5

Лист уніатського священика Антонія Заварського до архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феофіла Ігнатовича про дозвіл прийняти чернечий постриг у Борисоглібському монастирі

17 травня 1779 р.

Родился я нижайший Польской области, Киевского воеводства, местечка Ржищева [7]. Родителей благочестивых и по обычаю христианскому крещен и миропомазан и, живучи при оных чрез 20 лет, изучился русской грамоте; по ошествовании моих родителей в Малороссию на жительство, ходя в Польши по разным приходам дьяковал, а потом, как одружился, то епископом Пинским и Туровским Гедеоном Дашкевичем [8] в его вельможности владения Богуша, ловчего повету Мозерского [9], рукоположен священником униатским, где, живучи чрез 16 лет, ту должность исправлял; как же мне в сей должности за неспособно усмотрелось, то за дозволением официала той епископии Илли Бородича отойшол в митрополию Киевскую к границе Российской, повету Речицкого и по дозволению Брагинского протопопа Александра Рубановича викарствовал в селе Храповичах [10] чрез 2 года; а потом, вспомня моих родителей благочестие, отойшол в Малороссию для отыскания себе к уеденению способного места. Но как я, ведая, что мне [...] нужной безподорожной проход будет, явился к Сорокошицкой таможни [11] и спросил для свободного по Малороссии проходу билет, кой, при поданном от меня Вашему Высокопреосвященству, для увидения доношении приложен. А как я, нижайший, далее приискивать для принятия монашества места не намереваю, а желаю жизнь свою безисходно в Черниговской катедре Вашего Высокопреосвященства пребывание иметь и чина монашества в сем же монастыре, для того Вашего Высокопреосвященства всенижайшее прошу повелеть кому подлежит по желанию моему в катедралный Вашего Высокопреосвященства монастырь на безисходное пребывание принять и в монашеской чин постричь, неоставить и о сем учинить Высокомилостевое архипастырское рассмотрение и определение.

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1., спр. 1150, арк. 2–2 зв. Оригінал.

№ 6

Звернення вихідця з Молдови ієромонаха Леонтія до архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феофіла Ігнатовича про дозвіл оселитись у Борисоглібському монастирі

2 липня 1779 р.

<...> Родился я, нижайший, Малороссийского Стародубского полку, города Почепа [12] в родителей звания мещанского, при коих проживя до 13 лет возраста своего, отлучился в Молдавию самопроизволно и, за приходом туда на другой год, по желанию моему в катедралном Романском благочестивыя воли монастыре принял обет монашества по дозволению тамошнего епископа Иоанникия; потом 1770 году в том же монастыре другим тамошним Преосвященным Леонидом посвящен был в иеродиакона и иеромонаха. Тогда же, на последовавшее тем же Преосвященным Леонидом, определен в Благочестивый Музацкой монастырь игуменом, о чем и грамоту от его на то мне данную у себя имею. Сего же 1779 года по требованию его Преосвященства Господина генерал-порутчика Ржевского [13] отлучился с того монастыря за пашпортом к нему, и был послан от него за сыском беглых солдат для увещения; за

поворотом же оттоль, отправлен от его Ржевского [...] ему Высокопреосвященству для определения на жилье в катедралный монастырь при данном от него пашпорте. И о всем вышеписанном Вашему Высокопреосвященству изъявя, всенижайшее прошу определить меня в катедру на безисходное пребывание.

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1., спр. 1143, арк. 1. Оригінал.

№ 7

Повідомлення Чернігівської духовної консисторії про діяльність ієромонаха Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря Леонтія на території Османської імперії

29 липня 1779 р.

<...> 1779 года апреля 3 дня по именному требованию генерал-порутчика Степана Матвеевича Ржевского от Его Преосвященства Леона отпущен к оному генералу Ржевскому, от коего с милостивыми Ея Императорского Величества указами в разные турецкие города для увещивания живших тамо бежавших разного звания военных российских людей о возвращении им в свою империю он отправлен был с таковым от упомянутого генерала поручением, что он должное за его Леонтия труды награждение от Двора Российского получить имеет, где, по сыску им, иеромонахом, христиан 893 человек, за данными от его же иеромонаха, порознь человекам по 10 больше и меньше, свидетельствами, отправлен к оному же генералу Ржевскому; и по отправке оных, сам он, Леонтий, в турецком же городе Далмаци, над рекою Дунаем обстоящим, взят был турками; по объявлении им отсюда в тюрьму, где его, оковав железом, держали в оной тюрьме трое суток; когда же известился он, Леонтий, от волохов, что уже на утрешний день отрубают голову, то, попоивши берегших его 3-х человек сторожей, и на тот час имевшейся у него пилкою, перепеливши оковы, бежал оттоль к генералу Ржевскому, который намеревал было его, Леонтия, прямо к Его Сиятельству графу Румянцеву-Задунайскому [14] препроводить, и о доставленных от Леонтия в Россию с турецкой области беглецах [...], но, по желанию его, Леонтия, отправлен был к Феофилу Черниговскому епископу в катедралный Борисоглебский монастырь, в коем и ныне находится. Как же де его служба заслуживает ему подвышения чина и о том, как вышеупомянутый генерал Ржевский обещался, и отправил за его услугу к сиятельству Румянцеву-Задунайскому рапорт, требует надобность его отлучится к оному графу, дабы неоставлен был, потерявши свое прежнее место <...>.

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 1., спр. 1143, арк. 37–37 зв. Оригінал.

№ 8

Доповідна записка ризничого і казначея Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря ієромонаха Іпатія архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Феофілу Ігнатовичу про крадіжку церковних речей з Чернігівського кафедрального Борисоглібського собору

21 вересня 1781 р.

Минувшего июля первых чисел приметил я, что недавно пред сим бывшие в священнослужении наплечной архиерейский крест и барсовой шелковый платок наличными не являются; и спрашивал об оных церковников, с которых одни незнанием отзывались, а другие «не между ризницею ль где спрятались» говорили, и искали, только и поныне не сыскиваются; сего ж сентября между десятым, одиннадцатым и двенадцатым числами запертой моим замком ларчик при гробе святителевом [15] стоял и, по-моему, пред показанными числами, примечательно мало не полный, через замок без моего ключа вытрушен; и хотя я, как о сих деньгах, так и о кресте, и о платке моих помощников спрашивал, однак, они добровольно не сознаются; для чего Вашего Высокопреосвященства прошу повелеть под присягою спросить всех ныне на лицо имеющихся моих помощников, так же и отрешенных в сем месяце от должности и отпущенных в домы, дабы впредь в коротком времени испрашиваны. А при том, укомплектовано бы пятью человеками холостыми паламарской штат и на-

ходился бы оный в полной ризничего власти с должным повиновением, и всех пяти рукоположити в стихари, которые, кроме паламарской, и подъяконскую должность исправлять могут, а мещанина черниговского Федора Полякова, яко свободного человека, и от начала сего года и по ныне без контракта живущего при исправлении паламарской должности, от оной уволить с награждением за долговременную службу приличным; и о сем, не соблагоизволите ль Ваше Высокопреосвященство архипастырскую резолюцию учинить, докладываю.

Вашего Высокопреосвященства нижайший послушник, дому архиерейского ризничий и казначей иеромонах *Ипатий.*

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп.4, спр. 354, арк. 1. Оригінал.

№ 9

Наказ Чернігівської духовної консисторії домовій конторі архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феофіла Ігнатовича вжити заходів для виявлення церковних речей, викрадених з Чернігівського кафедрального Борисоглібського собору

15 жовтня 1787 р.

<...> Духовная Черниговская консистория, слушав дому Архиерейского ризничего и казначея иеромонаха Ипатия прошение, коим представляя, что с числа разных вещей по примечанию его от первых чисел прошлого июля неявилось наплеченого архиерейского креста и барсового шелкового платка, а сентября между 10 и 12 числом запертой было его ризничего замком ларчик при гробе святителевом состоящий мало, что неполный через замок вытрушен; и хотя де он ризничий о тех деньгах и кресте, и о платке помощников его спрашивал, однак те добровольно не сознаются, просил спросить под присягою всех его ризничего на лицо ныне имеющихся помощников.

ОПРЕДЕЛИЛИ: предписать указом домовой Его Преосвященства конторе взять объяснение от ризничего: какой именно по описанию крест неявляется, буди тот, который при служении архиерейском употребляется вместе с панагиею, то гладкой ли сребренной и вызолоченной или усыпанный камушками и какими именно, каких цветов и в каком количестве с финифтами ли или без финифтов и в каких изображениях оные; также на цвет сребной и вызолоченной или золотой, и в какую весь оной крест священный цену; платок какой цветом и чего стоит. Ларчик или кружечной ящик утвержден ли цепью к тому месту, на котором стоит, кто именно его ризничего помощники; от ризницы в себе ль содержит ключи, и сам ли один в оную ходит или и другим от ризницы ключи поверяет, и как часто; позначенные вещи крест и платок прямо ли из ризницы или из алтаря уворованы; кому именно и кем в смотренье препоручены были. Также и ящик с деньгами опорожнен с под чьего смотрения, к хождению в гроб святителя кто от него ризничего определен и всегда ли один ходит туда или и другие еще и с чьего на то повеления. И, по взятии в таковых обстоятельствах объяснения, которое учинить надлежащие исследование и с мнением оное представить в консисторию. Сие же определение записать в книгу и сообщить к делу.

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 4, спр. 354, арк. 2. Оригінал.

№ 10

Рапорт домової контори архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феофіла Ігнатовича Чернігівській духовній консисторії щодо заходів, вжитих для виявлення церковних речей, викрадених з Чернігівського кафедрального Борисоглібського собору

Грудень 1787 р.

Во исполнение полученной из Духовной Черниговской консистории по прошению ризничего иеромонаха Ипатия указа, каково учинено при конторе о поворованных из церкви дому Архиерейского ризничих вещах как то: о наплечном архиерейском кресте с камушками, и о платку шелковом, да о вытрушенных из ларчика, что при гробе святителя Феодосия [16] деньгах, сметаемых туда от молельщиков, сведения оные в подлинных допросах от паламарей и от других до кого что касалось, при

увещении священническом, под присягою взятых путное поясниение в повеленых тем же указом обстоятельствах от ризничего истребованием при сем на рассмотрение в консисторию препровождается, з донесением, что контора не нашла при сем случаю сказанных вещей и денег сущего похитителя, ибо хотя иеродиакон Рафаил, как по делу значится, был зазреваем в деньгах от ларчика и в других вещах, но при означенном священническом увещании ничему не повинился, не был больше ни от кого, ни в чем явно изобличен вышепрописаных ризничих вещей хищением [...]. Сего ради домовая его Преосвященства контора полагает нижеследующее мнение: 1-е о помянутой пропаже допросить под присягами, бывших в дому архиерейском в июне и в июле месяцах сего году пономарей, ныне в домах своих находящихся Николая Кондратовича и Павла Сокацкого; и ежели они оной не повинятся равно и не откроют похитителя, то 2-е поелику собственное ризничего признание по делу значащееся изъявляет, что он в противность строгому над ризницею и церковью смотрение вверил вход и без себя иеродиакону Рафаилу в ризницы, куда только одному ему входить подлежало, имев по тому свободный вход и быв допущаем ко всяким ризничим и церковным вещам еще меньше их самих в порученном по их должности бережливости имели. Следовательно, надлежало бы со всех их взыскать цену утерянных вещей, распределив оную на три равных части и сложа первые две на ризничего и Рафаила, а последнюю на тех пономарей, кои во время похищения прописанных вещей действительно при должностях были. Количество оной за непоказанием по описям положить примерно другим таковым же вещам по исчислении металла и каменьев через мастеров, почитая при том и деньги сворованные з ларчика тем только числом, что до того или после того в месяцах собиралось. Иначе сие дело и виновного в нем предать одному только суду и мщению Божию, притвердив однако ризничему и всем его помощникам, что бы они впредь по их должности старались загладить проступок свой лучшим от прежнего смотрением.

Архиерейского дому эконом иеромонах *Каллист*

Духовник иеромонах *Николай*

Крестовой иеромонах *Серапион*

Державний архів Чернігівської області, ф. 679, оп. 4, спр. 354, арк. 5–6. Оригінал.

1. Кирило Ляшевецький обіймав єпископську кафедру в Чернігові з 1761 по 1770 р. Був одним з найбільш освічених ієрархів свого часу. Уславився даром проповідництва. Помер 14 травня 1770 р. Похований у Борисоглібському соборі.

2. Свято-Успенський Кам'янський монастир заснований у 1687 р. старцем Іоною Волховським за сприяння гетьмана І. Мазепи. Знаходився на правому кам'янистому березі р. Снов (нині – територія Брянської області Російської Федерації) – звідти й назва. У 1786 р. до монастиря перевели 100 черниць із закритого Печеницького Успенського монастиря і відтоді він діяв як жіночий. Рішенням Брянського губвиконкому від 15 жовтня 1928 р. монастир було закрито.

3. Іоасаф Миткевич – ігумен Свято-Успенського Кам'янського монастиря у 1754–1784 рр.

4. Феофіл Ігнатович посідав єпископську кафедру в Чернігові з 1770 по 1788 рр. При ньому на території Борисоглібського монастиря у 1780 р. було збудовано новий кам'яний архієрейський будинок, в якому нині знаходиться Державний архів Чернігівської області.

5. Чернігівська духовна консисторія (дикастерія) – верховний орган духовного управління в єпархії, створена в першій чверті XVIII ст. Ліквідована 1919 р. згідно з постановою Всеросійського церковного собору про реорганізацію консисторій в єпархіальні ради.

6. Святійший Синод – вищий державний орган церковно-адміністративної влади Російської імперії, заснований у 1721 р. Петром І. Синод замінив патріарха в частині загальноцерковних функцій та зовнішніх відносин (номінально існував до 1 лютого 1918 р.).

7. Ржищев – містечко Канівського повіту Київської губернії (нині – селище Кагарлицького району Київської області).

8. Гедеон Дашкевич – єпископ Пінський і Туровський.

9. Мозирський повіт – адміністративна одиниця в складі Мінського воєводства Великого князівства Литовського (потім – Речі Посполитої). Був ліквідований у 1793 р. після приєднання його території до Російської імперії після другого поділу Речі Посполитої.

10. Храповичі – село на території сучасного Вітебського району Вітебської області Республіки Білорусь.

11. Сорокошицька прикордонна таможня була розташована на території Сорокошицької волості Київського полку. З 1773 р. її очолював прем'єр-майор П. Б. Тирков.

12. Почеп відомий з кінця XV ст. До 1523 р. входив до складу Рильського удільного князівства, з 1618 р. у складі Великого князівства Литовського, а з 1654 р. – Стародубського полку. В 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна подарувала Почеп гетьману К. Розумовському.

13. Ржевський Степан Матвійович (1732–1782) – генерал російської армії. Відзначився під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. 27 липня 1770 р. отримав щойно заснований орден св. Георгія 3-го ступеня. Брав участь у штурмі Ізмаїла, де командував гренадерською колоною, за що отримав чин генерал-майора. Генерал-поручик (з 10 липня 1775 р.).

14. Петро Олексійович Рум'янцев-Задунайський (1725–1796) – граф, російський державний діяч і полководець, генерал-фельдмаршал. Відзначився як командувач армії під час російсько-турецьких війн 1768–1774 рр. та 1787–1792 рр. У 1764 р. був призначений президентом Другої Малоросійської колегії й генерал-губернатором Лівобережної України.

15. Йдеться про поховання Феодосія Углицького.

16. Архієпископ Чернігівський Феодосій Углицький помер 6 лютого 1696 р. і був похований у Борисоглібському соборі, у склепі, влаштованому в південній наві.

Тригуб А. А. Новые материалы с истории Черниговского кафедрального Борисоглебского монастыря во второй половине XVIII в.

Выявленные в Государственном архиве Черниговской области документы, которые впервые вводятся в научный оборот, освещают разные аспекты истории Черниговского кафедрального Борисоглебского монастыря во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: Чернигов, Борисоглебский монастырь, документы, архив.

Tryhub O. O. From new documents to the history of the Chernigov mother Monastery of SS Boris and Gleb in the second half eighteenth century

The documents, which were discovered at the State Archives of Chernihiv Oblast and put into scholarly circulation for the first time, cover different episodes of the history of Chernigov Mother Monastery of SS Boris and Gleb in the second half of eighteenth century. Chronologically, they cover period of 1770–1787. In particular, some documents reflect examples of biographies of different people, which wanted to become a monks of Chernigov Mother Monastery of SS Boris and Gleb, describes a complicated process substitution of managerial positions in the monastery and provide information about stealing things from SS Boris and Gleb Cathedral.

Keywords: Chernigov, SS Boris and Gleb Monastery, documents, archive.

УДК 930.2 : 2-773(477.51) «19»

Олександр Тарасенко

●

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (прибутково-видаткова книга Рихлівського Миколаївського монастиря)

Стаття присвячена історії Рихлівського Миколаївського монастиря, який був значним духовним і економічним осередком Чернігівської єпархії у XVIII – на початку XX ст. Безпосередньо у статті аналізується прибутково-видаткова книга монастиря за 1866 р. Визначено інформаційний потенціал цього джерела. Додатком до статті друкується сама книга з коментарями.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, Рихлівський Миколаївський монастир, прибутково-видаткова книга, історичне джерело, інформаційний потенціал.

Рихлівський Миколаївський монастир у другій половині XVII – на початку XX ст. був значним духовним і економічним осередком Чернігівської єпархії. Як годиться, він утратив чималу частину земель і маєтків у єкатерининську секуляризаційну реформу, проте і надалі лишався однією з найбільших та багатших обителів єпархії.

У регіональній історіографії досі бракує комплексного сучасного наукового дослідження історії Чернігівської єпархії, обмаль і спеціальних наукових студій, присвячених окремим її структурам, наприклад, монастирям. Указана обставина обумовлює актуальність уведення до наукового обігу та видання відповідних історичних джерел, що є метою й цієї публікації.

Такий фінансовий документ, як прибутково-видаткова книга, здається, рідко використовується у дослідженнях, принаймні, у церковно-історичних студіях. Однак за ретельним вивченням цього джерела можна отримати доволі різноманітну й цінну інформацію. За своїм походженням прибутково-видаткова книга є масовим джерелом, але погано збереженим. Так, у фонді Чернігівської духовної консисторії Державного архіву Чернігівської області нам поталанило виявити лише одну книгу Рихлівського Миколаївського монастиря за 1866 р. Але вона є тою призмою, яка дозволяє з'ясувати деякі питання побуту та фінансово-господарської діяльності чернечої обителі, простежити тенденції сакралізації реліквій монастиря, вирахувати орієнтовний рівень релігійності та побожності різних соціальних груп тощо. Документ містить також інформацію про тогочасну ціну на деякі товари і вартість певних послуг. Крім того, джерело ідентифікує чимало імен ченців, купців, дворян, селян, козаків та інших людей підприємницької чи господарської діяльності, а також простих жертводавців.

Палеографічні параметри книги стандартні як на середину XIX ст. Це зошит розміром в аркуш з вдрукованим на розвороті формуляром, де ліва сторінка призначена для запису прибутку, а права – для видатків. Усі записи протягом року здійснені коричневим чорнилом, однією рукою, крім підписів одержувачів грошей за видатками. Вони, до речі, в публікації не відтворюються. Так само через економію та розмір формату журнальної публікації прибуток і видаток подані не двома паралельними колонками, а однією. Помісячно спочатку подається прибуток, потім видатки. Документ відтворено за сучасним російським правописом.

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, доцент ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Лексика повністю збережена. Наприкінці містяться коментарі щодо маловідомих або застарілих термінів.

* * *

Прибутково-видаткова книга Рихлівського Миколаївського монастиря

Сия книга выдана их Черниговской духовной консистории в Рыхловский Николаевский монастырь на записку в 1866 году прихода и расхода монастырских неокладных сумм.

Декабря 31 дня 1865 года.

Член консистории протоиерей Симеон Дорошенко.

Секретарь А. Корнух.

№ п/п	Когда записаны деньги в приход/	Приход/Расход	серебром	
			Руб.	Коп.
		1866		
		Месяц январь. Приход		
1	1	От прошлого 1865 года поступило в приход оставшейся за расходом суммы	57	40
2	3	Получено от конотопского купца Акима Тетери по поручению неизвестного лица на поминовение	10	
3	3	Получено от конотопского купца Акима Тетери за 180 пудов меду, проданного ему по 3 руб. 50 коп. за пуд	630	
4	7	Получено на поминовение от кролевецкого мещанина Афанасия Зуева	5	
5	12	Получено на поминовение от коропской козачки девицы Параскевы Цубиной	50	
6	13	Получено на поминовение от коропского мещанина Прохора Щитка	10	
7	13	Получено на поминовение от коропской купчихи Евфросинии Богдановой	13	
8	15	Получено на поминовение от сосницкого аптекаря Карла Кампфа	5	
9	23	Получено на поминовение от коропского козака Андрея Потрубича	3	
10	25	Получено от иеромонаха сего монастыря Иллариона и послушника Семена Грекова, собранных ими от доброхотных дателей по книги, выданной из Черниговской духовной консистории от 29 декабря 1864 года за № 15343	428	42
11	26	Получено на поминовение от дворянина Прилуцкого уезда Иосифа Михайловича	10	
12	30	Получено на поминовение от дворянина Кролевецкого уезда Максима Стрижевского	30	

13	31	Вынуто из кружки молебенной 35 руб., проскомидийной 4 руб. 45 коп., стоящей у иконы святителя Николая 2 руб. 70 коп., свечных 33 руб., кошельковых 1 руб., просфорных 12 руб. 25 коп., из гостиницы 5 руб., из часовни 19 руб. 15 коп.	112	55
		Итого чрез январь месяц в приходе	1306	97
		да остаточных от прошлого 1865 года поступило	57	40
		Всего	**1364**	**37**
		Месяц январь. Расход		
1	4	У коропского козака Андрея Журавля куплено 66 пудов пшеницы по 60 коп. на 39 руб. 60 коп. 320 пудов гречки по 35 коп. на 112 руб.	151	60
2	9	У коропского купца Акима Тетери куплено 10 пудов воска по 22 руб. на 220 руб. и 113 четвертей овса по 1 руб. 40 коп. на 158 руб. 20 коп.	378	20
3	13	В Крысковской экономии помещика Пармена Марковича куплено 47 пудов пшена по 76 коп. на 35 руб. 72 коп. и 2 пуда коровьего масла по 6 руб. на 12 руб. и в шинковом его доме 20 ведер хлебного вина по 2 руб. 80 коп. на 56 руб.	103	72
4	18	Представлено в Черниговскую духовную консисторию при рапорте за № 22 следуемых за высланную из оной беловую книгу, изготовленную для записки в сем году прихода и расхода неокладной суммы	1	70
5	19	В лавке коропского купца Марка Приходькова куплено 4 пуда сальных свечей по 5 руб. 50 коп. на 22 руб., 200 штук сельдей керченских по 3 руб. 60 коп. на 7 руб. 20 коп. и 5 пудов свежего судака по 2 руб. на 10 руб.	39	20
6	26	У монахини Каменского монастыря Феоктисты куплено 70 аршин полусукна по 30 коп. на 21 руб. и 46 аршин мухояру по 35 коп. на 16 руб. 10 коп.	37	10
7	31	Уплачено годовым работникам: кузнецу Терентию Марченку 10 руб., Антону Журавлю 1 руб. 10 коп., Леонтию Мандику 75 коп., Антону Перевозному 5 руб., Кодрату Кудину 4 руб. 50 коп., Андрею Ковалю 3 руб., Гаврилу Проявке 55 коп., Емельяну Клеменку 5 руб., Парфению Ляху 3 руб., Гавриле Гавреленку 1 руб. 50 коп. Всего	34	40
		Итого чрез январь месяц в расходе	**745**	**92**
		1866 года, февраля 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от прошлого 1865 года к 1 января сего 1866 года	57	40
		2) В течении января поступило на приход	1306	97
		3) В течении января выведено в расход	745	92
		4) За тем к 1 февраля остается на лицо	618	45
		Месяц февраль. Приход		
14	6	Получено на поминовение от авдеевской солдатки Евфимии Гуевой	5	
15	10	Получено на поминовение от стародубского мещанина Ивана Касека	3	
16	10	Получено на поминовение от стародубского мещанина Ивана Кулаги	3	
17	10	Получено на поминовение от стародубского мещанина Саввы Рапуты	3	
18	17	Получено на поминовение от кролевецкой купчихи		

		Параскевы Тюриной	18	
19	18	Получено на поминовение от коропского козака Якова Химича	3	
20	22	Получено на поминовение от стародубского помещика Андрея Чернолуского	25	
21	28	Вынуто из кружки молебенной 56 руб. 50 коп., проскомидийной 5 руб. 80 коп., стоящей у иконы Св. Николая 2 руб. 50 коп., свечных 44 руб., кошельковых 1 руб., просфорных 15 руб. 30 коп., из гостиницы 1 руб., из часовни 28 руб. 40 коп. Всего	160	50
		Итого чрез февраль месяц в приходе	**220**	**50**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**1584**	**87**
		Месяц февраль. Расход		
8	3	У проживающего в местечке Понорница кролевецкого мещанина Афанасия Зуева куплено 75 четвертей овса по 1 руб. 35 коп.	101	25
9	10	У коропского купца Марка Приходькова куплено 80 пудов конопляного масла по 3 руб. 80 коп.	304	
10	15	Препровождено в Кролевецкое уездное казначейство при отношении № 35 следуемых за 2-ю половину 1865 года с монастырской земли поземельных	14	83½
11	15	Препровождено в Черниговскую духовную консисторию при рапорте № 34 следуемых за присланную из оной беловую книгу, изготовленную на записку в сем году прихода и расхода штатной суммы		85
12	21	Уплачено коропскому купцу Ивану Обухову за забор из лавки его разновременно 11 кулей 1-го сорта и 1 куля 2-го сорта крупчатой муки по разной цене, всего	103	15
13	28	Уплачено годовым работникам Василию Куракину 2 руб., Мине Бадюку 3 руб., Киприану Супоне 1 руб., Захарию Марченку 13 руб., Акиму Крячке 4 руб. 50 коп., Северину Занозному 3 руб., Василию Рубану 15 руб., Андрею Ковалю 2 руб., Евтихию Петрушенке 4 руб. 30 коп., Антону Журавлю 4 руб. 20 коп., Никифору Подобедову 2 руб., Козьме Якобову 7 руб., Андрею Потрубичу 6 руб., Василию Ольшанскому 2 руб. 60 коп. Всего	69	60
		Итого чрез февраль месяц в расходе	**593**	**68**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**1339**	**60**
		1866 года марта 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от января к 1 февраля	618	45
		2) В течение февраля поступило на приход	220	50
		3) В течение февраля выведено в расход	593	68½
		4) За тем к 1 марта остается на лицо	245	26½
		Месяц март. Приход		
22	7	Получено от наследников умершего тульского мещанина Луки Алексинова на поминовение его	50	
23	9	Получено на поминовение от вдовствующей генеральши Евдокии Комстадиусе	50	
24	22	Получено на поминовение от березенского козака Евсевия Холодного	25	
25	23	Получено на поминовение от помещика Кролевецкого уезда Пармена Марковича	25	

25	24	Получено на поминовение от березенского козака Григория Нестеренка	3	
27	29	Получено чрез почту от неизвестного на поминовение	3	50
28	31	Вынуто из кружек: молебенной 52 руб. 40 коп., проскомидийной 12 руб. 80 коп., стоящей у иконы св. Николая 6 руб., свечных 163 руб., кошельковых 3 руб., просфорных 15 руб. 50 коп., из часовни 12 руб., из гостиницы 6 руб. Всего	270	70
		Итого чрез март месяц в приходе	**427**	**20**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**2012**	**7**
		Месяц март. Расход		
14	8	У проживающего в местечке Понорнице кролевецкого мещанина Афанасия Зуева куплено 300 пудов сена по 14 коп. Всего на	42	
15	17	У почетного купца Онисима Губина сапожного товару 16 кож полувалу по 6 руб. на 96 руб., 15 кож шкаповых по 3 руб. на 45 руб., 22 юхты по 5 руб. 50 коп. на 121 руб. Всего на	262	
16	24	У конотопского купца Якима Терери куплено 75 пудов пшеницы по 54 коп. на 40 руб. 50 коп. и 100 аршин серого работницкого сукна по 20 коп. на 20 руб. Всего на	60	50
17	30	Предоставлено в Черниговскую духовную консисторию при рапорте № 47 следуемых в возврат употребленных за напечатание копии с отношения хозяйственного управления Св. Синода по введению единства кассы с 1866 г. и одного бланка указа с препровождением оной копии и прочего		30
18	31	Уплачено годовым работникам: Федору Седьке 5 руб., Семену Максименку 3 руб., Тарасу Чате 2 руб. 20 коп., Евтихию Петрушанке 50 коп., Гаврилу Дзюбе 1 руб. 25 коп., Гаврилу Кульшуну 2 руб., кузнецу Терентию Марченку 10 руб., Пимену Стельмаху 1 руб., Самуилу Яковенку 2 руб., Зотику Серикову 5 руб. 50 коп., Антону Рубану 2 руб., Марку Коваленку 3 руб., Леонтию Миненку 2 руб. 50 коп., Малахию Стельмаху 5 руб. 90 коп. Всего	45	85
		Итого чрез март месяц в расходе	**410**	**65**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**1750**	**25½**
		1866 года апреля 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от февраля к 1 марта сего года	245	26½
		2) В течение марта поступило на приход	427	20
		3) В течение марта выведено в расход	410	65
		4) За тем к 1 апреля остается на лицо	261	81½
		Месяц апрель. Приход		
29	7	Получено на поминовение от капитанши Иулии Захаровой	2	
30	16	Получено на поминовение от монаха сего монастыря Антония	5	
31	17	Получено на поминовение от стародубского купца Григория Лобачевского	15	
32	22	Получено от монастырского эконома монаха Евстратия вырученных им за проданный в понорницкой ярмарке скот	100	
33	23	Получено на поминовение от краснопольской священнической жены Софии Борзаковской	10	

34	23	Получено от монахини Кашинского монастыря Ермионы на поминовение монахини Сары	3	
35	26	Получено их Сосницкого уездного казначейства за следованные за 1-ю половину сего года положенных в милостинное подаяние сему монастырю	42	85½
36	29	Получено на поминовение от стародубского купца Федора Чиркунова	5	
37	30	Получено на поминовение от капитанши Елены Жадковичевой	5	
38	30	Вынуто из кружек: молебенной 85 руб. 30 коп., проскомидийной 10 руб. 40 коп., стоящей у иконы св. Николая 33 руб. 10 коп., свечных 67 руб., кошельковых 2 руб., просфорных 18 руб. 70 коп., из часовни 17 руб., из гостиницы 8 руб. Всего	241	50
		Итого чрез апрель месяц в приходе	**429**	**35½**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**2441**	**42½**
		Месяц апрель. Расход		
19	4	Уплачено подрядчику понорницкому казенному крестьянину Трифону Вишняку за нарубку в монастырском лесе валежника 200 сажень дров по 40 коп. Всего	80	
20	11	В лавке коропского купца Михаила Даценка куплена 8 аршин сукна по 2 руб. 10 коп. на 16 руб. 80 коп., 6 аршин сукна по 1 руб. 50 коп. на 9 руб., 5 аршин тику бумажного по 30 коп. на 1 руб. 50 коп., ¼ фунта гарусу [1] синего за 75 коп., 1 фунт лазоры [2] берлинской за 80 коп., 1 фунт крону [3] желтого за 20 коп., 4 фунта пемзы по 10 коп. на 50 коп., 5 фунтов лаку английского по 1 руб. 25 коп. на 6 руб. 25 коп. Всего на	35	70
21	28	Уплачено годовым работникам: Антону Рубану 5 руб. 20 коп., Якову Павлюкову 50 коп., Кодрату Кудину 2 руб., Пимину Стельмаху 60 коп., Тарасу Чате 95 коп., Антону Журавлю 1 руб., Мине Бадюку 45 коп., Прокопию Давиденку 2 руб. 30 коп., Феодоту Скрепке 1 руб. 35 коп., Андрею Ковалю 1 руб., Козьме Якубову 2 руб. Всего	17	35
22	29	Уплачено коропскому мещанину Максиму Булеке за купленную у него разновременно свежую рыбу 14 пуд. 10 фунт. По разным ценам. Всего	20	50
23	30	В течение сего месяца уплачено монастырским экономом монахом Евстратием поденщикам за разные за разные работы	35	
		Итого чрез апрель месяц в расходе	**188**	**55**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**1938**	**80½**
		1866 года мая 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от марта к 1 апреля сего года	261	81½
		2) В течение апреля поступило на приход	429	35½
		3) В течение апреля выведено в расход	188	55
		4) За тем к 1 мая остается на лицо	502	62
		Месяц май. Приход		
39	3	Получено из Сосницкого уездного казначейства по 8 четырехпроцентных билетам на капитал 17236 руб. причетшихся процентов	344	72
40	3	Получено из Сосницкого уездного казначейства по 2		

		пятипроцентным билетам на капитал 200 руб. причетшихся процентов	5	
41	4	Получено на поминовение от иеромонаха сего монастыря Павла	3	
42	4	Получено на поминовение от вишеньского временно обязанного крестьянина Матвея Рулька	4	
43	6	Получено на поминовение от березенской козачки Евдокии Будиной	3	
44	6	Получено на поминовение от солдатки Марии Гайдуковой	2	
45	7	Получено от смотрителя х. Зубковщины монаха Феофана собранных там в часовне	15	50
46	8	Получено на поминовение от козака с. Чернотчи Гаврила Тищенка	5	
47	8	Получено на поминовение от козака Городницкого уезда Павла Павленка	50	
48	9	Получено на поминовение от козачки с. Мельни Екатерины Кнышевой	2	
49	10	Получено от монаха сего монастыря Иосифа собранных им от торговцев за содержание монастырских лавок и проч. во время бывшей ярмарки	44	50
50	11	Получено от неизвестного на поминовение умершей березенской жительки Ульяны Благушиной	2	
51	13	Получено на поминовение от стародубского помещика Андрея Чарнолуского	25	
52	13	Получено из Черниговского губернского казначейства при отношении за № 2025 выданных по билету Черниговского приказа общественного призрения на капитал 255 руб. причетшихся процентов за уплатою из них страховых 5¼	5	4¾
53	19	Получено на поминовение от стародубской дворянке Анны Ювченковой	5	
54	19	Получено на поминовение от понорницкой казенной крестьянки Марии Юрченковой	10	
55	26	Получено на поминовение от понорницкого волосного писаря Евмения Гурского	5	15
56	27	Получено на поминовение от козака с. Городища Ильи Долины	6	
57	31	Вынуто из кружек: молебенной 245 руб. 40 коп., проскомидийной 47 руб. 50 коп., стоящей у иконы св. Николая 51 руб., свечных 329 руб., кошельковых 7 руб., просфорных 134 руб., из гостиницы 81 руб., из часовни 25 руб. 70 коп. Всего	920	60
		Итого чрез май месяц в приходе	**1457**	**51¾**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**3898**	**94¼**
		Месяц май. Расход		
24	4	У проживающего в местечке Понорнице кролевецкого мещанина Афанасия Зуева куплено 208 семи аршинных досок по 17 коп. Всего	35	36
25	9	В Монастырской ярмарке куплено рухольным иеромонахом Димитрием у разных продавцов 1370 аршин холста по разным ценам всего на	164	40
26	9	В лавке коропского купца Михаила Даценка куплено 80 аршин думахитону [4] по 23 коп. на 18 руб. 40 коп., 22 аршина		

		коленкору по 22 коп. на 4 руб. 84 коп., 17 аршин ситцу по 20 коп. на 3 руб. 40 коп., 1 платок драдедамовый [5] за 2 руб. 20 коп., 9 аршин сукна по 25 коп. на 2 руб. 25 коп. Всего на	31	9
27	11	На Роменской ярмарке в лавке московских купцов Пащенка и Тряпкина куплено 2 пуда 20 фунтов восковых свечей по 31 руб. на 77 руб. 50 коп., 40 фунта чаю фамильного по 1 руб. 60 коп. на 64 руб., 3 фунта цветочного по 3 руб. 50 коп. на 10 руб. 50 коп., 2 фунта красного по 1 руб. 90 коп. на 3 руб. 80 коп., 5 коробок сардин по 50 коп. на 2руб. 50 коп., 3 пуда 6 фунтов сахару по 9 руб. 20 коп. на 28 руб. 98 коп., 1½ соды и кислоты за 1 руб. 10 коп., 5 кварт вина по 60 коп. на 3 руб., 10 фунтов икры по 50 коп. на 5 руб., 2 штуки визиги [6] по 40 коп на 1 руб. 40 коп., 1 фунт осетрового клею за 2 руб. 50 коп., 2 стопы бумаги бебули [7] по 2 руб. 50 коп. на 5 руб. Всего на	205	28
28	13	На барке киевской купчихи Екатерины Дегтеревой куплено 30 пудов железа листового по 3 руб. 40 коп. на 102 руб., 9 пудов полосного сибирского по 1 руб. 90 коп. на 17 руб. 10 коп., 8 пуд. 5 фунтов полосного яковлевского по 2 руб. на 16 руб. 25 коп, 11 пудов 13 фунт. Шинного по 2 руб. на 22 руб. 65 коп., 1 дюжину ножей столовых за 3 руб. 60 коп., 1 клещи сахарные за 20 коп., 15 фунтов олова аглицкого по 40 коп. на 6 руб., 10 фунтов нашатыря по 20 коп. на 2 руб., 30 фунтов стали томлянки [8] по 8 коп. на 2 руб. 40 коп., 1 самовар в 12 фунтов по 65 коп. на 7 руб. 80 коп., 1 поливалка за 55 коп., 1 кулек гвоздей обойных за 1 руб. 70 коп., 10 000 сапожных за 5 руб. 70 коп., 1 скат втулковый для брички за 2 руб., 1 скребница с щеткой за 70 коп., 1 пара щеток сапожных за 27 коп., 50 замков висящих по разной цене на 9 руб., 13 подпилков по разной цене на 3 руб. 50 коп., 1 пуд 16 фунтов горшков чугунных по 1 руб. 50 коп. на 2 руб. 10 коп. Всего на	205	52
29	20	Уплачено грабарю [9] Смоленской губернии Юхноского уезда временно обязанному крестьянину Тихону Капитанову за почистку канавы на 1700 сажень по 5 коп. Всего на	85	
30	29	Уплачено годовым работникам: Мине Бадюку 1 руб. 15 коп., Андрею Ковалю 2 руб., Гавриле Проявке 65 коп., Прокопию Давиденку 2 руб., Прокопию Барнацкому 1 руб. 30 коп., Самуилу Яковенку 50 коп., Никифору Подобедову 1 руб., Пимину Стельмаху 40 коп., Якову Павлюкову 1 руб., Антону Журавлю 1 руб., Антону Рубану 2 руб. 30 коп., Михаилу Олистренку 80 коп., Василию Ольшанскому 1 руб., Зотику Серикову 2 руб. 10 коп., Гаврилу Дзюбе 2 руб., Тарасу Чате 1 руб., Евтихию Петрушанке 60 коп., Марку Коваленку 70 коп., Федору Сюдьке 5 руб., Василию Куракину 10 руб. Всего	36	50
31	30	Препровождено в Кролевецкое уездное казначейство при отношении № 74 причитающихся за 1-ю половину сего года на межевую палату с 989 десятин монастырской земли по 3 коп. Всего	14	83½
32	31	В течение сего месяца уплачено монастырским экономом монахом Евстратием поденщикам за разные работы	28	90

		Итого чрез май месяц в расходе	**806**	**88½**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**2745**	**69**
		1866 года июня 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от апреля к 1 мая сего года	502	62
		2) В течение мая поступило на приход	1457	51¾
		3) В течение мая выведено в расход	806	88½
		4) За тем к 1 июня остается на лицо	1153	25¼
		Месяц июнь. Приход		
58	3	Получено на поминовение от понорницкой казенной крестьянки Евдокии Андрейченковой	3	
59	3	Получено на поминовение от коропской купчихи Параскевы Обуховой	10	
60	5	Получено на поминовение от понорницкой казенной крестьянки Агафии Сищенковой	5	
61	5	Получено на поминовение от кролевецкой мещанки Ксении Бегуновой	6	
62	8	Получено на поминовение от черниговской дворянки Александры Касиановой	3	
63	11	Получено на поминовение от семеновского жителя Василия Солошончика	3	
64	12	Получено на поминовение от глуховской купчихи Марии Куксиной	5	
65	22	Получено на поминовение от кролевецкой мещанки Ульяны Бритчихи	10	
66	22	Получено на поминовение от иченской диаконской жены Александры Слоницкой	3	
67	22	Получено на поминовение от нежинской мещанки Марии Тимченковой	2	
68	22	Получено на поминовение от кролевецкой козачки Евфросинии Руденковой	1	50
69	24	Получено на поминовение от сосницкой помещицы Ульяны Поволоцкой	5	
70	24	Получено на поминовение от трубчевского удельного крестьянина Алексея Деревянкина	2	
71	24	Получено на поминовение от трубчевского удельного крестьянина Андрея Абраменкова	2	
72	24	Получено на поминовение от сосницкой мещанки Марии Дейнекиной	2	
73	24	Получено на поминовение от конятинской козачки Анастасии Шведовой	5	
74	24	Получено на поминовение от жерновской жительки Домники Трушахиной	10	
75	25	Получено от монаха сего монастыря Иосифа собранных им от торговцев за содержание монастырских лавок и проч. Во время бывшей ярмарки	68	
76	25	Получено на поминовение от драбишевской козачки Анастасии Локозиной	4	
77	25	Получено на поминовение от стародубской дворянки Анастасии Щербаковой	3	
78	26	Получено от монаха Антония полученных им от неизвестного лица на поминовения	3	
79	30	Вынуто из кружек: молебенной 410 руб. 20 коп.,		

		проскомидийной 78 руб., стоящей у иконы св. Николая 72 руб., свечных 583 руб. 50 коп., кошельковых 10 руб., просфорных 154 руб. 10 коп., из гостиницы 115 руб., из часовни 19 руб. Всего	1441	80
		Итого чрез июнь месяц в приходе	**1597**	**30**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**5496**	**24¼**
		Месяц июнь. Расход		
33	3	Уплачено будищскому казенному крестьянину Антону Павлюкову следуемых ему по договору за перекрытие соломою гостиного корпуса и на экономическом дворе рабочего флигеля, так же за переноску в хуторе Фурсовке на другое место сарая и постройку там новых поветок. Всего	50	
34	6	Уплачено коропскому купцу Ивану Обухову за забор из лавки его разновременно 19 кулей крупчатой муки 1 сорта по разной цене 166 руб. 85 коп., 5 пудов 36 фунтов сахару по разной цене 56 руб. 10 коп., 2 фунта спиртового лаку по 55 коп. на 1 руб. 10 коп. Всего на	224	5
35	12	В кролевецкой экономии помещика Пармена Марковича куплено 300 штук шалевки по 12 коп. на 36 руб., 50 досок по 40 коп. на 20 руб., и в шинковом его доме 20 ведер хлебного вина по 3 руб. на 60 руб. Всего на	116	
36	17	Уплачено проживающему в хут. Фурсовке понорницкому казенному крестьянину Николаю Марченку следующих ему за мытье в первой половине сего года братского белья	30	
37	23	У проживающего в местечке Понорнице кролевецкого мещанина Афанасия Зуева куплено 73 пуда сала по 80 коп. на 58 руб. 40 коп., 10 кос по 50 коп. на 5 руб., 2000 штук волоненской(?) тарани по 14 руб. на 28 руб., 150 гребешков по 2 коп. на 3 руб., 16 подхомутников по 50 коп. на 8 руб., 40 шеломков для рабочих по 10 коп. на 4 руб. Всего на	106	40
38	24	В монастырской ярмарке куплено рухольным иеромонахом Димитрием у разных продавцов 2492 аршин холста по разным ценам на 260 руб. 65 коп. и ниток на 5 руб. 50 коп. Всего на	266	15
39	25	У почепского купца Онисима Губина куплено сапожного товара 18 кож юхты по 5 руб. на 90 руб., 10 кож полуванну [10] по 6 руб. 50 коп. на 65 руб., 4 выростка [11] по 1 руб. на 4 руб. и выросток за 1 руб. 50 коп. Всего на	160	50
40	27	У коропского козака Андрея Журавля куплено 20 пудов пшеницы по 50 коп. на 10 руб., 30 четвертей овса по 1 руб. 80 коп. на 54 руб. Всего на	64	
41	29	Уплачено годовым работникам: Евтихию Петрушанке 3 руб. 25 коп., Гаврилу Проявке 40 коп., кузнецу Терентию Марченку 5 руб., Мине Бадюку 40 коп., Андрею Ковалю 1 руб., Якову Шилу 12 руб., Михаилу Олистренку 1 руб. 50 коп., Самуилу Яковенку 1 руб., Василию Ольшанскому 1 руб., Пимену Стельмаху 30 коп., Михаилу Штельмаху 2 руб., Прокопу Барнацкому 1 руб., Антону Журавлю 1 руб., Прокопу Давиденку 2 руб., Федору Остапенку 60 коп., Леонтию Миненку 1 руб. 50 коп., Трофиму Киреевскому 6 руб. Всего	39	95
42	30	В течение сего месяца уплачено монастырским экономом		

		монахом Евстратием поденщикам за разные работы	39	
43	30	Уплачено коропскому мещанину Максиму Булеке за купленную у него разновременно свежую рыбу 14 пуд. 16 фун. По разной цене. Всего	24	26
		Итого чрез июнь месяц в расходе	**1120**	**31**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**3866**	
		1866 года июля 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от мая к 1 июня сего года	1153	25¼
		2) В течение июня поступило на приход	1597	30
		3) В течение июня выведено в расход	1120	31
		4) За тем к 1 июля остается на лицо	1630	24
		Месяц июль. Приход		
80	5	Получено на поминовение от белопольского купца Ивана Кандыбина	25	
81	14	Получено на поминовение от коропского мещанина Андрея Яворского	10	
82	22	Получено на поминовение от чуровского купца Гаврила Пугачева	25	
83	23	Получено на поминовение от погарского купца Алексея Водня	10	
84	23	Получено на поминовение от погарского мещанина Ивана Боровского	3	
85	31	Вынуто из кружек: молебенной 106 руб. 70 коп., проскомидийной 26 руб. 80 коп., стоящей у иконы св. Николая 9 руб. 30 коп., свечных 80 руб., кошельковых 2 руб., просфорных 23 руб. 30 коп., из гостиницы 40 руб., из часовни 15 руб. 40 коп. Всего	303	50
		Итого чрез июль месяц в приходе	**376**	**50**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**5872**	**74¼**
		Месяц июль. Расход		
44	4	Препровождено в канцелярию его высокопреосвященства при отношении № 36 пожертвованных на возобновление Черниговского Елецкого Успенского монастыря	200	
45	12	У монахини Гамалеевского монастыря Лаврентии куплено 192 аршина мухояру [12] по 15 коп. на 28 руб. 80 коп., а 68 аршин мухояра же по 30 коп. на 20 руб. 40 коп., 38 аршин холста по 14 коп. на 5 руб. 32 коп., и ниток на 50 коп. Всего на	55	2
46	19	У глуховского купца Романа Кучеренка куплено 275 пудов сулы [13] по 2 руб. на 550 руб., 88 пуд. сиврюги по 3 руб. 50 коп. на 308 руб. и 3800 сельдей по 23 руб. на 87 руб. 40 коп. Всего на	945	40
47	30	Уплачено годовым работникам: Терентию Марченку 5 руб., Гордею Мокеенку 5 руб., Антонию Журавлю 2 руб., Пимену Стельмаху 30 коп., Мине Бадюку 1 руб., Василию Куракину 5 руб., Ивану Дудко 5 руб., Михаилу Олистренку 2 руб., Андрею Ковалю 1 руб., Федору Остапенку 2 руб., Евтихию Петрушаку 2 руб. Всего	30	30
		Итого чрез июль месяц в расходе	**1230**	**72**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**5096**	**72**
		1866 года августа 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от июня к 1 июля сего года	1630	24¼

		2) В течение июля поступило на приход	376	50
		3) В течение июля выведено в расход	1230	72
		4) За тем к 1 августа остается на лицо	776	2¼
		Месяц август. Приход		
86	1	Получено на поминовение от сосницкой помещицы Евдокии Ковалевской	40	
87	2	Получено на поминовение от путивльской купчихи Акилины Беляевой	25	
88	4	Получено на поминовение от березенской купчихи Анны Кнеревской	22	
89	5	Получено на поминовение от седневской козачки Евгении Козловской	26	
90	5	Получено от сосницкой мещанки Ульяны Третьяковой по поручению Агафьи Болботовой на поминовение	10	
91	6	Получено на поминовение от конятинской козачки Марии Чусевой	3	
92	7	Получено на поминовение от глуховской мещанки Анисии Кувикиной	5	
93	7	Получено на поминовение от конятинской козачки Феодосии Романенковой	2	
94	12	Получено на поминовение от козачке с. Мельни Екатерины Книшевой	2	
95	15	Получено на поминовение от сосницкого мещанина Константина Герасименка	5	
96	20	Получено от иеромонахов сего монастыря Амвросия и Димитрия пожертвованных жителями г. Коропа и окрестных селений за отправление молебнов во время бытности их с явленно чудотворным образом святителя Николая	125	
97	24	Получено на поминовение от воронежской купчихи Марии Рощинской	4	
98	27	Получено на поминовение от белопольского купца Василия Кандибина	10	
99	28	Получено на поминовение от березенского мещанина Ивана Сливки	2	
100	28	Получено на поминовение от коропской жительки Стефаниды Чоботаревой	10	
101	28	Получено на поминовение от березенской мещанки Епистилины Ковельковской	4	
102	29	Получено на поминовение от коропской козачки Варвары Соливоновой	6	
103	29	Получено на поминовение от березенской мещанки Анны Ешкуновой	3	
104	29	Получено на поминовение от добротовской дьячковской жены Марины Шкуриновой	5	
105	31	Вынуто из кружек: молебенной 207 руб. 60 коп., проскомидийной 25 руб. 15 коп., стоящей у иконы св. Николая 33 руб. 80 коп., свечных 299 руб., кошельковых 5 руб., за просфоры 94 руб. 40 коп., из гостиницы 65 руб., из часовни 16 руб. 10 коп. Всего	746	65
		Итого чрез август месяц в приходе	**1058**	**65**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**6931**	**39¼**

		Месяц август. Расход		
48	8	Препровождено в управление Черниговской Ильинской типографии при отношении за № 99 требуемых за 46 экземпляров печатного синодика по 10 коп. Всего	4	60
49	14	Уплачено столяру коропскому мещанину Григорию Потепни за сделаны 12 стульев по 1 руб. на 12 руб. и за купленные у него для рабочих свиное сало 3 пуда по 4 руб. 40 коп. на 13 руб. 20 коп. Всего	25	20
50	19	Уплачено будищенскому казенному крестьянину Антону Павлюкову за сделанные в фурсовской плотине скрини и поставку оной на место	40	
51	23	Препровождено в Кролевецкое уездное казначейство при отношении за № 102 следующих с монастырской земли на межевую палату за 2-ю половину сего года	14	83½
52	27	Уплачено коропскому купцу Ивану Обухову за забор из лавки его 10 кулей крупчатой муки 1 сорта по 8 руб. 15 коп. на 81 руб. 50 коп., 2 напилка больших по 1 руб. 15 коп. на 2 руб. 30 коп., 1 щипцы для проволоки за 25 коп., 2 фунта пемзы по 20 коп. на 40 коп., 1 фунт сахару сатурну [14] за 35 коп., 2 фунта саго [15] по 12 коп. на 24 коп., 2 фунта масленого лаку по 30 коп. на 60 коп., 4 пуда 26 фун. Сахару по 9 руб. 80 коп. на 45 руб. 57 коп., 2 фун. Лаку спиртового по 60 коп на 1 руб. 20 коп., 2 фун. политуры белой по 45 коп. на 90 коп. Всего	133	31
53	30	Уплачено годовым работникам: Кодрату Кудину 1 руб., Тарасу Чате 1 руб. 80 коп., Гаврилу Дзюбе 25 коп., Парфению Ляху 50 коп., Марку Коваленку 50 коп., Зотику Серикову 50 коп., Никифору Подобедову 50 коп., Самуилу Яковенку 20 коп., Леонтию Миненку 1 руб., Василию Куракину 16 руб. 25 коп., Михаилу Олистренку 90 коп., Терентию Марченку 3 руб., Ивану Дудке 1 руб., Андрею Потрубичу 4 руб., Якову Шилу 3 руб., кузнецу Никите Приходьку 30 руб. Всего	64	40
		Итого чрез август месяц в расходе	**282**	**34½**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**5379**	**6½**
		1866 года сентября 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от июля к 1 августа сего года	776	2¼
		2) В течение августа поступило на приход	1058	65
		3) В течение августа выведено в расход	282	34½
		4) За тем к 1 сентября остается на лицо	1552	32¾
		Месяц сентябрь. Приход		
106	2	Получено из Сосницкого уездного казначейства за 2-ю половину сего года положенных в милостинное подаяние сему монастырю	42	85½
107	7	Получено на поминовение от райгородского козака Гаврила Цибы	5	
108	7	Получено на поминовение от погарской генеральши Анны Лятковской	25	
109	8	Получено на поминовение от кролевецкой дворянки Евдокии Шевченковой	5	
110	9	Получено через почту из Тобольска от начальника межевой порти козаков, капитана топографов Якова Корзова на поминовение	6	

111	11	Получено на поминовение от оболонской козачки Евдокии Залеской	5	
112	12	Получено на поминовение от городницкой мещанки Агрипины Малаховой	2	
113	13	Получено на поминовение от березенского козака Иова Чепурного	5	
114	14	Получено на поминовение от короп ской солдатки Марфы Цикаловой	10	
115	20	Получено на поминовение от кролевецкого купца Ермия Рынди	5	
116	30	Вынуто из кружек: молебенной 193 руб., проскомидийной 48 руб., стоящей у иконы св. Николая 27 руб., свечных 205 руб., кошельковых 5 руб., за просфоры 72 руб., из гостиницы 63 руб., из часовни 20 руб. 65 коп. Всего	633	65
		Итого чрез сентябрь месяц в приходе	**744**	**50½**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**7675**	**89¾**
		Месяц сентябрь. Расход		
54	3	В Крисковской экономии помещика Пармена Марковича куплено 105 пуд. 20 фун. пшеницы по 66 коп. на 69 руб. 63 коп., и в шинковом его доме 20 ведер хлебного вина по 3 руб. 20 коп. на 64 руб. Всего на	133	63
55	7	Представлено в Черниговскую духовную консисторию при рапорте № 117 следуемых на выписку для сего монастыря вторых четырех месяцев литографированных святцев 7 руб. и на пересылку оных 7 коп. Всего	7	7
56	10	У будищского казенного крестьянина Феодота Зинченка куплено 6 бочек новых по 1 руб. 40 коп. Всего на	10	
57	12	У монахини Каменского монастыря Архилаи куплено 121 аршин полусукна по 30 коп. на 36 руб. 30 коп., 15 ½ аршин мухояру по 30 коп на 4 руб. 65 коп., 142 аршина холста по 10 коп. на 14 руб. 20 коп., 50 пар носков по 27 коп. на 13 руб. 50 коп. Всего	68	65
58	13	Уплачено коропскому купцу Марку Приходькову за забор у него разновременно 8 пуд. 20 фун. мыла по 4 руб. 34 коп. и 1 пуд грибов на 10 руб. Всего на	44	
59	17	В магазине московских купцов Василия Пащенкова и Ивана Тряпкина куплено 1 ящик чаю фамильного за 134 руб., 15 фун. цветочного по 3 руб. 50 коп. на 52 руб. 50 коп., 6 пуд. 36 фун. сахару по 9 руб. на 62 руб. 10 коп., 20 фун. клею простого за 2 руб. 25 коп., 28 ½ фун. серы горючей по 6 коп. на 1 руб. 71 коп., 1 пуд. 20 фун. свечей калетовских [16] по 12 руб. 20 коп. на 18 руб. 30 коп., 2 коробочки сургуча № 1 по 45 коп. на 90 коп., 2 бутылки масла прованского по 90 коп. на 1 руб. 80 коп. 5 пудов свечей восковых по 32 руб. на 160 руб., 1 фунт сахара сатурну за 30 коп., ½ фунта серы винецейской [17] за 35 коп., 5 фун. изюму по 18 коп. на 90 коп., 10 фун. саго по 10 коп. на 1 руб., 21 фунт макарон по 9 коп. на 1 руб. 89 коп., 8 пуд. 10 фун. пшена сарацинского [18] по 3 руб. 20 коп. на 26 руб. 40 коп., 1 стопу бумаги белой за 3 руб., 2 стопы серой по 1 руб. 45 коп. на 2 руб. 90 коп., 1 стопы бебулы за 1 руб. 50 коп., 10 ведер вина		

		сантуринского [19] по 4 руб. 60 коп. на 46 руб., 7 ведер церковного по 4 руб. 60 коп. на 32 руб. 20 коп., 1 ½ хересу по 12 руб. на 18 руб. Всего на	568	
60	18	В лавке нежинского купца Якова Киселева куплено 56 ½ камлоту [20] по 38 коп. на 21 руб. 47 коп., 14 арш. драдидаму по 1 руб. 85 коп. на 25 руб. 90 коп., 10 арш. сукна черного по 1 руб. 40 коп. на 14 руб., 11 арш. шерстяной материи по 55 коп. на 6 руб. 5 коп., 12 арш. гласе [21] по 40 коп. на 4 руб. 80 коп., 9 арш. баракану [22] шерстяного 55 коп. на 4 руб. 95 коп., 23 арш. ситцу по 23 коп. на 5 руб. 29 коп., 3 ½ арш. саржи [23] по 1 руб. 20 коп. на 4 руб. 20 коп., 72 арш. сукна по 85 коп. на 61 руб. 20 коп., 45 арш. фланели [24] по 95 коп. на 42 руб. 75 коп., 51 арш. казинету [25] по 40 коп. на 20 руб. 40 коп., 2 дюжины карманных платков по 3 руб. 75 коп. на 7 руб. 50 коп., 41 арш. сукна по 95 коп. на 38 руб. 95 коп., 190 арш. нанки [26] по 14 ½ коп. на 27 руб. 55 коп., 247 ½ арш. думахитону по 22 коп. на 54 руб. 45 коп., 8 штук коленкору по 3 руб. 80 коп. на 30 руб. 40 коп., 3 штуки коленкору по 2 руб. 65 коп. на 7 руб. 95 коп., 40 пар варишек по 13 коп. на 5 руб. 20 коп., 100 пар варишек по 16 коп. на 16 руб., 80 пар чулков по 33 коп. на 26 руб. 40 коп., 80 пар носков по 21 коп. на 16 руб. 80 коп., 30 кушаков [27] по 28 коп. на 8 руб. 40 коп., 2 кушака по 40 коп. на 80 коп., 50 вязок тесьмы по 12 коп. на 6 руб., 20 пачек пуговиц по 10 коп. на 2 руб., 50 кусков тесьмы по 42 коп. на 2 руб. 10 коп., 1 фунт шелку черного за 6 руб. 50 коп., 9 золотников шелку цветного по 9 коп на 81 коп., 10 мотков ниток черных по 14 коп. на 1 руб. 40 коп., 1 моток шнурка за 1 руб. 60 коп., 880 арш. сукна работницкого по 18 коп. на 158 руб. 40 коп. Всего на	630	22
61	19	В лавке калужского купца Семена Копукова куплено 5 шлей по 2 руб. 50 коп. на 12 руб. 50 коп., 3 пары вожья по 2 руб. 35 коп. на 7 руб. 5 коп., 6 уздечек по 1 руб. 20 коп. на 7 руб. 20 коп., 6 ремней по 4 коп. на 2 руб. 40 коп., 6 войлоков по 3 руб. 50 коп. на 21 руб., 35 фун. конской гривы по 13 коп. на 4 руб. 55 коп., 1 кулек шпилек сапожных за 7 руб. 50 коп., 2 пуда 12 фун. ваты по 16 руб. 40 коп. на 37 руб. 72 коп., 20 ½ фун. свинцу по 10 коп. на 2 руб. 5 коп., 2 фун. аглицкой стали по 30 коп. на 60 коп. Всего на	102	57
62	25	У коропского купца Марка Приходькова куплено 5 пудов сальных свечей по 5 руб. 50 коп. на 27 руб. 50 коп., 1 пуд маслин за 6 руб. Всего на	33	50
63	28	Уплачено годовым работникам: Федору Седьке 5 руб., Никифору Подобедову 3 руб., Терентию Марченку 5 руб., Евтихию Петрушенке 1 руб. 50 коп., Тарасу Чате 50 коп., Прокопу Барнацкому 90 коп., Прокопу Давиденку 4 руб., Козме Якубову 3 руб. Всего	22	90
64	30	В течение сего месяца уплачено экономом монахом Евстратием поденщикам за разные работы	24	
		Итого чрез сентябрь месяц в расходе	**1644**	**54**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**7023**	**60½**
		1866 года октября 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от августа к 1 сентября сего года	1552	32¾

		2) В течение сентября поступило на приход	744	50½
		3) В течение сентября выведено в расход	1644	54
		4) За тем к 1 октября остается на лицо	652	29¼
		Октябрь месяц. Приход		
117	9	Получено на поминовение от помещика Евфимия Рокочаго	8	
118	14	Получено на поминовение от понорницкой казенки крестьянки Софии Малашковой	6	
119	21	Получено на поминовение от курского купца Федора Гладкова	25	
120	27	Получено на поминовение от духовщицкого купца Алексея Калицкого	6	
121	30	Получено на поминовение от конятинского козака Козьмы Дубины	6	
122	31	Вынуто из кружек: молебенной 56 руб. 90 коп., проскомидийной 4 руб. 40 коп., стоящей у иконы св. Николая 2 руб. 95 коп., свечных 39 руб., кошельковых 2 руб., за просфоры 11 руб. 75 коп., из гостиницы 15 руб., из часовни 25 руб. Всего	157	
		Итого чрез октябрь месяц в приходе	**208**	
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**7883**	**89¾**
		Октябрь месяц. Расход		
65	3	Представлено в Черниговскую духовную консисторию при рапорте № 116, пожертвованных на построй в г. Тифлисе собора 3 руб. и за пересылку 3 коп. Всего	3	3
66	7	Уплачено будищскому казенному крестьянину Антону Павлюкову за обивку клиньем в х. Фурсовке портомойни 10 руб. и за покрытие там сараев соломою 8 руб. Всего	18	
67	10	Уплачено коропскому купцу Ивану Обухову за забор из лавки его 1 пуд. 2 фун. медянки [28] по 24 руб. на 25 руб. 20 коп., 9 кулей крупчатой муки 1 сорта по 8 руб. 72 коп., 1 пуд гвоздей 20-к за 4 руб. 20 коп., 1 чугунной поварской плиты за 8 руб., 1 полуящик стекла за 11 руб., 3 фун. сандалу [29] синяго по 15 коп. на 45 коп., 1 чугунного горшка за 80 коп., 20 фун. косной стали [30] по 12 коп. на 2 руб. 40 коп. Всего на	124	5
68	16	Уплачено пасечнику констанскому козаку Андрею Молчану следующих с договоренными от него двумя помощниками за смотрение в течение прошедшего лета монастырских пчел	150	
69	20	У понорницкого казенного крестьянина Терентия Пилипенка куплено 25 пудов пшена по 80 коп. на 20 руб., 20 пуд. соли по 80 коп. на 16 руб. Всего на	36	
70	23	У коропского козака Андрея Журавля куплено 5 овчинных тулубов по 5 руб. на 25 руб., 2 полушубка по 3 руб. 50 коп. на 7 руб., 3 полушубка по 4 руб. 75 коп. на 14 руб. 25 коп., 6 овчин по 1 руб. на 6 руб. Всего на	52	25
71	25	Уплачено подрядчику кролевецкому мещанину Афанасию Зуеву следуемых ему за погрунтовку на двух братских корпусах железных крыш, и за покрытие одного флигеля железом, бравара шалевкою, да переделку в гостинице в двух комнатах полов	60	
72	28	У почепского купца Онисима Зубина куплено 10 юхт по 6 руб. на 60 руб., 2 юхты по 5 руб. на 10 руб., 6 выростков по 1 руб. 50 коп. на 9 руб. Всего на	79	

73	31	Уплачено годовым работникам: Михаилу Олистренку 2 руб., Федору Остапенку 1 руб., Евтихию Петрушанке 3 руб., Самуилу Яковенку 2 руб., Тарасу Чате 50 коп., Гавриле Дзюбе 3 руб., Северену Залозному 3 руб. 50 коп., Андрею Ковалю 4 руб., Акиму Крячке 1 руб., Трофиму Полозу 5 руб. 30 коп., Марку Коваленку 3 руб., Леонтию Миненку 6 руб., Прокопу Барнацкому 20 коп. Всего	34	50
		Итого чрез октябрь месяц в расходе	**556**	**83**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**7580**	**43½**
		1866 года ноября 1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от сентября к 1 октября сего года	652	29¼
		2) В течение октября поступило на приход	208	
		3) В течение октября выведено в расход	556	83
		4) За тем к 1 ноября остается на лицо	303	46¼
		Месяц ноябрь. Приход		
123	3	Получено на поминовение от коропской мещанки Евдокии Щитковой	60	
124	6	Получено на поминовение от кролевецкого мещанина Афанасия Зуева	10	
125	11	Получено на поминовение от березенского купца Ивана Ревы	10	
126	15	Получено из Московской конторы государственного банка причитающихся по билетам сохранной казне на капитал 300 руб. процентов за уплатою из них за пересылку весовых, страховых и за расписку 86 коп.	5	14
127	14	Получено из Сосницкого уездного казначейства причетшихся по 8 четыре процентным билетам на капитал 17236 руб. процентов	344	72
128	15	Получено из Сосницкого уездного казначейства причетшихся по 2 пяти процентным билетам на капитал 200 руб. процентов	5	
129	18	Получено на поминовение от ростовского мещанина Василия Фонина	10	
130	30	Вынуто из кружек: молебенной 38 руб., проскомидийной 8 руб. 30 коп., стоящей у иконы св. Николая 3 руб. 35 коп., свечных 58 руб., кошельковых 1 руб. 50 коп., просфорных 9 руб. 25 коп., из гостиницы 5 руб., из часовни 10 руб. 25 коп. Всего	133	65
		Итого чрез ноябрь месяц в приходе	**578**	**51**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**8462**	**40¾**
		Месяц ноябрь. Расход		
74	5	Уплачено печнику, коропскому мещанину Павлу Цабке на перекладку 5 печей и 2 очагов, побелку на колокольни шейки, обмазку в х. Фурсовки снаружи нового дома и поправку в разных местах печей и боровков	52	
75	10	У коропского козака Андрея Журавля куплено 6 овчин по 90 коп. на 5 руб. 40 коп., 1 полушубок за 5 руб. и для рабочих 3 пуда свиного сала по 3 руб. 80 коп. на 11 руб. 40 коп. Всего на	21	80
76	16	Уплачено проживающему в х. Фурсовке понорницкому казенному крестьянину Николаю Марченку следуемых за 2-ю половину сего года за мытье братского белья 30 руб., так		

		же причетшихся за шитье нового белья 8 руб. 60 коп. Всего	38	60
77	21	У монахини Каменского монастыря Архилаи куплено 108 аршин полусукна по 30 коп. Всего на	32	40
78	28	В лавке коропского купца Алексея Рожка куплено 800 штук тарани по 1 руб. 20 коп. на 9 руб. 60 коп., 1 банку опотельдоку [31] за 40 коп., 4 фунта купоросу по 6 коп. на 24 коп., 1 фунт чернильных орехов за 60 коп., 1 пара петель за 10 коп. и графин за 20 коп. Всего на	11	14
79	30	Уплачено годовым работникам: Семену Максименку 3 руб., сапожнику Захарию Марченку 13 руб., кузнецу Терентию Марченку 10 руб., Феодоту Зментевскому 5 руб., Федору Остапенку 1 руб., Антону Перевозному 2 руб. 90 коп., Евтихию Петрушенке 1 руб., Василию Ольшанскому 5 руб. 25 коп., Никифору Подобедову 1 руб., Тарасу Чате 17 руб. 80 коп., Малахию Штельмаху 20 коп., Прокопу Барнацкому 3 руб., Антону Журавлю 1 руб., Гаврилу Кульшуну 1 руб., Михайлу Олистренку 3 руб., портному Ивану Верченку 20 руб., Зотику Серикову 8 руб., Порокопу Давиденку 1 руб. Всего	97	15
		Итого чрез ноябрь месяц в расходе	**253**	**9**
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**7833**	**52½**
		1866 года декабря1 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от октября к 1 ноября сего года	303	44¼
		2) В течение ноября поступило на приход	578	51
		3) В течение ноября выведено в расход	253	9
		4) За тем к 1 декабря остается на лицо	628	88¼
		Месяц декабрь. Приход		
131	6	Получено от дочери умершего коропского мещанина Евмения Цикала на поминовение его	5	
132	11	Получено на поминовение от коропского мещанина Павла Цыбка	5	
133	12	Получено на поминовение от юнковского жителя Петра Глобина	10	
134	30	Вынуто из кружек: молебенной 54 руб., проскомидийной 11 руб. 20 коп., стоящей у иконы св. Николая 5 руб. 10 коп., свечных 76 руб., кошельковых 2 руб. 50 коп., просфорных 18 руб. 45 коп., из гостиницы 6 руб., из часовни 14 руб. Всего	187	25
		Итого чрез декабрь месяц в приходе	**207**	**25**
		А всего в сем **1866 году** в приходе	**8669**	**65¾**
		Месяц декабрь. Расход		
80	4	Уплачено будищскому казенному крестьянину Феодоту Зинченку за сделание 25 станов колес по 1 руб. 30 коп. Всего	32	50
81	12	Препровождено в редакцию Черниговских епархиальных известий при отношении № 143 на высылку издаваемых в 1867 году известий	5	50
82	16	В Крисковской экономии помещика Пармена Марковича куплено 60 четвертей овса по 1 руб. 70 коп. на 102 руб., и в шинковом доме его 20 ведер хлебного вина по 3 руб. 20 коп. на 64 руб. Всего на	166	
83	23	У коропского купца Марка Приходькова куплено 42 пуда конопляного масла по 2 руб. 75 коп. Всего на	115	50
84	29	Уплачено годовым работникам: Гаврилу Кульшуну 2 руб.,		

		Антону Перевозному 2 руб., Парфению Ляху 2 руб., Михаилу Олистренку 1 руб. 50 коп., Кодрату Кудину 1 руб., Андрею Ковалю 1 руб., Самуилу Яковенку 1 руб., Леонтию Миненку 1 руб., Антону Журавлю 2 руб., Никифору Подобедову 3 руб., Митрофану Борщу 1 руб., Евтихию Петрушанке 2 руб., Феодоту Зметкевскому 4 руб., Терентию Марченку 5 руб., Федору Остапенку 2 руб., Гаврилу Дзюбе 4 руб., Прокопу Барницкому 50 коп., Федору Седьке 5 руб. Всего	40	
85	30	Уплачено коропскому мещанину Максима Булеке за купленную у него в разное время свежую рыбу 19 пуд. 30 фун. по разной цене. .Всего на	43	50
		Итого чрез декабрь месяц в расходе	**403**	
		А всего в сем **1866 году** в расходе	**8236**	**52½**
		1866 года декабря 31 дня по освидетельствованию сей книги оказалось: 1) Остаточных от ноября к 1 декабря сего года	628	88¼
		2) В течение декабря поступило на приход	207	25
		3) В течение декабря выведено расход	403	
		4) За тем к 1867 г. остается на лицо	433	13¼
		Поверил рыхловский настоятель архимандрит Палладий, духовник иеромонах Амвросий, казначей иеромонах Евлампий		
		По рассмотрении сей книги оказалось, что приход с расходом в счете верен и сомнительных статей и начетов не открыто, в чем Черниговская духовная консистория свидетельствуя возвращает книги для хранения в монастырском архиве. Мая 15 дня 1867 года. Член консистории протоиерей В. Казимовский Секретарь А. Корнух.		

Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 4921, арк. 2 – 60 зв.

1. Гарус – бавовняна тканина.
2. Лазор – блакитна, синя фарба.
3. Крон – льняна тканина.
4. Думахитон – різновид льняної тканини.
5. Драдедам – легкий вид сукна з ворсом для виготовлення хусток, накидок.
6. Візіга – спинний хрящ (хорда) осетрових риб.
7. Бебуля – грубий синій папір.
8. Томлянка – сталь, виготовлена томлінням заліза.
9. Грабарь – землекоп, копач.
10. Полувана – шкура дрібних тварин.
11. Виросток – підліток домашньої худоби.
12. Мухояр – строката тканина з суміші льону, вовни чи бавовни.
13. Сула – старовинна назва риби судак.
14. Сахар сатурн – окис свинцю, що використовується для виготовлення фарб, у медицині.
15. Саго – крупа з пальмового, картопляного, кукурудзяного крохмалю.
16. Калетівскі свічки – стеаринові свічки, що виготовляли на фабриці Калета.
17. Сірка венеційська – напівсинтетичний віск.
18. Сарацинське пшоно – стара назва рису.
19. Сантуринське вино – солодке вино з острова Санторин (Греція).
20. Камлот – цупка тканина з вовни.
21. Гласе – тонка і легка шовкова чи паперова матерія.
22. Баракан – груба вовняна тканина для обшивки меблів.
23. Саржа – шовкова, бавовняна або паперова тканина з діагональним переплетенням ниток.

24. Фланель – вовняна, бавовняна тканина полотняного або саржевого переплетення з начосом.

25. Казинет – старовинна груба паперова або вовняна тканина для верхнього одягу.

26. Нанка – сорт грубої бавовняно-паперової тканини (По назві китайського міста Нанкін).

27. Кушак – пояс.

28. Медянка – зелена фарба з окису міді.

29. Сандал – природна фарба з олії сандалового дерева.

30. Метал для коси.

31. Опотельдок – мазь з винного спирту, мила, нашатирного спирту, летучих масел, камфори для лікування ревматизму.

Александр Тарасенко

Источники для истории Черниговской епархии (приходно-расходная книга Рыхловского Николаевского монастыря)

Статья посвящена истории Рыхловского Николаевского монастыря, который был большим и влиятельным духовным и экономическим центром Черниговской епархии в XVIII – вначале XX вв. Непосредственно анализируется приходно-расходная книга монастыря 1866 г. Определяется информационный потенциал источника. Приложением к статье напечатана сама книга с комментариями.

Ключевые слова: Черниговская епархия, Рыхловский Николаевский монастырь, приходно-расходная книга, исторический источник, информационный потенциал.

Alexander Tarasenko

SOURCES FROM HISTORY OF CHERNIHIV DIOCESE (ACCOUNT-BOOK of RIKHLIVSKOGO of MYKOLAIV MONASTERY)

The article is devoted history of Rikhlivskiy of the Mykolaiv Monastery, which was the large and influential spiritual and economic center of the Chernigov diocese in the XVIII – beginning XX centuries. He lost greater enough part of earths and estates during secularizing of church and monasterial earths at the end of the XVIII centuries, however in future remained one of most and more rich monasteries of diocese.

Does not have history of the Chernihiv diocese the special general scientific studios, badly studied and separate its structures, for example, monasteries, in a that number Rikhlivskiy of the Mykolaiv Monastery. This circumstance stipulates actuality of introduction to the scientific appeal and edition of the proper historical sources which are the purpose of this publication. The article of research is an account-book of monastery in 1866 year.

The account-book of monastery of 1866 year is analysed. It is kept in the fund of the Chernihiv spiritual consistory of record office of the Chernihiv archives. It allows to find out some questions of way of life and financially economic to activity of monastic monastery, to trace the tendencies of sakralizacii of relicts of monastery, calculate the reference level of religiousness and piety of different task forces and others like that. A account-book contains also information about an of that time price on some commodities and cost of certain services. In addition, a source is identified by quite a bit names of monks, merchants, noblemen, peasants, cossacks and other people of entrepreneurial or economic activity, and also simple donors.

Informative potential of source is determined. An appendix to the article is print a book with comments.

Keywords: Chernigov diocese, Rikhlivskiy of the Mykolaiv Monastery, account-book, historical source, informative potential.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК94(477)

Володимир Дятлов

●

ПОДІЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ У ДОНЕСЕННЯХ ГЕОРГА КАЙЗЕРЛІНГА (1708 – 1709 рр.)

Публікація західноєвропейських документів, що відображають події в Україні 1708 -1709 рр., має важливе значення для вивчення Північної війни. Важливим джерелом для розуміння тієї доби є кореспонденція посла прусського короля у Москві Георга Йоганна фон Кайзерлінга.

Ключові слова: Україна, Швеція, гетьман Мазепа, Карл XII.

Георг Йоганн фрайгерр фон Кайзерлінг походив із Курляндії, рано пристав на службу прусського короля Фрідріха І. З 1701 по 1711 роки він був резидентом, послом короля при царському дворі в Москві. Після повернення із Москви додому захворів і помер у дорозі 11 грудня 1711 року. Як дипломат він активно виступав за союз своєї держави з Москвою, швидко пристосовувався до змін у політичних намірах прусського двору, що забезпечило йому довготривале перебування у Москві. Крім того, він зумів добитися дружніх відносин з Петром І, незважаючи на свою участь у придворних інтригах, а також користувався добрим ставленням до нього з боку царського оточення. Прусський резидент налагодив також добрі зв'язки з генералами та царськими сановниками, які мали німецьке походження, що давало можливість одержувати важливу військову і політичну інформацію із різних джерел.

Послання Кайзерлінга вирізняються глибокими аналітичними спостереженнями, висновками, вмінням робити узагальнення на основі різноманітних джерел. До того ж він указує на те, звідки він черпав інформацію, починаючи від розмов придворних, до своїх інформаторів «добрих друзів» із московитської армії. Зазвичай він недовірливо ставився до офіційних повідомлень, зокрема, царських сановників, які всіляко намагалися представити події у вигідному для себе дусі й передавати таким же чином інформацію для іноземних резидентів. Кайзерлінг не вдавався до дрібниць у своїх реляціях – для нього найважливішим було вірно оцінити ситуацію й відповідно до цього давати свої поради королю. Зокрема, він ретельно відслідковував співвідношення сил шведської і російської армій, враховуючи при цьому політичні і морально-психологічні обставини, переваги і недоліки кожної з сторін. Безперечно, в центрі уваги його аналізу і донесень стають події, пов'язані з переходом гетьмана Мазепи на бік Карла XII. Однак, якщо більшість сучасників, особливо кореспонденти різних видань концентрували саме на цьому свою увагу, то Кайзерлінг намагався оцінити настрої усього козацького загалу, в тому числі й донських козаків. Таке прискіпливе ставлення до цього було пов'язане з тим, що серед козацтва настрої були неоднозначними й у будь-який момент від їхньої позиції, повстання або заколоту залежали наслідки війни. На відміну від багатьох сучасників, прусський резидент

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

досить критично оцінював становище московитської армії і знаходив чимало чинників, які могли сприяти успіху Карла XII. Загалом, Кайзерлінг демонструє у своїх посланнях зразок стратегічного мислення, розуміння того, що від успіху Швеції або Росії у цій війни залежала військово-політична ситуація в Європі, поведінка різних держав, зокрема Пруссії.

Переклад зроблено за публікацією документів Б. Крупницького, які він брав із Прусського Таємного державного архіву. Частину інформації він подав у вигляді лаконічного конспекту основного змісту послань, яку в пропонованій публікації виокремлено курсивом.

Переклад зроблено за виданням: Крупницький Б. З донесень Кайзерлінга 1708 -1709 рр. // Записки Українського наукового інституту Т. XLVII. Серія Історична. – Книга 6: Мазепа. Збірник. Т.2. – Варшава 1939.

1.

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 21/10 листопада 1708 р.

Частина 40. Оригінал.

...Щойно надійшла надзвичайна новина, про яку говорили пошепки; вона полягає у тому, що козацький гетьман Мазепа 28 жовтня /8 листопада перейшов на бік шведської армії разом з 6 або, як інші воліють, з 10 тис. чоловік, а також усе його багатство має бути доставлено туди. Така неочікувана зміна змусила цей двір багато над чим задуматися, оскільки від постійної вірності Мазепи навіть залежала міцність держави, так що усі ті, до яких були щонайменші підозри, самі виглядали як зрадники, й мали понести помсту за Мазепу: ще недавно це стосувалося двох козацьких полковників, які засвідчували репутацію Мазепи й мали таємні зносини зі шведами. При цьому особливо були у розпачі ті, які були кращої думки про Мазепу, тому ніхто з них не міг повірити у те, що він, у його понад 60-літньому віці, при цьому фізично немічному настільки, що йому постійно щодня загрожувала смерть, міг вчинити таку дію, небезпечні наслідки якої можна було легко передбачити. До того ж, щороку цьому двору й тим поважним міністрам надсилалися від нього дуже щедрі подарунки, також серед усього іншого виконувалися найдрібніші забаганки Його Царської Величності, робилися найзначніші служби і виконувалися прохання, усе відбувалося в усвідомленні повної згоди і великої довіри, так що його довге життя пройшло під щасливим ставленням Його Царської Величності, а його вірність, смиренність цілком сприймались щиро, так що до цих пір проти нього не відбувалося жодних застережень. До того ж, особливого присмаку додає те, що буквально кілька днів перед цим царським міністрам, які прибули до нього, без будь-яких сумнівів обіграли (відповіді) на шведські універсали, якими від нього під загрозою військової екзекуції вимагалося поставити провіант шведській армії, поряд з цим від нього отримали щиру відповідь, як останній документ його постійної вірності, тому усе було з доброю порадою, що коли московитська армія стане на найвигідніші позиції при його сприянні, то оточеному ворогу можна влаштувати суцільний розгром. Що ж до самого дизертирства, то поки що мало відомостей про істинні обставини, за яких воно відбулося, оскільки ця афера поки що дуже ретельно розслідується таємно. Ті, які мали про це достатньо відомостей і мали вплив на двір, дотримувалися думки, що Мазепа при цьому своєму вчинку не отримав дуже великої підтримки й переконався у тому, що 10 його найповажніших козацьких полковників повністю задекларували себе [вірними] перед Його Царською Величністю й виказали готовність піти під його руку й прийняти регалії, дуже коштовний знак або козацьку булаву, якими маркується командування [гетьмана]. Відтак уже в канцелярії готується експедиція, яка має забезпечити тамтешній козацькій нації вибори нового гетьмана, і йому не лише забезпечити їхні давні дані при звільненні від польського панування великі вольності, а також ті, які надалі будуть збільшені і гарантувалися письмово. Як тільки це відкрилася перед світою ця настільки непередбачувана зміна, то, щоб цей небезпечний вогонь не розповсюдився далі і не перекинувся до тих козаків, що мешкали на Дону, у яких ще клекотали спогади про колишні заколоти, то [при царському дворі] змушені були терміново заявити про це відкрито. При цьому не має ніякого сумніву, що ця афера

Його Царську Величність і його міністрів навіть дуже засмутила, і, як стало відомо, що ні прем'єр-міністр граф Головкін, ні також держсекретар Шафіров, які мені на мої різноманітні листи і меморандуми надсилали відповіді задніми числами, ні також звичайні ті [посадовці], які займалися плануванням управління війною, не змогли зробили так, що не давати ніяких згадок про цю надзвичайну подію, надійшли також сюди ті листи, які держсекретар написав своєму братові, спеціальному посланнику, хоча датовані лише 29 і 31 жовтня старого стилю, однак лише небагато тих [листів], що від 27-го, коли Його Царська Величність перебував при армії, на той час у Погребках, що в одній милі від Новгорода-Сіверського, між Десною і Убіддю. У той час шведська армія знаходилася на іншому боці Десни, на своїх попередніх позиціях, де вони намагалися захиститися відповідно до сезону того часу у своїх побудованих наземних бараках і землянках, однак були очевидними наміри, перечекати переповнення річок і боліт для того, щоб форсувати Десну і проникнути у глиб Імперії; однак Його Царська Величність намагався всіляко перешкодити цим [намірам] за допомогою поставки артилерії на усіх шляхах. Із цього стає очевидним, що до тих пір, коли обидві армії повністю не стануть на зимові квартири, слід очікувати все більш частих і гостріших сутичок....

Як раз у цей момент дехто із цього двору запевнив, що за Мазепою до шведів пішло не більше 2000 чоловік. Якщо надали ці відомості будуть цілком підтвердженими, то можна стверджувати, що цей вчинок Мазепи не буде мати дуже серйозних наслідків для Його Царської Величності.

У всякому випадку дуже важко повністю повірити у те, що цей чоловік, який мав велику любов і повагу своєї нації, тепер не може не мати ніякої великої прихильності [нації] до нього. Тим більше, оскільки козаки, особливо при цьому уряді, від якого вони зазнавали дуже жорсткі й відверті порушення їхніх вольностей, можуть бути задоволеними. При цьому дуже вірогідно, що або повністю вся ця нація або, принаймні, більшість з неї тих, хто може піти за прикладом свого начальника; у даному випадку, цілком вірогідним є те, що місто Київ і Київське воєводство досить легко можуть відпасти від Імперії. Усі газети між тим згодні у тому, що Мазепа має не лише шанс, а й у тому, що він привів до короля Швеції багато запасів провіанту і амуніції.

2.

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 28/17 листопада 1708 р.

Частина 41. Оригінал.

В реляції підкреслюється, що цар моментально вжив заходів, щоб «погасити цей вогонь у зародку». *Успіхи Меншикова в Батурині.*

Меншиков – захопив не лише не укріплене місто, а також саму фортецю, яка була захищена лише одним земляним валом, який зсередини й ззовні був укріплений лише дерев'яними стінами, а перед ним було ще рів; слід зважити, що залишені там Мазепою комендант полковник Кенігсек разом з козацькими полковниками чинили серйозний опір, однак сталося так, оскільки полковник Кенігсек скоро був смертельно поранений, а козацький гарнізон, що складався із 6000 козаків, не був одностайним, також мало хто по-справжньому хотів захищатися, тому 14/3 [листопада] цього [місяця] її [форецю] взяли штурмом, після цього усіх порубали, полковника Кенігсека повісили, місто зруйнували й спалили у попіл.

Подвійна, на думку Кайзерлінга тактика царя: страхом і обіцянками. Розправа у Батурині мала на меті залякати населення: «справити великий жах». *Посланці царя до Глухова, де мало зібратися козацтво для виборів нового гетьман, Головкін і Шафіров – мали передати козакам з другого боку* «Запевнення Його Царської Величності, а також його прихильність, милість і протекцію, а також неухильне дотримання їхніх вольностей, які за умов їхнього твердого дотримання смиренності і вірності цій імперії, мають отримати багато привілеїв».

Вибори Скоропадського. Анафема Мазепи. Мета цього акту: щоб після цього викликати суцільну ненависть до імені Мазепи через його релігію, щоб повністю це проникло у козацьку націю. *Усі ці заходи призвели до того, що московити* «цей

дуже несподіваний удар, в якому шведська сторона, звичайно, нанесла стрілою дуже сильний постріл із свого луку, було цілком нівельовано: особливо стало очевидним, що до Мазепи, оскільки московитські загони звели свої рахунки, однак наближення шведів до їхніх кордонів було уповільнено, а козаки не повністю пристали до шведської сторони, пішло лише 3000 чоловік, більшість з яких потім повернулася назад. У всякому випадку шведи оволоділи наближеним до них містом Новгород-Сіверським, яке також дісталося їм, коли московитські загони затрималися там в обороні лише на один день, воно їм дісталося із-за відкритої зради Мазепи: його легко вдалося здійснити. Коли ця козацька нація з уявленням, що шведська армія вже наступила їм на горло, однак московити нанесли б їм удар, він тим самим пояснив відхід від Москви, це був удар шведської партії, який був найбільш небезпечним для царя.

Завоювання Батурина стало ще більшою відповіддю, оскільки Його Царська Величність захопив там 90 гармат, а також велику кількість амуніції і провіанту, які Мазепа обіцяв, звичайно, шведській армії, й із-за цього шведська армія при подальшому завоюванні на усіх шляхах мала ускладнення; із-за цього вони 3 і 4 цього стилю залучили усі сили для форсування Десни, однак вони не змогли зробити цього, оскільки московити деякі їхні заготовлені для цього плоти розстріляли. Однак оскільки у їхніх квартирах запанував сильний мороз, то вони вже зараз ці місця біля річки зайняли, тому Його Величність король Швеції перебуває у поході й заглиблюється до кордонів, однак Його Царська Величність чинить опір і, як запевняють усі повідомлення, хоче влаштувати баталію, то можна очікувати найближчим часом дещо найважливіше. Однак я не знаю, як пересвідчитись у тому, яким чином цар сприймає цю аферу генералів і хоче відважитися на головну зустріч, оскільки король шведів може краще продумати плани його генералів й зовсім не турбується про те, що цар завдяки щасливим випадкам до цього відповів, він свою персону дуже високо експонує. Ті, які його правлінням не задоволені, мають думку, що із-за активних рухів повстання козацької нації, які хіба що певно мірою можна стримати, оскільки вони впевнені в тому, що Мазепа має велику прихильність і що лише сильні морози можуть завадити справі Королівській Величності Шведів, їм здається, вони впевнені в тому, що вчинена розправа в Батурині, може викликати чимало невдоволення проти царя.

Реляція завершується повідомленням Кайзерлінга про те, що коли реляція була готова, надійшла перша інформація з боку царського уряду. Вона подана до реляції Кайзерлінга під назвою: Копія листа царського прем'єр-міністра графа Головкіна із Глухова від 23/12 листопада 1708 року.

Зміст її такий: на пропозицію прусського уряду взяти на себе справу посередництва між Швецією і Москвою у справі миру, Головкін зазначає, що московський уряд згоден на мир, «якщо тільки король Швеції зі свого боку хоче порозумітися у цьому і Його Царській Величності, моєму милостивому пану буде гарантовано продумане і надійне забезпечення безпеки, Його Царська Величність зі свого боку не буде влаштовувати ніяких дій і не вимагатиме, а лише те, що належить йому по праву і може відповідати його головним інтересам, які йому Його Величність король Швеції може донести через Пруссію. *Далі широко описує Мазепу і* «його безбожним чином проявлену невірність і зраду». *Посилка Мазепою Бистрицького до шведського короля. Підозри московського уряду. Як наслідок цього – рішення Мазепи йти назустріч шведам під претекстом ворожої акції проти Карла XII.* Оскільки він скоро форсуватиме річку Десна, то він свою армію підготовив відповідно таким чином, наче б то він прагне баталії і видав наказ до баталії, так що він дозволив оточити себе шведами; коли таке відбудеться, то він їм тоді відкриє свої наміри і бажання, тобто те, чому він пристав до шведської армії, й таким зрадницьким способом ці невинні три полковники, а саме Миргородського, Прилуцького і Лубенського полків проти їхньої волі були обмануті і пішли з ним, однак решта загонів запорозьких козаків і більшість старшини і вищих офіцерів залишилися вірними Його Царській Величності. *Дезерція в рядах козаків, що пішли за Мазепою. Деградація і екзекуція над відсутнім Мазепою. Вибори Скоропадського.*

«Увесь акт відбувся за пишною гостинністю». *Ласка царя до тих, хто до нього добровільно вертається. Проти тих, хто за чотири тижні не покине Мазепи,* «проти

них, як до шахраїв і зрадників власної вітчизни будуть проведені найгостріші і найсуворіші акції».

3. **Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 5 грудня/24 листопада 1708 р.**
Ч. 42. Оригінал.

Витяг: Усі повідомлення від московитської армії містять наступне: багато шведських дезертирів і полонених розповідали про таке: Мазепа, оскільки він обіцяв Його Величності королю Швеції дуже велику службу і достеменно не лише передачу своєї резиденції Батурина разом із зосередженими там великими запасами провіанту і амуніції, а також всю козацьку країну, однак, оскільки він цього не лише не презентував, а ще й із-за того, що він без потреби влаштував свій від'їзд із Батурина, в якому він добре облаштувався і міг оборонятися до приходу шведської армії, то із-за чого це полишене місце опинилося в руках московитів, то шведи поставилися до нього дуже недружнє і поставили під жорсткий нагляд.

4.

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 19/8 грудня 1708 р.
Ч. 43. Оригінал.

Кайзерлінг подає свої сумніви щодо наслідків прусської ініціативи щодо миру між Швецією і Москвою.

Додаток до реляції: скорочена копія листа Кайзерлінга до графа Головкіна датована 29 /19 листопада, у тій же справі.

5.

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 26/15 грудня 1708 р.
Ч. 44. Оригінал.

Повідомляє про військові дії зі шведського і московського боків. Як резюме: не знає нарешті «про які значні переваги, а також великі сподівання і щасливі випадки можна буде написати». Тепер обидві армії мають зайняти зимові квартири. Чогось рішучого не буде. Однак сталися, на думку Кайзерлінга, три важливі події цього часу, які свідчать про небезпеку для шведів. 1. Поразка допоміжного війська графа Левенгаупта. 2. ... нестача у провіанті, в першу чергу, фуражі, а також форсування багатьох річок, які стримували шведські загони, й вони завчасно не змогли прибути до Новгорода-Сіверського і Батурина раніше московитів, оскільки, як би шведи прибули туди раніше, то уся козацька країна точно б дісталася їм, а уся нація підтримала б приклад свого начальника Мазепи. 3. Невдача генерала Любеккера в Інгерманландії.

Коли б ці три операції вдалися, то московити опинилися б у справжній небезпеці. Однак ці два перші акти, йдеться про генерала графа Левенгаупта і генерал-майора Любеккера, дали переваги Його Царської Величності, а останні [шведи] насамкінець здобули переваги завдяки таємному порозумінню з Мазепою. Як би вони були підкріплені всією козацькою країною і ця сила мала б долучитися до шведської партії, то їм рівним чином ніякої шкоди б не завдали. Потім, коли Його Величності королю Швеції було обіцяно більшу частину згаданої козацької країни й серед цього багатьох начальників міст, то все одно від усіх цих відкритих і незахищених місцевостей можна було отримати невеликі переваги, у порівнянні зі втратами, які завдали обидва генерали, а також з особливо великими втратами шведської армії, в цілому все це ледь дає переваги. Таким чином, є очевидним, що сучасні збройні сили перебувають поки що у певному балансі, до того ж, оскільки шведські загони мають кращу дисципліну, багато [тилового] забезпечення, то можуть відтепер досить суттєво зрівняти таку перевагу московської сторони у солдатах. Однак, яким би чином втрати шведської інтриги не покращувалися і які б великі нові ресурси не дісталися б їм у руки, з часом вони мають бути витрачені. Насамперед, можна чимало розмірковувати над тим, чи може Його Величність король Швеції бути більше впевнений в очікуванні певної суттєвої допомоги і супроводу із Королівства Польського, ніж сподіватися на ефект інших

махінаторів, решти козаків аж до Дону, а також частини тих, яких Імперія підкореним татарам спонукає до заколоту, однак усе це має дуже мало надійних сподівань.

Додаток до реляції: *скорочена копія листа Шафірова до Кайзерлінга із Лебедина від 4/15 грудня 1708 року. Витяг:* так що Мазепа тримає біля себе на добровільних засадах не більш ніж трьох [полковників] і лише 3 сотні або 400 чоловік рядових, однак всі інші вже пристали до нас. І ця нація є настільки вірною Його Царської Величності, в якій ми до цього ніколи ще не були так упевнені, тепер вони шведів, де вони їх зустрічають, вбивають і беруть у полон, таким чином вони перед ним [царем] також реабілітувалися.

6. Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 2 січня н. с. 1709 року.

Частина І. Оригінал.

Витяг з реляції: Ніяк не можу збагнути, як це може узгоджуватися одне з іншим, щоб в усіх листах, доставлених з московського боку, створюється великий галас з приводу поганого стану шведської армії, і при цьому не можуть не брехати про те, що Його Величність король Швеції окупував майже всю Україну, а також поставив під нагляд решту прилеглих міст.

Додатки до реляції:

1. Копія листа одного доброго товариша від московської армії із Михайлівки від 12/22 грудня 1708 року.

У листі вказується на великі втрати шведської армії в людях. Її склад тепер не перевищує 20-21 тис. Обіцяна Мазепою допомога виповзає назад із усіх місцевостей, також усі розбігаються від Мазепи, й щонайменше у нього перебуває близько 5 тисяч або 6000 чоловік, крім того, від Його Царської Величності вони отримали завіряння про безпеку, якщо вони при першій оказії захочуть втекти звідти.

2. Копія листа одного доброго товариша із московської головної штаб-квартири із Лебедина від 20 грудня ст. стилю 1708 року. Король Швеції, за чіткими висловлюваннями полонених і за змістом перехоплених листів, має намір піти на Волинь, оскільки тут він зазнає великої шкоди, а козаки не хочуть слухатися ні його, ні Мазепиних наказів...

Бог дасть, скоро настануть кращі часи, оскільки квартири тут дуже тісні, а масло трапляється дуже рідко, Також слід взяти до уваги, що Мазепа було віддалився від шведів уже на 7 миль, однак знову потрапив до них у пастку і тепер перебуває під жорстким наглядом.

7

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 15/4 січня 1709 р.

Частина 2. Оригінал.

Кайзерлінг оцінює ситуацію так, що одна добра поразка московитів могла б привести до цілком несподіваних для них результатів, бо настрій у московській армії поганий: і московитський, і іноземний генералітет цією війною дуже стомлений і виснажений, і хочуть відсторонити майже усіх іноземних офіцерів вже зараз, оскільки на цих на кордонах не лише нічого грабувати й плюндрувати, а особливо [виснажує] те, що дісталися дуже жалюгідні зимові квартири, і вони більшою мірою змушені утримувати себе за рахунок готівки, яку вони отримують за службу.

8

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 31/20 січня 1709 р.

Ч. 4. Оригінал.

Кайзерлінг повідомляє про свою пропозицію цареві відновити мирове посередництво між Швецією і Москвою. З боку царя не було видано якогось незадоволення. Навпаки: багато раз мені достеменно ставало відомо, що цар минулої осені мав щастя не довіряти своїм не лише віддаленим достойникам, які опікувалися внутрішніми заворушеннями у його країні, особливо після підступної зради Мазепи, а й почав ставити під сумнів вірність майже усіх своїх князів та бояр, а до того ж ця війна вже настільки стомила

і виснажила, що він вже в той час був ще більше схильний до мирних пропозицій, ніж до протилежних думок. *Отже, цар нічого не має проти прусського посередництва, ставить тільки умову, щоб прусський король дістав від Карла XII «довірливу декларацію». Щодо війни та її перспектив прусський резидент тієї думки, що*

Король Швеції окупував найкращу частину України і залишається у такому стані, що може ще дати цілком нерівний наступ на московитів, так і постійно непокоїти їх... Хоча хочеться подискутувати, чи здатна одна таємна зрада московській армії відіграти важливу роль у руках короля Швеції в якості його переваги. Однак я дотримуюсь думки, що з московитського боку військова економія, дисципліна і паритет вже не такі, щоб так непокоїти шведів.

9

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 20/9 лютого 1709 р.

Ч. 6. Оригінал.

Кайзерлінг радить прусському королю не піднімати справи прусської окупації Курляндії перед Петром I.

10

Прусський король до Кайзерлінга. Концепт, підписаний Ільгеном, міністром закордонних справ того часу, 29 березня н. ст. У справі вказується Кайзерлінгу утриматися від будь-яких переговорів.

11.

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 24/13 квітня 1709 р.

Частина 12. Оригінал**.**

«Враховуючи те, що цар також вирішив з іншим корпусом з цього боку не просто діяти проти Литви, а також після цього їй віддати Курляндію з тим, щоб як можна [швидше] вичавити звідти шведів.

Далі Кайзерлінг інформує прусського короля: він хоче подати думку московському урядові (але так, ніби ініціатива в цьому напрямку виходить виключно від нього – Кайзерлінга, а не від прусського короля), аби він погодився на реституцію молодого герцога Курляндського в Курляндії, а також на окупацію Курляндії Пруссією. Треба вести справу так, аби Петро I сам звернувся до прусського короля через свого резидента у Берліні фон дер Літа у цій справі, «оскільки залишається стурбованість тим, що запорозькі козаки, заагітовані Мазепою і задобрені щедрими подарунками, можуть пристати до шведської партії, так що дотепер хочеться мати впевненість у цьому, оскільки згадані козаки вже напали на одного московитського полковника у його квартирах, а також за одним начальником караулу пішло 15 рядових, хоча й московитська сторона дуже сильно намагається протидіяти цьому союзу і за допомогою доволі солідних подарунків і страшних погроз відвернути від повстання згадану націю, однак оскільки у перспективі ці засоби не будуть плідними, то цар цілком вірогідно буде змушений використати проти них силу зброї з тим, щоб не допустити повторення диверсій проти тилу в Курляндії».

12

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва. 30/21 квітня 1709 р.

Частина 13. Дублікат.

Витяг: «Заколот запорозьких козаків й досі залишається цілком вірогідним і може відбутися, оскільки з великою завзятістю утверджується ворожість московитів проти них і навпаки; так, нещодавно невеликий загін спеціального призначення від дивізіону генерал-лейтенанта Ренна змушений був розгромити доволі сильну групу згаданих козаків, а також знищив у попіл їхнє маленьке містечко Чирков. Натомість є сподівання, що з цих козаків може пристати до короля шведів більш ніж 8–10 тис., однак вони не дуже єдині між собою, окремі ще тримаються Його Царської Величності, а більшість схиляється до нейтралітету. Потім було вирішено направити проти цього загалу калмицьких татар.

13

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва 15/4 травня 1709 р.

Частина 14. Дублікат**.**

Як тільки до московитської сторони надійшли дані розвідки про те, що шведи за допомогою запорозьких козаків зробили міст через Дніпро і там влаштували склад, то одразу було направлено туди московитського полковника Федора Фекловича з 3000 чоловік на плотах і легких засобах пересування форсувати річку, який одразу несподіваним чином напав на заколотників, міст зруйнував, спалив у попіл містечко поблизу складів, порубав біля нього 2000 запорожців, із цього всюди була велика радість, оскільки утворений запас провіанту був добрим початком нової кампанії і хотіли, щоб він сприяв подальшому успіху.

14.

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва 12/1 червня 1709 р.

Частина 18. Оригінал.

Однак, коли король Швеції з такою нерішучістю приступив до облоги Полтави, то із цього не можна було зробити іншого висновку, ніж те, що він не міг утримати державу ні заколотом решти донських козаків, ні тилом кримських татар (які могли в той час забезпечити комунікації і взаємодію зі шведською армією шляхом захоплення цієї місцевості) або іншим шляхом, а лише змушений був турбувати московитську армію, яка, як легко можна було помітити, не дуже хотіла втратити цю місцевість, в розрахунку на головну баталію.

15.

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва 17/6 липня 1709 р.

Частина 22. Оригінал.

Повідомлення про полтавську перемогу. Ворожа армія складала 8 тис. кавалерії, 11 тис. інфантерії і 15 тис. запорозьких козаків... *Справа Курляндії, можливості реституції в неї молодого герцога Курляндського.*

16.

Кайзерлінг – королю Пруссії. Москва 31/20 липня 1709 р.

Частина 24. Оригінал**.**

Кайзерлінг не думав, що шведська армія була настільки сильною, однак від полковника Зільтмана, резидента прусського короля при Карлі XII, що попав у московський полон, дізнався, що шведська армія перед Полтавською битвою нараховувала «24 тис. вояків». *Капітуляцію її перед Переволочною Кайзерлінг виводить* «від нестачі амуніції і провіанту, оскільки всі обози при поспішному відступу залишились у схованках і (як казали) два дні не було жодної крихти хліба, та із самовпевненості короля Швеції в тому, що він настільки віддалився від своїх кордонів і заглибився в глиб доволі сильної ворожої країни і відступ йому був дуже обмежений; натомість зараз пізно каятися.

Публикация западноевропейских документов, которые отображают события в Украине 1708 -1709 гг., имеет важное значение для изучения Северной войны. Важным источником для понимания той эпохи является корреспонденция посла прусского короля в Москве Георга Иоганна фон Кайзерлинга.

Ключевые слова: Украина, Швеция, гетман Мазепа, Карл XII.

The publication of the West-European documents that represent events in Ukraine 1708 -1709 has an important value for the study of events of North war. An important source for the study of soldiery and political events that time is correspondence of ambassador of Prussian king in Moscow of Георга of Johannes background of Кайзерлінга.

Keywords: Ukraine, Sweden, hetman Mazepa, Carl XII.

УДК94(477)

Юрій Мицик

●

З ПОЛЬСЬКИХ РУКОПИСНИХ ЗБІРНИКІВ ПРО СІВЕРЩИНУ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII ст.

В даній статті пропонується публікація регестів листів та новин з польських рукописних збірників останньої третини XVII ст. Вказано на характерні риси цих джерел, прокоментовано найважливіші та оригінальні повідомлення, які доповнюють уявлення про перебіг військово-політичних подій на Сіверщині та роль у них чільних представників козацької старшини.

Ключові слова: рукописні збірники, Сіверщина, старшина.

У XVI-XVIII ст. в Речі Посполитій були дуже поширені фундаментальні (до 1000 аркушів) рукописні збірники всякої всячини («silva rerum», «miscellania», «varia»), які містили у своєму складі різноманітні джерела: королівські універсали, сеймові промови й постанови, сеймові щоденники, публіцистичні трактати, реляції, вірші тощо, але найчастіше тут були представлені різноманітні листи, створені у більшості випадків польськими шляхтичами, і містили в собі військово-політичну інформацію (дані про військові кампанії, хід боїв, дипломатичні місії тощо). Нерідко дані особистого характеру скорочувалися й у такому вигляді (як вістові листи) вони поширювалися по всій Речі Посполитій і навіть за її межами. В інших випадках листи створювалися анонімно, тільки вказувалось, з якого міста й коли були відправлені, але поширювалися аналогічно. Таким чином, створювалися «новини», що виконували роль сучасних газет і скеровувалися до широкого кола читачів. Пізніше вони стали друкуватися, і так виникли перші газети. Цікаво, що вже в третій у світі друкованій газеті (1475 р.) йшлося про події в Україні: взяття турками Кафи.

Під час наших стажувань у Польщі нашу увагу постійно привертали рукописні збірники (1), в котрих містились новини, які сповіщали читачів насамперед про події в Україні кінця XVI – першої половини XVIII ст. Однак в силу того, що з початком Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. землі Сіверщини і фактично, а потім і формально визволилися з-під влади Речі Посполитої і тому привертали значно меншу увагу польської громадськості, ніж скажімо Волинь чи Поділля. Все ж дещо потрапляло в поле зору польських авторів, і ми вже друкували на сторінках «Сіверянського літопису» дані про Сіверщину часів Національно-визвольної війни та й пізнішого часу. Цього разу подаємо тут дані щодо періоду останньої третини XVII ст. у вигляді регестів. Звичайно регести не є повною публікацією, однак це певний крок у розширенні джерельної бази, і сподіваємось будуть сприяти поглибленому її вивченню.

Перш за все наведені новини свідчать про зацікавлення громадянами Речі Посполитої, а через їхнє посередництво і Західної Європи Сіверщиною і про основні сюжети їхніх зацікавлень. По-друге, хоча обсяг цих листів і новин невеликий, а їхні дані часто повторюються в інших джерелах, все ж деякі звістки мають певну джерельну цінність. Це стосується, наприклад, звістки (№ 2) про інцидент в Батурині з представником Речі Посполитої, поморським стольником Анджеєм Жальським (Зальським), який віз на Січ гетьманські клейноди (булаву й бунчук) і якого завернули назад, оскільки такі дії суперечили Андрусівському перемир'ю. Дуже цікавою є звістка № 3, де говориться про захоплення донськими козаками

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (м. Київ).

замку Думитрашка (Родіона Райчі). Думитрашко був переяславським полковником у 1666–1671, 1672–1674, 1687-1688 рр., його замок мав би знаходитися в Переяславі, а ось чому він був у конфлікті з донцями – загадка. У документі № 1 полонений дорошенківець – козак Кіндрат з Пирятина свідчив про нещасний випадок з гетьманом Многогрішним. Ця подія справді мала місце (Кіндрат перебільшив її наслідки) і вість про неї поширилася та навіть була зафіксована в літопису Самовидця під 1670 р.: «... зараз оного Бог скарал, же спадши з ганку, шию был зломал, же час немалий не могл говорити» (1). Ці звістки про Многогрішного доповнює інформація в двох листах (№ 4-5) Яна Гнінського, посла Речі Посполитої до царя Олексія. На власні очі він бачив, як побитого і закутого в кайдани гетьмана привезли в Москву, пов'язував його падіння із зв'язками з Дорошенком і, що особливо важливо, тим, що він свідчить про спробу Многогрішного спертись на Білорусь, принаймні її частину (Гомель, Могилев). Новина з Москви і лист підляського каштеляна С. К. Журецького (№№ 6, 8) теж свідчать про наміри Многогрішного визволитися від московського панування і при цьому говориться про страту Многогрішного і обрання гетьманом київського полковника Костянтина Солонини (останнє повідомлення виявилося неперевіреною чуткою). Лист Журецького перегукується новиною з Брацлава (№№ 7, 8), де говориться про арешт і відправлення до Москви кошового отамана Івана Сірка. Це досить відомий епізод його біографії. Тут важливо, що разом з Сірком було схоплено і полтавського полковника Прокопа Левенця і що Сірко їхав на Сіверщину, щоб побачитися зі своєю дружиною. Не менш важливо й те (як свідчить брацлавська новина), що московити схопили Сірка «з давньої неприязні». У листі сумновідомого шляхтича Пива, який «уславився» розбійницькими нападами на Київщину, міститься стисла, але важлива інформація про перебування Сірка в Острі (№ 10). У листі А. Ольшовського (№ 9) говориться про перебування в Батурині князя Григорія Ромодановського, де він залишив свою артилерію. Нарешті у останній новині (з Варшави № 11) говориться про прибуття московського посла до столиці Речі Посполитої і вручення царської грамоти королю Яну II Собеському. У ній говорилося про одночасний удар царських і козацьких військ на Азов і на Крим (тут мав діяти і Мазепа) і містилося прохання підтримати дані акції ударом Речі Посполитої на Білгород.

Усі ці документи збереглися у тогочасних копіях, тому у археографічній легенді ми не будемо вказувати в оригіналі чи копії дійшов до нашого часу цей документ.

У додатку подаємо з перекладі з польської універсал короля Речі Посполитої Яна Казимира Свято-Троїцькому Густинському монастиреві під Прилуками, яким за допомогу у взятті Прилук стверджувалися права на млини на р. Удаї.

1. Літопис Самовидця.–К., 1971.–С. 110.

* * *

№ 1

1671, березня 4. – З конфесати (протоколу допиту) козака Кіндрата з Пирятина.

Кіндрат з Пирятина – отаман з сердюцької сотні Антона з полку Жеребила. Був питаний про Запорожжя, то нічого не міг сказати, тільки те, що «Многогрішний, задніпрський гетьман, впав з якогось ганку і зламав шию».

(Держархів у Кракові. –Ф. «ЗП».–№ 372.–С. 43)

№ 2

1671, квітня 17.–Варшава.–Новина.

Пан Жальський був відправлений до Ханенка, тепер повернувся, каже, що його з царського наказу Думитрашко з Мокарезним ***(Многогрішним. – Ю. М.)*** повернули назад з Батурина. А це тому, що всупереч Андрусівським пактам клейноди були послані Ханенкові; в (цих пактах) є стаття, що задніпрські козаки і запорожці повинні бути під владою обох монархів, тобто московського царя і польського короля, і бути готовими до послуги цих монархів, до котрої покликані мають бути з оповіщенням обох сторін.

(Держархів у Кракові. –Ф. «ЗП».–№ 372.–С. 28).

№ 3

1671, серпня 7. – Молдавія. – З новини.

«Замок Думитрашки захопили донські козаки»

(Держархів у Кракові. –Ф. «ЗП».–№ 372.–С. 108).

№ 4

1672, квітня 13. – З листа Яна Гнинського, посла Речі Посполитої до Московської держави, до коронного канцлера Яна Лещинського.

«Дем'яна Многогрішного на Сівері через Дорошенка, привабленого турками, з братами і зятем і прибічниками схопивши і тут на наших очах всього світу на жалюгідному возі, потовчений кулаками натовпу, запльований, в нарузі в тяжких кайданах привезений, зізнався, що і нас мав схопити і до Порти відіслати; захопити Гомель і Могилев, щодо цього він порозумівся з прихильними йому жителями згаданих міст». Праву руку вважай відрубали турку, коли «Дем'яна схопили, підняли бунт проти Дорошенка, Тиміш Тршин (?) загинув, а вірні його сподвижники (?) корсунський (Кандиба або Гуляницький. – **Ю.М.**) і канівський (Павлович або Лизогуб. – **Ю.М.**) полковники вже придушені».

(Держархів у Кракові. –Ф. «ЗП».–№ 372.–С. 219; Інший список цього документа зберігається в БЯ.–ВР.–№ 5)

№ 5

1672, квітня 14. – З листа Яна Гнинського, посла Речі Посполитої до Московської держави, до чернігівського воєводи.

З краю Речицького, Мозирського і Сіверського козаків відведено (?) від кордонів.

(Держархів у Кракові. –Ф. «ЗП».-№ 372.-С. 220)

№ 6

1672, травня 11. – Москва. – Новина.

Ці пишуть, що Многогрішного посаджено на палю, а Солонину обрано гетьманом. Не стали б вести переговорів, коли б Многогрішний з Дорошенком не задумували зраду «і щось замислили б щодо України, а цареві з його підданства не хотіли б вирватися».

(Держархів у Кракові. –Ф. «ЗП».–№ 372.–С. 222)

№ 7

1672, травня 24. – Брацлав. – Новина.

«Про Сірка та відомість, що його московити з давньої неприязні схопили і до царя відпровадили».

(Держархів у Кракові. –Ф. «ЗП».–№ 372.–С. 223)

№ 8

1672, травня 26. – Немирів. – З листу пана підляського каштеляна Станіслава Кароля Журецького до великого коронного гетьмана Яна Собеського.

«Сірка неборака з полковником Левенцем у Полтаві за Дніпром, коли він їхав до дружини, схоплено і в потрійних кайданах відпровадили до столиці московити».

Ці пишуть, що Многогрішного посаджено на палю, а Солонину обрано гетьманом. Не стали б вести переговорів, коли б Многогрішний з Дорошенком не задумували зраду «і щось замислили б щодо України, а цареві з його підданства не хотіли б вирватися».

(Держархів у Кракові. –Ф. «ЗП».–№ 372.–С. 223)

№ 9

1673, серпня 4.–Варшава.–Лист коронного підканцлера Анджея Ольшовського до трибунальського маршалка.

Князь Ромодановський всю артилерію залишив у Батурині, а сам ще далі мав відступити.

(Бібліотека Польської АН. (Краків). – Відділ рукописів. – № 1070.–Арк. 632)

№ 10

1673, серпня 18. – Димер. – З листа шляхтича Пива до невідомого.

В Острі козаків при Сірку дуже небагато.

(Держархів у Кракові. –Ф. «Зібрання Піночі».–№ 372.–С. 384. Опубліковано повністю польською мовою: [Grabowski A.] Ojczyste spominki...Kraków, 1845.– T. II.–№ 112).

№ 11

1695, травня 17.–Варшава.–Початок новини.

«У Варшаві 17 травня 1695.

Цей тиждень запам'ятався відомістю, що резидент московських царів вчора грамоту віддав к. й. мості, суть якої така, що вони посилають зі своїми гетьманами великі війська на відбирання турецької фортеці Азова над Дніпром ***(****помилка, треба : «над Доном» –* ***Ю.М.)***, а інші з Шереметом, козацьким гетьманом Мазепою, – на Крим. Треба їм, щоб в цей же час к. мость з третім військом чинив промисел проти білгородської орди, убезпечував кесаря його мость і Венеціанську державу, щоб в цей же час згідно з трактатами виконував свій обов'язок, чинив диверсії проти неприятеля [...]».

(АГАД (Архів Головний Актів Давніх у Варшаві). –Ф. «Архів Радзивілів». – Відділ II.– Супплементум. –№ 670)

Додаток

1664, січня 10.–Табір коронних військ під Меною. – Стверджувальний універсал короля Яна Казимира Свято-Троїцькому Густинському монастиреві.

«[…]*(тут обірвано початок документа, але у втраченому фрагменті поза сумнівом наводилася частина королівського титулу Яна Казимира. – Ю.М.)* польський, великий князь литовський, руський, прусський, мазовецький, жмудський,[…], чернігівський; шведський, готський, вандальський дідичний король.

Повідомляємо цим нашим листом кому це знати належить.

Пам'ятаючи про вірність і зичливість побожних ченців Густинського монастиря, котрі до визволення з рук тиранської неволі нашого міста, названого Прилуками, були нам великою допомогою; також відповідаючи на супліку уродженого гетьмана ***(****Павлом Тетерею –* ***Ю.М.)*** і всього нашого Війська Запорозького, внесену до нас за ними, ми охоче на це зволили, щоб їх при спокійному володінні млинами, які стоять на ріці Удаї і були дані (ще) побожними князями, зберегти. Зберігаємо їх і залишаємо наш лист, котрим ці млини з усіма при належностями до цих млинів здавна приналежними згадані побожні ченці мати, уживати і будуть заживати. Ми обіцяємо нашим і найясніших наших наступників, що згаданих ченців від спокійного володіння млинами не віддаляємо і віддаляти не дамо нікому сили, але їх правно зберігаємо, що і наші найясніші наступники вчинять, зберігаючи наші права королівські, Речі Посполитої і святого Костьолу. На що для ліпшої віри нашою рукою підписавши, наказали притиснути печатку.

Дана у таборі під Меною 10 дня січня місяця року Божого 1664, королювання нашого у королівствах польському і шведському 16.

Ян Казимир.

(Національна бібліотека у Варшаві. – Відділ мікрофільмів.–№ 25650.–С. 17.–Мікрофільм. Оригінал знаходиться у бібліотеці Польської Академії наук у Кракові.–Відділ рукописів.–№277. Підписано особисто Яном Казимиром і скріплено печаткою. Переклад з польської. Запис: «Збереження при млинах, що стоять на ріці Удаю, побожних ченців Густинського монастиря»).

В данной статье предлагается публикация регестов писем и новостей из польских рукописных сборников последней трети XVII ст. Указано на характерные черты этих сложных источников, прокомментированы наиболее важные и оригинальные сообщения, которые дополняют представления о ходе военно-политических событий на Северщине и роли в них главных представителей казацкой старшины.

Ключевые слова: рукописные сборники, Сиверщина, старшина.

In the article print translation of folias and news from Polish handwritten collections of last one third of XVII of century. It is indicated on the personal touches of these sources, commented on major and original reports that complement an idea about the course of military-political events on Siverszina and role in them main representatives of cossack petty officer.

Keywords: the handwritten collections, Siverszina, petty officer.

СПОГАДИ. ЩОДЕННИКИ

УДК 94(477)

Віталій Москаленко

●

ПРО ГАЗЕТУ «ГРОМАДА»

З тяжким серцем починаю писати ці спогади на прохання шановного шеф-редактора часопису «Сіверянський літопис» Сергія Павленка. Чверть віку минуло...ой ле-ле, як все починалось – і куди вивернуло.... Горбачовська перебудова примусила багатьох повірити, що життя можна змінити на краще. Залишив свою ріллю на цій ниві і той, хто пише ці рядки.

Незалежна газета Чернігівщини «Громада» з'явилася тоді, коли журналіст Віталій Москаленко (себто я) був звільнений «за власним бажанням», а в дійсності випханий з редакції обласної газети «Деснянська правда» за своє інтерв'ю з Борисом Єльциним та за свою активну опозиційну діяльність супротив компартійної номенклатури. У липні 1989 року відбулись установчі збори Чернігівської регіональної організації Народного руху України за перебудову (НРУ). На зборах було прийнято рішення про створення газети під назвою «Громада», редактором обрано Віталія Москаленка. А кого ж ще. У мене були досвід журналістської роботи, час, організаторський хист. Я повністю занурився у процес творення газети. Довелося не раз їздити до Києва в пошуках, де б узялися (за гроші, зрозуміло) друкувати нелегальну газету. Ніхто у столиці не ризикнув. Зв'язався з москвичами. Мені порадили друкуватися у Литві. Їду у Вільнюс, звертаюся за порадою в штаб «Саюдіса». Мене відправляють в інститут фізики: «Там знайдете П'ятраса Вайтекунаса – він займається неформальною пресою». П'ятрасу за тридцять, доцент. Його кабінет завалений пачками самвидаву (так називали нелегальну пресу). Бачу газети Москви, Ленінграда, Новосибірська і навіть з Сахаліна. Саме тут друкувалися, напевно, всі так звані неформальні газети Радянського Союзу. Отже, де надрукують «Громаду», за якою ціною – визначено. Повертаюся до Чернігова готувати перший номер. Технічно це виглядало так. Гранки (колонки) матеріалів друкувалися на друкарській машинці, потім наклеювалися на аркуші паперу (макеті) формату А-3. У друкарні з оригіналу робилися форми, з яких і тиражувалася газета. Процес тривалий і трудомісткий. Попросив одну дівчину написати заголовки – у мене на це руки не стоять. Підготував матеріали, які мали бути надруковані в газеті. Перший номер «Громади» був готовий до друку. Залишалося зібрати гроші, щоб його надрукувати. Наклад – 1000 примірників. Потрібно було 600 карбованців заплатити друкарні. А ще були необхідні гроші на проїзд, харчування. Я ж був безробітний ... Скидалися в «шапку» рухівські активісти, ще зібрали на заводі автозапчастин 120 рублів. З великими труднощами нашкребли 500 рублів. Решту доклав своїми і поїхав з макетом до Вільнюса. Сподівався, що повернуся зі «свіжим» номером газети. Але не так сталось, як гадалося. П'ятрас розвів руками, мовляв, невелика інститутська

Редактор В.Москаленко у 1989 р.

друкарня завантажена замовленнями під зав'язку. «Залишайте макет і телефонуйте».

Я знав, розумів, що газета – це дуже важливе в діяльності політичної організації, а тому влада докладе всіх зусиль, щоб не допустити її появу. У мене не було сумніву, що в місцевій організації НРУ були «стукачі». А це значить, що десь можуть перехопити в дорозі. Вирішили, що за газетою поїде нишком Валерій Сарана, а я буду активно «світитися» в місті. Був початок вересня. Валерій поїхав. Згодом з'являється підліток з половиною накладу (500 прим.) газети. Потім Сарана розповів, що рейсовий автобус зупинила за Ріпками ДАІ, і його висадили люди в цивільному. Газету забрали. Але Валерій схитрував. Тираж розділив на дві частини. Одну, яку віз, у нього реквізували кадебісти, друга – перебувала в камері схову. За нею і їздив хлопчина. Як би там не було, перший номер газети «Громада» таки доїхав до Чернігова.

Я підготував другий номер «Громади». За газетою поїхали до Вільнюса я і Віталій Ростальний. За нами був «хвіст» – 3 – 4 агенти. Маскувалися вони невміло – ми їх вирахували. У Вільнюс потяг прибував о 2 ночі. До ранку дрімали на лавах вокзалу. За надрукованим тиражем звернулися опівдні. Литовські колеги розводять руками: «хтось» уночі вкрав газету зі складу (це був приватний гараж). Зрозуміло, чому за нами був такий пухнастий «хвіст». А КДБ мав широку мережу інформаторів.

За третім числом «Громади» відправився пенсіонер Віктор Іванович Перепеча, колишній військовий, сивий як лунь, але міцний внутрішньою силою. Пам'ятаю – дзвінок у двері. На годиннику близько 4-ої години ранку. Відкриваю. На порозі увесь у пакунках мій сивоголовий перевізник: «Ледве добрався. Їхав попутками. Потягом не ризикнув». Ну, панове-демократи, так справа не піде, потрібна ґрунтовна конспірація. Тож газету я повністю беру в свої руки. Щоб заплутати сліди, їхав до Вільнюса через Київ, бувало через Москву. Зізнаюся, що революційна романтика заполонила мене. Від організації НРУ мені не давали ані копійки «на газету». Організував мережу розповсюдження газети. Були у мене розповсюджувачі, які мали відсоток з продажу. Зрештою газета «розкрутилася», стала рентабельною і навіть годувала свого редактора-видавця.

Періодичність «Громади» визначалася по мірі надходження актуальних матеріалів, виходило не рідше одного разу на місяць. На той час цього було досить. Наклад «Громади» коливався від 1500 до 3000 примірників. Найважче було доставити надрукований тираж додому. Бувало, для маскування ховав пачки видрукуваної газети в коробку з-під телевізора, нібито везу з Литви обнову. Одного разу ми вирішили розіграти «органи». Галасно поїхали з Віталієм Ростальним у Вільнюс мов би за газетою. З собою взяли дві великі валізи. Насправді ми відвезли макет номера. Повертаємося, а на вокзалі в Чернігові нас зустрічає гурт, чоловік 10–12. Представилися членами загону охорони громадського порядку. Зрозуміло, ніяких посвідчень не показували. Взяли нас під руки і перепровадили кожного окремо в автомобілі. Повезли в глухі закутки. Там ці «робочі» відкрили валізи і виявили в них кілька номерів російськомовної газети «Злагода», які навіщось вилучили. З кривими посмішками віддали валізи і поїхали геть. Ми сміялися, що «пролетіли», ребятушки! Номери тих авто ми записали. Вони виявилися фальшивими. Написали за фактом заяви в Генеральну прокуратуру СРСР, у міліцію. Місцеві прокурори пояснили, що на нас напав рекет. Співробітник лінійного відділу міліції відверто просив: «Хлопці, заберіть свої заяви. Ми ж всі розуміємо, хто вас «брав».

Те, що мій телефон слухають, виявили просто. Валерій Сарана мав їхати в Литву на якийсь форум. Змовилися розіграти комедію. Валерій їде «порожній», а по телефону обговорюємо, що він везе на друк макет газети. Більше про це ніхто не знав. Тільки поїзд минув Ріпки, і попутники Валерія по купе вирушили в туалет переодягатися, як вриваються троє. «Віддай по доброму те, що везеш», – став вимагати один пошепки. «Так, що ви, хлопці, нічого я не везу, можете подивитися ...». Ось так ми піддурили кадебешників. Написали з цього приводу заяву в КДБ СРСР. Приїжджав перевіряючий з Москви. Зрозуміло, що факт прослуховування телефонів не був установлений.

«Громада» була постійно в полі зору влади, правоохоронних органів, КДБ. Мене (редактора) викликав заступник прокурора області, зажадав пояснень, на якій підставі видається газета. Зрозуміло, що офіційної повістки не було, протокол теж не вели. Лякали, що «можуть бути великі неприємності». У газеті з'явилася: «Правова основа

видання Громади» – це стаття 60 Конституції СРСР і 40 Конституція УРСР, які гарантують громадянам свободу слова і друку». Переговорив з народними депутатами СРСР і УРСР В. Яворівським, нардепом УРСР від Чернігівщини С. Семенцовим – вони погодилися стати членами редколегії редакції газети «Громада». Звичайно, це була «форма» без змісту, яка якоюсь мірою захищала газету від прямих «наїздів» місцевої влади. Реально, проти «Громади» велася боротьба практично весь час її існування. Я досі не можу зрозуміти, чому мене не прибили де-небудь в дорозі. Ну, напали хулігани або потрапив під машину. Та мало чого можна було влаштувати...

Газета «Громада» була газетою «Народного руху України за перебудову» і сповідувала плюралізм думок. Під дахом НРУ об'єдналися люди різних політичних переконань – від комуністів на демократичній платформі до радикалів інтегрального націоналізму (УГС). ІІ з'їзд НРУ відбувся у жовтні 1990 року. Програма організації зазнала змін, була виголошена головна мета – досягнення незалежності України; з назви виключені слова «за перебудову». По суті НРУ став партією однодумців, що мене, за переконаннями демократа-ліберала, не влаштовувало. Я розпрощався в НРУ.

У липні 1990 року був прийнятий закон СРСР «Про пресу та засоби масової інформації», який дозволяв легалізувати газету і друкувати її у звичайній друкарні. Здавалося, починається новий, кращий період існування газети «Громада». Я подав заяву на реєстрацію «Громади» до обласного управління по пресі як незалежну газету Чернігівщини. Начальник цієї «контори» Іван Сало (колишній секретар з ідеології Чернігівського міськкому КПУ) гальмував, як міг, реєстрацію газети. Визнаю, що грішний, почав «цивілізовано» тероризувати тов. Сало. Телефонував йому щодня по кілька разів. На дверях під'їзду багатоповерхівки, де жив мій опонент, з'явився великий напис, зроблений фарбою «Тут живе Сало». На ім'я Сало надійшла телеграма з Києва з коротким текстом «Не бузи». Як казав літературний герой Остап Бендер з приводу підпільного мільйонера Корейка: головне, внести сум'яття в табір супротивника. Зрештою Сало таки підписав реєстраційне свідоцтво. У той же час він телефонував директорам райдрукарень області, щоб не бралися друкувати опозиційну газету. Про це мені розповідали директори друкарень. Два перших номери легалізованої газети «Громада» я друкував на Київщині, у Володарській друкарні. У Володарці я жив в місцевому готелі кілька днів, поки не наберуть текст на лінотипі, зверстають і не відкатають газету. Ну а потім тираж на горб і автобусами до Чернігова. Добрий геній послав мені на допомогу майстра – поліграфіста Віктора Івановича Гавриленка. Він знався у всіх друкарнях області – працював ремонтником-наладчиком друкарського обладнання. Завдяки йому «Громаду» друкували в різних друкарнях: у Коропі, Семенівці, Куликівці, Щорсі, Корюківці. На директорів цих друкарень був великий тиск з боку місцевих райкомівців – вимагали під будь-яким приводом не друкувати «Громаду». З кінця 1992 року «Громада» кинула «якір» в райдрукарні м. Щорс. У цьому райцентрі жила і живе сім'я сільської інтелігенції Семененків. Павло Дмитрович Семененко дивовижна людина – це пасіонарій, громадський діяч, революціонер-романтик, український патріот. І це, незважаючи, що давно на пенсії. У цій сім'ї завжди були мені раді. Газету доводилося робити іноді дві-три доби. Відключили, скажімо, електроенергію – сиди, чекай...

Старий економічний уклад розсипався. Газета повинна була стати суб'єктом підприємницької діяльності з банківським рахунком, звітністю в податковій інспекції. Я зареєстрував мале підприємство «Незалежна газета Чернігівщини «Громада», уклав угоду з чернігівським підприємством «Союздрук» щодо реалізації газети в кіосках. Обходиш ці «точки» – немає газети. Запитаєш кіоскера – дістає з-під прилавка. З'ясувалося, що керівництво місцевого «Союздруку» наказувало кіоскерам приховувати «Громаду». Зрозуміло, звідки йшли вказівки продавати газету так, щоб вона не продавалася. Я надрукував барвисті плакати, які рекламували газету, розклеїв містом. Телефонують з міськвиконкому: хто дозволив розвішувати плакати – оштрафуємо. А пішли ви ..!

Реєстрація газети як суб'єкта підприємницької діяльності зробила її збитковою. Потрібно було оплачувати послуги «Союздруку» (21% від реалізації), мати різні накладні витрати, платити податки. У таких фінансових лещатах про приміщення, штат редакції і мови не могло бути. Добре, що у мене була вирішена проблема з газетним папером. Після розпаду Радянського Союзу кордон між Російською Федерацією і Україною

тільки позначився, хоча основний потік вантажів уже йшов через митні пункти. У цей час відносно невеликий вантаж ще можна було провезти путівцями. Я поїхав в одну районну друкарню Брянської області і домовився з директором, що він продасть мені за готівку газетний папір. У Новгороді-Сіверському найняв вантажівку. Виїхали на світанку. У полудень котки паперу вже лежали на складі Семенівської райдрукарні. Купив папір за сахалінські гроші, які я «нагорбатив» матросом на риболовецькому траулері. Зняв з ощадкнижки все до копійки. Тому ощадний вклад у мене не «згорів», як у інших громадян.

У газеті стало можливим друкувати фотографії. Я знайшов у Києві невелику друкарню, де ще робили кліше на цинку. Однак доводилося відвозити світлини, потім їхати за готовим замовленням. А це час, гроші. Фінансове становище газети було вкрай тяжким. І знову з'явився добрий геній. «Громаду» я розсилав в українські діаспори Австралії, США, Канади, Великобританії. Був навіть читач в ПАР. Вихідці з Чернігівщини М. Підлісний та А. Лисий, які живуть у США, організували грошові збори на підтримку газети. Подарували диктофон, автовідповідач. Передав 100 доларів «на газету» тодішний посол України в Канаді Левко Григорович Лук'яненко. Були пожертвування від місцевих шанувальників «Громади», нехай невеликі, проте від душі. Підтримувала газету фінансами деякий час комерційна фірма «Поліарт». Було діло звернувся я за допомогою до фонду Дж. Сороса «Відродження», мріяв придбати комп'ютер і перейти на сучасні видавничі технології. Але від американців допомоги не отримав.

Один з номерів «Громади»

На початку 1994 року «Громада» відзначала свій п'ятирічний ювілей. Були в кількох газетах вітання, щирі побажання. Насправді «Громада» завершувала свій шлях. Можна було підбивати підсумки. Так, газета була справді незалежною від влади. Приємно, що на думку професійних журналістів, «Громада» не страждала на провінціалізм. Я і зараз дивуюся, звідки узялось таке розмаїття дописувачів. Поряд з матеріалами на місцеві теми публікувалися статті в доступному викладі з економіки, висвітлювалися «недоторкані» історичні теми, під рубрикою «Розумне читання» містилися філософські та соціологічні статті. Багато було гумору, карикатур. Друкувалися «нові» і забуті, незнані поети, висвітлювалися культурні події. Писала газета про людські долі. На її сторінках було достатньо поживи для розуму і серця. Відзначимо, що «Громада» розповіла (в кількох номерах) читачам про талановитого поета трагічної долі Леоніда Тереховича. За допомогою спонсора я видав збірник віршів Тереховича. Книжечку я розсилав безкоштовно всім, хто повідомить свою адресу. Як була помічена і відзначена «Громада». Найбільш суттєво – премія американського Фонду імені Івана Багряного (1000 доларів). Усього в Україні цієї премії були удостоєні чотири газети: «Літературна Україна», «Вісті з України», «Східний часопис» (Донецьк) і «Громада» з Чернігівщини. Телевізійне інформаційне агентство «Вікна» (УТ-3) зняло і показало про «Громаду» сюжет. Мабуть, усе.

Час збирати і час розкидати каміння. Суспільно-політична незалежна газета «Громада» повинна була припинити своє існування через відсутність коштів або піти на служіння «грошовому мішку». Трансформуватися в комерційне видання, яке живе від реклами, «Громада» ніяк не могла – не той статус. Газета зробила свою справу. І вчасно пішла... А мені залишились спогади.

P.S. Всі примірники газети «Громада» зберігаються в Центральному державному історичному архіві України, Державному архіві Чернігівської області, Чернігівській обласній універсальній науковій бібліотеці ім. В.Г. Короленка.

15 червня 2015 р.

РОЗВІДКИ

УДК 94 (477) «XVIII і XIX ст.»

Денис Москальов

●

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ АНТИКВАРНОЇ ПРАКТИКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст.

Стаття присвячена розгляду особливостей російської антикварної практики як імперського контексту подібного українського явища другої половини XVIII – середини XIX ст. На прикладі антикварних гуртків М. П. Румянцева і О. І. Мусіна-Пушкіна розкриваються основні форми, напрями, фактори та результати діяльності російських антикваріїв, висвітлюються їхні інтелектуальні зв'язки, визначаються специфіка і шляхи формування та використання приватних колекцій джерел.

Ключові слова: антикварний рух, зібрання джерел минулого, Російська імперія, М. П. Румянцев, О. І. Мусін-Пушкін, неофіційний гурток.

Дослідження історії збирання і використання вітчизняних пам'яток минулого у другій половині XVIII – середині XIX ст. є важливим науковим завданням, оскільки представляє складний процес розвитку та становлення української історичної науки – історіографії, археографії, архівознавства, джерелознавства, етнографії, бібліографії. Антикварний рух у Лівобережній Україні цього часу, що виражався у пошуку, збиранні і використанні історичних джерел, явив спробу переосмислення та реконструювання інтелектуальною елітою свого минулого, а разом з тим і національно-культурної ідентичності, легітимізації своїх прав та інтересів в умовах драматичних процесів імперської інкорпорації й нобілітації.

Важливою умовою для повноцінної реконструкції українського антикварного руху другої половини XVIII – середини XIX ст. є розкриття тих контекстів і впливів, які були визначальними або формували його специфіку. Тому метою даної статті є висвітлення особливостей російської антикварної практики як сусіднього інтелектуального простору, котрий так чи інакше позначався на подібному українському явищі, виражаючи його імперський контекст і визначення ступеня цього впливу.

Антикварний рух у Російській імперії другої половини XVIII – середини XIX ст., відображаючи провідні європейські впливи та тенденції, разом з тим мав певні особливості, що визначалися комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників. Збирання, дослідження й публікація джерельного матеріалу найяскравіше втілилися у діяльності гуртків Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна (1744–1817) та Миколи Петровича Румянцева (1754–1826), які об'єднали видатних дослідників і розвинули напрями та форми тогочасних джерельних студій. Але підґрунтя для такої евристично-едиційної практики вже було сформоване попередньою працею багатьох російських учених.

Своєрідний фундамент для майбутніх історичних студій антикваріїв у Росії закладений діяльністю відомих дослідників: Василя Микитовича Татищева, Герхарда Фрідріха Міллера, Михайла Михайловича Щербатова, Миколи Івановича Новикова та ряду інших учених, завдяки яким був накопичений певний досвід виявлення і збирання історичних джерел, їхнього опрацювання та публікації, створення на цій

© Москальов Денис В'ячеславович – кандидат історичних наук (м. Дніпропетровськ).

основі ґрунтовних розвідок. Величезний корпус актового та наративного матеріалу, виявлений із середовища його побутування, архівів центральних і місцевих установ у другій половині XVIII ст. був зосереджений в оригіналах та копіях у спеціалізованих сховищах (бібліотека Академії наук, Імператорська Публічна бібліотека, МАКІС (Московський архів Колегії іноземних справ), Розрядно-Сенатський архів, Архів старих справ та ін.), ставши потенційною базою майбутніх досліджень.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. значні приватні зібрання джерел уже мали російські «антикварії» Петро Борисович Шереметьєв, Іван Іванович Голіков, Петро Никифорович Крекшин, Василь Васильович Крестинін, Іван Петрович Тургенєв, Михайло Матвійович Херасков, Василь Кирилович Тредіаковський, Федір Григорович Баузе, Яків Борисович Княжнін, Олександр Миколайович Радищев, Денис Іванович Фонвізін, Платон Якович Актов, Сергій Григорович Строганов, Федір Васильович і Андрій Федорович Ростопчини, Микола Борисович Юсупов та багато інших [1]. Для більшості з них колекціонування було захопленням, модою, службовою необхідністю або поєднувало ці ознаки [2]. Відомі й перші каталоги приватних колекцій Дмитра Петровича Бутурліна, Олексія Кириловича Розумовського, Олександра Сергійовича Власова, Олександра Гавриловича Головкіна, Павла Григоровича Демидова, Михайла Олександровича Голіцина та інших тогочасних збирачів [3]. Ці праці мали переважно практичний реєстраційний характер і створювалися здебільшого для опису книг та рукописів закордонного походження. За підрахунками сучасного дослідника теорії та історії російської археографії Володимира Петровича Козлова, наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. у Росії існувало близько 160 приватних колекцій універсального чи проблемного типу, кожна з яких містила не менше 20 оригінальних рукописів [4]. Архіви та бібліотеки російських збирачів детально розглянуто в історіографії [5], проте їхнє значення у розвитку історичних студій залишається малодослідженим.

В. М. Татищев (1686–1750) у чотирьох частинах своєї «Истории Российской с самых древнейших времен» (над першим виданням якої працювали упродовж 1768–1848 рр.) репрезентував широкий масив головним чином рукописного наративного матеріалу, чим заклав основу для його подальшого критичного опрацювання. Значний джерельний комплекс був уміщений у «Древней российской вивлиофике» М. І. Новикова (1744–1818), уперше виданій у 10 частинах протягом 1773–1775 рр [6]. Подібний, переважно актовий, масив містила й семитомна «История Российская от древнейших времен» (1770–1791) М. М. Щербатова (1733–1790). Ці вчені мали власні джерельні зібрання та користувалися колекціями своїх сучасників, без чого їхні видатні праці просто не були б втілені [7]. Але подібні джерельні публікації були поодинокими явищами. Систематичної едиційної програми у Російській державі на той час не вдалося створити. Академічні проекти, добре продумані та офіційно схвалені, у XVIII ст. майже завжди залишалися лише на папері або згорталися після перших випусків через брак фінансового забезпечення. Програмна публікація важливих історичних джерел була можлива лише «за высочайшим повелением», коли такі проекти мали необхідний ідеологічний підтекст офіційної політики [8].

Евристично-дослідницькі та едиційні проекти, що набули характеру систематичної програмно-організованої роботи, найяскравіше втілилися у діяльності гуртків графів О. І. Мусіна-Пушкіна та М. П. Румянцева, що відобразила назрілий комплекс суспільних потреб у політичній, ідеологічній, науковій, культурній сферах розвитку. Кожне з цих неофіційних наукових об'єднань мало власну творчу специфіку, що потребує їхнього окремого аналізу для вивчення головних особливостей антикварної практики.

Гурток О. І. Мусіна-Пушкіна існував протягом 1785–1812 рр., і був неофіційним колективом впливових високопосадовців, що прагнули історичними «вправами» зміцнити ідеологію освіченого абсолютизму, обґрунтувати своєрідність історичного шляху Росії і, таким чином, нейтралізувати вплив на суспільну свідомість нових західних ідей, які породили Велику французьку революцію та призвели до спотворення «справжнього» патріотизму [9].

Організаційними центрами гуртка були петербурзький та московський будинки О. І. Мусіна-Пушкіна. Граф залучав комісіонерів, які займалися пошуком та придбанням для нього різноманітних старожитностей (особливо тут треба згадати відомих антикваріїв: архієпископа ростовського та ярославського Арсенія Верещагіна, протоієрея Московського Успенського собору Петра Олексійовича Алексєєва, співробітників Імператорської Публічної бібліотеки Олексія Миколайовича Оленіна, Олександра Івановича Єрмолаєва і Костянтина Матвійовича Бороздіна, які протягом 1809–1811 рр. провели археолого-археографічне обстеження Росії).

Іншим джерелом комплектації зібрання був антикварно-книжковий ринок, зокрема книжкова лавка відомого московського колекціонера й торговця старожитностями Ігнатія Ферапонтовича Ферапонтова. Також важливу роль у поповненні зібрання відігравали рукописи зі сховищ духовного відомства, які граф міг вилучати, бо з 1791 р. був обер-прокурором Синоду та ініціатором серпневого указу цього ж року. Внаслідок його виконання до кінця 1792 р. вдалося виявити більше 600 рукописів, не менше половини з яких потім надіслали до Синоду [10]. Однак, як зауважив В. П. Козлов, вилучення рукописів з церковних сховищ не становило значного джерела поповнення зібрання О. І. Мусіна-Пушкіна, а провідним шляхом комплектації були дарування та заповіти його друзів [11].

Отже, О. І. Мусін-Пушкін постійно оновлював та удосконалював свою колекцію книг та рукописів, залучаючи до її комплектації і матеріали, створені сучасниками, усвідомивши їхнє майбутнє значення. Через втрату цього зібрання під час московської пожежі 1812 р. (в якій загинули і колекції М.М. Бантиша-Каменського, Ф. Г. Баузе, Д. П. Бутурліна, К. Р. Дашкової, П. Г. Демидова, М. М. Карамзіна, І. Г. Орлова, О. К. Розумовського, Й. М. Шадена, Д. М. Шереметьєва, А. Л. Шльоцера і десятки інших невідомих нам зібрань [12]) залишається відкритим питання щодо його обсягу. Сучасні дослідження гіпотетично окреслюють тільки рукописну частину колекції графа близько тисячею одиниць, порівнюючи її кількість з найбільшими тогочасними аналогами, проте зібрання мало також значні бібліотечний та нумізматичний фонди, про що неодноразово згадував сам власник [13].

Специфікою евристичної діяльності гуртка О. І. Мусіна-Пушкіна була її орієнтація переважно на сховища духовного відомства, завдяки чому і стало можливим відкриття таких унікальних пам'яток, як «Слово о полку Игореве», Лаврентіївський літопис, ряд хронографів тощо. Саме ці пошукова й комплектуюча складові визначили дослідницько-едиційну частину антикварної справи гуртка, члени якого вже повністю усвідомлювали значення джерел для вивчення вітчизняної історії. Зібрання О. І. Мусіна-Пушкіна, яке фактично стало зібранням гуртка, не було закритим для сучасників і становило головний дослідницький фонд, завдяки якому проводилося вивчення, опис, копіювання, видання джерел, створення на їхній основі нових історичних праць. Гурток опублікував «Руську Правду» (1792), «Книгу Большому Чертежу» (1792), «Поучение» Володимира Мономаха (1793), «Слово о полку Игореве» (1800) та багато інших джерел і творів [14].

Джерельні та історіографічні видання гуртка, більшість з яких після загибелі колекції О. І. Мусіна-Пушкіна перетворилися на першоджерела, супроводжувалися значним науковим апаратом (передмовами, коментарями, посиланнями, покажчиками, додатками), знаменуючи розвиток археографічної практики, осмислення історичного значення джерел, водночас яскраво виражали окреслений вище ідейний комплекс суспільно-політичних та ідеологічних настроїв колективу, який був не лише науковим, але й замкненим політичним об'єднанням. Однак своїми досягненнями в археографії, історіографії та джерелознавстві, активною участю у справі збереження та введення до обігу історичних пам'яток гурток О. І. Мусіна-Пушкіна спонукав більш молоде покоління, яке на початку XIX ст. перейняло естафету антикварного руху, а з нею і накопичений досвід розшуку та дослідження вітчизняних старожитностей.

Гурток графа М. П. Румянцева також був неофіційним колективом. Він існував з 1811 р. до 1826 р. Виникнення цього гуртка стало можливим завдяки двом головним умовам. З одного боку, особистість самого М. П. Румянцева, міністра закордонних

справ і державного канцлера, який після відставки у 1814 р., маючи значні статки, вирішив присвятити свій час, зусилля та кошти науковій справі. З іншого – це когорта видатних дослідників, інтереси яких формувалися в період піднесення суспільної свідомості після перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. Серед них М. М. Бантиш-Каменський, О. Ф. Малиновський, П. М. Строєв, К. Ф. Калайдович, І. М. Снєгірьов, О. М. Оленін, О. І. Єрмолаєв, О. Х. Востоков, В. Г. Анастасевич, В. М. Берх, Ф. П. Аделунг, Ф. І. Круг, П. І. Кеппен та ін. Саме завдяки цим ученим у діяльності гуртка визначилися філологічні, бібліографічні, лінгвістичні, всесвітньо-історичні інтереси.

Центрами діяльності гуртка, крім двох столиць, були Гомель, Могильов, Полоцьк і Вільно. Ряд членів гуртка працювали на території України, Білорусі, Польщі й Литви – І. І. Григорович, М. Ф. Берлинський, І. М. Лобойко, К. Незабітаускас, С. Станкевич, І. М. Данилович. З гуртком співпрацювали й професори університетів Західної Європи: В. С. Караджич, Е. Б. Копітар, Й. Добровський, польські, чеські й словацькі дослідники Й. Лелевель, Є. С. Бандтке, В. Ганка, П. Й. Шафарик та ін. [15]. Таким чином, граф створив мережу співробітників гуртка у різних регіонах держави і за кордоном.

Патріотичне зацікавлення й особисте захоплення науковими проблемами були головними мотивами меценатства М. П. Румянцева. Його матеріальна підтримка стала основою об'єднання професійних учених, краєзнавців, технічних співробітників гуртка, стимулом їхньої співпраці, адже майже всі дослідження фінансово забезпечувалися саме ним. За підрахунками В. П. Козлова, на наукові справи 55 членів гуртка граф витратив більше 1 млн рублів [16]. Завдяки матеріальним можливостям, зв'язкам, впливу, неабиякому організаторському таланту колишнього канцлера і стала можливою плідна евристично-дослідницька та едиційна робота гуртка, який був своєрідною археографічною школою для більшості його учасників.

Найважливішими археографічними виданнями гуртка були «Собрание государственных грамот и договоров» (1811–1894), «Белорусский архив древних грамот» (1823), «Памятники российской словесности XVII в.» (твори Кирила Туровського, Даниїла Заточника, митрополита Никифора, Кирика Новгородця) у 1818–1820 рр. тощо [17].

Аналізуючи особливості видавничої практики Румянцевського гуртка, зазначимо, що, попри активну систематичну роботу в цій сфері, більшість задуманих едиційних проектів залишилася нереалізованою через різноманітні обставини того часу. Так, не вдалося опублікувати численні переклади, збірники документів (літописи, акти, твори іноземців, східні, візантійські та інші джерела). На стадії збирання матеріалу зупинилися проекти, пов'язані з підготовкою лінгвістичних словників, спеціальних палеографічних, історико-географічних, хронологічних та інших досліджень, краєзнавчих та регіональних студій. Проте такі важливі джерела, як Радзивилівський та Іпатіївський літописи, «Степенная книга», Литовські статути, «Изборник Святослава», документи Кенігсберзького архіву, Литовської метрики та інші цінні пам'ятки ретельно опрацьовувалися членами гуртка і стали солідною потенційною базою для майбутніх досліджень. Члени гуртка зробили значний внесок у розробку археографічної теорії та практики, постійно удосконалюючи прийоми та принципи джерельних публікацій. Про високий рівень наукової роботи гуртка свідчать, наприклад, публікації «Собрания грамот» чи «Белорусского архива», де ретельно відтворювався текст пам'яток, печатки оригіналів, написи на них, наводилися відомості про матеріал документів, місце їхнього зберігання, географічний та іменний покажчики, палеографічні таблиці почерків різного часу, детальні історичні коментарі [18].

Передумовою широкої видавничої практики гуртка, звичайно, була значна евристична робота, яка пройшла еволюцію від пошуку документів у МАКІС до обстеження вітчизняних і закордонних архівів, вивчення археологічних пам'яток і збирання етнографічного матеріалу. В останні п'ять років існування гуртка пошуки велися у формі комплексних археографічних, археологічних і етнографічних «польових» експедицій, які проводилися висококваліфікованими спеціалістами та передбачали обстеження всього корпусу пам'яток конкретного сховища. У цьому плані показові

Підмосковна експедиція (1817–1820) К. Ф. Калайдовича і П. М. Строєва, Сибірська експедиція (1817–1822) В. М. Берха, Рязанська експедиція (1822) К. Ф. Калайдовича, серія експедицій у західні й південні регіони країни, в яких брали участь декілька десятків учених. Дослідники обстежили центральні сховища МАКІС, Синодальної і Типографської бібліотек, Архіву старих справ, Публічної бібліотеки і бібліотек Академії наук, Ермітажу, Петербурзької духовної академії, а також до 130 регіональних державних, відомчих і приватних зібрань імперії. Десятки співробітників гуртка опрацювали (виявили, описали, скопіювали) тисячі закордонних джерел з російської історії у більш ніж 40 сховищах Польщі, Швеції, Фінляндії, Данії, Голландії, Пруссії, Австро-Угорщини, Франції, Англії, Італії [19]. Внаслідок такої діяльності близько півтисячі оригінальних слов'янських рукописів, десятки тисяч копій документів з вітчизняних і закордонних зібрань потрапили у колекцію М. П. Румянцева, у МАКІС, були включені в дослідження й публікації членів гуртка.

Під кінець життя граф мав найбільшу бібліотеку в Росії, що охоплювала 28,5 тис. книг, серед яких майже 1,5 тис. – руських, в тому числі 213 стародруків. Історичний відділ обіймав понад 12 тис. томів. Рукописне зібрання (що нині зберігається у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки у Москві) включало понад 700 назв. Нумізматичний кабінет лише грецьких й східних монет мав 1,5 тис. екземплярів, а етнографічна колекція зосередила предмети побуту, зброю, одяг і прикраси різних народів імперії [20].

Отже, за своїми масштабами, рівнем організації та результатами антикварна діяльність Румянцевського гуртка перевершила усі попередні подібні практики в Росії, створивши величезну джерельну основу для історіографічних, джерелознавчих, спеціальноісторичних студій. Комплексний характер збиральницької діяльності гуртка (пошук актів, наративів, археологічного та етнографічного матеріалу), з переважною орієнтацію на джерела політичної історії та історії культури до початку XVIII ст., на нашу думку, обумовлював специфіку видавничої роботи – її універсальність, серійність, систематичність, проблемність. Завдяки активній археографічній праці, що стимулювала евристичну, співробітникам М. П. Румянцева вдалося розширити традиційно відому на той час джерельну базу за рахунок фольклорного, літературно-публіцистичного, лінгвістичного, археологічного матеріалу, дипломатичних актів, давньослов'янських творів, західноєвропейських і східних пам'яток. Творчість гуртка заклала підґрунтя майбутніх археографічних досліджень (передусім Московського товариства історії та старожитностей російських (1804), Археографічної комісії (1834), Одеського товариства історії та старожитностей (1839)) які сприйняли та розвинули його досвід колективного вивчення минулого [21].

Своєрідним продовженням справи М. П. Румянцева стала антикварна практика таких відомих учених і колекціонерів, як Федір Андрійович Толстой (1758–1849), Олександр Дмитрович Чертков (1789–1858), Олексій Сергійович Уваров (1825–1884) та плеяди дослідників нового покоління [22].

Загалом діяльність гуртків О. І. Мусіна-Пушкіна та М. П. Румянцева свідчить про формування у другій половині XVIII – середині XIX ст. в освічених верствах російського суспільства широкого поступу в напрямі розшуку, збирання, збереження й дослідження джерел вітчизняної історії. Це явище було складовою загальноєвропейського контексту (щоправда, в Європі цей напрям розвивався ще з XV ст.), виражаючи його провідні ідейні новації та тенденції розвитку. Саме в цей час європейський антикварний рух здобув державну й суспільну підтримку, набув організаційних форм, створив науково-розроблені проекти, що зумовлювалося як загальним розвитком історичної науки, так і комплексом суспільно-політичних, ідеологічних, наукових і культурних імперативів доби. Це було наслідком взаємопов'язаних тенденцій розвитку історичної науки в багатьох країнах тогочасної Європи, удосконалення методик історичного пізнання шляхом застосування критичних прийомів дослідження джерельного комплексу. Антикварний рух виконував важливі функції патріотичного виховання і просвітництва, розвитку суспільної свідомості й формування ідентичності, оновлення джерельної бази історичних досліджень, забезпечення

історичних праць необхідним матеріалом, залучення нових методик і технологій у його публікації. Важливим рушієм у процесі збирання старожитностей було чітке усвідомлення цінності джерел як свідоцтв про минуле, розуміння необхідності збирання по можливості всіх пам'яток.

Антикварна робота, яка велася на офіційній або на приватній основах і багато в чому визначалася доступністю джерельних сховищ, мала певні особливості. Урядові накази, розпорядження, статути державних установ і організацій, що передбачали евристично-едиційну практику, офіційні археографічні експедиції, реалізуючи важливі наукові потреби, разом з тим підпорядковувалися політичним та ідеологічним мотивам владних структур. Приватне колекціонування значною мірою конкурувало з офіційним «антикварством», не було настільки пов'язаним з урядовими інтересами та визначалося особистими мотивами кожного збирача (сімейним вихованням, освітою, службовою діяльністю, історичними захопленнями, бібліофільством тощо). В умовах обмеженого доступу до фондів офіційних сховищ приватні зібрання заповнювали «джерельний вакуум», широко використовуючись в історичних студіях і стаючи невід'ємною частиною загального комплексу пам'яток.

Отже, антикварний рух другої половини XVIII – середини XIX ст., розвинувши й удосконаливши свої головні форми, напрями та прийоми пізнання минулого, насправді поступово перетворився на наукову археографічну практику, репрезентуючи її головні складові. Західноєвропейський антикварний рух став попередником і орієнтиром для подібної діяльності у Східній Європі та Російській імперії. Зародившись в Італії XV ст., це явище найбільш помітно розвинулося в Англії XVI ст. і Франції та Німеччині XVII ст., ставши в епоху Просвітництва загальноєвропейським надбанням і необхідною передумовою сцієнтизованої історії.

Упродовж XVIII – початку XIX ст. однією з головних тенденцій розвитку європейської історіографії стає поступовий і складний процес трансформації антикварної діяльності у наукову археографічну, а самих антикваріїв (знавців, критиків, видавців) – у авторів історичних творів, істориків і археографів у тогочасному розумінні. Це було викликано формуванням нових критичних історичних студій і пов'язаним із цим поєднанням у творчості дослідника евристичної та аналітичної роботи, удосконаленням методик джерелознавчого аналізу, теоретизацією історіописання. Едиційна діяльність, яка визначалася евристично-дослідною роботою, сама стимулювала колекціонування та комплектацію джерельних фондів, сприяючи зростанню усвідомлення необхідності побудови нової якості історичних досліджень.

Російська антикварна практика найяскравіше втілилися у діяльності гуртків О. І. Мусіна-Пушкіна та М. П. Румянцева, які об'єднали видатних дослідників і розвинули напрями та форми тогочасних джерельних студій. Збирання, дослідження й публікація джерел російськими антикваріями стали взірцем і рівнем для українських істориків, сприяючи їхньому залученню до подібної роботи з української старовини. Проте через комплекс причин та обставин (зокрема, відсутність власних академічної та видавничої інфраструктур нового типу гальмувало підготовку і розвиток відповідного інтелектуального середовища), у той час вітчизняними дослідниками цей рівень так і не був досягнутий. Незважаючи на співпрацю окремих українських антикваріїв (М. Ф. Берлинського, Є. Болховітінова) з гуртком князя М. П. Румянцева, подібна організація колективного вивчення пам'яток минулого залишалася у перспективі і стала можливою лише в середині XIX ст. вже на офіційній основі. Саме тоді був пройдений вищеописаний процес трансформації «антикварства» у професійні наукові практики українськими дослідниками старовини.

1. Историки России. Биографии / Составитель, отв. ред. А.А.Чернобаев. – М.: РОССПЭН, 2001. – С.7-138.

2. Мода на збирання приватних бібліотек у Росії складається з початку XVIII ст. переважно у середовищі тогочасної еліти. Значними зібраннями книг у цей час володіли Петро I, Д.М.Голіцин, Я.В.Брюс, А.І.Остерман, В.Н.Татіщев, Феофан Про-

копович, Стефан Яворський та інші. Див.: Здобнов Н.В. История русской библиографии до начала XX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – С.38, 61; Хотеев П.И. Книга в России в середине XVIII в. Частные книжные собрания. – Л., 1989. – 144 с.; Луппов С.П. Книга в России в XVII в. – Л., 1970. – С.76-94; Его же. Книга в России в первой четверти XVIII в. – Л., 1973. – С.165-276; Его же. Книга в России в послепетровское время 1725 – 1740. – Л., 1976. – С.169-363.

3. Catalogue de la bibliotheque de M. le C-te D.Boutourline. Premiere partie contenant des livres imprimes en langue francaise, quelque manuscrits etc. – A.St.Peterrsb., 1794. – 149 p.; Catalogue des livres de la bibliotheque de S.E.M. le Comte de Boutourline, revu par M.M. Ant. Alex. Barbier, bibliothecaire du conseil de l'Etat, et Charles Pougens, l'Institut de France etc., suivi d'un table des auteurs. – Paris, imp. de Ch.Pougens, an XIII, 1805. – 758 p.; Catalogue de la Bibliotheque de son Exellence M. le Comte de Boutourline. – Florence, 1831. – 262 p.; Catalogue de la Bibliotheque de feu M. le Comte D.Boutourline, don't la vente se fera le lundi, 25 Novembre 1839, et jours suivants, a 6 heures de relevee, rue de Bons-Enfants N 30, maison Silvestre, salle le premier. Les adjudications seront faites par M.Commandeur, Comissaire-priseur etc. – Paris, chez Silvestre, librairie, 1839. Titre et advertissement sur 4p, texte sur 306 et Table de 8p. Deuzieme partie, dont la vente sera le lundi 16 Nov. 1840 et jours suivants ibid., 1840. – 254 et 8 p. Troisieme et derniere partie (vente du 4 Octobre 1841) ibid, 1841. – 141 et 4 p.; Catalogue des livres de la bibliothèque du C.A.G. C-te Alexis Golowkin. – M.: N.S.Vsevolojsky, 1811. – 11 p.; Catalogue des livres de la bibliotheque de son Exellence M. le Comte de Rasoumoffsky. 2V. – M., 1814. – 250 p.; Catalogue des livres rares et precieux de la bibliotheque de Pr. M. de Wlassoff, 2-me ed. – M., 1821. – 236 p.; Catalogue des tableaux, estampes, livres etc. faisant partie du cabinet de feu de Chambellan de Wlassoff... – M., 1826. – 345 p.; Fischer G. Museum Demidoff, Tom I, contenant le Catalogue systematique des livres de la bibliotheque de Paul de Demidoff, conseiller d'Etat actuel, Chevalier de l'Ordre de St.Vladimir de la premier Classe, Membre honoraire de la Societe Imperiale economuque de St.Petersbourg, de l'Universite Imperiale, de la Societe physico-medicale, de la Soociete des Naturalistes de Moscou etc. etc. Arrange suivant son systeme bibliographique. Dispose et mis en ordre par luimeme. Publie avec une Preface par le Professeur G.Fischer. – Moscou, imprime aux Defens du Proprietaire chez C.F.Schildbach, 1806. – LXXIII, 275 p.; Fischer G. Museum Demidoff. Mis en ordre systematique et decrit par G.Fischer, conseiller antique, professeur-Demidovien, directeur du Museum de l'Universite Imperiale de Moscou, et Membre de plusieurs societes savants. Tome second. Mineraux et Petrifications. Avec 6 planches. – Moscou, aux depens du Proprietaire a l'Imprimerie de lUniversite Imperiale, 1806. – XVII, 300 p.; Fischer G. Museum Demidoff. Ou catalogue systematique et raisonne des curiosites de la nature et de l'art. Donnes a l'Universite Imperiale de Moscou. Par son Excellence monsieur paul de Demidoff. Conseiller d'Etat actuel, Chevalier de l'Ordre de St.Vladimir de la premier Classe, Membre honoraire de la Societe royale des sciences de Gottingen, de l'Universite Imperiale de Moscou, de la Soc. libre des sciences, belles letters et arts de St.Petersbourg, de la Societe Imperiale des Naturalistes, de la Societe Physico-Medicale de Moscou etc. etc. Tome troisieme. Vegetaux et Animaux. Avec 6 planches. – Moscow, aux frais de l'ancien Proprietaire Paul de Demidoff. A l'Imprimerie de l'Universite Imperiale, 1807. – 2 titres, IX, 330 p.; Catalogue des livres de la bibliotheque du Pr. M.Galitzin... par Ch.Gunzbourg. – M., 1866. – IV, 495 p.; Більш докладно про це висвітлено у працях: Ундольский В.М. Павел Григорьевич Демидов и его славяно-русская библиотека // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М.: Университетская типография, 1846-1847. – Кн.2. – Отд.IV. – С.I-VI, 1-35; Его же. Библиографические разыскания. Очерк библиографических трудов России // Москвитянин. – М., 1846 – №2. – С.138-162; Геннади Г.Н. Русские библиофилы. Библиотеки графа Бутурлина и их каталоги // Журнал Министерства народного просвещения. – 1856. – Ч.90. – Отд. III. – С.1-10; Его же. Указатель библиотек в России. – СПб., 1864. – С.3; Его же. Русские книжные редкости. Библиографический список русских редких книг. – СПб., 1872. – С.12-14; Здобнов Н.В. Указ. соч. – С.61; Берков П.Н. Русские книголюбы. Очерки. – М.–Л., 1967. – С.149-177.

4. Козлов В.П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С.275-276.

5. Калайдович К.Ф. Известие о древностях славяно-русских и об Игнатии Ферапонтовиче Ферапонтове, первом собирателе оных. – М., 1811. – 173 с.; Его же. Биографические сведения о жизни, ученых трудах и собрании российских древностей гр. А.И.Мусина-Пушкина // Записки и труды Общества Истории и Древностей Российских. – М., 1824. – Кн.4. – Ч.2. – С.6-24. Анастасевич В.Г. Роспись российским книгам для чтения из библиотеки В.Плавильщикова, систематическим порядком расположенная. В трех частях. – СПб., 1820. – 539 с. (упродовж 1821 – 1826 рр. вийшло 6 «Прибавлений» до цього розпису); Его же. Роспись российским книгам для чтения из библиотеки А.Смирдина, систематическим порядком расположенная. В четырех частях. – СПб., 1828. – 712 с. (у 1829, 1832, 1852, 1856 рр. вийшло 4 «Прибавления» до цього розпису); Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е.И.В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издали К.Калайдович и П.Строев. С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII в. – М., 1825. – 811 с. (у 1825 та 1827 рр. вийшло 2 «Прибавления» до цього опису); Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е.И.В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издал П.Строев. С 24 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1829. – 592 с.; Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке московского первой гильдии купца и Общества истории и древностей российских благотворителя Ивана Никитича Царского. Издал Павел Строев. С 12 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1836. – 454 с.; Каталог славяно-российских рукописей, принадлежащих московскому первой гильдии купцу и Общества истории и древностей российских благотворителю Ивану Никитичу Царскому. – М., 1836. – 78 с.; Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археографической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. Разобраны и описаны Павлом Строевым. – М., 1848. – 916 с.; *Востоков А.Х.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. – СПб., 1842. – 903 с.; Каталог российским книгам библиотеки Павла Григорьевича Демидова, составленный им самим, изд. В.Ундольский. – М.: Университетская типография, 1846. – IV, 35 с.; Ундольский В.М. Павел Григорьевич Демидов и его славяно-русская библиотека // ЧОИДР. – 1846-1857. – Кн.2. – Отд.IV. – С.I-VI, 1-35; Геннади Г.Н. Русские библиофилы. Библиотеки графа Бутурлина и их каталоги // Журнал Министерства народного просвещения. – 1856. – Ч.90. – Отд.III. – С.1-10; Его же. Литература русской библиографии. Опись библиографических книг и статей, изданных в России – СПб., 1858. – 196 с.; Его же. Указатель библиотек в России. – СПб., 1864. – 33 с.; Его же. Русские книжные редкости. Библиографический список русских редких книг. – СПб., 1872. – IV, 151 с.; Каталог славяно-российским рукописям, погибшим в 1812 году, профессора Баузе, составленный Каразиным В.Н. // ЧОИДР. – М.: Университетская типография, 1862. – Кн.2. – Отд.5. – С.45-79; Всеобщая библиотека России или Каталог книг для изучения нашего отечества во всех отношениях и подробностях, собранных А.Д.Чертковым. – М., 1863. – 620 с. (перші видання цього каталогу були здійснені у 1838 та 1845 рр.); [Бартенев П.И.]. А.Д.Чертков и его библиотека // Русский архив. – 1863. – №1. – С.1-19; Его же. Несколько слов о Чертковской библиотеке // Там само. – 1864. – №1. – С.5-12; Муханов П.А. Каталог актов XIV, XV, XVI и XVII вв., принесенных в дар Московскому Публичному музею Павлом Александровичем Мухановым. – СПб., 1865. – 26 с.; Исторические бумаги, собранные Константином Ивановичем Арсеньевым, приведены в порядок и изданы академиком П.Пекарским (с портретом К.И.Арсеньева) // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1872. – Т.9. – 507 с.; Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И.Хлудова. – М., 1872. – X, 664, 54 с.; Его же. Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А.И.Хлудова. – М., 1875.

– III, 94 с.; Карнович Е.П. Замечательные богатства частных лиц в России. – СПб., 1874. – 388 с.; Барсов Е.В. Городская Чертковская библиотека // Известия Московской городской думы. – М., 1878. – Вып.1. – С.12-15; Барсуков Н.П. Жизнь и труды П.М.Строева. – СПб., 1878. – 671 с.; Викторов А.Е. Собрание рукописей И.Д.Беляева. – М., 1881. – 127 с.; Кестнер К.И. Материалы для исторического описания Румянцевского музеума. – М., 1882. – 54 с.; Стасов В.В. Румянцевский музей. История его перевода из Перербурга в Москву в 1860 – 1861 гг. // Русская старина. – 1883. – Кн.1 – С.87-116; Опись библиотеки, находившейся в Москве, на Воздвиженке, в доме графа Дмитрия Николаевича Шереметева до 1812 г. – СПб., 1883. – 615 с.; Уварова П.С. Каталог собрания древностей графа А.С.Уварова. Отделения 1-11. – М., 1887-1908; Бокачев Н.Ф. Описи русских библиотек и библиографические издания, находящиеся в исторической и археологической библиотеке Н.Бокачева. – СПб., 1890. XVIII. – [2], 316, 53, [1], 23, [3] с.; Бакай Н.Н. Замечательное книгохранилище в Восточной Сибири. – М., 1896. – 15 с.; Варб Е. Одно из наших центральных просветительных учреждений. Очерки румянцевского музея. – М., 1898. – 84 с.; Смирнов Н.П. Библиографические материалы. Опись книг, брошюр и статей библиотеки сенатора Н.П.Смирнова. – СПб.: Тип. А.Пороховщикова, 1898.– XVI, 692 с.; 1898; Иконников В.С. Новые коллекции рукописей в России. – К., 1890. – 30 с.; Его же. Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т.1. – Кн.2. – С.1072-1349; 1908. – Т.2. – Кн.2. – С.1599-1600, 1618-1629; Белов А. Частные книгохранилища и музеи в Москве // Литературный вестник. – СПб., 1901. – Т.1. – Кн.2. – С. 143–148; Ульянинский Д.В. Среди книг и друзей. – Ч.1. – М., 1903. – 145 с.; Его же. Библиотеки отдельных лиц: (материалы печатные и рукописные). – М., 1913. – 147 с.; Иваск У.Г. Частные библиотеки в России. Опыт библиографического указателя. – Ч.1. (№1-669) // Русский библиофил. Иллюстрированный вестник для собирателей книг и гравюр. – СПб., 1911. – №3 – С.55-74; №4. – С.45-54; №6. – С.71-85; №8. – С.68-77; Ч.2. (№670-1346). Приложение к «Русскому библиофилу» 1911 года. – СПб., 1912. – 80 с.; Шибанов П.П. Антикварная книжная торговля в России. ГИЗ. – М-Л., 1925. – 245 с.; Щепкина М.В., Протасьева Т.Н. Сокровища древней письменности и старой печати: Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного Исторического музея. – М., 1958. – 86 с. (Труды ГИМ, вып. 30. Памятники культуры); Сакович С.И. Частные коллекции документальных материалов // Письменные источники в собрании ГИМ. – М., 1958. – Ч. 1. – С. 62–81; Собрания Д.В.Разумовского и В.Ф.Одоевского. Архив Д.В.Разумовского: Описания / Под ред. И.М.Кудрявцева. – М.: ГБЛ, 1960. – 264 с.; Берков П.Н. О людях и книгах (из записок книголюба). – М.: Книга, 1965. – 144 с.; Его же. Русские книголюбы. Очерки. – М.-Л., 1967. – 316 с.; Луппов С.П. Книга в России в XVII в. – Л., 1970. – 224 с.; Его же. Книга в России в первой четверти XVIII в. – Л., 1973. – 376 с.; Его же. Книга в России в послепетровское время 1725–1740. – Л., 1976. – 380 с.; Мартынов И.Ф. Частные библиотеки в России XVIII в. // Памятники культуры. Ежегодник. 1975. – М., 1976.– С.101-116; Кунин В.В. Библиофилы пушкинской поры. – М., 1979. – 352 с.; Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века. Сборник научных трудов / БАН СССР. – Л., 1979. – 172 с.; Русские библиотеки и частные книжные собрания XVI – XIX веков. Сборник научных трудов / БАН СССР; Отв. ред. Д. В. Тер-Аванесян. – Л., 1979. – 182 с.; Книга и библиотеки в России в XIV – первой половине XIX века. Сборник научных трудов / БАН СССР. – Л., 1982. – 160 с.; Уо. Д.К. Славянские рукописи собрания Ф.А.Толстого: Материалы к истории собрания и указатели старых и новых шифров / БАН СССР.– Л., 1980. – 135 с.; Моисеева Г.Н. «Собрание российских древностей» профессора Баузе // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); Отв. ред. Д.С.Лихачев. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1980. – Т.35: Рукописное наследие Древней Руси. – С.301-344; Самошенко В.Н. Исторические архивы дореволюционной России. – М., 1986. – 209 с.; Его же. История архивного дела в дореволюционной России. – М., 1989. – 220 с.; Описание рукописей собрания Черткова / Академия наук СССР. Сибирское отделение. Институт

истории, филологии и философии; сост.: М.М.Черниловская, Э.В.Шульгина.– Новосибирск: Наука. Сибирское отделение 1986. – 134 с.; Шульгина Э.В., Черниловская М.М. Чертков и история его библиотеки // Труды Государственного исторического музея. Проблемы экспозиционной и фондовой работы. – Вып.65. – М., 1987. – С.106-113; Розманова Н.А. Из истории книжной коллекции А.Д.Черткова // К 50-летию Государственной публичной исторической библиотеки. Сокровища книги: Юбилейный сборник научных трудов ГПИБ. – Ч.1. – М., 1988. – С. 18-29; Собиратели книг в России. Вторая половина XIX в. / Сост. Л.М.Равич. – М., 1988. – 296 с.; Хотеев П.И. Книга в России в середине XVIII в. Частные книжные собрания. – Л., 1989. – 144 с.; Станюкович Л. Коллекция из Поречья // Куранты. Ист.-краеведческий альманах. – М., 1989. – Вып.3. – С.355-358; Лабынцев Ю.А. Ставшие ее частью. Коллекции русских библиофилов в главной книжной сокровищнице страны. – М., 1990. – 352 с.; Его же. Завещано отечеству: (Коллекции графа Н.П.Румянцева и их судьба). – М., 1994. – 318 с.; Аксенов А. С любовью к Отечеству и просвещению. А.И.Мусин-Пушкин. – Рыбинск: Рыбинское подворье, 1994. – 208 с.; Частное коллекционирование в России: Материалы науч. конф. «Випперовские чтения 1994». Вып. XXVII / Под общ. ред. И. Е. Даншовой. – М.: ГМИИ им. А. С. Пушкина, 1995. – 256 с.; Полунина Н., Фролов А. Коллекционеры старой Москвы: Иллюстрированный биографический словарь / Предисл. С.О.Шмидта. – М., 1997. – 528 с.; Мусины-Пушкины в истории России. К 250-летию со дня рождения А. И. Мусина-Пушкина. – Рыбинск: Рыбинское подворье, 1998. – 384 с.; Стрижова Н.Б. Архив А.С. и П.С.Уваровых в Отделе письменных источников Государственного исторического музея // Очерки истории отечественной археологии / ГИМ, Институт археологии РАН. – М., 1998. – Вып.2. – С.85-103; Гришина З.В., Пушков В.П. Библиотеки. Накопление и использование книжных богатств // Очерки русской культуры XIX века. – Т.3. Культурный потенциал общества. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – С.513-563; Полунина Н.М. Коллекционеры России XVII–начала XX в.: Энциклопедический словарь. – М., 2005. – 560 с.; Банников А.П., Сапожникова С.А. Собиратели и хранители прекрасного: Энциклопедический словарь российских коллекционеров от Петра I до Николая II. 1700 – 1918 гг. – М., 2007. – 607 с.; Фролова М.М. Воплощение замысла – Чертковская библиотека // Российская история. – 2009. – №2. – С.79-92.

6. Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе: собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российской касающихся / Изданная Николаем Новиковым, членом Вольного Российского собрания при Императорском Московском университете. Издание второе, вновь исправленное, умноженное и в порядок хронологической по возможности приведенное. – М.: Тип. Компании типографической, 1788–1791. (У 20 ч.).

7. Козлов В.П. Указ. соч. – С.262, 277. Астраханский В.С. В.Н.Татищев – создатель книжных собраний и русский читатель // Русские библиотеки и их читатель (из истории русской культуры эпохи феодализма) / Под ред. акад. Б.Б.Пиотровского и С.П.Луппова. – Л: Наука, 1983. – С.114-123.

8. Там же. – С.75-77, 90, 170.

9. Там же. – С.51-52, 59, 90, 97-100, 113.

10. Там само. – С.67-78.

11. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т.1. – Кн.2. – С.1154-1157; Козлов В.П. Указ. соч. – С.79-82.

12. Мартынов И.Ф. Указ. соч. – С.101-116.

13. Козлов В.П. Указ. соч. – С.82-89.

14. Его же. Колумбы российских древностей. – М.: Наука, 1984. – С.174-175; Его же. Кружок А.И.Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». – М., 1988. – 284 с.; Его же. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С.87, 89-112; Его же. Российское архивное дело. Архивно-источниковедческие исследования. – М., 1993. – С.95-123.

15. Рукавіцина-Гордзієвська Є.В. Бібліотека київського митрополита Євгенія Болховітінова // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослі-

дження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – К., 1998. – Вип.4. – С.213-214; Лабынцев Ю.А. Завещано отечеству: (Коллекции графа Н.П.Румянцева и их судьба). – М., 1994. – С.97; Его же. Ставшие ее частью. Коллекции русских библиофилов в главной книжной сокровищнице страны. – М., 1990. – С.61; Козлов В.П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С.171-176; Николаев С.И. О коллекции Игнатия Онацевича // Духовная культура славянских народов. – Л., 1983. – С.197-209.

16. Козлов В.П. Указ. соч. – С.175.

17. Там само. – С.176-177; 203-218; 221-227.

18. Лабынцев Ю.А. Завещано отечеству: (Коллекции графа Н.П.Румянцева и их судьба). – М., 1994. – С.114-232; Козлов В.П. Указ. соч. – С.206, 229.

19. Козлов В.П. Колумбы российских древностей. – М.: Наука, 1984. – С.168-175; Его же. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С.178-202.

20. Козлов В.П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С.179.

21. Яковенко Н. Указ. праця. – С.145; Тодийчук О.В. Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. Ф.П.Шевченко. – К.: Наук. думка, 1989. – С.73, 121-123; Папакін Г.В. Фамільні архіви української шляхти: питання камерально-археографічного та едиційного опрацювання наприкінці XVIII – на початку XX ст.: [Електрон. ресурс] / Спосіб доступу: URL: http: // www.archives.gov.ua/Publikat/Researches/Papakin_2004.php.html – Загол. з екрана; Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – О., 2002. – 400 с.; Його ж. Внесок Одеського товариства історії і старожитностей у становлення археографії на Півдні України // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Д.: Ґенеза, 2001. – Вип.2. – С.351-380; Бондар Г.С. Археографія на сторінках «Одесского вестника» (30-ті – середина 50-х рр. XIX ст.) // Там само. – С.338-350. Більш детально про археографічну діяльність А.О.Скальковського висвітлено у працях: Хмарський В.М. Початок археографічної діяльності в Одесі // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1997. – Вип.4. – С.183-192; Його ж. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський // Там само. – 1998. – Вип.6. – 318 с.; Його ж. Становлення археографії на Півдні України // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса, Київ, Львів, 1999. – Ч.1. – С.96-102.

22. Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е.И.В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издали К.Калайдович и П.Строев. С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII в. – М., 1825. – 811 с. (у 1825 та 1827 рр. вийшло 2 «Прибавления» до цього опису); Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е.И.В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издал П.Строев. С 24 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1829. – 592 с.; Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке московского первой гильдии купца и Общества истории и древностей российских благотворителя Ивана Никитича Царского. Издал Павел Строев. С 12 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1836. – 454 с.; Каталог славяно-российских рукописей, принадлежащих московскому первой гильдии купцу и Общества истории и древностей российских благотворителю Ивану Никитичу Царскому. – М., 1836. – 78 с.; Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археографической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. Разобраны и описаны Павлом Строевым. – М., 1848. – 916 с.; Всеобщая библиотека России или Каталог книг для изучения нашего отечества во всех отношениях и подробностях, собранных А.Д.Чертковым. – М., 1863. – 620 с. (перші видання цього каталогу були здійснені у 1838 та 1845 рр.); [Бартенев П.И.]. А.Д.Чертков и его библиотека // Русский ар-

хив. – 1863. – №1. – С.1-19; Его же. Несколько слов о Чертковской библиотеке // Там же. – 1864. – №1. – С.5-12; Муханов П.А. Каталог актов XIV, XV, XVI и XVII вв., принесенных в дар Московскому Публичному музею Павлом Александровичем Мухановым. – СПб., 1865. – 26 с.; Исторические бумаги, собранные Константином Ивановичем Арсеньевым, приведены в порядок и изданы академиком П.Пекарским (с портретом К.И.Арсеньева) // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1872. – Т.9. – 507 с.; Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И.Хлудова. – М., 1872. – X, 664, 54 с.; Его же. Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А.И.Хлудова. – М., 1875. – III, 94 с.; Барсов Е.В. Городская Чертковская библиотека // Известия Московской городской думы. – М., 1878. – Вып.1. – С.12-15; Викторов А.Е. Собрание рукописей И.Д.Беляева. – М., 1881. – 127 с.; Опись библиотеки, находившейся в Москве, на Воздвиженке, в доме графа Дмитрия Николаевича Шереметева до 1812 г. – СПб., 1883. – 615 с.; Уварова П.С. Каталог собрания древностей графа А.С.Уварова. Отделения 1-11. – М., 1887 – 1908; Бокачев Н.Ф. Описи русских библиотек и библиографические издания, находящиеся в исторической и археологической библиотеке Н.Бокачева. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1890. XVIII. – [2], 316, 53, [1], 23, [3] с.; Бакай Н.Н. Замечательное книгохранилище в Восточной Сибири: (Библиотека Г. В. Юдина). – М.: Печ. А. И. Снегиревой, 1896. – 15 с.; Смирнов Н.П. Библиографические материалы. Опись книг, брошюр и статей библиотеки сенатора Н.П.Смирнова. Палеография. Книгопечатание и законы о цензуре и печати. Библиография. Библиотеки, музеи и архивы. Книжная торговля. – СПб.: Тип. А.Пороховщикова, 1898.– XVI, 692 с.; Белов А. Частные книгохранилища и музеи в Москве // Литературный вестник. – СПб., 1901. – Т.1. – Кн.2. – С.143-148; Ульянинский Д.В. Среди книг и друзей. – Ч.1. – М., 1903. – 145 с.; Шибанов П.П. Антикварная книжная торговля в России. ГИЗ. – М-Л., 1925. – 245 с; Щепкина М.В., Протасьева Т.Н. Сокровища древней письменности и старой печати: Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного Исторического музея. – М., 1958. – 86 с. (Труды ГИМ, вып. 30. Памятники культуры); Сакович С.И. Частные коллекции документальных материалов // Письменные источники в собрании ГИМ. – М., 1958. – Ч. 1. – С. 62–81; Собрания Д.В.Разумовского и В.Ф.Одоевского. Архив Д.В.Разумовского: Описания / Под ред. И.М.Кудрявцева. – М.: ГБЛ, 1960. – 264 с.; Берков П.Н. О людях и книгах (из записок книголюба). – М.: Книга, 1965. – 144 с.; Его же. Русские книголюбы. Очерки. – М.-Л., 1967. – 316 с.; Кунин В.В. Библиофилы пушкинской поры. – М., 1979. – 352 с.; Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века. Сборник научных трудов / БАН СССР. – Л., 1979. – 172 с.; Русские библиотеки и частные книжные собрания XVI–XIX веков. Сборник научных трудов / БАН СССР; Отв. ред. Д. В. Тер-Аванесян. – Л., 1979. – 182 с.; Книга и библиотеки в России в XIV – первой половине XIX века. Сборник научных трудов / БАН СССР. – Л., 1982. – 160 с.; Уо. Д.К. Славянские рукописи собрания Ф.А.Толстого. – Л., 1980; Описание рукописей собрания Черткова / Академия наук СССР. Сибирское отделение. Институт истории, филологии и философии; сост.: М.М.Черниловская, Э.В.Шульгина. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1986. – 134 с.; Шульгина Э.В., Черниловская М.М. Чертков и история его библиотеки // Труды Государственного исторического музея. Проблемы экспозиционной и фондовой работы. – М., 1987. – Вып.65. – С.106-113; Розманова Н.А. Из истории книжной коллекции А.Д.Черткова // К 50-летию Государственной публичной исторической библиотеки. Сокровища книги: Юбилейный сборник научных трудов ГПИБ. – Ч.1. – М., 1988. – С. 18–29; Собиратели книг в России. Вторая половина XIX в. / Сост. Л.М.Равич. – М., 1988. – 296 с.; Станюкович Л. Коллекция из Поречья // Куранты. Ист.-краеведческий альманах. – М., 1989. – Вып.3. – С.355-358; Частное коллекционирование в России: Материалы науч. конф. «Випперовские чтения 1994». Вып. XXVII / Под общ. ред. И. Е. Даншовой. – М.: ГМИИ им. А. С. Пушкина, 1995. – 256 с.; Полунина Н., Фролов А. Коллекционеры старой Москвы: Иллюстрированный биографический словарь / Предисл. С.О.Шмидта. –

М., 1997. – 528 с.; Стрижова Н.Б. Архив А.С. и П.С.Уваровых в Отделе письменных источников Государственного исторического музея // Очерки истории отечественной археологии; ГИМ, Институт археологии РАН. – М., 1998. – Вып.2. – С.85-103; Гришина З.В., Пушков В.П. Библиотеки. Накопление и использование книжных богатств // Очерки русской культуры XIX века. – Т.3. Культурный потенциал общества. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – С.535-537; Полунина Н.М. Коллекционеры России XVII – начала XX в.: Энциклопедический словарь. – М., 2005. – 560 с.; Банников А.П., Сапожникова С.А. Собиратели и хранители прекрасного: Энциклопедический словарь российских коллекционеров от Петра I до Николая II. 1700 – 1918 гг. – М., 2007. – 607 с.; Фролова М.М. Воплощение замысла – Чертковская библиотека // Российская история. – 2009. – №2. – С.79-92.

Статья посвящена рассмотрению особенностей российской антикварной практики как имперского контекста подобного украинского явления второй половины XVIII – середины XIX ст. На примере антикварных кружков Н.П. Румянцева и А.И. Мусина-Пушкина раскрываются основные формы, направления, факторы и результаты деятельности российских антиквариев, освещаются их интеллектуальные связи, определяются специфика и пути формирования и использования частных коллекций источников.

Ключевые слова: антикварное движение, собрание источников прошлого, Российская империя, Н.П. Румянцев, А.И. Мусин-Пушкин, неофициальный кружок.

The article devoted to the consideration features of the Russian antique practices as the imperial context of the similar Ukrainian phenomenon in the second half of the XVIII – in the middle of the XIX century.

Key words: the antiquarian movement, a collection of sources of the past, the Russian Empire, N.P. Rumyantsev, O.I. Musin-Pushkin, the informal circle.

УДК 94(477)

Людмила Ігнатова

●

ПЕРЕДУМОВИ ТА ЗАХОДИ ПО ВПРОВАДЖЕННЮ УКАЗУ ВІД 9 ЛИСТОПАДА 1906 р. У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ТА ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ (на матеріалах періодичної преси)

У статті дана загальна характеристика селянського землеволодіння у двох Лівобережних губерніях України. Відзначено особливості закріплення селянами землі у приватну власність.

Ключові слова: столипінська аграрна реформа, приватна власність на землю, селянське малоземелля.

Сучасна Україна знову постала перед масштабними реформами у всіх галузях економіки, у тому числі і в аграрному секторі. Тому останнім часом спостерігається інтерес серед науковців щодо історичної спадщини. У сільському господарстві у пошуках ефективної моделі реформи проводилися досить часто. Але українські землі, які у XIX-XX ст. знаходилися у складі інших держав, не мали можливості розкрити свій економічний потенціал. Так, більшість українських земель, які входили до складу Російської імперії, реформувалися царським урядом без врахування економічних, сільськогосподарських та культурних особливостей. Ще починаючи з відміни кріпацтва 1861 р., українському селянству нав'язувалася общинна форма господарювання. Але не для всіх губерній вона була ефективною. Наступна спроба здійснити аграрні реформи у сільському господарстві пов'язана з ім'ям П. А. Столипіна. Хоча треба зазначити, що ідеї такого реформування з'явилися у російського уряду задовго до того, як П. А. Столипін став прем'єр-міністром Російської імперії. Але і тоді ці реформи не враховували специфіки регіонів усієї імперії, у тому числі й України.

Проблема аграрного реформування початку XX століття знайшла відповідне місце серед наукових досліджень. Ще до початку столипінської аграрної реформи економісти-аграрники та політичні діячі намагалися відшукати вирішення проблеми наділення селян землею. Порушувалися питання перерозподілу землі, дослідження общинного побуту селян, ролі общини у житті селянства [1, 2, 3, 4].

Запровадження в Російській імперії П. А. Столипіним аграрних перетворень посилило зацікавленість багатьох тогочасних дослідників. Так, ставлення селян до общини, суть аграрної проблеми та роль селянства в економічному житті країни розглядають І. Чернишев, С. Южаков, А. Пешехонов [5, 6, 7].

У радянський період найбільш повними дослідженнями з історії аграрних перетворень початку XX ст. були роботи С. М. Дубровського [8] та С. М. Сидельникова [9]. Проте Україна у цих дослідженнях розглядалася як складова частина Російської імперії, а її соціальним та економічним особливостям увага не приділялася. Лише О. Погребинський у 30-ті роки XX ст. першим в історії досліджень аграрного руху звернув увагу на особливості історичного розвитку українського регіону, який «ніяк

© Ігнатова Людмила Русланівна – кандидат історичних наук, кафедра історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

не укладається в загальноросійські рамки». Не ідеалізуючи столипінську аграрну реформу, він вважав, що розроблення найновішої економічної історії України у зв'язку з цим не тільки можливе, але й методологічно конче потрібне [10].

Велику увагу в радянський період приділяли дослідники соціальній структурі реформування сільського господарства в Україні. Зокрема, дослідження М. А. Рубача присвячено соціально-економічній структурі аграрних відносин в Україні, він також висвітлює проблеми землеволодіння в Україні після 1861 року та процес поступової зміни орендних відносин і операцій з землею в період аграрної реформи початку XX століття [11].

Проблемам аграрних відносин та їхній ролі в аграрній революції в Україні присвячено дослідження П. П. Темчука «Економічні основи аграрної революції на Україні» [12].

Окремим сільськогосподарським питанням в Україні початку XX століття присвячені дослідження групи українських істориків. Наприклад, Л. І. Гайдай у своїй статті розглядає капіталізацію сільського господарства Правобережної України. Діяльності Селянського Поземельного Банку в роки проведення столипінської аграрної реформи в Україні присвячена кандидатська дисертація А. В. Опрі [13].

Питанню ролі селянського руху в Україні до початку першої російської революції і в період проведення аграрної реформи П. А.Столипіна приділяли увагу багато українських істориків. Це, зокрема, праці А.К. Буцика, В. С.Горякіна, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лося та І. М. Реви. У своїх студіях всі автори зазначали, що селяни активно протестували проти царського курсу, який був направлений на збереження великого поміщицького землеволодіння [14].

З 90-х років XX ст. з'явилася низка досліджень вітчизняних істориків з питання проведення аграрної реформи П. А. Столипіна в Україні. У цих роботах більше уваги приділялося українським губерніям, їх специфіці та результатам, яких вдалося досягти. Реформа стала розглядатися об'єктивно і всебічно, а деякі дослідники стали приділяти особливу увагу і окремим регіонам України. З'явилася велика кількість дисертаційних досліджень. Це, зокрема, роботи О. В. Овдіна, В. С. Майстренка, В. А. Бочарова, О. М. Приймака та В. О. Приймак [15].

Опубліковані і монографії, які висвітлюють як процес проведення реформи і її наслідки для України, так і регіональні особливості, – це монографії В. А. Вергунова, М. А. Якименка та В. О. Каюн [16].

Як свідчить огляд представлених досліджень, увага приділялася як проведенню аграрної реформи П. А. Столипіна у цілому, так і окремим її аспектам. А в останні роки серед українських науковців здійснено ряд досліджень, які стосуються окремих регіонів України. Але хотілося б звернути увагу на оцінку тогочасних подій з боку безпосередніх учасників цієї реформи. А зробити це можливо лише проаналізувавши публікації у періодичній пресі, яка не обходила своєю увагою таку величезну подію для більшості українського населення – селянства.

Відміна кріпацтва 1861 року не вирішила основної проблеми тогочасного селянства – малоземелля. За даними М. А. Рубача, при проведенні реформи поміщики відрізали у селян України близько третини найкращої землі: до 1862 р. у дворянства 9 губерній України опинилося біля 19 млн десятин землі. У 1877 році у 1937 тисяч селянських дворів було тільки 18,7 млн десятин надільної землі, а 19 млн десятин дворянської землі були головною соціально-економічною базою всевладдя дворян-поміщиків [11, с.8.].

Це призвело до того, що на початку XX ст. в Україні знову гостро постало питання малоземелля селянства. За матеріалами тогочасної преси у Полтавській губернії більше півмільйона сільського населення не мало не тільки орної, а навіть і присадибної землі [17, 1907. – 1 березня]. На Правобережній Україні рівень аграрного перенаселення був значно вищим, ніж на Лівобережжі. Так, у газеті «Рада» подаються відомості про землеволодіння у Полтавській губернії: 35,54% належить козакам, селянам – 28,56%, а дворянам – 27%. «Коли брати під увагу ту групу, що сама безпосередньо обробляє землю, – до неї належать з рідкими виїмками козаки, селяни, солдати, військові поселенці й колоністи, себто сільські стани, то виявляється, що до цих належить 2715394 дес., або 64,1% усіх земель [17. 1907. – 3 лютого].

Пояснення цього феномену подається тією ж газетою «Рада» у публікації трохи раніше. Посилаючись на відомості «Земского ежегодника», автор статті зазначає, що за 40 років після відміни кріпацтва дворянство з головного землевласника зробилося третєрядним, а його землі перейшли до інших станів. «Найбільше здобули землі козаки. Селяни ... здобули трохи менше від козаків. Особливо скоро збільшилися володіння землею в купців та міщан: земельна власність купців за 40 років збільшилася у 5 разів, у міщан – утроє. Тільки духовенство здобуло від дворян якнайменше землі [17. – 1907. – 18 січня].

Аналогічне становище у землеволодінні було і у Чернігівській губернії, де у складі населення переважали козаки, які належали до вільних сільських станів, та державні селяни. Із загальної кількості ревізійних душ 203961 припадало на козаків, 102922 на колишніх державних селян і лише 259975 належало до колишніх поміщицьких [19, с.77].

Істотні відмінності у забезпеченості землею існували у окремих губерніях між повітами: жителі м. Великий-Крупель Переяславського повіту Полтавської губернії, переважно козаки, володіли площами від 50 до 100 десятин, у селян було дещо менше, заможні селяни мали 20-25 десятин. Загальна ж кількість безземельних селян не перевищувала 2-3% всього населення. Поряд з тим у с. Ляменці Золотоноського повіту Полтавської губернії на сім'ю, яка частіше за все складалася з 10-12 душ, приходилося 6 чи 7 десятин [18, 1906. – 20 августа].

Такий неоднорідний розподіл землі між категоріями населення призвів до великої кількості селянських страйків під час революції в Російській імперії 1905–1907 р. Газети майже щоденно друкували повідомлення про зіткнення між селянами та поміщиками, про придушення селянських страйків з боку царської влади, судові покарання селян за погроми у поміщицьких маєтках. «З Городні (Чернігів) пишуть, що поліція вже аж з ніг валиться, так потомилася арештовувати селян», «З Полтавщини сповіщають, що неспокійно серед селян у містечках Паричівці і Маячках», «Страйк у Диканці. Земський начальник В. П. Глоба засвідчує, що страйк робітників хліборобів у Полтавщині все поширюється...». «Сосниця Чернігівської губернії. Агітація на користь аграрних безладів справила свою дію й у нашому порівняно тихому повіті. Не говорячи вже про розгром економій у м.Погорельцях – Буди-Жемчужникова і у с.Топольське – Михайловича...» [20, 1906. – 23 липня; 7 липня; 4 липня; 21, 1906. – 28 августа].

Уряд жорстоко карав селян за революційні виступи. Так, чернігівський окружний суд засудив селян с. Бігача (Чернігівського повіту) за погроми у маєтку поміщика Мортона. З 42 обвинувачених – 8 виправдано, а інших було засуджено до тюремного ув'язнення. Найдовше, на 4 роки – Юрія Забуру [17, 1906. – 15 вересня].

Оскільки селянське малоземелля призводило до поширення найманої праці, поміщики використовували це в своїх інтересах. Плата за найману працю була дуже низька. Часто селяни наймалися до панів за оплату своєї праці харчами. Під час революційних заворушень однією з селянських вимог було підвищення плати за роботу в панських маєтках. Так, у Конотопському повіті в с. Тиниці Чернігівської губернії селяни зажадали за свою працю на бурякових плантаціях не по 70 копійок, а по карбованцю в день [21, 1906. – 8 июня]. Полтавська земська газета описує ситуацію, в якій опинилися мешканці хутора Судієвка неподалік м. Нові-Сенжари Кобелянського повіту. Малоземельні селяни цього хутора, оточені козацькими землями, мали змогу задовольнити свої потреби, наймаючи землю (180 дес.) у сусідньої поміщиці. Такою гострою земельною потребою судієвців скористався новосенжарівський козак П. В. Голтвянський, який запропонував поміщиці орендувати всю землю одноосібно. Голтвянський, який орендував цю землю по 9 крб., мав на увазі, що жителям хутора Судієвка без цієї землі не обійтися. Врешті хуторянам довелося винаймати землю поміщиці через орендаря по 18-20 крб. за десятину [18, – 1906. – 3 сентября].

Отже, користуючись гострою потребою більшості селян у землі, поміщики здавали частину своїх земель в оренду на виключно несприятливих для орендарів умовах. За даними С. М. Сидельникова, протягом 35 пореформених років орендна плата збільшилася у середньому втричі, а у малоземельних районах – у 5 і більше разів [9, с.33]. Залишки кріпацтва в сільському господарстві України мали значне місце на початку

XX століття. Як зазначає М. А. Рубач, біля 3,5 млн. десятин дворянської землі здавалося в оренду селянам. Значна частина поміщицької землі аж до 1917 р. оброблялася селянським інвентарем [11, с.13]. На Полтавщині 66% приватної землі здавалося в оренду [10, с.13].

Але зустрічаються у газетах повідомлення й іншого змісту. З Полтави повідомляли, що князь Кочубей здав селянам 3000 десятин землі в оренду по 6 крб. на рік. У повіті середня ціна орендної плати дорівнювала 12 крб. Селяни сіл Петрівки та Смолянівки найняли у панів Сульпина та Клещеєва землю по 5 крб. Раніше за цю землю вони платили по 14 крб. [22, 1908. – 28 апреля; 17, 1906. – 26 вересня]. Такі одиничні повідомлення свідчать про те, що великі землевласники, побоюючись революційно настроєних селян, вважали за доцільне знизити орендну ціну на землю, ніж лишитися її зовсім. Однак це були лише поодинокі випадки.

Про злиденність та тяжкі умови праці селянства можна дізнатися також і з наступних газетних повідомлень. В одному з номерів «Полтавской земской газеты» був надрукований витяг з договору між наймачем та працівником однієї з економій графа Потоцького. «Я крестьянка села N с собственного согласия нанялась в N-скую экономию графа Потоцкого на сельскохозяйственную работу, какую бы мне не поручили, всего на 144 рабочих дня, на своих кормах, с платою за все время 34 руб. (т.е. по 23,5 коп. в день!), из каковой суммы в виде задатка я получила 10 руб., а остальные деньги должна получать по частям, сколько заслужу...» [18, 1906. – 6 августа]. Далі газета наводить обов'язки, які повинні виконуватися робітниками. Характерним є те, що автори замітки лише коротко розповіли про відносини керуючого маєтками з селянами, охарактеризувавши їх двома словами «крепостное право». Сам же договір, на думку авторів, коментарів не потребував.

Отже, на початку XX ст. аграрна проблема російським урядом в Україні вирішена не була. Великими землевласниками і надалі залишалися поміщики, а потреба селян у землі стала нагальною, оскільки за роки після реформи 1861 року сільське населення зросло більше ніж у два рази, а кількість селянської землі залишалася майже незмінною. Уряду необхідно було знайти вихід, оскільки революційна ситуація не залишала сподівань на мирне вирішення цього питання.

Указом від 9 листопада 1906 року кожен селянин мав право виділити свою надільну землю з общини, закріпивши її у приватну власність. Виділена земля ставала приватною власністю домогосподаря, який міг розпоряджатися нею на власний розсуд. У своїй промові на засіданні другої Державної думи 6 травня 1907 року П. А. Столипін наводив такі докази на захист нового аграрного законодавства: «Настоятельность принятия в этом направлении самых энергичных мер настолько очевидна, что не могла подвергаться сомнению, невозможность отсрочки в выполнении неоднократно выраженной воли Царя и настойчиво повторяемых просьб крестьян, изнемогающих от земельной неурядицы, ставили перед правительством обязательство не медлить с мерами, могущими предупредить совершенное расстройство самой многочисленной части населения России» [23, с.83].

Указ від 9 листопада 1906 року мав для більшості губерній України формальний характер, він оформлював юридично остаточне знищення общини. Кількість селян, які закріпили в українських губерніях землю у приватну власність до загальної кількості селян, має такий вигляд (у відсотках): Полтавська – 79,1%, Чернігівська – 52% [10, с.32].

Періодична преса багато уваги на своїх сторінках приділяла процесу виходу селян з общини. Під заголовком «Вихід з общини» друкувалися повідомлення земств, губернських присутствій про кількість бажаючих виділитися з общини та закріпити землю у приватну власність. «Повітові з'їзди Полтавського земства затвердили приговор про вихід з общини більше 2 тис. сільських господарств з 11000 десятин землі», «По даним губернського присутствія, по 1 сентября с. г. в губернії за 2380 домохозяєвами укріплено 15065 десятин 986 саженів общинної землі [17, 1908. – 4 июля; 24, 1908. – 9 октября].

У цілому ж за 1907-1908 рр. у Полтавській та Чернігівській губерніях середня кількість закріпленої у приватну власність землі була незначною. У таблиці, наведеній нижче, можна побачити, що ці губернії мало чим відрізнялися у цьому від інших

українських губерній (за винятком Таврійської). Дані наведені за телеграфними повідомленнями губернаторів [25. Ф.442. – Оп.707. – Од.зб.371. – Арк.4, 7, 10].

Порівняльна відомість про вихід з общини на 1 листопада 1907 року та 1 листопада 1908 року

Губернії	Кількість заяв про вихід з общини		Кількість домогосподарств, які укріпили за собою наділи		Кількість десятин, укріплених у приватну власність		Середня кількість десятин на кожного
	1907	1908	1907	1908	1907	1908	
Катеринославська	13957	64319	1126	44081	Дані не повідомлюються	314969	7,15
Київська	10567	13970	277	20085		93614	4,66
Полтавська	2842	4025	1043	5460		39360	7,21
Таврійська	10712	41246	2244	22253		290425	13,05
Харківська	6507	44993	391	21035		133839	6,36
Херсонська	22515	63496	11336	33988		241209	7,1
Чернігівська	1931	4844	126	2742		18655	6,8

Отже, як бачимо, середній земельний наділ, закріплений у приватну власність селянами у Полтавській та Чернігівській губерніях, був трохи більшим за середній прожитковий мінімум (5 десятин). Тому говорити про успішність столипінської реформи у цих губерніях буде перебільшенням. До того ж селянство неоднозначно ставилося до указу від 9 листопада 1906 року.

Найбільше незадоволення селянами викликали: 1) примусовий характер руйнування общини адміністративним керівництвом; 2) примусове виділення на хутори та відруби, коли надавалися найбільш непридатні для сільського господарства землі. У суспільстві взагалі відношення до общини і нового законодавства було двояким. З одного боку, переваги приватного землеволодіння полягали у вільному продажу землі, можливості її закладати. Ще однією перевагою було те, що хутірське і відрубне господарства давали можливість краще працювати на землі, яка не розділена на багато шматків. З іншого боку, як би не переділялася земля, все одно більше її не ставало. І ще для господарства потрібні були гроші, агрономічна допомога і т. ін. [22, 1908. – 28 апреля, 2 августа].

Для малоземельних селян вихід з общини означав цілковите розорення. Він позбавляв їх можливості користуватися общинними вигонами, водопоями та іншими угіддями, без яких вони не могли довго протриматись на відведеній латці землі, яка становила, як правило, 1-2 десятини. Тому біднота в масі своїй чинила опір руйнуванню общини.

Чому ж община противилася виходу з неї своїх членів? Про це можна дізнатися з дописів власних кореспондентів та газетних повідомлень. Не завжди в общині було достатньо придатної землі для виділення. Частіше за все общинні землі складалися з різноманітних ділянок – орної землі, сінокосу, болота, а землі, придатної для землекористування в общині після виділення її членів, залишалося мало. Так, у дописі власного кореспондента газети «Рада» зазначалося, що в с. Піски (Лубенського повіту на Полтавщині) вигону (тобто землі «непеределяемой»), який залишається в общині й надалі, налічувалося 215 десятин, але більшість цієї землі зовсім непридатна була для землекористування: пісок, солончаки, болото та ін. [17, 1907. – 29 серпня].

Пояснення такої протидії малоземельних селян виділенню на хутори дає Гр. К. в статті «Новий закон про «землеустройство» в газеті «Засів». Автор зазначає, що для «убогих малоземельних» господарів ніякої користі з хутірського господарства немає, оскільки вони лишаються громадської толоки [26, 1911. – 23 сентября].

Про селянське невдоволення проведенням землевпорядних робіт свідчать і сучасні дослідники. Так, О. М.Герасимчук вказує на засідання Чернігівської губернської землевпорядної комісії про проекти землевпорядкування у с. Нові Івайтенки Мглинського повіту, с. Позняки Остерського повіту, м. Грем'яч Новгород-Сіверського повіту та ін. у Чернігівській губернії [27, с.74].

Отже, Чернігівська і Полтавська губернії, хоча і не входили до числа тих, де переважало общинне землеволодіння, активно включилися у перебіг столипінської аграрної реформи. Проте, як і по усіх українських губерніях, досягти бажаних результатів цією реформою царському уряду не вдалося. Основними причинами такої ситуації було те, що, по-перше, аграрна реформа була розрахована на проведення в цілому по Російській імперії і не враховувала особливостей окремих регіонів, у т.ч. й України. Адже навіть у рамках однієї губернії вільних земель для забезпечення селян було замало, та й не всі землі були придатні до сільськогосподарського застосування.

По-друге, реформа не була матеріально забезпеченою. Часто урядова допомога при виділенні на хутори та відруби зводилася до видання позик лише у виняткових умовах – заболоченість ділянки, будова колодязів і т. ін. Зовсім не враховувалася потреба селян у новому сільськогосподарському ременанті, недостатньою була і агрономічна допомога, оскільки часто бракувало досвідчених спеціалістів.

При запровадженні хутірського господарства відношення урядовців носило схематично-шаблонне та однобічно-догматичне вирішення питання без достатньої уваги до всіх особливостей побутового, географічного, історичного характеру окремих регіонів імперії.

1. Белевский А.С. Земельный вопрос и национализация земли / А.С.Белевский. – М.: Изд. Е.В.Кожевниковой и Е.А.Коломийцевой: Тип. Г.Лисснера и Д.Собко, 1906. – 68 с.

2. Бржеский Н. Общинный быт и хозяйственная необеспеченность крестьян./ Исследов. Н.Бржеского. – Спб.: Кришбаум, 1899. – 87 с.

3. Карелин А.А. Общинное владение в России / А.А.Карелин. – СПб., 1893. – 288 с.

4. Качоровский К.Р. Русская община: Возможно ли, желательно ли ее сохранение и развитие? – 2-е изд. / К.Р.Качоровский. – М.: Рус. т-во печат. и издат. дела, 1906. – 362 с.

5. Чернышев И. Крестьяне об общине накануне 9 ноября 1906 года: К вопросу об общине / И.Чернышев. – Спб.: Северная печатня, 1911. – 85 с.

6. Южаков С.Н. Аграрный вопрос в России / С.Н.Южаков. – Б.м.: Голос, «Пушкинская скоропечатня», Б.г. – 31 с.

7. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. 2-е изд. / А.В.Пешехонов. – СПб.: Изд. ред. журн. «Русское богатство», 1906. – 156 с.

8. Дубровский С.М. К вопросу от уровне развития капитализма в России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма / С.М.Дубровский. – М., 1960. – 54 с.; Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М.Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / С.М.Дубровский. – М.: Изд-во Акад. наук, 1963. – 599 с.

9. Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М.Сидельников. – М.: Из-во МГУ, 1980. – 288 с

10. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О.Погребинський. – Б.м.: Пролетар, 1931. – 127,1 с.

11. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А.Рубач. – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1957. – 457 с.

12. Темчук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П.П.Темчук. – К.: КГУ, 1973. – 189 с.

13. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції і селянських господарств Правобережної України (1906-1914 рр.) / Л.І.Гайдай // Укр. істор. журнал. – 1982. – № 7. – С.116-123; Опря А.В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.). Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд.ист.наук. 07.00.02. / А.В.Опря. – Днепропетровск, 1982. – 24 с.

14. Буцик А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в період російської революції / А.К.Буцик. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1957. – 119 с.; . Горякина В.С. Крестьянское движение на Украине в 1907-1911 гг. / В.С.Горякина // История СССР. – 1972. –

№ 1. – С.125-134.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття / М.Н.Лещенко. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М.Н.Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 188 с.; Лось Ф.Є. Революція 1905-1907 років на Україні / Ф.Є.Лось. – К.: Вид-во Акад. Наук УРСР, 1955. – 404 с.; Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції / Ф.Є.Лось. // Нариси з історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1994. – Вип.11. – 140 с.; Лось Ф.Є, Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі 1907-1914. / Ф.Є.Лось, О.Г.Михайлюк. – К.: Наукова думка, 1976. – 283 с.; Рева І.М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр./ І.М.Рева. – К.: Радянська школа, 1964. – 162 с.

15. Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906-1916 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Овдін Олександр Володимирович; Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2004. – 193 арк.; Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Майстренко Владислав Сергійович; Харківський держ. ун-т. – Х., 1997. – 195 л.; Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бочаров Віталій Володимирович; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2000. – 171 арк.; Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Приймак Олег Миколайович; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 286 арк.; Приймак В.О. Столипінська аграрна реформа на Волині: соціально-економічний аспект (1906-1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Приймак Валентина Олексіївна; Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2012. – 16 с.

16. Вергунов В.А. Україна та столипінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення: монографія / В. А. Вергунов [и др.]. – К.: [б.в.], 2008. – 132 с.; Якименко М.А., Каюн В.О. Столипінська аграрна реформа на Полтавщині: передумови, зміст і наслідки (1906-1917 рр.): монографія / М. А. Якименко, В. О. Каюн. – Полтава: РВВ ПДАА, 2012. – 246 с.

17. Рада (Київ).

18. Полтавская земская газета (Полтава).

19. Герасимчук О.М. Особливості землеустрою і динаміка землеволодіння в Чернігівській губернії в кінці XIX – на початку XX століття / О.М.Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – с.75-83.

20. Громадська думка (Київ).

21. Киевлянин (Київ).

22. Почаевские известия (м.Почаїв, Волинська губернія).

23. П.А.Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе; Убийство Столыпина; Следствие по делу убийцы./[Сост. З.М.Чавчавадзе.] – М.: Чертановская тип., 1991. – 176 с.

24. Черниговское слово (Чернігів).

25. Центральний Державний Історичний Архів України (ЦДІА) у місті Києві.

26. Засів (Київ).

27. Герасимчук О.М. Ставлення чернігівського селянства до аграрної реформи Столипіна / О.М.Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2011. – №1. – с.72-85.

В статье дана общая характеристика крестьянского землевладения в двух Левобережных губерниях Украины. Подчеркнуты особенности укрепления крестьянами земли в частную собственность.

Ключевые слова: столыпинская аграрная реформа, частная собственность на землю, крестьянское малоземелье.

In the article of дана general description of peasant landownership is in two Left-bank provinces of Ukraine. The features of strengthening are underline by the peasants of earth in a peculiar.

Keywords: stolypin's agrarian reform, peculiar on earth, peasant shortage of land.

УДК: 378.4(477-25)КНЕУ

Андрій Чуткий

●

ПРАЦЯ О. О. РУСОВА В КИЇВСЬКОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ ІНСТИТУТІ

У статті досліджено роботу О. О. Русова у Київському комерційному інституті. Встановлено, що його перехід на роботу до цього ВНЗ був особистим бажанням. З'ясовуються усі складові діяльності О. О. Русова у Київському комерційному інституті: викладацька діяльність (зокрема й організація цікавих дослідницьких проектів за участю студентів), робота в складі управлінських органів інституту, редакторство «Відомостей Київського комерційного інституту», організація низки наукових товариств при інституті. Все це засвідчує щире зацікавлення О. О. Русова своєю роботою у цьому навчальному закладі і водночас – особливу увагу до молоді та прагнення прищепити їй любов як до наукової діяльності, так і український патріотизм.

Ключові слова: О. О. Русов, Київський комерційний інститут, історія України XX ст., національно-визвольний рух.

У жовтні цього року виповнюється сто років з дня смерті визначного українського науковця та громадського діяча Олександра Олександровича Русова, котрому ми зобов'язані утвердженню вітчизняної статистики, значним внеском у дослідження різних регіонів України, працею з прищеплення українській молоді любові до науки та національного патріотизму, що зокрема сприяло постанню перших українських політичних організацій на зламі XIX–XX ст. Дана розвідка є ще одним скромним доробком на пошану цього визначного діяча України і присвячена реконструкції другого періоду його перебування в Києві, коли він викладав у Київському комерційному інституті.

Цей останній період життя О. О. Русова, а саме – 1909–1915 рр., був нерозривно пов'язаний з Україною (яку залишив у 1902 р., щоправда, не зовсім з доброї волі), оскільки завдяки запрошенню викладати у Київському комерційному інституті вчений-статистик зміг отримати постійне джерело заробітку в Україні і повернутися на рідну землю. Варто зазначити, що він почав шукати місце праці у Київському комерційному інституті з травня 1908 р., тобто з моменту заснування цього ВНЗ на базі Київських вищих комерційних курсів[1].

Судячи з листа О. О. Русова до М. В. Довнар-Запольського (котрий був директором Київського комерційного інституту) від 4 вересня 1908 р., саме Олександр Олександрович був ініціатором переходу на роботу до цього вишу і для цього спеціально приїздив у травні 1908 р. до Києва[2]. Отже, пошук роботи у ньому засвідчує прагнення Русова до повернення на Батьківщину. М. В. Довнар-Запольський, зі свого боку, надав йому максимальне сприяння. Так, як випливає зі звіту по Київському комерційному інституту, саме заробітна плата у ньому стала для О. О. Русова основним джерелом прибутку (давала 3000 руб. на рік і ще 100 руб. – доходи «від письменницького ремесла»)[3]. Також Довнар-Запольський вів листування із Русовим з приводу його переходу на роботу до Київського комерційного інституту.

© Чуткий Андрій Іванович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», директор Музею історії університету.

Зрештою, з другого семестру 1908–1909 навчального року О. О. Русов розпочав викладання в інституті двох предметів: міського господарства та статистики і демографії[4]. Міністерство торгівлі та промисловості (у підпорядкуванні якому перебували вузи економічного профілю) затвердило його на посаді викладача Київського комерційного інституту 7 січня 1909 р.[5] Початково він займав самостійну кафедру статистики, але у 1910 р. вона була приєднана до кафедри економічної географії і називалась кафедра економічної географії та статистики[6]. Також з листопада 1908 р. О. О. Русов був обраний членом ради та навчального комітету Київського комерційного інституту[7]. При цьому до грудня 1910 р. науковець виконував і обов'язки секретаря навчального комітету Київського комерційного інституту, але через збільшення лекційного навантаження та додавання керівництва статистичним кабінетом він був змушений клопотати про звільнення від цих обов'язків[8].

У 1909–1910 навчальному році О. О. Русов читав в інституті ті ж самі дисципліни[9]. У наступному (1910–1911) навчальному році предмети, які він викладав, деталізувались, збільшився їхній перелік та кількість годин на них: загальна статистика (4 години на тиждень), оціночна статистика (2 години на тиждень), залізнична (1 година на тиждень) та оціночна (1 година на тиждень) статистики[10]. У 1911–1912 навчальному році Русов викладав статистику (2 години на тиждень для студентів 1-го семестру комерційного відділення та практичні заняття на другому курсі), залізничну статистику (на четвертому курсі)[11]. Працював і зі студентами економічного відділення.

М. В. Довнар-Запольський ініціював обрання О. О. Русова штатним екстраординарним професором інституту, але Міністерство торгівлі та промисловості на початку 1913 р. відхилило це клопотання, посилаючись на те, що він не мав наукового ступеня[12]. Проте Русову було дозволено продовжувати викладати в інституті, якщо надійде відповідне подання від навчального комітету Київського комерційного інституту, що і було зроблено[13], хоча справа із його затвердженням на посаді викладача інституту розтяглась до осені 1913 р.[14]

В особовій справі О. О. Русова зберігається рекомендація його на посаду викладача статистики, написана професором В. Г. Бажаєвим. У ній відзначено: «Заслуги О. О. Русова добре відомі. Багаторічна і плідна діяльність О. О. Русова, безумовно, залишила глибокий слід в історії російської статистики ... О. О. Русов завоював собі почесну славу своїми зразковими працями»[15]. Аналогічно відгукувався Бажаєв і про педагогічну діяльність Русова в Київському комерційному інституті і підсумовував: «В особі О. О. Русова ми маємо, безумовно, одного з визначних і найбільш заслужених російських статистиків»[16]. Аналогічно і М. В. Довнар-Запольський характеризував О. О. Русова як особу, котра «надала інституту цінну послугу постановкою викладання статистики і практичних занять в статистичному кабінеті, якому, до речі, пожертвував цінну бібліотеку підручників і посібників»[17]. Отже, Русов мав добру репутацію і був визнаний та широко відомий у наукових колах завдяки своїй багаторічній науковій діяльності.

Навіть з початком Першої світової війни О. О. Русов продовжував активну викладацьку діяльність – читав курси зі статистики та оціночної статистики і вів практичні заняття із цих дисциплін[18]. Цікавою складовою практичних занять зі статистики була організація викладачем анкетування студентів Києва, яка дала дуже цінний матеріал з різних складових студентського життя (житлове та матеріальне забезпечення, джерела прибутку, соціальне походження, мова спілкування тощо). Уже у перший рік до її проведення було залучено 69 студентів Київського комерційного інституту[19], що засвідчило й вміння Русова популяризувати соціологічні знання серед студентів. Водночас учений 6 листопада 1909 р. запропонував провести аналогічне анкетування і серед викладачів та службовців інституту[20].

Викладацьку діяльність у Київському комерційному інституті О. О. Русов продовжував у буквальному значенні цього слова до останніх днів життя. Він разом з інститутом восени 1915 р. планував евакуюватися до Саратова (як випливає зі списків евакуйованих співробітників інституту – разом з дружиною, сином Юрієм

та донькою Ольгою)[21]. Вочевидь, що особливості поточної ситуації та негаразди евакуації вплинули на Русова, остаточно підірвавши його здоров'я і прискорили його смерть. Зокрема, ще у травні 1914 р. (тобто за рік до смерті) Русов повідомляв у листі до навчального комітету Київського комерційного інституту, що лікар, котрий його лікував, «вважає, що періодичні мої захворювання за останні три роки ... перебувають в залежності від різноманіття предметів, які я викладаю»[22]. Тому він просив передати іншим викладання курсів з міського та земського господарства і залишити за ним лише курс статистики[23]. О. О. Русов помер у жовтні 1915 р. Така ж доля спіткала й ряд інших науковців, що у 1915 р. переїхали з Києва до Саратова (зокрема, М. Ф. Владимирського-Буданова, В. Г. Бажаєва). Принаймні один із співробітників Київського комерційного інституту скаржився, що внаслідок переїзду до Саратова у нього «майже не припинялась лихоманка», а «ненормальні умови життя» спричинили недокрів'я[24]. До цього слід додати матеріальні складнощі у вкрай перевантаженому евакуйованими людьми місті, вплив наростаючої економічної кризи, ріст апатії, зневіри та злочинності тощо.

Та повернімось до діяльності Русова у Київському комерційному інституті. О. О. Русов здійснював у ньому не лише викладацьку діяльність, але й щиро переймався організацію самого освітнього процесу в Київському комерційному інституті, що вказує на його щире служіння справі освіти, а не просте заробітчанство. Свідченням цього щирого зацікавлення справою освіти є збережені його пропозиції щодо покращення справи викладання низки дисциплін, подані керівництву Київського комерційного інституту[25]. Та найголовніше, що внаслідок вступу на роботу до Київського комерційного інституту вчений дістав можливість знайомити студентську аудиторію із новими досягненнями у галузі статистики та демографії, включаючи й власні напрацювання, що мали предметом дослідження українські землі; але при цьому він відшліфовував і власні знання, проводив їхню перевірку, структуризацію тощо. Проводячи польові дослідження, до яких залучались і студенти, О. О. Русов таким чином передавав власний досвід і прищеплював любов до науки та водночас сприяв вихованню молодих науковців у проукраїнському дусі. Найбільш наочно це виявилось у тому, що з-поміж його дипломників були й в подальшому активні учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Приміром, С. І. Березняк (що був серед останніх студентів, котрі писали дипломні роботи під керівництвом О. О. Русова): у 1917 р. він став одним із членів Української Центральної Ради, був прибічником ідеї створення сильної української армії та незалежності України[26]. Отже, діяльність О. О. Русова серед студентства Київського комерційного інституту була різнобічна та позитивно впливала на формування студентської молоді загалом.

Також з ім'ям ученого-статистика пов'язане утворення студентами Київського комерційного інституту статистичного гуртка[27]. Це була одна з перших студентських організацій наукового спрямування в інституті. Тісний зв'язок Русова з роботою статистичного гуртка студентів інституту виявився не лише у самій спрямованості його діяльності, але й у регулярному відвідуванні його засідань[28], подання студентам ідей для проведення соціологічних досліджень (зокрема організація вже згадуваної студентської анкети, що дала найбільш ємку і різнобічну інформацію про життя київського студентства початку XX ст.). У справі цієї анкети особливо показовим є те, що серед поставлених у ній до респондентів питань було й питання про національну приналежність, що дозволило проявити міру національної самосвідомості студентів-українців[29].

О. О. Русов був у першому складі заснованого у 1909 р. при інституті Товариства піклування про вищу комерційну освіту і був його скарбником[30]. Це товариство займалося справою розвитку економічної освіти, тобто підтримувало Київський комерційний інституту як перший вітчизняний ВНЗ економічного профілю. Активність роботи Русова у цьому товаристві проявилась і в тому, що він входив до складу створеного при Товаристві піклування про вищу комерційну освіту комітеті, що займався придбанням будинку у Києві для потреб Київського комерційного інституту[31].

Уходив викладач і до складу Київського Товариства сприяння поширенню комерційних знань і був серед його засновників[32], а також найбільш активним членом[33], що

зайвий раз підтверджує його щире вболівання за справу поширення освіти в Україні. Зокрема, навіть незадовго до смерті О. О. Русов ввійшов до складу створеної при цьому товаристві комісії з розробки проекту заснування у Києві Хлібно-торговельного інституту[34].

Щире вболівання за долю освіти загалом і студентства зокрема виявилось в участі О. О. Русова у роботі комітету, що завідував справами Товариства допомоги нужденним студентам Київського комерційного інституту[35]. Останнє, як видно з його назви, метою своєї діяльності ставило матеріально підтримку нужденних студентів, яких було багато у Київському комерційному інституту, внаслідок його більш демократичного «обличчя», порівняно з більшістю тогочасних ВНЗ в Україні.

У стінах Київського комерційного інституту Русов займався не лише викладацькою, але й науковою діяльністю. Це виявилось у його входженні до створеного 1909 р. при інституті Товариства економістів. При цьому він ввійшов до першого складу ради цього товариства[36]. У рамках Товариства економістів при Київському комерційному інституті Русов розгорнув активну роботу з участі товариства у переписі 1910 р., а саме подавав пропозиції щодо структури опитувальних листів для цього[37].

Також О. О. Русов виступив ініціатором заснування при інституті у 1909 р. товариства любителів соціальних знань[38]. Він увійшов і до складу керівного органу товариства – комітету[39].

Варто зазначити, що обидва наукові товариства (Товариство економістів та товариство любителів соціальних знань) у своїх програмах та діяльності віддавали перевагу вивченню власне реалій українського життя і фактично позиціювали себе як українські культурницькі організації (що засвідчувалось і їх особовим складом)[40]. Членом Товариства любителів соціальних знань була й дружина О. О. Русова Софія Федорівна[41].

Учений був делегований на ряд наукових з'їздів, зокрема – у 1910 р. на XII з'їзд природознавців і лікарів[42].

О. О. Русов був задіяний і в інших складових життя інституту. Так, він був завідувачем статистичного кабінету, що діяв у складі економічного відділення[43] і був організований саме завдяки його старанням.

У 1909 р. при інституті було засновано власний періодичний друкований орган – «Відомості Київського комерційного інституту» і О. О. Русов став його першим і незмінним редактором до своєї смерті[44]. Активність і щире служіння цій справі з боку Русова виявились у надзвичайній оперативності налагодження ним випуску цього видання: дозвіл на друк «Відомостей Київського комерційного інституту» було надано 17 червня 1909 р., а вже у вересні 1909 р. було видано їхній перший випуск[45] і спостерігалася динаміка до збільшення регулярності виходу номерів цього видання. Так, уже в січні 1910 р. О. О. Русов звітував про видання другої книги «Відомостей» та роботу з видання третьої книги. При цьому він запропонував відмовитись від регламентування кількості книг «Відомостей» на рік, замінивши це положення фразою, що вони «виходять по мірі накопичення матеріалу»[46], у чому виявився його реалізм та зваженість. Окрім того, стараннями Русова було налагоджено обмін «Відомостей Київського комерційного інституту» на періодичні видання інших ВНЗ, наукових товариств та земських установ, що сприяло як поповненню бібліотеки Київського комерційного інституту, так і поширенню інформації про цей ВНЗ. Про те, що цей крок виявився виправданим, виконавши поставлені завдання, свідчать звернення від найрізноманітніших установ та навіть окремих осіб щодо висилки їм «Відомостей Київського комерційного інституту»[47].

Отже, за допомогою цього журналу інститут популяризував інформацію про себе. Також він слугував для ознайомлення студентів з програмами викладання (які вміщувались у ньому), а для науковців давав можливість оприлюднити результати своїх досліджень. Останнє стосувалось і робіт найбільш здібних студентів Київського комерційного інституту, що таким чином відкривало їм шлях у науку, оскільки саме такими публікаціями на той час заявляли про себе науковому співтовариству починаючі вчені.

З кожним роком кількість книг «Відомостей Київського комерційного інституту» зростала і до листопада 1914 р. досягла 25[48], що свідчило як про зміцнення матеріальної бази інституту, так і про зростання наукового доробку його співробітників.

Серед інших (окрім власне викладацької та наукової) діяльності були й такі, що засвідчували щиру зацікавленість Русова у розвитку Київського комерційного інституту, оскільки не були пов'язані із матеріальною винагородою і натомість потребували значних затрат часу. До них, зокрема, варто віднести заходи, спрямовані на утвердження за інститутом нового статуту в 1912 р., який зрівнював його у правах з державними вишами. Справа ця була вкрай складною і тривала кілька років. При цьому далеко не всі викладачі долучились до неї[49]. Задля отримання інститутом статусу державного вишу йому було потрібно провести реорганізацію програм викладання, змінити їхнє наповнення тощо. Тому з березня по травень 1912 р. в інституті діяла спеціальна комісія (Довнар-Запольський, Воблий, Єгоров, Єрченко, Русов, Сльозкін, Яснопольський) з перегляду програм викладання, що оптимізувала їх (ліквідувавши паралелізм в поданні матеріалу з різних дисциплін, надавши цілісності та більшої конкретики навчальним програмам тощо), зробивши більш актуальними та відповідними останнім досягненням у відповідних науках[50]. Було впорядковано екзаменаційні сесії та складання випускних іспитів: чітко визначався час їхнього проведення (з 10 по 20 січня та з 10 по 31 травня, а в особливих випадках у грудні по окремих предметах та з 25 серпня по 1 вересня[51]) та перелік предметів (з наданням програм по кожному предмету). 18 травня 1912 р. напрацьовані цією комісією пропозиції були направлені членам ради професорів та навчального комітету Київського комерційного інституту. Весь час О. О. Русов був активно включений у цю роботу.

Зрештою, особлива роль ученого в житті Київського комерційного інституту і водночас зворотній зв'язок виявились і в тому, що він був чи не єдиним (поряд ще з одним українцем, який повернувся в Україну з Петербургу – Л. М. Яснопольським[52]) професором цього ВНЗ у дореволюційний період, котрий не був сумісником, а викладав лише у Київському комерційному інституті. Навіть засновник і керівник цього навчального закладу М. В. Довнар-Запольський мав основним місцем праці Університет св. Володимира[53].

Керівництво інституту в особі М. В. Довнар-Запольського високо цінувало роботу О. О. Русова. Аби підтримати статистика матеріально, враховуючи скромний бюджет ученого, йому було призначено підвищений оклад по інституту[54]. Почасти це можна розглядати і як компенсацію за відмову Міністерства торгівлі та промисловості затвердити Русова на посаді професора інституту. Справа з наданням Русову посади штатного професора показала, з однієї сторони – збереження репресивної політики влади щодо опозиційних діячів і водночас засвідчувала його опозиційність щодо офіційної влади. Так, у прикладеній до справи про його призначення професором записці з поліції було зазначено, що Русов «згідно зібраних даних, благонадійним у політичному відношенні визнаним бути не може»[55]. А з іншої – показала наявність в середовищі викладацького корпусу Київського комерційного інституту духу корпоративної культури й солідарності (оскільки за збереження Русова у штаті інституту турбувався не лише Довнар-Запольський, але й інші професори)[56]. Так, Довнар-Запольський повідомляв Міністерство торгівлі та промисловості, що, попри «неблагонадійність» Русова, останній «завоював собі почесну славу своїми зразковими роботами» і що «як людина досить похилого віку (що відповідало дійсності. – ***А. Ч.***), О. О. Русов більше цікавився наукою, аніж політичними рухами (а це було явною натяжкою. – ***А. Ч.***)»[57]. При цьому весь час, допоки тяглась справа із перезатвердження Русова на посаді викладача інституту (а це тривало з 1911 по 1913 р.), Русов продовжував працювати в Київському комерційному інституті, що було б неможливо без згоди керівництва цього вишу.

Так само М. В. Довнар-Запольський підтримав обрання дружини О. О. Русова Софії Федорівни навесні 1909 р. викладачем французької мови[58] в інституті, що мало зміцнити матеріальне становище родини Русових після переїзду з Петербурга до Києва. З листа-подяки С. Ф. Русової на адресу М. В. Довнар-Запольського підтвер-

джується вирішальна роль останнього у цій справі[59]. При цьому С. Ф. Русова зазначає, що на той момент вона ще не могла надати необхідні документи, оскільки «всі речі ще в дорозі»[60], тобто переїзд родини Русових з Петербурга до Києва ще тривав. Зазначу, що цей лист (як випливає з вхідного штемпеля) був отриманий в інституті 10 квітня 1909 р. А з попереднього листа С. Ф. Русової до того ж адресата довідуємося, що вона особисто звернулася до нього з проханням про надання вільних уроків французької мови і літератури в інституті, оскільки щойно витримала іспит на право викладати в навчальних закладах зазначені дисципліни[61]. Проте не меншим лейтмотивом тут слід назвати певну матеріальну скруту родини Русових: саме цим можна пояснити і постійну зміну житла у Києві сім'єю, про що зберігається інформація у звітах по викладацькому складу інституту.

Зрештою, навчальний комітет інституту 7 травня 1909 р. обрав С. Ф. Русову викладачем французької мови[62]. Зазначу, що у звіті по інституту за 1910 р. вона помилково значиться як викладач англійської мови (тоді як Л. І. Ферберн, яка викладала англійську мову, названа викладачем французької)[63].

Однак навчальний відділ Міністерства торгівлі та промисловості 8 березня 1910 р. відхилив цю кандидатуру, про що і повідомив керівництво Київського комерційного інституту[64]. Проте С. Ф. Русова все ж таки змогла викладати французьку мову в інституті з осені 1909 р. до весни 1910 р. (завдяки бюрократичній тяганині), на що вказує і фігурування її прізвища серед списків осіб викладацького складу інституту за цей період.

Аналогічно і після смерті О. О. Русова керівництво Київського комерційного інституту не полишило його родину своєю увагою. Зокрема, піклувальна рада Київського комерційного інституту організувала панахиду по покійному у Володимирському соборі Києва у день його поховання і повідомила про це через київські газети[65]. При цьому в газеті «Київська думка» у повідомленні про смерть О. О. Русова було зазначено, що численні телеграми співчуття «на російській та українській мовах» надходять як до родини покійного, так і до Київського комерційного інституту; а в телеграмі від Наукового товариства імені Тараса Шевченка висловлено «глибокий сум з приводу смерті дорогого, доброго, благородного і світлого українського діяча і патріота»[66]. Також екстрене засідання піклувальної ради інституту 18 жовтня 1915 р. було спеціально присвячене справі «матеріального забезпечення сім'ї покійного», наслідком чого стала постанова про асигнування на цю ціль 2000 руб. так, аби половина суми була виплачена в цьому ж (1915) році, а друга – у 1916 р. Окрім цього, члени піклувальної ради Л. І. Бродський та С. С. Могильовцев надали пожертви (по 500 руб. кожний) родині покійного, а також було порушено клопотання перед Міністерством торгівлі та промисловості про «одноразову допомогу на користь родини О. О. Русова»[67].

На останок варто зазначити і те, що викладання статистики у Київському комерційному інституті по смерті О. О. Русова перебрав А. І. Ярошевич[68], що сповідував ті ж самі погляди, що й небіжчик, та був тісно пов'язаний із ним колом своїх наукових інтересів та науковою діяльністю. А тому в цьому можна припускати і своєрідне виконання останньої волі померлого.

Отже, робота О. О. Русова у Київському комерційному інституті почалася з його повернення в Україну (і до певної міри прискорила її) і тривала до смерті вченого у 1915 р. Вчений-педагог підходив до цієї справи щиро, що засвідчено його участю у роботі управлінських структур інституту; у розробці і поданні пропозицій щодо покращення освітнього процесу в інституті; у заснуванні і налагодженні роботи статистичного кабінету; участі у роботі організацій, що ставили за мету розвиток економічної освіти (Товариства піклування про вищу комерційну освіту та Київського Товариства сприяння поширенню комерційних знань). Окрім цього, О. О. Русов виступив ініціатором заснування Товариства економістів та Товариства любителів соціальних знань, що сприяли науковому вивченню та нагромадженню даних з різних аспектів української історії та сучасності. Заохочував Русов і створення студентського статистичного гуртка. З його ім'ям пов'язане і створення та видання друкованого

періодичного органу Київського комерційного інституту – «Відомостей Київського комерційного інституту», редактором яких О. О. Русов був до 1915 р. Таким чином, його діяльність у Київському комерційному інституті була різнобічна і цілком поглинала цього українського діяча, а тому і місце Київського комерційного інституту в житті О. О. Русова у 1909–1915 рр. було важливим.

1. Чуткий А. І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 3. – С. 128–135.
2. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 3.
3. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 316, арк. 5.
4. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 57.
5. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 315, арк. 2.
6. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1304, арк. 18.
7. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 5.
8. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 158, арк. 2.
9. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 120.
10. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 315, арк. 2.
11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 332, арк. 7, 8, 9.
12. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 41.
13. Там само, арк. 44.
14. Там само, арк. 56.
15. Там само, арк. 51.
16. Там само, арк. 51 зв.
17. Там само, арк. 55.
18. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 59–63 зв.
19. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 158, арк. 3.
20. Там само, арк. 3 зв.
21. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 4.
22. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 80.
23. Там само.
24. Там само, спр. 111, арк. 31.
25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. ІІ, спр. 506, 587–591.
26. Білорус М. А. Член Центральної Ради Саватій Березняк: в 2 ч. / М. А. Білорус. – К.: ПП Бабіч П. М., 2009. – Ч. 1. – 64 с.; Білорус М. Член Української Центральної Ради Леонард Борковський (8 липня 1895 – 26 січня 1918) / М. А. Білорус // Зона. Громадський та літературний часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. – 2007. – № 12. – С. 139–148.
27. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 60.
28. Там само, арк. 5.
29. Див.: Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 232–234.
30. Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
31. Там само, арк. 3.
32. Там само, спр. 3, арк. 19.
33. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 166–167.
34. Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 45 зв.
35. Див.: Отчет Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института. – К.: Типолитография А. О. Штерензона, 1910. – 11 с.
36. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 3, арк. 77; Чуткий А. І. Київський ко-

мерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 173.

37. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 665.

38. Там само, спр. 48, арк. 7.

39. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 179.

40. Там само. – С. 166–181.

41. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 3, арк. 82.

42. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 133.

43. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 2 зв.

44. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 125, арк. 3.

45. Там само, арк. 4, 5.

46. Там само, арк. 6.

47. Там само, арк. 19, 20, 39.

48. Там само, арк. 40.

49. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 129–137.

50. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, арк. 17–18.

51. Там само, арк. 72.

52. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 139.

53. Чуткий А. І. Мітрафан Доунар-Запольскі – заснавальнік першай на Украіне эканамічнай ВНУ / А. І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопис. – Минск, 2013. – № 4 (165). – С. 14–26; Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 105–107, 139.

54. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 676, арк. 22.

55. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 74.

56. Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 214, арк. 29-31, 38, 50-51 зв.

57. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 76-76 зв.

58. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1304, арк. 2.

59. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1.

60. Там само.

61. Там само, арк. 2 зв.

62. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 117, арк. 3.

63. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1304, арк. 10.

64. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 117, арк. 5.

65. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, арк. 3.

66. Там само, арк. 3 зв.

67. Там само, арк. 4.

68. Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 435, арк. 56-56 зв., 78.

Андрей Чуткий

Робота А. А. Русова в Киевском коммерческом институте

В статье исследуется работа А. А. Русова в Киевском коммерческом институте. Установлено, что его переход на работу в этот вуз было личным желанием Русова. Выявлены все составляющие деятельности А. А. Русова в Киевском коммерческом институте: преподавательская деятельность (в частности организация интересных исследовательских проектов с участием студентов), робота в составе управленческих структур института, редактирование «Известий Киевского коммерческого института», организация ряда научных обществ при институте. Все это свидетельствует о искренней заинтересованности А. А. Русова своей работой в этом учебном заведении и одновременно – особое внимание к молодежи и стремление привить ей любовь как к научной деятельности, так и украинский патриотизм.

Ключевые слова: А. А. Русов, Киевский коммерческий институт, история Украины XX в., национально-освободительное движение.

Chutkyi Andrii (Kyiv)

The work of A. A. Rusov in Kyiv Commercial Institute

The article examines the main component of professional A. A. Rusov's activity in 1909–1915 in the Kyiv Commercial Institute. It is established that his transfer to this University was the personal Rusov's desire and the case was instituted in 1908, but was held in 1909.

Turns out all components of the A. A. Rusov's work in Kyiv Commercial Institute. These were – teaching activities (including organization of interesting research projects involving students), work in the composition of the governing bodies of the Institute Training Committee and the Council of the Kyiv Commercial Institute; the editorship of the «News of the Kyiv Commercial Institute», organization of several scientific societies at the Institute. All this shows A. Rusov a sincere interest their work at this institution and at the same time, special attention to young people and the desire to instill in her a love for science and Ukrainian patriotism. The latter is evidenced in particular by the fact that among the students who wrote the scientific work under the guidance of A. A. Rusov were subsequently active participants in the Ukrainian liberation movement in 1917–1921.

It is established that the discharge was initiated and invitations to teach at the Kyiv Commercial Institute is also the wife of A. A. Rusov – Sofia, which was supported by the leadership of this University. However, this was rejected by the Ministry of trade and industry of the Russian Empire, which was one manifestation of the continued repressive policies against prominent figures of the Ukrainian national movement from the Imperial power. Similarly, the Ministry had rejected the proposal of the leadership of the Institute on the appointment of Rusov's extraordinary Professor.

Key words: A. A. Rusov, the Kyiv Commercial Institute, history of Ukraine of the XX century, the national liberation movement.

УДК: 94:329.12(092)»18/19«

Світлана Іваницька

●

ПОСТАТЬ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО У ПУБЛІЦИСТИЦІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА 1900 – 1919 років[1]

Метою статті є аналіз публіцистичних текстів відомого літературознавця, критика, публіциста Сергія Єфремова (1876–1939), в яких відбився процес меморіалізації образу громадського діяча та письменника О. Я. Кониського (1836–1900). Автор на підставі теорії колективної пам'яті розглядає національну ліберально-народницьку еліту як «уявлену спільноту», що задля формування власної ідентичності потребувала «винайдення традиції», творила «місця пам'яті», канонізувала «знакові» постаті українського руху. Археографічна частина роботи містить нотатки, некрологи, статті й посвяти на честь Олександра Кониського, написані С. Єфремовим в 1900–1919 роках та опубліковані на шпальтах часописів «Літературно-науковий вістник», «Киевская газета», «Киевская старина», «Книгарь», газети «Рада».

Ключові слова: С. О. Єфремов, О. Я. Кониський, публіцистика, меморіальний образ, колективна пам'ять.

Меморіалізація і в певному сенсі «канонізація» постаті уродженця Чернігівщини, видатного громадського діяча, письменника, публіциста, видавця Олександра Яковича Кониського (1836–1900) розпочалась одразу після його відходу в вічність[2]. Із представників інтелігенції Наддніпрянщини найбільш активно до цього процесу долучився Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) – провідний український журналіст, літературний критик, літературознавець, співзасновник Української демократично-радикальної партії (грудень 1905–1907 рр.), в подальшому лідер Української партії соціалістів-федералістів (1917–1920 рр.), академік ВУАН. Незважаючи на досить значну кількість праць останніх років, присвячених С. Єфремову[3], питання щодо специфіки творення ним у своїх публіцистичних текстах меморіального образу О. Кониського не було предметом спеціальної уваги фахівців. Сергій Олександрович з любов'ю та пієтетом протягом десятиріч задокументував на шпальтах україномовної й російськомовної преси меморіальні образи сучасників, у певному сенсі виступаючи активним творцем «місць пам'яті» покоління «Молодої України», генерації «людей 90-х років», що виступали провідною силою трансформаційних процесів пізньоімперської доби і вели провід на початках Української національної революції 1917–1921 рр. Зважаючи на актуалізацію проблеми конструювання колективної й історичної пам'яті в сучасній гуманітаристиці, ми вирішили звернутися до з'ясування названого питання. Як уявляється, оприлюднення маловідомих або й зовсім забутих публіцистичних текстів Сергія Єфремова дозволить не лише документовано реконструювати образ О. Кониського у просторі національної пам'яті, але й посприяє подальшій популяризації єфремовського творчого доробку.

Спонукальним мотивом звернення до заявленої теми є також наближення двох ювілейних дат (180-річчя з дня народження Олександра Кониського та 140-річчя з дня народження Сергія Єфремова), потреба ушанування пам'яті цих символічних

© Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

постатей модерної доби націєтворення. Творча й етична спадщина С. Єфремова так, як і його практичного навчителя в політиці О. Кониського, багато в чому суголосна настроям і думкам сучасності. Політика національної культури, «бої за історію», розмежування «свого – чужого» досвіду, пробудження громадянського суспільства, особиста відповідальність за ідеї та вчинки, реальне поєднання гасел національного визволення й соціальної справедливості – це лише побіжний перелік проблем, які вирішували протягом своєї діяльності О. Кониський (до 1900 р.) і С. Єфремов (до 1920 р.) і які не втратили своєї значущості в умовах кризової України.

Стосовно методології дослідження відзначимо, що розглядаємо українську національну ліберально-народницьку еліту як «уявлену спільноту», що в процесі формування колективної ідентичності потребувала «винайдення традицій» та творила «місця пам'яті», відчуваючи потребу в канонізації, глорифікації та меморіалізації «знакових» постатей українського руху. Процес конструювання колективної свідомості цієї спільноти вимагав встановлення зв'язку з минулим, ритуалізації, формалізації, універсалізації певного досвіду. Досвід втрати – реальної або уявної, але пережитої з не меншою пристрастю і силою – значною мірою сприяв усталенню колективної ідентичності конкретної елітарної групи. Важливе значення мав факт неодноразовості й повторюваності такого переживання.

Механізм творення «місць пам'яті», меморіальних «святинь» найбільш адекватно пояснюється через теорію колективної пам'яті. Так, за Полем Коннертоном, робота з пригадування і збереження в пам'яті проявляється у різний спосіб, приховано чи явно і на різних рівнях нашого досвіду/переживання. Світ того, хто сприймає, визначений межами часового сприйняття і є структурованим; це – комплекс очікувань, базованих на запам'ятовуванні[4]. Пам'ять окремих осіб, наголошував французький історик П'єра Нора, не є в повному розумінні індивідуальною, бо кожен індивід є представником певної соціальної групи, і ця пам'ять актуалізується в думках, вчинках, діях. Тобто пам'ять виникає у процесі соціалізації особи і зміст її пам'яті визначається тим соціальним середовищем, в якому перебуває індивід. Пам'ять розвивається у часі разом із групами індивідів і залишається в пережитому ними досвіді як колективна («...спогад або сукупність свідомих чи несвідомих спогадів про досвід, пережитий і/або перетворений на міф живою спільнотою, до ідентичності якої невід'ємно належить відчуття минулого ...»)[5]. Важливою є думка П. Нора, що «пам'ять – це життя, носіями якої завжди виступають живі соціальні групи, і в цьому сенсі вона знаходиться в процесі постійної еволюції, вона відкрита діалектиці запам'ятовування і амнезії, не звітує собі в своїх послідовних деформаціях, підвладна всім засобам використання і маніпуляціям, здатна на тривалі приховані періоди і раптові пожвавлення ... Пам'ять – це завжди актуальний феномен, зв'язок з вічним сьогоденням, що переживається... Пам'ять з причин своєї чуттєвої і магічної природи уживається тільки з тими деталями, які їй зручні. Вона живиться туманними, багатоплановими, глобальними і текучими, частковими або символічними спогадами, вона чутлива до всіх трансферів, відображень, заборон або проекцій... Пам'ять вміщує спогад в священне, історія його звідти виганяє, роблячи його прозаїчним. Пам'ять породжується тією соціальною групою, яку вона згуртовує,... пам'ять за своєю природою множинна і неподільна, колективна і індивідуальна»[6].

Зазначимо вагу персоналістики у грандіозному публіцистичному доробку С. Єфремова. Сам він подібний інтерес мотивував таким чином: «...вже й сама біографія неабиякої людини дуже буває цікава, стаючи часто тим фокусом, що збирає в собі проміння інтелектуального життя, розкиданого навкруги себе визначною людиною...»[7]. У зрілому віці проникливо зазначав у мемуарах: «Померли люде. Рідко про них згадують. Але не померли ... в нас, що нових дожили часів, їхні впливи, ті наслідки невмирущі їхнього життя, трудного, неспокійного. І образи їх ясні сяяли за темних часів лихоліть, і за теперішнього тьмяного переступного часу нуртування розбудженого життя, – нехай же сяятимуть і за яснішої будуччини...»[8]. Своєрідним єфремовським кредо в ставленні до діячів старшого покоління українського руху – «шістдесятників» і «старогромадовців» – є рядки з посвяти О. Кониському: «Треба знати і з подякою

згадувати наших діячів передрозсвітньої доби, серед яких раз-у-раз Кониському належатиме одно з найпочесніших місць. [...] життя тих людей – то наша власна історія, історія рідного краю, і тут ми вже не маємо права «отговариваться незнанием», або виступати забудьками...»[9]. Щодо низки єфремовських некрологів, І. Б. Гирич слушно зазначає, що «разом вони складають своєрідну персоналістичну енциклопедію, з якої, може, половини немає у жодній із сучасних енциклопедій. Серед добре знаних діячів половина – особи, про яких ми сьогодні нічого майже не знаємо» [10].

... Пострадянська українська гуманітаристика все пильніше виявляє зацікавлення різноманітною й кипучою діяльністю Олександра Яковича Кониського. Так, йому вже присвячено кілька дисертацій з різних наукових галузей, монографія[11], значна кількість фахових статей. Чернігівські історики Т. П. Демченко та О. О. Мисюра у передмові до листів О. Кониського до І. Шрага зазначають, що «аналіз літератури дійсно дає деякі підстави для твердження, що роль О. Кониського у розвитку національно-визвольного руху повною мірою була усвідомлена вже по його смерті. У некрологах чітко прослідковується думка про певну недооцінку справ і головне самої присутності в житті Києва й України цієї постаті, місце якої так ніхто й не посів. І річ не в тім, що за О. Кониським щиро жалкують представники молоді, до виховання, чи краще сказати, вишколу яких в численних гуртках він доклав так багато зусиль...»[12]. Дослідники справедливо вважають, що в останні десятиліття XX ст. відбулися відчутні зміни у трактуванні спадщини та й життєвого шляху Кониського. «Із автора оповідань про тяжку народну долю, затятого націоналіста й безкомпромісного противника соціалістичних ідей він став трактуватися як представник тієї нечисленної національно свідомої української інтелігенції, спільними, і часто жертовними, зусиллями якої закладалися підвалини і національно-визвольного руху, й українських партій, і самої нації»[13]. Археограф Г. Стариков акцентує, що «не дивлячись на кілька присвячених Кониському дисертаційних робіт, він є «малоприсутнім» не тільки в інтелектуальному вимірі, але і «фізичному». Так, його будинки у Києві не збережено, відсутні меморіальні дошки у пов'язаних з ним та його діяльністю містах (Києві, Чернігові, Полтаві, Львові), йому не встановлено жодного погруддя, не випущено навіть марки, монети, поштового конверта тощо... На сьогодні відчутною є потреба синтетичної монографії, написання якої найближчим часом навряд чи можливе через недостатню дослідженість архівної та публіцистичної спадщини Олександра Кониського, зокрема і питання про його щоденники»[14]. Детальніше знайомство з єфремовською публіцистичною спадщиною 1900-1919 рр. дозволяє простежити процес конструювання сучасниками й однодумцями образу О. Кониського в контексті доби, подати нові аргументи щодо вияснення специфіки й підсумків його діяльності.

Аналізуючи фактори соціалізації представників молодшої генерації українського руху, сучасні автори з різних ракурсів висвітлюють вплив О. Кониського на своїх «вихованців»[15]. Так, І. Б. Гирич, торкаючись питання внеску Кониського в процес модерного українського націєтворення, відзначає, що, крім М. Грушевського, О. Кониський залишив після себе низку інших визначних громадських діячів, зорганізованих спочатку у видавництві «Вік». Його правою і лівою рукою в молодій громаді були О. Лотоцький і С. Єфремов, люди, що віддали все життя національному відродженню українського народу. Кожен з «годованців» О. Кониського успадкував одну з іпостасей таланту свого вчителя. Сергій Єфремов став провідним публіцистом, головним речником громадського життя, «совістю нації» (данина О. Кониському – полум'яному публіцисту «Правди», «Зорі» та ін. журналів та газет). О. Лотоцький відбувся як провідний очільник петербурзької української громади, «посол» України в українській столиці, посередник всіх видавничих проектів, які проводив через цензуру, як ключова фігура у скасуванні Емського указу 1876 р. (О. Кониський постійно воював з цим указом упродовж усього життя та боровся постійно з цензурними перепонами). Василь Доманицький продовжив справу О. Кониського в ділянці шевченкознавства і видав 1907 р. перший науково-критичний «Кобзар» Т. Шевченка, про що завжди мріяв О. Кониський. С. Єфремов теж продовжував шевченкознавську працю вчителя... Володимир Дурдуківський став найвизначнішим педагогом, директором Першої

української гімназії ім. Т. Шевченка на Наддніпрянщині, чим продовжив заповіт О. Кониського про творення власної національної школи. Федір Матушевський став редактором першої щоденної газети Великої України «Рада», рупора української ідеї, який також мріяв створити свого часу О. Кониський[16].

Стосовно формування світогляду молодого С. Єфремова, І. Б. Гирич наголошує, що той, представник молодоукраїнства в суспільній думці і у свідомісному сенсі переконаний народник, в політиці сповідував надкласовий підхід, був «безпосереднім продовжувачем» справи В. Антоновича – О. Кониського. Він успадкував традиції надпартійності, «ідеї, що єдиною партією мусить бути єдина українська сила. Як і його духовні виховники, які уособлювали громаду, він був провідним діячем (поруч з М. Грушевським і Є. Чикаленком) Товариства українських поступовців, чільним національним демократом. Був речником УРДП, а згодом УПСФ... С. Єфремов до розуміння незалежної України йшов через федералізм...»[17]. У 1894 р. С. Єфремов уперше відвідав будинок О. Кониського на Бібіковському бульварі, 36, залишивши в мемуарах його колоритний опис, а також наводячи фактичні аргументи до образу О. Кониського-політика (участь у політиці «нової ери», видання суспільно-політичного журналу «Правда» у Львові, публічна пропаганда українства в пресі) і таким чином заперечуючи «виключне культурництво» О. Кониського. Як громадський діяч Олександр Якович був надзвичайно активним, адже у 1880–1890-ті роки всі важелі української політичної акції перебували саме в його руках і меншою мірою – у В. Антоновича. Так, І. Гирич підкреслює, що, на відміну від Володимира Антоновича, О. Кониський змальований у спогадах С. Єфремова як «громадська людина, яка найкраще почувала себе в гурті, на людях, яка легко сходилась з людьми, хоча легко і розходилася, коли виявлялися якісь суперечності, яка вміла любити, але й вміла ненавидіти і вже, здається, не прощала образ і навіть іноді просто незгоди в поглядах»[18]. Чітка й однозначна українська лінія поведінки О. Кониського приваблювала до нього молодих українців. Із М. Грушевським, О. Лотоцьким та С. Єфремовим у О. Кониського до кінця життя збереглися щирі товариські взаємини.

Крім того, у багатьох своїх розвідках С. Єфремов указував на видатне значення праць О. Я. Кониського в галузі шевченкознавства, визнавав його засновником цього дослідницького напрямку літературознавства, вважав одним із «визнаних майстрів художньої прози». Неодноразово осмислював протистояння О. Кониського і М. Драгоманова на грунті ставлення до політики «нової ери», в питаннях соціалізму як ідеалу майбутності, політичної й культурної окремішності України, стратегії й тактики українського руху, співвідношення в реальній політиці практики «малих справ» та «великої мети», пошуку спільників та критиці опонентів... Розумом він був, як зізнається в мемуарах, на боці М. Драгоманова, але в багатьох практичних заходах дослухався до порад Кониського.

Меморіальний образ О. Кониського набуває завершеності в десятому розділі знаменитої єфремовської «Історії українського письменства» (1911 рік). Розвиваючи й поглиблюючи тези, сформульовані в «радівській» статті 1910 р., С. Єфремов називає Кониського типовим «старшим шестидесятником», представником того «немов першого випуска української інтелігенції, першого покоління українських діячів, що виступали вже не поодиноко, а ... організованими громадами»[19]. Характеризуючи світоглядні настанови О. Кониського, відзначає, що «це був діяч того ж типу, що й Куліш – запальний, різносторонній і хоч меншого росту, але більшої постійності й видержки в основних питаннях; пробував він своєї сили і в поезії, і в белетристиці, і в науково-публіцистичній сфері. Таких діячів надто потрібно буває на світанні національного життя». Репрезентував його як народовця-культурника, що ставився негативно до революційних способів боротьби, завжди віддаючи перевагу практиці перед теорією, не сприймаючи ні радикалізму, ні космополітизму, готового усе віддати заради «національної справи». Але, твердив С. Єфремов, ніколи «з Кониського не був і шовініст»[20].

Кілька рядків присвятив Єфремов Кониському в «Короткій історії українського письменства» (К.: Криниця, 1918). У добу українізації критик видав і прокомен-

тував листування М. Костомарова з О. Кониським (Україна, 1925, № 3, с. 72–78.). Намагаючись популяризувати спадщину свого «вчителя», Сергій Олександрович подав ґрунтовну вступну до збірки «Кониський О. Вибрані твори, кн. 1. К., 1927» (С. 3-28)[21]. У щоденниковому записі від 19 лютого 1927 р. занотував із цього приводу: «Марксистського підходу», звісно, в статті нема – і це може спричинитись до того, що й її цензура не пустить. Совітська цензура куди причепливіша і, треба правду сказати, – дурніша за царську. Вона встановлює не тільки, чого не повинно писати, а й те, що треба писати. [...] Побачимо, що то вийде з цієї спроби легалізувати тепер такого письменника як Кониський» [22]. Єфремовські передбачення мали рацію: постать націоналіста, самостійника й культурника Кониського не вписувалась у жорсткі канони комуністичної ідеології, що призвело кінець-кінцем до майже повного її вилучення з історичної пам'яті українського суспільства.

Стосовно поля публіцистики, зазначимо, що тут С. Єфремов присвятив Кониському такі головні праці (подаємо за хронологією): «Спомини О. Я. Кониського» *(Літературно-науковий вістник. – Л., 1900. – Т. IX. – Кн. 4*), «А. Я. Кониський. (Некролог)» *(Киевская газета. – 1900. – № 351),* «Останні години життя, смерть і похорон О. Я. Кониського» *(Літературно-науковий вістник. – Л., 1901. – Т. XIII. – Кн. 1)*, «А. Я. Конисский. Некролог» (*Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – Январь. – Кн. 1; спільно з Ф. П. Матушевським; окрема відбитка: К., 1901*), «Перші роковини смерти Ол. Кониського» (*Літературно-науковий вістник. – 1902. – Т. XVII. – Кн. 2*), «Трудівник передрозсвітньої доби. На 10-ті роковини смерти Олександра Кониського» (*Рада. – 1910. – № 272*), [Рецензія]: Кониський-Перебендя О. Я. – Твори, ч. 1. З передмовою В. Чередниченко. «Просвітянська книгозбірня», № 3. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава, 1918 (*Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Час, 1919. – Ч. 20*). Жанри й типи єфремовських праць є різняться між собою – хронікальні нотатки 1900-х рр. в «Літературно-науковому вістнику» в розділі «Хроніка і бібліографія», некрологи («Киевская газета», «Киевская старина», «Літературно-науковий вістник»), стаття-посвята в «Раді» «Трудівник передрозсвітньої доби. На 10-ті роковини смерти Олександра Кониського († 29 ноября, року 1900)», гостро-нещадна рецензія в «Книгарі» (критика стосувалась передмови до збірки творів О. Кониського, автором якої була В. Черєдниченко)[23] ... Аналіз публіцистичних текстів Єфремова доводить еволюцію його поглядів щодо трактування образу Кониського, що далі – то більш глибоке його осмислення в реаліях модерної доби націєтворення, трактування у зв'язку з загальним поступом українства. Що важливо – у публіцистиці С. Єфремова Кониський постає й певним символом «переступної доби» українського руху, й живою, рухливою, емоційною людиною, що надзвичайно близько приймала до серця й до «глибини кишені» проблеми національного життя. Ознайомлення з єфремовськими пресовими текстами дозволяє простежити метаморфози меморіального образу Кониського у контексті просторово-часових трансформацій.

Тексти С. Єфремова друкуються мовою оригіналу, зі збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей авторського тексту. Російськомовні тексти подаються згідно з правилами сучасної орфографії. В українських текстах правопис уніфіковано й дещо осучаснено – так, наприклад, ми відмовились щодо передачі текстів із сторінок «Літературно-наукового вістника» від «желехівки» – українського фонетичного правопису, який використовувався у Західній Україні з останньої чверті XIX ст. і до 1922 р. Щодо передачі текстів зі шпальт газети «Рада» та часопису «Книгарь», були усунені анахронізми, в окремих словах поставлені апострофи, внесені зміни в написання таких слів, як «иншій» – «інший», «смерти» – «смерті» та т. і. Збережено авторське написання таких слів та словосполучень, як «працьовник», «редагования», «ріжними», «органа», «народа», «романа», «європеїзма», «постатів», «енергичний», «швидче», «Бибиковський бульвар», «в Київі». Примітки в статтях зроблені самим С. Єфремовим і полишені без змін.

СПОМИНИ О. Я. КОНИСЬКОГО

«Днепровская Молва» в ч. 3 за сей рік надрукувала дещо зі споминів О. Я. Конись-кого «К истории народных чтений и народного театра». Шановний автор споминів перш за все висловлює думку, що «успех народной лектории и спектаклей находится в полной зависимости от доступности для слушателей языка» і що народна мова скрізь, а найпаче у нас на Україні, повинна стати на першому плані, бо інакше ні народні читання, ні вистави не можуть для народа бути зрозумілими. Сю думку д. Кониський доводить тими фактами, яких наочним свідком йому самому довелося бути. В кінці 50-их років у Полтаві заведено недільні школи для дітей і читання для дорослих, при участі Строніна, Пильчикова, Щетинської, Кониського, Гарлинського та ін. Учителі недільних шкіл відразу мусили звернути увагу на те, що російську мову учні вельми мало розуміють і що треба тратити багато часу на те, щоб виясняти дітям незрозумілі їм слова. Щоб упевнитися в сьому, надумано було запитати учнів, яку мову вони краще розуміють і на якій бажають учитися далі. Кожен учень читав російську байку Крилова і відповідну Гребінки і тоді його питали, яку більш зрозумів. З 140 душ дітей, що ходили до школи, 123 відповіли, що краще розуміють Гребінчині байки і що бажали б учитися по українські. Тоді вже учителі взялися до укладання шкільних підручників українською мовою (підручники Строніна і Кониського надруковано). Для читання вживалися: «Кобзар», оповідання Марка Вовчка, повісті Квітки, «Хата» Куліша. Далі той самий гурток задумав спорудити народні вистави, але виникла несподівана перешкода: місцева адміністрація заборонила народні вистави за те, що ціни на місця в театрі були призначені занадто малі. Не дав дозволу і міністр внутрішніх справ, одмагаючись тим, що, мовляв, народних вистав нема ще і в Англії (!). На тому діло з театром і стало. Спомини О. Кониського для історій українського руху мають велику вагу; шкода тільки, що надруковано з їх вельми незначну частину. Бажано було б, щоб шановний автор та й усі інші свідки минулих часів надрукували свої спомини. Час іде, старі люде – свідки минулого – потроху сходять у могилу і коштовний матеріал для нашої давнійшої історії умирає разом з ними, цікаві факти з нашого минулого забуваються. Спомини наших діячів могли б зберегти від забуття не один цікавий факт з нашого минулого...

Публікується за виданням: Спомини О. Я. Кониського // Літературно-науковий вістник. – Львів: видає Наукове товариство імені Шевченка у Львові. – 1900. – Т. IX. – Цьвітень. – Кн. 4. – [Хроніка і бібліографія: Літературні вісті і уваги]. – С. 52-53. *Підписано:* С. Є.

АЛЕКСАНДР ЯКОВЛЕВИЧ КОНИССКИЙ. (НЕКРОЛОГ)

29 ноября, в 2 часа пополудни скончался известный малорусский писатель и общественный деятель, одна из наиболее видных местных литературных сил Александр Яковлевич Конисский. Покойный родился 6 августа 1836 г. в хуторе Переходовке Нежинского уезда Черниговской губернии; девяти лет поступил в приходское училище в Нежине, а затем в черниговскую гимназию, которой ему, несмотря на отличные успехи, не удалось, однако, окончить. Затем Конисский продолжал свое образование в Нежинском дворянском уездном училище и лицее, но стесненный материальными обстоятельствами, а главное – болезнь глаз не позволили ему докончить свое образование. В 1854 г. Конисский поступает на службу при суде в Полтаве, усердно занимаясь в то же время самообразованием. К этому времени относятся и первые его литературные опыты, а также весьма деятельное участие в организации и занятиях воскресных школ в Полтаве, до закрытия их в 1862 г. В 1863 году по независящим обстоятельствам Конисский должен был переселиться на жительство в Вологду, где прожил около года, затем побывал в Тотьме и только в 1865 году получил разрешение возвратиться на юг – сначала в Воронеж, затем в Елисаветград, Бобринец и Екатеринослав. С 1872 года Конисский живет в Киеве,

занимаясь адвокатурой, литературой и служа городу в качестве думского гласного (с 1878 до 1881 года).

Литературная и общественная деятельность А. Я. Конисского настолько разнообразна, широка и плодотворна, что нет никакой возможности охарактеризовать и исчерпать ее в краткой газетной заметке. Начиная с 1858 года и до самых последних дней он без устали работал для родной литературы, не покидая этой работы ни при каких обстоятельствах. Он пишет романы, повести, рассказы и стихотворения на малорусском наречии; его перу принадлежат также выдающиеся публицистические н критические работы на том же языке, печатавшиеся в галицких украинских изданиях («Правда», «Зоря», «Свет», «Л.-Н. Вестник» и друг[ие]). Кратко говоря, не было почти ни одного малорусского издания, в котором покойный не принимал бы самого деятельного участия в качестве сотрудника, а иногда и главного руководителя и вдохновителя. Он был затем одним из основателей и деятельных сотрудников основанного в 1873 г. во Львове «Товарищества имени Шевченка»; при его участии это «товарищество», первоначально поставившее себе чисто литературные цели, было преобразовано в 1892 году в ученое общество, развившее в течение сравнительно короткого времени значительную научную деятельность. Кроме того, Конисский сотрудничал в лучших русских изданиях, как «Вестник Европы», «Русская Мысль», «Страна», «Порядок» и мн[огих] др. Последние годы своей жизни покойный писатель посвятил изучению личности и творчества Т. Шевченка, и плодом этих занятий была «Хроника життя Т. Шевченка» (в русском переводе издана отдельной книгой в 1898 г. в Одессе) и много журнальных и газетных заметок о Шевченке, собрание его писем и т. п. Вообще значение Конисского в малорусской литературе громадно. Работая в течение 40 слишком лет совершенно бескорыстно на пользу родной литературы и науки, он являет собою лучший тип убежденного, стойкого, честного деятеля, неутомимого борца за идеалы добра и гуманности. Земля тобі пером, честный и бескорыстный деятель на пользу родной земли.

Публікується за виданням: А. Я. Кониський (Некролог) // Киевская газета. – 1900. – № 351. – С. 2. *Підписано:* без підпису. В списку праць С. Єфремова щодо підпису вказано: *С. Е-мовъ.*

ОСТАННІ ГОДИНИ ЖИТЯ, СМЕРТЬ І ПОХОРОН ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО

29 падолиста в вечері рознеслась по Київу сумна чутка: другій годині в день не стало людини, що більш чотирьох десятків літ високо й непохитно держала рідний стяг, не випускаючи його з тремтячих рук навіть на смертному ліжку; не стало чесного сміливого борця за національні права нашої занедбаної вітчизни; не стало енергічного ініціатора й живущого нерва многих інституцій українських; не стало великого громадянина і невсипущого трудівника на ниві народній – Олександра Кониського...

Небіжчик давно вже нездужав; стан здоровля його останніми роками раз-у-раз був коли не лихий, то в усякому разі не зовсім добрий, а надто в зимі. Тим-то лікарі притьмом посилали його до Криму, де тепло й живуще морське повітря підживляло хорий його організм; кілька останніх зим небіжчик перебував у Ялті. Сього року, не вважаючи на пересторогу, що дала йому кілька раз в осені простуда, не вважаючи на всі намови та благання близьких людей – їхати заздалегідь до Криму, небіжчик не схотів виїздити з Київа, одмагаючись тим, що «моральне становище громадської людини в Ялті нестерпуче важке через самотність та нудьгу». Громадська жилка й тут виявилась: небіжчик волів перетерпіти хвороби й страждання, йти на видиму небезпеку, ніж жити самотою на чужині, хоч і в догідних умовах. Опріч того зачиналося в Київі одно нове діло, яким вельми цікавився небіжчик і багато працював, щоб поставити його на ноги. Всі отсі обставини задержали його в Київі і сталися одною з найблизших причин наглої його смерті. Кажу – наглої, бо хоч небіжчик останніми часами часто хорував, та ніхто про те з близьких до його людей не сподівався на такий швидкий кінець: катастрофа сталася справді нагло й несподівано. В четвер ще (23 падолиста) у небіжчика зібрався

гурт добрих знайомих, розмовляли багато про те, як би поширити видання книжок на Україні, укладали широкі плани праць, які конче треба пустити в світ, – і ніхто з присутніх не помітив нічого надзвичайного. О десятій годині, як звичайно, розійшлися; господар був веселий, жартував, сміявся і на відході промовив до одного з гостей: «Запишіть у літопись 23 падолиста, коли народилася на світ нова громада». Три дні обставини не дали авторові сієї замітки навідатись до небіжчика, – тим більше, що ніхто не сподівався нічого лихого, – аж у понеділок (27 падолиста) над вечір почув він сумну новину, що Олександер Яковлевич тяжко занедужав. Хвороба виявилася другого дня по зібранню, у п'ятницю 24 падолиста. Вже зранку температура піднялася до 38,5° і лікар сконстатував запалення легких. Коли у вівторок (28 падолиста) автор замітки навідався до небіжчика, він лежав майже непритомний і не міг промовити й слова. Тяжко було бачити сю енергічну звичайно людину, що лежала тепер, не маючи сили підвестися, ані поворухнути рукою. Оповідають, що в нестямі він багато говорив, бідкався, що він зараз нездатний до роботи і прохав дати йому «одпуск» на місяць – спочити і тоді він своє діло зробить. Лікар, що пильнував недужого, запевняв, що все гаразд діється, що за 2-3 дні жар зменшиться, температура спаде і недужий почне одужувати. Була думка скликати консиліум, але лікар доводив, що се цілком непотрібно ... Одначе 29 падолиста в ранці серце у хорого майже завмерло, живчика не стало чути; за кілька часу до смерти недужий намагався щось сказати, але не міг вимовити ані слова; попрохав очима олівця й паперу і непевною, тремтячою рукою став писати, але так невиразно, що розібрати нічого не можна було. Так з олівцем в руках застала його й смерть – і благородне серце великого борця за права українського народу навіки замовкло...

В вечері, коли рознеслася про се чутка, на кватиру небіжчика зібралося чимало люду – прихильників померщого діяча на ниві народній. Небіжчик лежав на столі серед цілого ліса зелених квіток, що тужно посхиляли свої віти. Важкий сум огорнув усіх...

Похорон відбувся 1 грудня о другій годині. Вранці дубову жовту труну з тілом небіжчика перенесено до Благовіщенської церкви. У ногах поскладали численні вінки – ознаку останнього привіту на вічну розлуку... Вінків було всіх 13: 1) великий з срібних листів з рожевими трояндами, з написом золотом по білому: «Незабутньому трудовникови на ниві народній – Українці-Кияне». 2) великий з рожевих троянд з пожовклим листом, напис: «Товариство імени Шевченка своєму основателю, почесному і дійсному членові»; 3) Чорний з троянд і білого бузку, напис: «Дорогому основателю і першому членови від Літературно-Видавничої Громади»; 4) металічний – лавровий, напис: «Щирому оборонцеви прав народних – студенти – Українці в Київі»; 5) «Щирому синови і робітнікови України А. Я. Кониському від Одеських земляків»; 6) «Олександрови Кониському на вічну дорогу – Харьківська академічна молодіж»; 7) «Черниговці щирому патріоту, дорогому робітникови на ниві народній»; 8) Роскішний срібний вінок з написом на червоних биндах: «М. Л. Кропивницький з товариством – А. Я. Кониському»; 9) «Дорогому, незабутньому другови від щироприхильних до його серцем матері і дітей Карачевських»; 10-13) чотири вінки з живих квіток без написів. На похорон прийшло також кілька телеграм з виразом щирого вболівання й жалю за небіжчиком; ось де-які з їх: 1) «Прийміть вираз щирого спочуття в вашій тяжкій утраті. За Товариство імени Шевченка Грушевський»; 2) «Невимовний жаль, щире спочування сем'ї і громаді по утраті великого патріота від громади народовців. Барвінський, Грушкевич, Ревакович, Заячківський»; 3) З Дорпату (Юрева): «Просим положить за нас земли на могилу дорогого, незабвеннаго Александра Яковлевича» (підписано 12 чоловіка); 4) З Харькова: «Харьківська українська молодіж з великою тугою провожа у далеку дорогу вірного сина України. Най йому земля пером!»; 5) З Калуги: «Несподівана смерть незабутнього Олександра Яковлевича ударила нас, як грім. Над тяжкою втратою вашою і України щиро вболіваю. Афанасев»; 6) Зі Львова: «Просимо прийняти вирази щирого жалю з поводу смерти многозаслуженого покійника. Титко Ревакович з родиною»; 7) З Полтави: «Полтавська молодь просе осьвідчити родині Кониського свій жаль по страті дорогого Україні чоловіка» (підписи); 8) З Катеринодара: «Возложите венок Конисскому, – надпись родным

языком: «Українському патріотові – Кубанці»; 9) З Вороніжа: «Возложите венок на гроб Конисского: «Щирому патріоті – в житті і праці од земляків-Вороніжців. Вашкевич»; 10) З Чернигова: «Просим возложить венок Конисскому: «Чернігівці щирому патріотові, дорогому робітникові на українській ниві. Шраг»; з де-яких близших до Київа міст прибули делегати.

О третій годині сумна процесія рушила з церкви до міста вічного спочинку – Байкового кладовища. Труну весь час несли на руках студенти та учні середніх шкіл; позаду йшло, не вважаючи на слоту й негоду, багато людей. Коли труну опущено в яму, почалися промови. Микола Левітський з плачем промовляв про гірку долю нашого народа-сироти, що ховає кращих синів своїх, невсипущих працьовників. Але нам, – закінчив бесідник, – потрібні й такі, як отся, славні могили: вони нагадують нам про ідеї, за які великі небіжчики наші боролися за життя. Микола Лисенко згадав про великі заслуги небіжчика перед Україною і з жалем сконстатував прикрий факт ворожих відносин до його від людей, що повинні б тільки подяку до його почувати. Д. Стешенко висловив гадку, що вагу нинішньої втрати і заслуги небіжчика оцінять тільки тоді, коли народ наш прокинеться до самосвідомого життя. Д. Руденко підкреслив вагу діяльності письменника, як осередка, кругом якого гуртувалися інші діячі. П. Старицька відчитала поезію Михайла Старицького, присвячену небіжчикові; поезією теж ушанував небіжчика один з молодих учнів. Кинувши по грудці землі на труну на знак останнього прощання, присутні почали розходитися з кладовища з тяжким болем у серці.

Зараз над свіжою ще могилою не можна зміряти тієї втрати, яку зазнала Україна, поховавши одного з найкращих синів своїх: вагу тієї втрати ми ще довго відчуватимемо. Спочило навіки велике серце, що раз у раз боліло недолею рідного краю і народу і все віддало йому; але дух його – живий між нами і довго ще нагадуватиме нам про наші обов'язки – любити нашу вітчизну і працювати, не покладаючи рук, для неї. Життя нашого славного небіжчика, повне праці й мук за рідний нам рід, хай буде нам зразком і нехай не поменшає, а зростає й зростає гурт таких трудовників, яким був наш великий небіжчик. Рідна земля йому пером!

Публікується за виданням: Останні години життя, смерть і похорон Олександра Кониського // Літературно-науковий вістник. – Львів: видає Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1901. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 51-54. *Підписано*: Сергій Єфремов.

АЛЕКСАНДР ЯКОВЛЕВИЧ КОНИССКИЙ. (НЕКРОЛОГ)

I.

Немногочисленные ряды выдающихся деятелей на нашей родной ниве с каждым годом все редеют и редеют; с каждым годом один за другим сходят со сцены энергичные, горячо преданные своей родине и народу, верные до конца жизни раз принятому ими направлению работники. Если утрата подобных работников всегда тяжела даже в обществах, успевших хорошо развить свою культурную жизнь и потому богатых культурными силами, то тем чувствительнее она в той среде, которая, в силу различных обстоятельств, постоянно оказывается задерживаемой в своем естественном росте и вследствие этого считающей в своих рядах энергичных, неутомимых работников только единицами.

Таким именно работником и был скончавшийся 29 ноября минувшего года, известный украинский писатель и общественный деятель, А. Я. Конисский. В лице сошедшего в могилу А. Я. Конисского Малороссия и Галичина понесли тяжелую утрату, одного из старейших, самых неутомимых работников, в течение слишком сорокалетней своей кипучей деятельности неизменно и твердо стоявшего на страже интересов своей родины и своего народа. Этими чертами своего характера покойник должен служить прекрасным примером для молодого поколения.

Для полной и всесторонней оценки общественной и литературной деятельности покойного, длившейся более сорока лет, теперь пока еще не время: слишком она была продолжительна и слишком разнообразна, а потому ее и невозможно сделать сейчас,

пред незакрытой еще почти могилой. Цель настоящего очерка – познакомить читателей, друзей и почитателей сошедшего в могилу деятеля с главными моментами жизни и деятельности его и дать общий перечень литературных трудов и работ покойника.

А. Я. Конисский родился 6 августа 1836 г. в хуторе Переходовке, Нежинского у., Черниговской губ. Потеряв на седьмом году своей жизни отца, Конисский рано испытал тяжелое положение сироты, материальные лишения и притеснения окружающих. Девяти лет его отдают в Нежинское приходское училище, а затем – в Черниговскую гимназию. Здесь ему пришлось испытать первые горечи за свое влечение к высшим порывам человеческого духа: гимназическое начальство усмотрело его испорченность в том, что он пишет стихи на малорусском языке, и в результате он очутился за порогом гимназии. Попытка продолжить образование в Нежинском дворянском училище и лицее также окончилась неудачей: крайне стесненные материальные обстоятельства, а также тяжелая болезнь глаз заставили его бросить школу и вступить в жизнь на борьбу с лишениями и невзгодами. В 1854 г. Конисский поступает на службу при суде в Полтаве, не оставляя в то же время надежды заполнить свое образование самостоятельным трудом, и действительно достигает намеченной цели. Юношеские годы Конисского совпали с темь освободительным течением, которое увековечено также недавно сошедшим в могилу, покойным Джаншиевым в его труде под названием «Эпоха великих реформ». Конисский отдался служению народу со всею страстью своей пылкой натуры. Он принимает деятельное участие в устройстве воскресных школ в Полтаве, пишет корреспонденции в «Искру», «Черниговский Листок» и «Основу», где выступает пламенным защитником интересов народа и убежденным борцом за его права. Наступившие в 1863 г. неблагоприятные веяния отразились и на Конисском: по доносу одного из сослуживцев, его обвинили в распространении превратных сепаратистических идей и сослали сначала в Вологду, а затем в Тотьму, где он пробыл до 1865 г., когда получил разрешение возвратиться на родину: сначала в Воронеж, затем – Елисаветград, Бобринец и Екатеринослав. В 1872 г. Конисский переселяется в Киев, где живет до последних дней, посвящая все свое время литературным занятиям, главным образом на малорусском языке.

Не входя в подробную оценку литературной деятельности Конисского, мы все же не можем не остановиться, прежде всего, на тех обвинениях по его адресу, какие часто раздавались и в печати, и в частных отзывах, обвинениях в проповеди национальной исключительности и нетерпимости. Такие обвинения, по нашему мнению, основаны только лишь на недоразумении: не национальную нетерпимость и исключительность он проповедовал, а напротив – свободу национальностей. Видя свой родной народ не на высоте тех правь, какими пользуются другие народы, он не мог иногда, как натура в высшей степени чуткая и отзывчивая, освободиться от страстного, обличительного тона, который его противники толковали, как шовинизм и исключительность. Что мысль наша справедлива, доказательством тому является и то обстоятельство, что, посвятив свои силы малорусской литературе, Конисский не чуждается в то же время и русской и принимает деятельное участие в лучших органах ее: *Вестник Европы, Русская Мысль, Искра, Страна, Порядок, Заря, Земство, Земский Обзор, Семья и Школа, Московский Телеграф, Днепровская Молва* и мн. др.

Литературная деятельность Конисского начинается с 1858 года, когда им в «Театрально-Музыкальном Вестнике» помещено было несколько заметок. Начало 60-х годов совпадает с возрождением и расцветом малорусской литературы в России, и вот Конисский помещает по-украински и по-русски в «Основе» и «Черниговском Листке», издававшемся известным украинским писателем Глебовым, ряд очерков беллетристического и публицистического содержания, подписывая их псевдонимом «Переходовець». В публицистических своих очерках он ратует за допущение в народную школу малорусского языка и вообще за предоставление ему прав полного гражданства. В то же время деятельность его в качестве учителя воскресных школ в Полтаве натолкнула его на мысль составить учебники для украинских школ, результатом чего и были его «Украинские прописи» и «Арихметика, або щотниця». По поводу учебников на народном языке он ведет интересную переписку с Костомаровым. Но изменивши-

еся условия вскоре прервали эти зачатки педагогической деятельности Конисского: другие составленные им учебники не были разрешены к печати. Такое исключительное положение малорусской письменности в период 1863 – 73 гг. натолкнуло Конисского на мысль перенести свою литературную деятельность в Галичину. Конисский в этот период печатает свои произведения (стихотворения, повести, романы, рассказы, статьи литературно-критического и публицистического содержания) в галицких и буковинских украинских изданиях – «Слово», «Галичанин», «Мета», «Вечорници», «Правда» и др. Неоднократные поездки в Галичину еще более укрепили его связи с галицкими деятелями национального направлений, связи, не прерывавшиеся до самой его смерти. Галичина и вся Малороссия особенно обязаны К[онисско]му за его деятельность в качестве одного из основателей известного «Наукового товариства имени Шевченка» в 1873 г., сперва поставившего себе чисто литературные задачи, а затем с 1892 г. реорганизовавшегося, при поддержке и горячем участии его, в научное общество. В начале 70-х годов малорусскому слову в России вздохнулось свободнее, и Конисский, не прерывая своей деятельности в Галиции, опять обращается к изданию книжек вне России: им издано несколько популярных брошюр, приготовлены к печати литературные сборники, не увидавшие, впрочем, света. В 1881 г. Конисский поднимает вновь старый вопрос о допущении малорусского языка в народную школу. Статья его по этому вопросу, появившиеся в журнале «Семья и Школа», вызвала целую литературу в русской повременной печати, большинство представителей которой вполне согласились с положениями автора. Вообще при каждом удобном случае Конисский поднимал этот вопрос, как в статьях, так и в различного рода докладных записках, выступая всегда защитником нрав малорусского слова.

Последние годы своей деятельности Конисский посвятил изучению личности и произведений Шевченка. Плодом этого изучения был двухтомный труд «Тарас Шевченко-Грушивський. Хроника його життя», первый том которого появился в 1898 г. в Львове, а второй появится в скором времени. Тот же труд автор переработал и издал в России под названием «Жизнь украинского поэта Т. Гр. Шевченка». Труд Конисского представляет лучшую биографию знаменитого украинского поэта. Шевченку же посвящен и последний труд Конисского, появившийся на русском языке – это популярная биография поэта, предназначенная для широкой публики, напечатанная в ноябрьской и декабрьской книжках «Журнала для всех».

Перечислить все написанное Конисским не представляется пока возможным: его произведения печатались большею частью в Галицких изданиях, мало в России известных и доступных, под многочисленными псевдонимами («Переходовець», «Верныволя», «Сырота», «Журавель», Дрозд, Семен Жук, О. Яковенко, К. Маруся, О. Кошовый, Перебендя, Лесько, Кость Одовець, Сырота з Украины, О. Я. Хуторный, Вакула з Лубен, Степан Шкода, Полтавец, О. Я. К., О. К., Дрибный и др.), из которых многие остались нераскрытыми до сих пор.

Более популярные его романы и повести – «Семен Жук и його родичи», «Юрий Горовенко» (под псевдонимом Красюченко), «Непримиренна», «В гостях добре, а дома липше». В последнее время Конисский предпринял издание своих беллетристических произведений в России; до сих пор вышло три тома, в недалеком будущем ожидалось еще несколько томов, но смерть прервала его намерения.

Утрата, понесённая малорусской литературою, тяжела и трудно вознаградима. С энергией, стойкостью, убеждением он в течение своей долгой литературной и общественной деятельности отстаивал то, во что верил, и до последней минуты убежден был, что стесненная теперь в своем течении родная литература дождется светлых дней... Если к кому можно применить прекрасное изречение: «Течение скончах, веру соблюдох» – так это к Конисскому.

Несомненно, что он оставил глубокий след в малорусской литературе и жизни.

Мир праху твоему, неутомимый, стойкий труженик и верный сын родной страны!

Публікується за виданням: Александр Яковлевич Конисский (Некролог) // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – Январь. – Кн. 2. – С. 125-130. *Підписано:* Матушевский-Ефремов. Окрема відбитка: К., 1901.

ПЕРШІ РОКОВИНИ СМЕРТИ ОЛ. КОНИСЬКОГО.

В «Киевской Газете» (ч. 330) надруковано згадку д. Мировця про Кониського. Згадавши заслуги небіжчика перед рідним краєм, автор зазначає з жалем прикрий факт, що за рік не появилося творів, що кидали б світло на сю визначну в історії України людину. Закид ділком справедливий.

Публікується за виданням: Перші роковини смерти Ол. Кониського // Літературно-науковий вістник. – Львів: видає Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1902. – Т. XVII. – Кн. 2. – [Хроніка і бібліографія: Вісти з поля літератури]. – С. 4. *Підписано:* С. Є.

ТРУДІВНИК ПЕРЕДРОЗСВІТНЬОЇ ДОБИ

На 10-ті роковини смерти Олександра Кониського
(† 29 ноября, року 1900)

Вчора минуло десять літ од дня смерті українського письменника і громадського діяча, Олександра Кониського. Десять літ часу, та ще такого скаженого, як оце пережили ми – велика проба для людини і коли вона ту пробу видержала, то, значить, в діяльності її були не самі скоромінущі нотки біжучого ефемерного життя, а й щось твердіше за його, те, що остається в пам'яті людській на довший час, те, за що дальші покоління квітчають далеко міцнішою славою, ніж сучасники, засліплені сторонніми обставинами. Коли ми перед розкритою могилою не можемо здушити в собі гірке почуття і воно часто проривається в перебільшених жалях, то одійшовши на якусь далечінь, ми вже спокійніше, об'єктивніше і через те й правдивіше можемо оцінити колишню втрату й винести той присуд, за яким починається вже присуд історії.

Для покійного Кониського такий присуд історії безперечно вже настав тепер. Настав не тільки через те, що гіркий жаль за тяжкою втратою давно вже занімів, а й через те, що самі обставини, які витворили Кониського і яких заступником і виразником він був у нашому громадському житті, одійшли вже в минуле. Нові умови прийшли, нові люде повиростали, нові інтереси з'явились і захопили нашу увагу. Те, що робили, за що боролись, над чим мучились і боліли люде покоління Кониського, почасти для нас перейдений вже етап, почасти виявляється в інших формах, почасти й іншими змаганнями заступлено. Ми вже цілком об'єктивно можемо вдивлятися в те минуле і sine ira et studio розріжняти в йому позитивні й негативні сторони, одвіювати полову скоромінущих інтересів од важкого зерна вічних здобутків, якими ще й досі ми живимося та й наші нащадки живитимуться, часто й не знаючи, *хто* саме придбав для них те зерно, чиєю працею й заходами повстало воно на світі. І сама ця об'єктивність та обов'язок шанувати своїх попередників, яких працею ми тепер користуємось, – наказує нам згадати між колишніми працьовниками на українській ниві з подякою ймення Олександра Кониського. І ця подяка повинна бути тим більшою, що не встеленим квітками шляхом верстав небіжчик свою довгу життьову путь, а дикими пущами продирався, непроходимими нетрями й байраками, де часто не можна було й розібрати, кудою йти просто і чи не збиваєшся на манівці, чи на одному місці не кружляєш. Легко збитися й заблудитися було серед тих нетрів, легко впасти трупом, не видержавши важкої пути. І коли люде таки не збивались і не падали, коли знаходили в кінці свого шляху свою мету, то тільки через те, що не самі скоромінущі завдання ставили перед собою, а працювали й для майбутності. Під хмарним нашим небом, серед темряви сучасності вони самі в своїй душі несли світло і ним освічували шлях і для себе, і для тих, хто йшов за ними. Цим світлом їм була велика їхня та гаряча любов до рідного народу, Вона їх зогрівала й проказувала їм шлях, вона додавала їм сили на великі жертви, вона навіть помилки їхні освічує зовсім іншим світом в пам'яті нащадків, – бо й помилки ті випливали все з того ж єдиного джерела великої любові до рідного народу та з шукання кращого йому життя. Такі помилки – для нащадків уже не самі помилки, бо й через них злотом щирим проблискує велика ідея – здобути

кращі умови для життя рідному народові. Цією ідеєю керувався й Кониський і доказом цього стоять перед нами ті 40 літ надзвичайно важкої праці в сфері громадського життя й письменства, що положив він на жертовник свого рідного краю.

З натури своєї Кониський більше здався б на громадського діяча; його палка, діяльна, активна й кипуча вдача завжди й тягла його найдужче до громадської діяльності. В іншій країні з його вийшов би може не абиякий політичний діяч, що своїм практичним розумом та ініціативою вів би за собою людей. Та народився Кониський і жив у Росії, та ще під ту безпросвітню пору, коли громадська діяльність звичайно мала один фінал – подорож «в места столь и не столь отдаленные». Цю вищу науку всякого громадського діяча в Росії здобув, як знаємо, замолоду й Кониський разом з Стронином, Чубинським, Єфименком та іншими, бо в культурно-просвітній діяльності їх проникливе око начальства вгляділо бажання одірвати Україну од Росії*. Але й ця досадна наука в північних сторонах не прохолодила Кониського, – навпаки додала тільки йому більшого гарту й завзяття до праці над тією справою, до якої він пристав за молодих літ. Він почав шукати нову арену для публічної діяльності і знайшов її за кордоном, у Галичині. Власне в Кониського треба почати історію тісного єднання двох кордонами порізнених частин України. Коли перше зв'язки й бували, то тільки спорадичні й між окремими людьми. Кониський ці зв'язки зробив постійними й систематичними, він на довгі літа майже всю свою діяльність переносить у Галичину, так що там його ім'я далеко більш відомо було й популярне, ніж на Україні, хоч він тут увесь час жив і працював. Кониський, як ніхто в 60-х роках, розумів вагу Галичини для відродження цілої України, як резервуара, в якому повинні збиратися й переховуватися до кращих часів культурні вартості на користь цілого. Він вірив і надіявся, що кордони не вік високою стіною стоятимуть і тоді ті надбані спільними силами запаси стануть у пригоді для цілого українського народу. Починаючи з 1862 р, і особливо з 1866 р., коли Кониський вперше одвідав Галичину, його ім'я ми стрівaймо там скрізь, де тільки можна і треба було виявити якесь активне співробітництво. Без його участі не обходилось ні одне літературне видавництво і р. 1873 з його ініціативи засновується товариство ім. Шевченка у Львові, р. 1892 знов же його ініціативою й заходами реорганізується воно на наукове. Досить тільки пригадати собі, яку величезну вагу має в нашому культурному житті тепер це товариство, щоб оцінити по заслузі ту світлу думку, на яку так щасливо натрапив Кониський. Вже це одно давало б йому право на вічну пам'ять серед українських діячів. Але на цьому не обмежується організаторський вплив Кониського в Галичині. Поза цими показними подіями стоїть ще менш замітна для широкої публіки, але не менша своїми наслідками щоденна практика, яка часто направляє життя й доводить згодом до показніших подій. Незамітно, але постійно й тут справляв Кониський свою творчу організаційну роботу. Д. Франко, що добре знає закулісну сторону галицького життя тогочасного, свідчить, що через Кониського «руки йде майже вся кореспонденція Галичан із Українцями; він силкується посередничати в Галичині між старшою й молодшою генерацією, впливати на зміну способу редагування (журналів) в Галичині (*Франко – «Молода Україна», Л., 1910, стор. 41*). Сліди цих спроб Кониського лишилися між іншим у заснуванні «Руської історичної бібліотеки», що до виданнів Наукового Товариства в Галичині була єдиним солідним науковим видавництвом; та в реформі літературного органа «Зорі», що наприкінці 80-х років робиться справжнім всеукраїнським органом і збирає коло себе всі визначні літературні сили обох частин України. Разом з тим Кониський робить спробу і однієї політичної комбінації в Галичині, що могла, на його думку, цілком змінити політичне становище галицьких українців. Маю на думці так звану угоду з польською шляхтою й видання політичного органу «Правда» (з р. 1888). З угодою не пощастило; дрібні політичні уступки, які удалось виторгувати у поляків, не варті були тих жертв матеріальних і моральних, на які змушений був український елемент у Галичині. Це була велика помилка Кониського, що надіявся шляхом не боротьби,

* Обвинувачення Стронину формульовано так: «вы обвиняетесь в деятельном участии в образовании кружков для возбуждения под видом обществ грамотности неудовольствия народа к правительству, с целью отделения Малороссии». «Былое», 1907 р., кн. VII, стр. 172.

а переговорів добути для народу права од польської шляхти. Але навіть ця невдатна спроба негативним, так скажу, шляхом довела до кращого. Безперечно, що в зв'язку з нею стоїть оживлення громадського життя в Галичині, останній і рішучий розрив з опортуністичною політикою і нарождення того дужого народного руху, що тоді ж таки виявився заснуванням першої щиро демократичної радикальної партії. Крах угодової тактики довів потребу іншої політики, заснованої на силах самого ж народу, і з цього погляду навіть невдатна спроба Кониського не проминула марно.

Така була чисто громадська діяльність Кониського в Галичині. Тільки одна людина в Україні може змагатися з ним що до того значіння, яке він мав у початках відродження наших закордонних братів, – то був Драгоманов. І цікава річ: ці вічні антагоністи, принципіальні вороги, гострі й непримиренні супротивники за життя все-таки стоять поруч у пам'яті нащадків: життя звело до купи наслідки їхньої такої, здавалося, далекої одна одній діяльності. Причина цьому та, що ріжними шляхами вони йшли до однієї мети, ріжними методами, але робили одну працю, ріжними способами, але одного домагались. Кожен з свого боку, вони очищали повітря в Галичині од вузького рутенства, на Вкраїні од міленького українофільства й наставляли галичан і українців наближатись до того спільного і єдиного шляху поступу, яким тільки й може йти по європейському вихований народ. І Драгоманов, і Кониський – обидва були європейцями, хоч не однакового типу, й ідеї щирого європеїзма, з його глибоким демократизмом, та широкою любов'ю до рідного краю однаково ясніли їм жаданою метою. Вороги в тому, що кожний з них любив у сучасності, антагоністи щодо шляхів поступу, роз'єднані в шуканні стежок добра і правди для свого народу, вони були зв'язані однією зненавістю до всякої дрібненької й міленької діяльності, до всього, що надполовинює душу й зм*а*лює повне життя рідного краю; у обох майже однакова була й сама праця – безупинна, палка, систематична праця на користь рідного народу. І от через те історія звела непримиренних за життя ворогів до одного гурту після смерти й поставила в процесі європеїзації українського руху поруч наймення Драгоманова й Кониського. Віддаючи з принципіального боку повну перевагу теоретичним поглядам Драгоманова, ми не повинні змалювати і практичних заслуг Кониського: великі здобутки їх перед нами. Маючи Драгоманова за великого вчителя теорії українства, ми повинні й Кониського згадати теж, як учителя найбільш практичної роботи, як організатора тих заходів коло розвитку українства, що поставили його на теперішню височінь. Дивлячись, немов той Янус, у супротивні боки, Драгоманов і Кониський заступали ті течії серед українства, які потомним поколінням судилося звести до однієї істоти й синтезувати в одній праці для всестороннього розвитку рідного краю.

Організаційну роботу Кониського знає добре не сама тільки Галичина, хоч тільки там його хист міг ширше розгорнутися. Довгий час і тут, на Україні, Кониський був тим центром, що збирав коло себе молодих працівників, гуртував їх і власним прикладом вів на роботу для рідного краю. В добре пам'ятній світлиці небіжчика на Бибиковському бульварі, проти пам'ятника Бобринського, не одна розпочалася громадська справа, не одна звідти вийшла корисна думка, не один з українців знаходив там пораду, підмогу і заохоту до праці. Я думаю, що багато з сучасних діячів українства можуть з подякою згадати ім'я Кониського, як одного з перших своїх навчителів і наставників на практичну роботу. Можна було з ним розходитися в теоретичних поглядах, але не можна було не схилятися з пошаною перед тією скарбницею невичерпаної енергії та любові до рідного краю, вічних заходів його, на користь народу призначених. Це притягало до його й молодь і вона часто забувала свої теоретичні з ним незгоди, йдучи в практичній роботі поруч з цим сивобородим суворим дідом, який увесь горів до самої смерти молодечим запалом та енергією. Як зразок такої спільної роботи, можу назвати перше систематичне українське видавництво в Київі («Вік»); воно хоч держалось руками молодіжі, повстало з ініціативи Кониського і з його участю, і на широких планах реорганізації цього видавництва спіткала його смерть. Рік 1900, рік смерти Кониського, застав його на тій самій позиції народньої робота, на яку вів став р. 1861-го: з тієї позиції він не сходив ніколи протягом цілих майже 40 літ. Та ми вже знаємо, що мало сказати – не сходив, бо здебільшого він перед вів у роботі, організовував робітників, гуртував людей і прихиляв їх до роботи для рідного краю.

Такими ж рисами кипучої енергії визначається й літературна діяльність Кониського на полі рідного слова, якого великим знавцем він був. Твори Кониського (віршом і прозою, публіцистика, критика і т. н.) розкидано по періодичних виданнях на протязі мало не 40 літ, бо тільки невелику частку оповідань зібрано в тих чотирьох томиках одеського видання, яке розпочав був ще сам небіжчик. Де-що виходило за кордоном і окремо (повісті: «В гостях добре, а дома ліпше», «Юрій Горовенко», «Грішники». «Молодий вік Максима Одинця»), але все те мало доступу знаходило на Україну. Ще менш відомі його повісті, бо опріч двох невеличких збірничків («Порвані струни», вид. в Житомирі та «Вибір з поем» у Львові) окремо не друкувалися зовсім. Тим часом для свого часу твори Кониського безперечно мали чимале значення, та й тепер багато з них можуть читатися залюбки, хоча письменство наше збагатилося за останні часи на нові твори високої літературної вартості.

Як поет визначається Кониський прозорою думкою й легким та чистим віршом. Хоч багатьом його поезіям бракує безпосереднього натхнення і вищої творчої сили, та все вони служать цікавими документами часу, відбиваючи думки й сподівання не самого тільки автора. Зміст у Кониського переважає форму, та в змісті й сам автор бачить raison d'etre своєї поезії.

В дари принесу я коханому краю
Не злото, не гроші – пісню голосну, –
Ту пісню старую про волю новую,
Про рівність, братерство... («Думка»).

І справді більш проповідником старих ідеалів волі і братерства був Кониський у своїй поезії, ніж художником. Рідний край і народ – це його герої, і здебільшого недолю їхню оспівує він, збирає до одного джерела ріки сліз, що розлились по рідному краю, бо «то з народних із сліз береги розійшлись». Обрав цілого народа немов зосередився для Кониського в оцій убогій постаті ратая на чужій ниві:

В ярмі скорбот, нужди, неволі
Важке він тягне «житіє»
І затаївши в серці болі,
Не нарікаючи на долю,
Оре він поле – не своє («Ратай»).

Кониський співець не минулого, колишнього й забутого, а сучасного; одна з його найстаріших поезій просто так і починається неначе полемікою з поезією попередників, що залюбки обертались до сюжетів з минулого, виявляючи свій жаль за ним:

Не обскурант я, що не плачу
За тим, чого нема,
Що вже минуло і мина («Моє бажання»).

І зараз же розгортає автор свій ідеал долі України – не в блискучих постатях, не в державній незалежності, не в військових чварах, а в братерстві всіх слов'ян, відповідно до федералістичних змаганнів кращих попередників Кониського. Нічого й казати, що дійсність не відповідала таким програмам, і Кониському, як поетові сучасності, доводилося спинятись більш на розбитих надіях («Сподівання»), скаліченому житті («До старої моєї неньки»), взагалі на невеселих сюжетах та сумних подіях. Довгою низкою тягнеться його цикл «Із скорбних пісень», справді перенятий тужним почуванням та гіркою образою за скривджені й одурені надії.

Дивлюсь, дивлюсь – на сході тьма.
Не проясняється, не дніє;

Нігде і проміня нема,
Північна хмара світ закрила.
А де ж ти, зіронько ясна,
Сподівана, бажана доле?
Куди сховалася, зайшла?
Ба!.. ти й не сходила ніколи.

Вище з літературного погляду стоять белетристичні твори Кониського, власне його нариси та оповідання. В них змальовано життя всіх станів громадянства на Україні, починаючи од народних мас і до тих освіченіших верств, що почали виходити на авансцену життя після селянської реформи. З художнього погляду вартніші оповідання першої категорії. Знавець добрий народного життя, Кониський дав ряд типових постатів і картин з тієї переступної доби, що почалася в народному житті слідом «за волею» і психологічно з нею зв'язана неподільно. На такому ґрунті засновано оповідання «Наймичка», «В день святої волі», «Протестант» та інші. Автор бачить, що скасування кріпацтва не знищило народніх злиднів, що «без землі воля – друга неволя: підуть знов і нові пани, і нові кріпаки» («Наймичка»), що багато п'явок присмокчеться до народного організму, п'явок й бюрократії, усяких жмикрутів «аблакатів», та охочих до наживи чужим коштом людей («Чи злочинець, чи недужий», «Хозарський ланок», «Грошолюбка», «У тісної баби» і т. ін.). Кониський часто спинявся на цій загальній біганині за матеріальною наживою, малюючи як оборотну сторону її – «ступінь того тяжкого, хижого убожества, що з людської тварі стирав слід божого образа» («Наймичка»).

Найгіршим лихом усього нашого життя Кониський уважав отой розбрат між народом та інтелігенцією, через який освічені люде цураються свого народа, полишаючи його на волю божу та опіку темної сили. «Пан, сертучник, – каже Кониський, – одчахнувся од народа, одрікся од нього... Де ти бачив, де ти знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи єсть вона і коли єсть, дак чи вона з народом? Чи вона піклується про народ? Чи веде його до освіти й добра?» («Народня педагогія»). Поставивши спершу питання, чи єсть українська національна інтелігенція, Кониський опісля часто спинявся на стосунках інтелігенції до народу, малюючи з одного боку позитивні постаті людей, що йшли з народом, з другого – перекинчиків, кар'єристів, лицарів наживи, що першим ділом задовольняють свої вузенькі егоїстичні потреби. Коли не лічити спроби Куліша та цілком невдатного романа якогось В. Дорошенка «На Україні» (виданий в Осташкові р. 1868), то Кониський був у нас першим, що звернув увагу в письменстві на новий тип людини – на українського інтелігента, на його погляди, змагання, шляхи. Цілий ряд творів Кониського, як «Перед світом», «Семен Жук і його родичі», «Юрій Горовенко», «Непримиренна» і т. ін., присвячено розглядові нарождення й діяльності цих нових для того часу (60 – 70 р.р.) людей. Поруч для контрасту автор дає й типи супротилежної категорії людей (особливо «Грішники»), а також малює ті зверхні політичні умови, що руйнують роботу нових людей, збиваючи їх з шляху систематичної культурної роботи на всякі небезпечні манівці («Юрій Горовенко»).

В своїх повістях Кониський стає перед нами народовцем, але іншого типу, ніж той, що панував тоді в російському житті. Це на українському ґрунті пересвідчений культурник, що з самої реакції до пануючого серед радикального російського громадянства напряму негативно ставився до революційних способів боротьби. Космополітична радикальна інтелігенція, на думку Кониського, нехтує національну справу, і відтягаючи сили од безпосередньої праці на рідному ґрунті, тим самим заважає тому, щоб інтереси та пекучі потреби народні були повною мірою задоволені. Кониський якось не вмів погодити широких вимог демократичної теорії з щирою практичною роботою, як це зробив одночасно Драгоманов, і завжди оддавав перевагу практиці над теорією. Може бути, цей однобічний погляд він виніс із часів свого молодого віку, коли взагалі серед українського громадянства панував практично-культурницький настрій; з другого боку, цей погляд підсилився ще вражінням од того справді часто безґрунтов-

ного руху, який пройшов у Кониського перед очима в 70-х роках, – але досить того, що тому поглядові він лишився вірним до смерти. На цьому ґрунті у його виникали навіть непорозуміння з заступниками нових напрямів, яких він попросту не розумів і не вмів оцінити тієї справжньої вартості, що вони несли з собою. Продуктом такого нерозуміння почасти вважаю я й те ворогування проти радикального руху в Галичині, що зайняло в діяльності Кониського всю першу половину 90-х років і заставляло його стояти за «угоду» навіть тоді, коли вона вже цілком розвалилася.

Опріч поезії та белетристики, Кониський чимало працював на публіцистичному та науковому полі, давши тут багато замітних як на свій час праць («Коли ж вияснить ся?», «Критичний огляд української драматичної літератури», «Відчити з історії українсько-руського письменства» і т. ін.). Найбільше уваги в останні часи свого життя Кониський присвятив Шевченкові і опріч цілої низки дрібних про його нарисів дав капітальну працю: «Тарас Шевченко – Грушівський. Хроніка його життя» (два томи, Львів, 1898 – 1901; російський скорочений переклад вийшов р. 1898 в Одесі). Це найкращий досі в літературі про Шевченка життєпис, в якому критично зведено й оброблено ввесь матеріал, що до того часу з'явився.

З Кониського була надзвичайно характерна постать для тієї передрозсвітньої доби нашого життя, з якої так таки й не пощастило йому вибратись. Енергичний, ворушкий, запопадливий працьовник, він вічно шукав, де б міг прикласти свої сили до діла. Хоч які тяжкі часи були, а не міг він сидіти, склавши руки, як багато його однолітків зробили, не міг і одійти од українства, заспокоїтись працею на чужому полі. Поза українськими справами не можна було собі уявити цієї людини, що була не тільки людиною ініціативи й організацій, але й людиною чорної роботи, якої так багато єсть, та до якої так мало охочих знаходиться. Такими людьми, як Кониський, найбільше держалась українська справа під той темний час, коли навіть голосу українського не чутно було; вони були не тільки робітниками, а немов прапорами цілої епохи, і якось легше на душі ставало од свідомості, що те джерело праці й енергії не засохло, а б'є невпинно, все нові піднімаючи справи й обновляючи старі заходи. Треба було самому пережити страшний час реакції 80-х – 90 х років, щоб оцінити по заслузі творчу ролю таких людей-прапорів. Навіть помилки їхні, що багато свого часу колотнечі накоїли, не додавали зневір'я, а були для українського громадянства немов острогами для доброго коня, викликали нові запаси не потраченої ще енергії й притягали нових діячів – все на те ж забуте й занедбане поле українського громадського життя. Навіть слабі іноді літературні твори їх заставляли про себе думати й говорити, бо раз у раз живчик живого життя бився в них і неустанно закликав – усе до одної справи. Справою тією було всестороннє відродження рідного народу і цій справі вони віддавали себе неподільно.

Такий був і Кониський. Працюючи увесь вік для того, щоб наблизити добу одвертої робота на рідному полі, він сам не дожив до неї. Як той Мойсей, він умирає на порозі землі обітованої, тільки здалеку, немов з високої гори побачивши перші ознаки громадського пробудження та жвавішої роботи, перші подуви волі для рідного письменства. Я уявляю собі, як би радів небіжчик і як би працював він, коли б наочно побачив недосяжну мрію цілого життя свого – українську пресу! З яким запалом він, старий і немічний, став би в ряди молодих працьовників її... Шкода, – здійснилися ті мрії тільки тоді, коли вже працьовиті руки лягли безсило на багатих любов'ю грудях. Але теперішнім працьовникам нашої молодої преси і всьому громадянству українському треба знати, хто прочищав їм шляхи, рівняв дороги й підготовляв грунт для роботи. Треба знати і з подякою згадувати наших діячів передрозсвітньої доби, серед яких раз-у-раз Кониському належатиме одно з найпочесніших місць. Занадто завалені щоденною дрібною роботою, ми не маємо ні часу, ні змоги віддати належну шану своїм попередникам, – і через те у нас не написані ще життєписи таких діячів, як Драгоманов, Антонович, Кониський, Грінченко. А тим часом це не тільки повинність наша перед пам'яттю тих надзвичайних людей; це наша власна і нашого діла користь – показати, як гартувались люде і що вони наперекір обставинам робили. Я вірю, що ці життєписи будуть написані і виявлять нам стільки краси і сили людського духа, що вони захоплюватимуть і нових людей, притягаючи їх до тієї справи, якій віддавали

себе небіжчики. Коли б тільки це швидче було зроблено, бо життя тих людей – то наша власна історія, історія рідного краю, і тут ми вже не маємо права «отговариваться незнанием», або виступати забудьками...

Публікується за виданням: Трудівник передрозсвітньої доби. На 10-ті роковини смерти Олександра Кониського († 29 ноября, року 1900) // Рада. – 1910. – № 272. – 30 ноября (13 грудня). – С. 2-3. *Підписано:* Сергій Єфремов.

КОНИСЬКИЙ-ПЕРЕБЕНДЯ О. Я. – ТВОРИ, Ч. 1. З передмовою В. Черєдниченко. «Просвітянська книгозбірня», № 3. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава, 1918. Стор. 104. Ціна 10 коп.

Це видання має на меті чисто просвітницькі завдання, не претендуючи ні на повноту, ні на якийсь певний план. Отже з цього вигляду й мусимо підступати до його оцінки: не твори письменника рецензувати, бо вибір не дає для цього матеріалу, а виконання просвітніх завданнів видавництва.

У книжці маємо три вірші й два оповідання покійного письменника. Оповідання і вірші взято гарні, з найголовніших у Кониського, хоча – звісно – не знати, чому взято саме ці, а не інші. На жаль, відповіді на це не дає не тільки сама книжка, але й додана до неї передмова – найслабше в ній місце. Автор передмови пробує і біографію письменника розказати і дати характеристику його письменської та громадської діяльності, але ця спроба рішуче не вдалася. Боюся, що таке пояснення не тільки не пояснить нічого мало освіченому читачеві, а ще більш його заплутає. Популярне писання більш за всі інші вимагає певного плану і послідовного розвитку його, а тим часом у передмові панує повний хаос: автор починає з життєпису, потім кидає його й обертається до плутаної теорії психології творчості, далі знов вертається до життєпису, але викладає його дуже абстрактно, одбігаючи од теми, переплітаючи з домислами про вихоплені з гурту твори Кониського. Все це показує, що В. Черєдниченко не ясно й собі уявляє літературну постать письменника, про якого пише. Прикро вражають дидактичні одбіги од теми: писати популярно зовсім не значить конче подавати примітивну науку: наука повинна сама собою виникати, а не бути нав'язаною, до того ж у наївній і досить сумнівній формі. Трапляються й просто прикрі недогляди, – напр., Куліш іменується то Пантелимоном, то Панасом (!), про Кониського говориться, що він «інакше і не писав, як тільки українською мовою», а потім згадано і про російські його писання. Коли читач розбере цю плутанину, то він втратить всяку віру до поясненнів автора. Але думаємо, що він просто не розбере, напр., того, що В. Черєдниченко подає на с. 3-4 про самий процес літературної творчості: плутано і неправдиво. Способом свого виконання передмова голосно говорить тільки про те, що краще було б обійтися зовсім без неї, і саме це самоубивче завдання вона тільки і справляє добре.

Публікується за виданням: [Рецензія]: Конисъкий-Перебендя О. Я. – Твори, ч. 1. З передмовою В. Черєдниченко. «Просвітянська книгозбірня», № 3. Видання Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава, 1918. Стор. 104. Ціна 10 коп. // Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Час, 1919. – Ч. 20. – Стовп. 1281-1282. *Підписано:* С. Єфремов.

1. Підготовка статті, копіювання та археографічна обробка текстів статей С. Єфремова здійснені за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету 2012-2014 рр. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських).

2. Див., напр., такі публікації: Авдикович О. Огляд літературної діяльності Олександра Кониського. – Перемишль: Коштом автора, 1908. – 23 с.; Грушевський М. С. Памяти Олександра Кониського // Записки НТШ. – 1901. – Т. XXXIX. – Кн. 1. – С. 1-14; Франко І. О. К. (Некролог) // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 116; Антонович В. Б. Олександр Якович Коніський (Некролог) // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 46-47; Франко І. Про життє і діяльність Олександра Кониського. – Львів, 1901. – 36 с.; Куліш П. А. Я. Конисский

(Некролог) // Исторический вестник. – 1901. – № 1. – С. 413-414; Доманицький В. Библиографический указатель сочинений А. Я. Конисского // Киевская старина. – 1901. – № 1. – С. 131-151; П. С. [Стрельбицький П.]. Спомини про О. Я. Конiського // Літературно-науковий вістник. – 1902. – Т. 20. – Кн. 12. – С. 162-167. В 1903 р. у Києві побачив світ «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Конiського (1836-1900)». До 10-ї річниці смерті О. Конiського була опублікована стаття М. Грушевського (Село. – 1910. – № 47. – С. 4-5).

3. Історіографічний огляд див.: Іваницька С.Г., Єрмашов Т.В. Постать Сергія Єфремова – публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика: зб. наук. праць / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т біографічних досліджень. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 281-307.

4. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С. Шліпченко. – К: Ніка-Центр, 2004. – 184 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 7). – С. 22, 38, 65.

5. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – К.: «Кліо», 2014. – С. 188–189.

6. Нора П. Проблематика мест памяти // Франция – память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – С. 19.

7. Єфремов С. Фатальний вузол // Єфремов С. Вибране: Статті, наук. розвідки, монографії. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 17.

8. Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. – 2003. – № 2 (27). – С. 138.

9. Єфремов С. Трудівник передрозсвітньої доби. На 10-ті роковини смерти Олександра Конiського († 29 ноября, року 1900) // Рада. – 1910. – № 272. – 30 ноября (13 грудня). – С. 2-3.

10. Гирич І. Із племені титанів: дійсний член НТШ Сергій Єфремов // Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2012. – С. 174.

11. Мисюра О. Конiський Олександр Якович (1836-1900). – Чернігів: Просвіта, 2008. – 200 с.

12. Листи Олександра Конiського до Іллі Шрага: Наукове видання / упорядкування, передмова, примітки Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. – Чернігів: Просвіта, 2011. – С. 6.

13. Так само. – С. 13.

14. Стариков Г. Щоденник Олександра Конiського // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Том CCLXV. – Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2013. – С. 387.

15. Бурлака Г.М. Олександр Конiський: нові грані постаті (на матеріалі листування з М. Грушевським) // Український історик. – 2004 – 2005. – № 3-4 / 1 (163-165). – С. 60-68; Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890 – 1939-ті рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – С. 32-33, 41; Гирич І. Передмова // Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – К.: Темпора, 2011. – С. 41, 43, 44-45; Гирич І. Олександр Конiський. Батько українського самостійництва // Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан» 2012. – С. 53-82; Іваницька С. «Колективний портрет» керівництва Української демократично-радикальної партії (1905 – 1908 рр.) // Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – С. 73-75; Іваницька С. Михайло Драгоманов як «Значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXX. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – С. 239-240.

16. Див.: Гирич І. Олександр Конiський. Батько українського самостійництва // Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2012. – С. 81-82.

17. Гирич І. Передмова // Гирич І. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга «Богдан», 2012. – С. 6.

18. Гирич І. Передмова // Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – К.: Темпора, 2011. – С. 13.

19. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1997. – С. 428.

20. Там само.

21. Єфремов С. Олександр Кониський // Кониський О. Вибрані твори. – К.: Сяйво, 1927. – С. III– XXVIII.

22. Єфремов С. Щоденники 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 468. Також див. с. 467, 477, 492, 496, 501, 509, 529, 532, 582.

23. Вірогідно, це Варвара Чередниченко (4 (16) грудня 1896 – 22 квітня 1949) – член літературного об'єднання «Плуг», майбутній автор історичних романів (див.: Буженко Т., Сарана Ф. Варвара Чередниченко. Літературні портрети // Радянське літературознавство. – 1971. – №12. – С.60-65; Буженко Т. Життєвий і творчий шлях Варвари Чередниченко / Т. Буженко, Ф. Сарана // Чередниченко В. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1971. – С. 3-5; Сиротюк О. Варвара Чередниченко // Письменники радянської України: літ.-критич. нариси / упоряд. М. І. Петросюк. – К.: Рад. письменник, 1987. – Вип. 13. – С. 142-189).

Целью статьи является анализ публицистических текстов известного литературоведа, критика, публициста Сергея Ефремова (1876–1939), в которых отразился процесс мемориализации образа общественного деятеля и писателя А. Я. Конисского (1836–1900). Используя теорию коллективной памяти, автор рассматривает национальную либерально-народническую элиту как «воображаемое сообщество», которое для формирования собственной идентичности нуждалось в «изобретении традиций», творило «места памяти», канонизировало «знаковые» фигуры украинского движения. Археографическая часть работы содержит заметки, некрологи, статьи и посвящения в честь Александра Конисского, написанные С. Ефремовым в 1900–1919 годах и опубликованные на страницах журналов «Литературно-научный вестник», «Киевская газета», «Киевская старина», «Книгарь», газеты «Рада».

Ключевые слова: С. А. Ефремов, А. Я. Конисский, публицистика, мемориальный образ, коллективная память.

Svetlana Ivanytska

Images of Alexander Konysky in Serhiy Yefremov's journalistic texts (1900 – 1919 years)

The article aims is analyze of journalistic texts of known literary critic, journalist, public figure Sergei Yefremov (1876-1939), which reflected of the process of creating a commemorative image of the public figure and writer O. Y. Konysky (1836-1900). Author based on the theory of collective memory examines national liberal-populist elite as «imagined community», which for to form a collective identity is need of the «invention of tradition», of the creation «places of memory» and the canonization «symbolic» leaders of the Ukrainian movement. Archeographic part of this work contains notes, obituaries, articles in honor of Alexander Konysky, which S. Yefremov written in the years 1900-1919 and published on the pages of magazines «Literary and Scientific vistnyk», «Kievskaya Gazeta», «Kiev's antiquity», «Knyhar», newspapers «Rada». There are some conclusions that introduction of Yefremov's journalistic heritage lets to trace the process of designing by contemporaries of A. Konysky's image, give new arguments on specificity and interpretation of results of his work. S. Yefremov pointed of O. Konysky's outstanding study of by Taras Shevchenko, considered him is the founder of this literary research direction, called one of the «recognized masters of fiction», had seen confrontation O. Konysky and M. Dragomanov. The policy of national culture, «the battle for history», differentiation own and other people's experience, awakening civil society, personal responsibility of the ideas and actions, the actual combination of the slogans of national liberation and social justice is a list of problems that are solved for its activities A. Konysky (to 1900) and S. Yefremov (to 1920). Getting to know the Yefremov's journalism texts can trace the metamorphosis memorial Konysky's image of the in the context of space-time transformations.

Keywords: S. Yefremov, A. Konysky, journalism, memorial image, the collective memory.

УДК 94 (477)

Ірина Каганова

●

КРАЄЗНАВЧО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОУНБ ІМЕНІ В.Г.КОРОЛЕНКА: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті здійснено спробу проаналізувати краєзнавчо-видавничу діяльність Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г.Короленка за останнє десятиліття, її вклад у наукову бібліографію України та розвиток краєзнавства на Чернігівщині, зокрема йдеться про видавничі проекти, реалізовані у партнерстві з науковими закладами та громадськими організаціями області.

Ключові слова: краєзнавство, краєзнавча бібліографія, видавнича діяльність, Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В.Г.Короленка, науково-методична робота.

Одним з пріоритетних напрямів діяльності Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка є краєзнавча бібліографія, яка забезпечує підготовку, поширення та використання краєзнавчої бібліографічної інформації.

Традиційно головним завданням краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотечної установи є створення системи краєзнавчих бібліографічних посібників, найстабільнішою частиною якої є друковані бібліографічні покажчики.

Краєзнавчо-видавнича діяльність ОУНБ імені В. Г. Короленка має багаторічну історію. Понад 40 років видається щорічний бібліографічний покажчик універсального характеру «Література про Чернігівську область за ... рік»[1], основний ряд якого побудовано згідно з типовою структурою, розробленою Національною історичною бібліотекою України.

Також щорічно виходить методико-бібліографічний посібник «Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на ... рік»[2]. Видання інформує про важливі події в історії Придесення, ювілейні дати видатних уродженців регіону та діячів, що життям та діяльністю пов'язані з Чернігівщиною.

Сучасна тематична палітра видавничої діяльності книгозбірні широка та яскрава. Останнім часом у серії «Письменники – наші земляки» побачили світ біобібліографічні покажчики «Яків Феофанович Ковалець»[3], «Володимир Миколайович Сапон»[4], «Михась (Михайло) Михайлович Ткач»[5], «Микола Михайлович Ткач»[6], «Олексій Григорович Брик»[7] та ін. До 135-річчя заснування ОУНБ імені В. Г. Короленка був підготовлений третій випуск бібліографічного покажчика «Духовна скарбниця краю»[8]. З метою відновлення історичної справедливості, до 70-х роковин наймасовішого злочину нацистів проти цивільного населення в Україні – Корюківської трагедії, виданий бібліографічний покажчик «Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р.»[9]. Роботу було здійснено у 2012-2013 рр. у співпраці з Українським інститутом національної пам'яті та Корюківською централізованою бібліотечною системою. 200-річному ювілею Великого Кобзаря присвячений по-

© Каганова Ірина Яківна – завідувачка відділу краєзнавства Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка.

кажчик «Чернігівські шляхи Тараса»[10]. Джерельна база посібника – книги, статті зі збірників, журналів та газет, що були оприлюднені впродовж двох останніх десятиліть. Практична мета покажчика – слугувати орієнтиром для науковців, краєзнавців, вчителів, бібліотекарів, студентів та учнів задля збереження пам'яті Т. Г. Шевченка.

Для більш повного розкриття своїх фондів ОУНБ імені В.Г.Короленка було видано «Покажчик змісту часопису «Літературний Чернігів» за 1992 – 2011 роки»[11] та «Покажчик змісту журналу «Сіверянський літопис» за 1995–2014 рр.»[12]. Обидва часописи знані та популярні не тільки у Сіверському краї, але й за його межами. На сторінках «Літературного Чернігова» публікуються твори художньої літератури, публіцистика, краєзнавчі розвідки, літературознавчі статті, матеріали про духовне відродження Чернігівщини, її історію, культуру, мистецтво, твори для дітей. «Сіверянський літопис» – Всеукраїнський науковий журнал. У ньому публікуються статті вчених з різних регіонів України та близького і далекого зарубіжжя. Заснувало часопис чернігівське обласне товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка. А згодом засновниками його стали Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка та Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Згідно з постановою Вищої атестаційної комісії України з 1998 року журнал було включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії, філософії, філології, економіки. Отже, підготовлені покажчики розкривають зміст часописів за весь період їхнього існування для сучасних та майбутніх користувачів, адже у фонді ОУНБ зберігаються повні комплекти цих видань.

По-справжньому науковим доробком вважаємо створення серії біобібліографічних покажчиків «Історики та краєзнавці Чернігівщини». Це спільний проект нашої бібліотеки та обласного осередку Національної спілки краєзнавців України, започаткований 2003 року. Протягом 12 років побачило світ 19 випусків цієї серії, серед яких посібники: «Павло Костянтинович Федоренко»[13], «Олександр Олександрович Русов»[14], «Андрій Антонович Карнабед»[15], «Віктор Миколайович Шевченко»[16], «Володимир Володимирович Ткаченко»[17], «Сергій Олегович Павленко»[18] та ін. У покажчиках оприлюднено цінні історичні джерела, рідкісні видання з історії краю стали доступними читачеві. Серія відзначена на конкурсі методично-бібліографічних матеріалів у 2005 році, який провела Національна історична бібліотека України.

Аналізуючи краєзнавчо-видавничу роботу ОУНБ, варто звернути увагу й на значну діяльність закладу як методичного центру. У 1998 році започатковано серіальне видання «Бібліотеки Чернігівщини на сторінках преси»[19], у 2004 році – статистичні збірники «Бібліотеки Чернігівщини в цифрах»[20]. У видавничому доробку останнього часу методично-бібліографічні матеріали «Велика місія маленької бібліотеки: сільська бібліотека – центр місцевої громади»[21], «На шляху гендерної рівності»[22], «Бібліотека як центр спілкування»[23] тощо. Щиру зацікавленість колег з бібліотек області викликає видання, що продовжується, – «Управління бібліотекою: нормативні документи, консультації, досвід, запитання-відповіді».

Не можна обійти увагою партнерські видавничі проекти Чернігівської ОУНБ імені В. Г. Короленка. Так, у 2010 році працівники відділу краєзнавства брали участь у підготовці до видання збірника Сіверського інституту регіональних досліджень та Українського інституту національної пам'яті «Я думав, які теми були б цікаві...»: праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика»[24].

У 2011 році відділом краєзнавства бібліотеки розпочато проект «Віддані магії неба». Це – спроба дослідження історії становлення, діяльності Чернігівського об'єднаного авіазагону та пасажирських аеродромів «Количівка» та «Шестовиця». Проект покликаний розширити інформаційну базу документів про розвиток і занепад цивільної авіації у Чернігівській області, зберегти пам'ять про людей та події, що зробили вагомий внесок в історію та економіку регіону. Ідея проекту виникла під час підготовки презентації книги П. Невойта «Ледяной перелет»[25] про неймовірний та унікальний переліт навесні 1992 р. на АН-2 (знаний у народі під назвою «кукуруз-

ник») із Чернігова через Крайню Північ, Аляску, Канаду до штату Теннессі (США), який здійснили льотчики Чернігівського об'єднаного авіазагону. Виявилось, що інформації з історії та розвитку цивільної авіації на Чернігівщині майже нема. Темою зацікавились науковці, журналісти, студенти. Було вирішено, поки ще є живі свідки тих подій, розпочати дослідження даної теми. Консультативну та наукову підтримку було отримано від Державного архіву Чернігівської області, Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України та неформальної громадської організації пілотів цивільної авіації Чернігова. У серпні 2013 р. книга «Віддані магії неба»[26] вийшла друком і, як було зазначено на її презентації, стала значним внеском у вивчення історії Чернігівщини.

Протягом 2013-2014 рр. головна книгозбірня області брала участь у підготовці до видання збірки поетичних, прозових, публіцистичних та мистецьких творів чернігівських письменників, присвячених особистості й творчості Т. Г. Шевченка, яку в рамках заходів по відзначенню 200-річчя від дня народження Великого Кобзаря ініціювала Чернігівська обласна організація НСПУ. В унікальному виданні «Чернігівська Шевченкіана»[27], що вийшло друком у червні 2015 року, опубліковано 63 поезії, 18 оповідань та 42 публіцистичні твори ста двох письменників, чиї життя та діяльність були пов'язані з Чернігівщиною: від класиків Пантелеймона Куліша, Віктора Забіли, Олександра Кониського, Леоніда Глібова до сучасних письменників-краян Миколи Адаменка, Олександра Забарного, Олени Марченко. Книга проілюстрована тематичними роботами художників і майстрів народної творчості Чернігівщини, малюнками самого Кобзаря, написаними у нашому краї, сучасними світлинами пам'ятників Тарасові Шевченку в Чернігівській області. Художні тексти доповнено довідковим матеріалом: короткими біографічними даними про письменників, публіцистів, художників, майстрів народної творчості та списком використаних джерел.

Отже, сучасна краєзнавчо-видавнича діяльність ОУНБ імені В. Г. Короленка має значні здобутки. Створена чітка система науково-допоміжних та рекомендаційних бібліографічних посібників універсального та тематичного характеру дозволяє популяризувати фонд бібліотеки, її довідково-бібліографічний апарат та допомагає в обслуговуванні користувачів. Електронні версії видань розміщено на сайті книгозбірні.

Має краєзнавчо-видавнича діяльність ОУНБ і непогані перспективи. Наразі продовжується робота над черговими випусками серії біобібліографічних покажчиків «Історики та краєзнавці Чернігівщини», щорічними виданнями; науковцями Чернігова редагуються бібліографічний покажчик «Любеч», довідник «Клуб «Краєзнавець». 1974–2014. Хронологія подій» тощо. Робота триває.

1. Література про Чернігівську область за 1970 рік: бібліогр. покажч. – Чернігів, 1972. – 135 с. – (ОУНБ ім. В.Г.Короленка).

...за 2012 рік. – 2014. – 182 с.

2. Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 2015 рік /уклад. Л.В.Студьонова, І.Я.Каганова; відп. за вип. І.М.Аліференко. – Чернігів, 2014. – 77 с. – (ОУНБ ім. В.Г.Короленка).

3. Яків Феофанович Ковалець: біобібліогр. покажч. /уклад. Н.В.Романчук; передм. С.П.Реп'ях; відп. за вип. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2010. – 77 с.

4. Володимир Миколайович Сапон: (біобібліогр. покажч.) /уклад.: Н.В.Романчук, В.М.Сапон; відп. за вип. І.М.Аліференко. – Чернігів, 2013. – 60 с. – (сер.: «Письменники – наші земляки»).

5. Михась (Михайло) Михайлович Ткач: бібліогр. покажч. /уклад.: Л.В.Студьонова, І.Я.Каганова; вступ. ст. В.І.Кузьменко; відп. за вип. І.М.Аліференко. – Чернігів, 2013. – 43 с. – (Чернігів. ОУНБ ім. В.Г.Короленка).

6. Микола Михайлович Ткач: біобібліогр. покажч. /уклад. К.А.Герасименко, Н.В.Романчук; вступ. ст. Н.Поклад; ред. І.Я.Каганова; відп. за вип. І.М.Аліференко. – Чернігів, 2013. – 70 с. – (сер.: «Письменники – наші земляки»).

7. Брик Олексій Григорович: біобібліогр. покажч. /упоряд. Н.В.Романчук; пе-

редм. Михася Ткача; відп. за вип. І.М.Аліференко. – Чернігів, 2015. – 28 с. – (сер.: «Письменники – наші земляки»).

8. Духовна скарбниця краю: бібліогр. покажч. Вип.3. /Чернігів. ОУНБ ім. В.Г.Короленка. – Чернігів, 2012. – 116 с. – (135 років з часу заснування бібліотеки).

9. Корюківська трагедія: наймасовіший злочин гітлерівців. Березень 1943 р.: бібліогр. покажч. /уклад.: Т.В.Сіренко, Л.В.Студьонова; авт. вступ. ст. С.В.Бутко; ред. І.Я.Каганова; відп. за вип. І.М.Аліференко. – Чернігів, 2013. – 44 с. – (Укр. ін-т нац. пам'яті; Чернігів. ОУНБ ім. В.Г.Короленка; Корюків. ЦБС).

10. Чернігівські шляхи Тараса: реком. бібліогр. покажч. /укладач Л.В.Студьонова; ред. І.Я.Каганова, відп. за вип. І.М.Аліференко. – Чернігів, 2014. – 84 с. – Чернігів. ОУНБ ім. В.Г.Короленка.

11. Покажчик змісту часопису «Літературний Чернігів» за 1992-2011 роки / Чернігів. ОУНБ ім. В.Г.Короленка; літ. спілка «Чернігів»; [уклад. К.А.Герасименко та ін.]. – Чернігів, 2012. – 150 с.

12. Покажчик змісту журналу «Сіверянський літопис» за 1995-2014 роки /уклад. К.А.Герасименко, Н.Ф.Гонза, І.Я.Каганова, Н.В.Романчук; ред. І.М.Аліференко, С.О.Павленко //Сіверян. літопис. – 2014. – №6 (спецвип.). – С.3-143.

13. Павло Костянтинович Федоренко: біобібліогр. покажч. /уклад. О.Б.Коваленко, Л.В.Студьонова, І.Я.Каганова; відп. за вип. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2003. – 24 с. – (Сер.: «Історики та краєзнавці Чернігівщини»; вип. 1).

14. Олександр Олександрович Русов: біобібліогр. покажч. /уклад. О.Я.Рахно; наук. ред. О.Б.Коваленко; ред. Л.В.Студьонова, І.Я.Каганова; відп. за вип. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2004. – 116 с. – (Сер.: «Історики та краєзнавці Чернігівщини»; вип. 2).

15. Андрій Антонович Карнабед: біобібліогр. покажч. /Чернігів. ОУНБ ім. В.Г.Короленка, Чернігів. обл. орг. нац. спілки краєзнавців України; [упоряд. Н.В.Романчук; відп. за вип. І.М.Аліференко]. – Чернігів, 2012. – 73 с. – (Сер.: «Історики та краєзнавці Чернігівщини»; вип.17).

16. Віктор Миколайович Шевченко: біобібліогр. покажч. /уклад.: Л.В.Студьонова; наук. ред. О.Б.Коваленко; ред. І.Я.Каганова, відп. за вип. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2003. – 19 с. – (Сер.: «Історики та краєзнавці Чернігівщини»; вип. 3).

17. Володимир Володимирович Ткаченко: біобібліогр. покажч. /уклад.: І.Я.Каганова, Л.В.Студьонова; наук. ред. О.Б.Коваленко; відп. за вип. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2004. – 20 с. – (Сер.: «Історики та краєзнавці Чернігівщини»; вип. 5).

18. Сергій Олегович Павленко: (біобібліогр. покажч.) /уклад. І.Я.Каганова; наук. ред. О.Б.Коваленко; відп. за вип. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2006. – 30 с. – (Сер.: «Історики та краєзнавці Чернігівщини»; вип. 8).

19. Бібліотеки Чернігівщини на сторінках преси: бібліогр. покажч. /уклад. Д.В.Набок, Л.В.Феофілова, К.О.Ходарченко; відп. за вип. Д.В.Набок. – Чернігів, 1998. – 42 с.

20. Бібліотеки в цифрах: стат. зб. (2002-2003) /уклад. Ю.М.Самойленко. – Чернігів, 2004. – 19 с.

21. Велика місія маленької бібліотеки: сільська бібліотека – центр місцевої громади: оглядово-метод. матеріали /підгот. А.Матюшенко; відп. за вип. О.Сльозка. – Чернігів, 2010. – 33 с.

22. На шляху гендерної рівності: метод.-бібліогр. матеріали /підгот. О.Рижаєва. – Чернігів, 2010. – 44 с.

23. Бібліотека як центр спілкування: метод.-бібліогр. матеріали /підгот. О.Рижаєва; відп. за вип. О.Сльозка. – Чернігів, 2011. – 55 с.

24. «Я думав, які теми були б цікаві...»: праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика /упоряд.: В.М. Бойко, Т.П. Демченко, І.Я. Каганова. – Чернігів: видавець Лозовий В.М., 2010. – 80 с.

25. Невойт П. «Ледяной» перелет. (Чернигов – Бухта Провидения – Мерфрисборо). – Чернигов: видавець Лозовий В.М., 2010. – 104 с.: іл.

26. Віддані магії неба: спроба дослідж. історії цив. авіації Чернігівщини /[авт. – упоряд. В.І.Солонікова, ред. І.Я.Каганова]. – Чернігів: Лозовий В.М., 2013. – 263 с.: іл.

27. Чернігівська Шевченкіана /упоряд.: В.Солонікова та ін.; редкол. Д.Іванов та ін.; фотограф М.Тищенко. – Чернігів: Десна, 2015. – 438 с.: іл.

В данной статье сделана попытка проанализировать краеведческо-издательскую деятельность Черниговской областной универсальной научной библиотеки имени В.Г.Короленко за последнее десятилетие, её вклад в научную библиографию Украины и развитие краеведения в области, в частности речь идет об издательских проектах, которые были осуществлены в партнерстве с научными учреждениями и общественными организациями области.

Ключевые слова: краеведение, краеведческая библиография, издательская деятельность, Черниговская областная универсальная научная библиотека имени В.Г.Короленко, научно-методическая работа.

The article attempts to analyze regional studies and publishing of the Chernihiv Oblast Library named after Korolenko over the past decade, its contribution to the research of the Ukrainian bibliographyand development of the regional study in Chernihiv region, including the question of publishing projects of the Chernihiv Oblast Library named after V.G .Korolenka which were realised in partnership with scientific institutions and public organizations of the region.
Tags: regional studies, local history bibliography, publishing, Chernihiv Regional Universal Scientific Library named after VG Korolenko, scientific and methodical work.

УДК:930.2:394.92(655.41)»1907/1916»

Надія Миронець

●

ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СТАНОВЛЕННЯ І ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ ВИДАВНИЦТВА «ДЗВІН» (1907–1916 РОКИ)

У статті, на основі листів В. Винниченка, В. Левинського, Лесі Українки, Ю. Тищенка, Л. Юркевича та інших, висвітлюється процес заснування та діяльність видавництва «Дзвін» у 1907–1916 рр. Уточнено хронологію та імена фундаторів на різних етапах його становлення.

Ключові слова: епістолярні джерела, В. Винниченко, В. Левинський, Леся Українка, Ю. Тищенко, Л. Юркевич, видавництво «Дзвін».

Епістолярні джерела останнім часом привертають усе більшу увагу дослідників, і це не випадково, адже в них закладена найрізноманітніша, нерідко унікальна інформація, відсутня в інших джерелах, яка не тільки допомагає краще зрозуміли описані в них події, але інколи й уточнити деякі факти. Це стосується й історії видавництва «Дзвін», що була для радянської історіографії забороненою темою, а за останні чверть століття привертала увагу багатьох українських дослідників, насамперед тих, хто писав про Володимира Винниченка[1] та Юрія Тищенка (Сірого)[2], основних організаторів роботи видавництва. Присвячені «Дзвонові» й спеціальні розвідки[3], серед яких варто відзначити змістовну статтю О. Мельник[4]. Деякі автори, що писали про «Дзвін», тією чи іншою мірою використовували листування, джерельному значенню епістолярію для розкриття теми присвячені й окремі статті[5], про співпрацю Лесі Українки з видавництвом «Дзвін» йдеться в опублікованих її листах до Ю. Тищенка[6], історія видавництва «Дзвін» після перенесення його до Відня частково розкрита в статті, присвяченій листам В. Винниченка до Ю. Тищенка (Сірого) за 1919-1920 роки, та в опублікованих документах[7].

Проте інформаційний потенціал епістолярних джерел для дослідження історії видавництва «Дзвін» далеко не вичерпаний, а сама історія видавництва, особливо початкового періоду, потребує подальшого дослідження, оскільки в існуючій літературі зустрічається чимало помилок і неточностей. Типовою помилкою, яка була закладена в «Енциклопедії українознавства» (ЕУ) і звідти перенесена до багатьох видань, є плутанина між видавництвом «Дзвін», заснованим у 1907 р., і тим, що під такою самою назвою розгорнуло діяльність у 1911 р. Відповідно переплутані й імена засновників. Так, у ЕУ сказано: «Дзвін, вид. спілка В. Винниченка, Ю. Тищенка і Л. Юркевича, заснована 1907 р. в Києві, випустила зб. «Д», 1913-1914 видавала місячник «Д»; в 1919 – 1921 під фірмою «Д» у Відні вийшла зб. літ. творів В. Винниченка і його спомини «Відродження нації», твори Сірого, Черкасенка, кілька підручників та ін.; дир. в-ва був Ю. Тищенко»[8].

Необхідно зразу ж зазначити, що до заснування в 1907 р. видавничої спілки «Дзвін» ні Ю. Тищенко, ні Л. Юркевич не були причетні, хоч у статті про Ю. Тищенка, вміщеній у виданні «Українська журналістика в іменах» (автор Н. Антонюк)

© Миронець Надія Іванівна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

сказано, що він у 1907 р. у Києві разом з В. Винниченком та Л. Юркевичем заснував видавництво «Дзвін»[9]. Ю. Тищенко з Л. Юркевичем активно включилися в роботу видавництва, яке в 1911 р. розпочало діяльність у Києві під тією самою назвою. Тут виникає запитання про зв'язок між «Дзвоном» 1907 і 1911 років. Було це те саме видавництво чи різні? Чіткої відповіді в літературі немає, а плутанина з приводу дати заснування видавництва та його засновників продовжується, на жаль, навіть у сучасних енциклопедичних виданнях. До речі, в «Енциклопедії історії України. У 10 томах», яка зараз видається Інститутом історії України НАН України, у 2-му томі (Г-Д) (К., Наукова думка, 2004), немає навіть гасла про видавництво «Дзвін», є лише стаття про журнал «Дзвін», який цим видавництвом видавався в 1913-1914 рр. Натомість у «Енциклопедії сучасної України. Т. 7. Ґ – Ді» (К., 2007. – С. 536–537) вміщено аж 3 статті під назвою «Дзвін», що стосуються предмета нашої розвідки. На жаль, вони не позбавлені помилок, тому варто зупинитися на них детальніше. Найфаховіше написана стаття про журнал «Дзвін» (автор М. М. Федченко), хоч і тут зустрічається не зовсім коректне твердження, що журнал, як орган УСДРП, був трибуною ідеологів цієї партії – Л. Юркевича, Д. Донцова, В. Левинського, якщо врахувати той факт, що Д. Донцов, хоч і друкувався в перших числах журналу, після того, як у вересневій книжці «Дзвону» за 1913 р. була опублікована стаття Л. Юркевича «З нагоди другого всеукраїнського студентського з'їзду» з різкою критикою проголошеного на цьому з'їзді реферату Д. Донцова «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», який містив програму політичного сепаратизму і боротьби з Росією, що не була підтримана товаришами по партії, Д. Донцова було виведено зі складу співробітників журналу. То навряд чи можна категорично стверджувати, що журнал був його трибуною.

Щодо статті про видавництво «Дзвін» (автори: Г. І. Білоцерківська, Л. І. Гальчук, М. О. Гринько), то в її основі – згадана стаття перших двох авторів у «Бібліотечному віснику», яка використана і в статті для Вікіпедії[10]. У всіх трьох варіантах стверджується, що «Дзвін» – це видавнича спілка, заснована 1907 р. в Києві В. Винниченком, Ю. Тищенком (директор) та Л. Юркевичем. У цій енциклопедичній статті зустрічаються й інші неточності, зокрема твердження, що в 1914–1916 роках видавництво не діяло. Діяльність видавництва «Дзвін», як і інших українських видавництв, дійсно була заборонена з початком Першої світової війни (а не весь 1914 рік), перестав виходити журнал «Дзвін». Але, як справедливо пише О. Мельник, після заборони українського слова в підросійській Україні. «Дзвін» почав «мандрувати» за своїм основним автором. І коли восени 1914 р. В. Винниченко нелегально оселився в Москві, вони разом з Ю. Тищенком видали там оповідання В. Винниченка «Босяк», 9-й том його творів, а влітку 1915 р. під час нелегального перебування В. Винниченка на Харківщині під маркою «Дзвону» було надруковане його оповідання «Уміркований та щирий»[11].

Що стосується третьої статті в «Енциклопедії сучасної України» під заголовком «Дзвін» (автор В. А. Бурбела), то вона не витримує жодної критики. В ній сказано, що видавництво «Дзвін» діяло в Києві в 1917–1920 рр., публікувало твори українських письменників та кращі зразки із зарубіжної літератури. Ніякої згадки ні про дату заснування видавництва, ні про його фундаторів немає. Серед згаданих видань в основному твори В. Винниченка, та і в їхньому переліку не обійшлося без помилок, бо підряд, через кому названі оповідання «Боротьба (З листів студента, засланого в солдати)» (без зазначення автора) та «Дай, Боже, здоровля корові» Т. Бордуляка. І виходить, що й перше, Винниченкове оповідання, належить цьому авторові.

На жаль, можна продовжити перелік помилок, що зустрічаються в літературі про видавництво «Дзвін», та й названих достатньо, щоб стверджувати, що тема потребує подальшого дослідження із використанням усього комплексу джерел, у тому числі й епістолярних. Вони дозволяють дослідникам уточнити деякі суттєві моменти з історії видавництва, збагатити її конкретним фактичним матеріалом. Так, В. Панченко, цитуючи лист В. Винниченка до Катерини Голіцинської від 17 липня 1907 р., відзначає, що в ньому автор «точно датує час заснування видавництва «Дзвін» (ли-

пень 1907 р.), окреслює його програмні цілі, згадує – як авторів, що погодилися на співпрацю з «Дзвоном», – М. Коцюбинського та Лесю Українку»[12]. В цитованому В. Панченком листі В. Винниченко ділився зі своєю адресаткою планом найближчим часом написати п'єсу і «помістити в збірнику, який має видати в початку октября видавництво «Дзвін». Се видавництво заклалось по моїй ініціативі тиждень назад і має на меті видавати ряд неперіодичних збірників публіцистично-белетристичного змісту. Вже є трохи фондів і обіцяні деякі статті. Між инчим, обіцяли Коцюбинський і Леся Укр(аїнка)»[13].

Про перші кроки новоствореного видавництва та його плани дізнаємося також із листа В. Винниченка до М. Коцюбинського від 23 липня 1907 р., в якому він писав: «Шановний добродію, видавниче товариство, в яке вхожу і я, наміряючись видати серію неперіодичних збірників, дуже просить Вас прийняти в них участь. Перший збірник має вийти через два місяці, але матеріал має бути присланий через місяць, не пізніше.

Напрям цих збірників не партійний, але неприхильний до сучасного капіталістичного ладу. Міститимуться твори публіцистичні й белетристичні. Гонорар 32 руб. за аркуш прози і 5 коп. за рядок поезії. Виплата по надрукуванню»[14].

У наступному листі до М. Коцюбинського від 29 липня 1907 р. В. Винниченко повідомляв про засновників видавництва, засади, на яких воно засновувалося, та умови, в яких розпочинало свою діяльність: «Ініціатори і (поки що) спільники видавництва «Дзвін» (так зветься воно) суть: я, Ів. Личко і Пр. Понятенко. Теж поки що із цих же людей складається й редакція.

Справа нелегка з ріжних причин і вимагає багато всякого роду енергії, а особливо грошової, якої у нас, правду казати, не дуже багато. Сподіватись на жертви ми не можемо, бо це відсуне справу в далеку будучину, а беремся вести своїми силами, даючи кожний по своїй змозі паї». Він запрошував М. Коцюбинського або його знайомих, хто був би охочим «рискнути якимсь десятком карбованців», долучитися до справи, бо засновники видавництва мали намір «перевести вже українські справи з епохи філантропії в комерційний бік»[15].

Отже, видавництво «Дзвін» було засноване в липні 1907 р. письменником Володимиром Винниченком, письменником, літературним критиком і публіцистом Іваном Личком та журналістом Прокопом Понятенком і заявило про своє існування виходом у світ однойменного збірника. Лист В. Винниченка до К. Голіцинської, написаний у грудні 1907 р., у якому він повідомляв, що «Дзвін» «вийде через 2 дні»[16], дозволяє уточнити й дату цієї помітної події українського культурного життя, що була неоднозначно сприйнята громадськістю.

Причини були різні й розібратися в них допомагають епістолярні джерела. Одна з причин полягала в тому, що представники інших подібних видань побоювалися конкуренції. Про це свідчать листи до Михайла Грушевського від його учня й співробітника київського відділення редакції «Літературно-наукового вісника» Івана Джиджори. Він у кількох листах інформував М. Грушевського про справи нового видавництва з часу появи перших звісток про його заснування. В одному з листів (від 28 липня 1907 р.) він прямо пише, що цікавиться «Дзвоном», «бо йде про те, щоби така дурниця не пошкодила «Вістникові» і не відтягнула від нього літературних сил...»[17].

З цього самого листа дізнаємося й про другу причину упередженого ставлення до «Дзвону» – суперечки в середовищі українських соціал-демократів, зокрема між В. Винниченком і М. Поршем, у результаті чого, як пише І. Джиджора, «Порш з своїм кружком те й робить, що всюди старається В[инничен]ка здіскредитувати, переносячи се ес-децьким звичаєм і на літературну його діяльність»[18]. А в листі від 20 липня 1907 р. І. Джиджора з цього приводу писав: «Задуманого «Дзвона» дуже лають Порш-Петлюра; погнівалися, що до редакції не запрохано «одиноко, – як каже Петлюра, – до сього спосібного чоловіка, Порша»[19].

Третьою причиною критичного ставлення до видавництва «Дзвін» і опублікованого ним збірника було несприйняття значною частиною українських діячів, особливо представниками старшої генерації, ідей, висловлених В. Винниченком в опублікованій

у збірнику п'єсі «Щаблі життя». Різко розкритикував п'єсу Євген Чикаленко, Винниченків літературний «хрещений батько», який відкрив йому шлях у літературу, багато років підтримував матеріально і, разом з тим, був уважним читачем і суворим критиком його творів. Зразу ж після виходу в світ «Дзвону», 27 грудня 1907 р. він писав В. Винниченкові про п'єсу, з якою, очевидно, ознайомився ще в рукопису: «Прочитавши знов «Щаблі життя», я остався при всіх тих поглядах на сю п'єсу, які Вам тоді висловлював. По виконанню вона краща за попередні драматичні п'єси, але по думкам – се анархізм, в найгіршому значінню сього слова. Герой, на мою думку, таки справді «прямолінейний дурень», хлопчина 1-го курса, який начитався нігілістичних (при тім старих) книжок і, хоч кров з носа, хоче жити по наміченій програмі. Як я ще був 18-ти літнім хлопцем, то ті самі ідеї проводили деякі мої товарищі та почасти і я з ними. Значить, Ви одкриваєте Америку, про яку вже всі й забули думати»[20]. Полеміка з приводу цієї п'єси займає велике місце в листуванні Є. Чикаленка з В. Винниченком[21].

З критикою «Щаблів життя» виступили також представники молодшого покоління – М. Гехтер, С. Єфремов, С. Петлюра, Г. Хоткевич та ін.

Листи І. Джиджори до М. Грушевського містять також інформацію й про кошти, на які почало діяльність видавництво «Дзвін». У листі від 28 липня 1907 р. він писав, що його засновники поки що капіталу «мають всего на 700 руб.», які залишилися «ще з 1904 року з улагодженого якогось концерту чи аматорського представлення», переховувались у Лесі Українки і на них мав у 1905 році вийти альманах «Громада»[22].

Як відомо, анонсований «Дзвоном» другий збірник у той час у світ не вийшов, і не тільки, як стверджується в літературі, через брак коштів, а й через те, що ще до виходу в світ першого збірника, наприкінці вересня 1907 р. один із засновників видавництва В. Винниченко разом зі своїми друзями А. Жуком та В. Степанківським змушені були виїхати за кордон, бо незабаром мав розпочатися суд у справі редакції газети «Громадська думка», за якою вони були заарештовані і за «сукупністю провин» їм загрожувала каторга. Опинившись у Львові, вони, як згадував А. Жук, взяли участь у спільній нараді з галицькими соціал-демократами В. Левинським, В. Старосольським і Л. Ганкевичем, на якій виник план створення фінансової підстави для партійного видавництва, що обслуговувало б потреби обох соціал-демократичних партій, наддніпрянської й галицької, маючи при цьому на увазі київський збірник «Дзвін». Для цього київські втікачі мали відправитися за кордон для збирання коштів серед українських емігрантів у США та Канаді. Проте від такої подорожі їх відмовив Левко Юркевич, з яким вони зустрілися в Женеві[23].

Через кілька років саме Л. Юркевич, одержавши від батька спадщину, яку він щедро використовував на партійні потреби, став одним із фундаторів видавничого товариства «Дзвін», яке постало в 1911 р. вже в дещо оновленому складі. На цьому етапі в його роботі активну участь брав Юрій Тищенко (Сірий), який восени 1907 р. під іменем Павла Лаврова прибув до Києва для завідування редакцією ЛНВ та провадження видавничих справ М. Грушевського. Як писав він у своїх спогадах, улітку 1911 р. під час нелегального перебування В. Винниченка в Києві вони обговорили деталі організації видавництва. Ю. Тищенко згадував: «Видавництво мало бути товариством на вірі, а основниками його й першими членами були В. Винниченко, Ю. Сірий та Л. Юркевич. Матеріяльну сторону розв'язали тим способом, що кожний член видавництва повинен був внести пай у пятьсот карб., при чому В. Винниченко мав сплатити цей пай відрахуванням гонорару за твори, що друкуватимуться в цьому видавництві, я та Л. Юркевич – грошима. Легко міг це зробити Л. Юркевич, син і спадкоємець багатого дідича, але де міг роздобути гроші я? Проте вже за пару днів я дістав позичку в новозаснованому українському банку і справу залагоджено. Л. Юркевич мав вислати гроші з-за кордону»[24]. Через кілька місяців Л. Юркевич надіслав два паї, у такий спосіб сплативши і частину Ю. Тищенка[25].

До речі, в цих спогадах, розповідаючи про свою участь у роботі українських видавництв, Ю. Тищенко зовсім не згадує видавництва «Дзвін», заснованого в 1907 р.

Написані майже через 30 років після згадуваних подій, спогади Ю. Тищенка дещо схематично й спресовано в часі відтворюють картину заснування «Дзвону» в

1911 р. Його ж листи до В. Винниченка за 1909 – 1912 рр., написані одночасно з обговорюваними в них подіями, та інші епістолярні джерела дозволяють детальніше розглянути передісторію й перші кроки діяльності видавництва в цей період, уточнити деякі деталі. На жаль, не вдалося виявити листів В. Винниченка до Ю. Тищенка за цей час, однак і з листів одного з учасників епістолярного діалогу можна отримати чимало цінної інформації.

З листів видно, що питання про відновлення видавництва обговорювалося набагато раніше, ніж зафіксована в літературі дата його появи, – 1911 рік. Про свої видавничі плани Ю. Тищенко писав В. Винниченкові вже в листі від 10 грудня 1909 р., повідомляючи про намір видавати збірники на зразок тих, які видавалися петербурзьким видавництвом «Шиповник». «Може згуртуємось, – пропонував він В. Винниченкові. – Хочу, щоб увійшли Ви, Коцюб[инський], Черкасенко, Олесь. Дехто ще з Галичини. Крім чистої белєтр[истики], буде відділ критики штуки. Гонорар мінімум 60 р. аркуш. Гроші думаю дістати на перші 2-3, 4 збірники, а потім з обороту. Як Ви? Се варто і для діла, і для всього. Треба ж п'ястись за иньшими. Вся робота буде вестись мною і Олесем»[26].

Упродовж 1910 р. в листуванні обговорювалися питання про назву майбутнього видавництва, його плани, формат книг, розміри гонорарів тощо. Стосовно назви, то фігурували дві пропозиції: «Кресало» і «Дзвін». Спочатку, мабуть, переважав перший варіант, бо в одному з листів Ю. Тищенко запитував: «Напишіть також, як буде з вид[авництвом] «Кресало». Коли потрібні Вам гроші, то пришлю в ноябрі місяці якусь сотнягу, а після нового року почнемо зараз і друкувати. Гадаю, що найкраще форматом вибрати «Знаніе» збірники і друкувати на такому папері, або формат «Звону»[27].

Одним із перших видань новостворюваного видавництва мала бути четверта книга творів В. Винниченка. В листуванні обговорювався її зміст. 4 листопада 1910 р. Ю. Тищенко повідомляв В. Винниченкові, що посилає йому оповідання «Моє останнє слово», яке було опубліковане в 1906 р. в журналі «Нова громада» і яке автор, очевидно, пропонував включити до четвертої книги. Ю. Тищенко писав: «Се добре Ви зробили, що згадали про його. Я з дорогою душею пристаю на те, щоб і воно йшло. Чи нема там чого нецензурного, бо я вже деталі забув. Щодо назви видавн[ицтва], то можна й «Кресало» і «Дзвін», краще «Дзвін». Се теж як хочете. Я думаю, що на одній книжці ми не спинимося, а розів'ємо його в добре діло». Запитуючи В. Винниченка, чи вислати йому на рахунок видавництва 100 рублів, зауважив, що більше не може, бо хоче цю першу книгу видати добре. І далі писав: «Розмір книжок нашого Вид[авництва] буде такий, як «Знаніе», добре? Окладинка буде теж добра. Коли ж не подобається Вам формат, то візьмемо «Дзвін». Дуже добре б було, коли б хоч на 4 стор[інки] було нове оповіданячко. А врешті се не обов'язково». Щодо подальших планів видавництва, то писав, що хотів би «замовити комусь з знавців «Курс політичної економії», аркушів на 10 на зразок «Богданова» (маючи, очевидно, на увазі «Краткий курс экономической науки» О. Богданова (1897) – ***Н. М.***),

тільки, щоб була роботою оріґ[інальною], а не перекладом, але се трохи згодом»[28].

В іншому листі Ю. Тищенко знову писав про назву видавництва і його найближчі плани: «Назву «Дзвін» приймаю, але не проч і від «Кресала». Та се не важно. Готуйте, голубе, так, щоб в січні книга вийшла, бо се дуже важно для ринку. За гонорар не будемо теж говорити, так то й так. Постараюся сьогодня увечері зібрати те, що просите, і послати Вам»[29].

За листами Ю. Тищенка до В. Винниченка можна простежити всю історію видання 4-ї книги творів письменника. 10 лютого 1911 р. Ю. Тищенко писав, що хотів би скоріше видати цю книгу, але коли автор нездужає, то радив не перевтомлюватися, щоб не зашкодити здоров'ю[30]. У листі від 9 березня 1911 р. писав, що не ображається на В. Винниченка за затримку книги, просив прислати, коли закінчить, і висловив готовність при потребі ще почекати[31].

3 травня 1911 р. видавець повідомив автора, що «весь матеріал до 4 книжки одержав» і книжку почне друкувати з липня, щоб вийшла на осінній сезон. Повідомляв також, що заклав обкладинку, художник Бурячок намалював передню сторінку і

марку, які він зняв і посилає авторові для схвалення. «Подобається – гаразд, а не подобається, замовимо другу»[32].

В. Винниченко ідею обкладинки схвалив, але, очевидно, висловив і деякі побажання, що видно з листа Ю. Тищенка від 14 травня 1911 р., у якому він дякував за вказівки щодо малюнка на обкладинку і тішився з того, що сама ідея авторові сподобалася. Цей лист цікавий ще й тим, що дає певне уявлення про задум художника, який не був реалізований, бо в останній момент він намалював інший варіант обкладинки. А про перший Ю. Тищенко писав, що обкладинка «справді дуже гарна і, можна сказати, єсть картина, та, котру все малював та не скінчив Мирон (очевидно, герой роману В. Винниченка «Чесність з собою». – ***Н. М.***). Я дав її переправити». Виправлення мало полягати в тому, що художник батьків одягне, «а дитині зменшить penis-а. Буде тоді добре. На осінь книжка вийде»[33], – запевняв він автора. У листі від 9 червня просив його не затримувати довго матеріалів, призначених для книги, а повернути їх, щоб можна було вже приступити до друку[34].

Одночасно з випуском четвертої книги творів В. Винниченка Ю. Тищенко вирішив опублікувати й перший том Лесі Українки, щоб цими двома книгами зразу утвердити авторитет видавництва. У згаданому вище листі він писав В. Винниченкові: «Купив я твори Лесі Українки і випускаю їх разом з Вашими. Таким чином, одночасно вийде дві солідних книги (Л. Укр[аїнка] буде аркушів на 12), і сим видавництво зразу себе зарекомендує з доброго боку. Як Ви на се дивитесь? Я хочу, щоб з часом се видавництво розрослося і зробилося одним з найсолідніших на Україні. Поки що будемо випускати тільки великі книги. А там, може, народиться і журнал «Дзвін»»[35].

19 червня 1911 р. він повідомляв, що вже «почав друковати Лесю Українку, вже видруковав перший аркуш, і зовнішня сторона дуже добре виходить, і се мене радує». Просив Винниченка повідомити, як він ставиться до видання Лесі Українки під фірмою «Дзвону», і зазначав: «Звичайно, виданнє се я рахую власністю нас двох. Коли б пристав ще Левко (Юркевич. – ***Н. М.***) з 500 рублями, то можна б діло поставити не зле. Важно тут тілько почати добре, а вже про ринок і т. д. я подбаю. Я маю велику надію на будучність сього діла і тянусь, щоб його як-небудь поставити на ноги»[36].

Варто відзначити, що цей і наступні листи Ю. Тищенка до В. Винниченка написані на бланку видавництва «Дзвін».

У листі від 30 серпня 1911 р. Ю. Тищенко писав, що вже закінчив друкувати Лесю Українку. «Вийшло більш 13½ аркушів. Книга груба, така як той том «Землі», де Ваша «Чесність з собою». Вже видруковано і Вашої три аркуші. Певне, також буде аркушів з десять, і том вийде солідний. А Бурячок взявся переробляти окладинку і намалював зовсім иньше. Не знаю, чи до вподоби буде Вам, а переробляти вже немає часу»[37].

Повний відчаю лист Ю. Тищенка від 13 вересня 1911 р. свідчить про те, які труднощі переживало видавництво через цензурні переслідування. «Після такого лиха, яке впало отсе на голову мою, просто не прийду до памяти. Побоявся випускати книгу Вашу і, зверставши, поніс до одного з цензорів, щоб прочитав. І от, маєте собі, що він наробив не тілько в коректі, а навіть в друкованому аркуші поробив такі купюри, що просто жаль бере. Я не рішаюсь випустити так знівечені думки Ваші, а повно не можу друкувати, бо все одно сконфіскують. От через те і посилаю Вам заказною бандеролю коректу в такому виді, в якому принесли сьогодня мені з цензури. І прошу Вас, дорогий мій, не задержте, бо набор лежить і чекає в гранках, а се теж коштує і викликає незавдоволення. Думаю, що Ви помиритись де з чим і пустимо з пропусками в сьому видані. Коли Ви погожуєтесь, то негайно висилайте заказним. Главу 6 доведеться викинути майже всю, щоб зберігти книгу всю. Далі теж думаю показувати в ценз[урі] і посилати Вам, коли будуть якісь значні купюри. Дуже боляче мені видавати книгу в такому виді, та нічо[го] не вдію»[38].

5 листопада 1911 р. Ю. Тищенко з радістю й тривогою повідомляв: «Любий друже! Сьогодні, нарешті, вийшла вже цілком Ваша книга. Властиво, вийшла з друкарні і вступила в період найбільшої небезпеки. Я розумію тут цензуру, бо хоч «предварительно» й читав один з них, а що скаже вся совокупность сторожів, ще не відомо. Одначе треба думати, що обійдеться все гаразд. Тим часом, книжку потроху розсовую

і надіюся, що сі 3000 прим[ірників] розійдуться»[39]. До четвертої книги творів В. Винниченка увійшли: «Дрібниця (Моє останнє слово)», «Студент», «Кузь та Грицунь», «Таємна пригода», «Чудний епізод», «Тайна (Виривки з щоденника)».

З цього листа, а також із попередніх і наступних, можна зробити висновок, що видавництво «Дзвін» розпочинало свою діяльність за рахунок коштів, позичених Ю. Тищенком, і переживало певні фінансові труднощі. Лист від 19 червня 1911 р., у якому Ю. Тищенко повідомляв про те, що видану «Дзвоном» книгу Лесі Українки він вважає власністю двох (його й Винниченка), і висловлює побажання, щоб Л. Юркевич «пристав з 500 рублями», свідчить, що на той час Л. Юркевич ще свій пай не вніс. У листі від 5 листопада він знову висловлював побажання, щоб пайщиком видавництва став також Л. Юркевич, і повідомляв: «Свій пай 500 рублів вже давно вклав і витратив, а тепер оплачую долги по виданню з «Дзвону»»[40].

Про те, що не всі пайщики «Дзвону» вчасно внесли кошти і тим поставили Ю. Тищенка в скрутне становище перед авторами, свідчать також інші епістолярні джерела, зокрема його листування з Лесею Українкою. Оскільки одночасно з виданням своїх творів «Дзвоном» вона публікувалася й у «Літературно-науковому віснику», то виникла плутанина з виплатою гонорарів. Намагаючись прояснити ситуацію, Леся Українка в листі до Ю. Тищенка від 16 травня 1912 р. цитує його лист до неї від 26 березня 1912 р.: «Перш за все про ті 100 р[ублів], що післав я Вам в сьому році. Гроші ті післані Вам від Літер[атурно] Наук[ового] Вістника яко частина гонорару за «Руфіна» і дальших праць. Ви зарахували то як гонорар за збірник, виданий Дзвоном... Річ в тому що пайщики «Дзвону» не внесли всіх грошей в касу, і тому ... мушу тепер чекати до іюля, коли одержу з книгарень комісові, тоді в першу чергу надішлю Вам»[41].

Ситуацію з Л. Юркевичем певною мірою допомагають прояснити його листи до В. Винниченка. 27 вересня 1910 р. він писав: «Гроші буду, здається, за тижнів два мати. Всі вони підуть на видавництво...»[42]. Не відомо, правда, чи мав він на увазі й «Дзвін», чи лише місячник «Наш голос», спільний орган УСДРП і УСДП, який він своїм коштом видавав у Львові з листопада 1910 до кінця 1911 р. Схоже, що в «Дзвін» він кошти вкладати не поспішав, бо не був упевнений, що зможе брати в ньому активну участь через погане самопочуття й велику зайнятість іншими справами. У кількох листах він повідомляв, що ще не пише обіцяної статті до «Дзвону», а в листі від 16 березня 1911 р. читаємо: «Статті до «Дзвону» я не пишу і тепер, покіль я занятий з 5 числом «Голосу», писати не буду. Взагалі моє писання щось дуже забарюється і я-б власне одмовився-б від нього зовсім, як-би не твоя вимога написати. Розумію добре, що опріч пошани до моїх літературних талантів тобі ходить і про гроші. Зрозумій і ти те, що опріч моєї пошани до «Дзвону» я-б радніше підпірав його грошево, коли-б брав в ньому безпосередню участь.

Не памятаю як саме обіцяв я тобі з грішми – чи категорично обіцяв чи ні? Але, коли я не візьму літературної участи, то хтів би, щоб грошева участь була меншою ніж то я думав (меншою, хоч би вдвоє).

Напиши щиро, як ти думаєш про се»[43].

Існували, певне, й деякі технічні труднощі з перерахуванням його коштів. Готівки він не завжди мав у достатній кількості і, як видно з листування, інколи й сам позичав гроші для власних потреб. З банками виникали проблеми. 25 жовтня (7 листопада) 1911 р. Ю. Тищенко писав В. Винниченкові: «Щодо Л[евка] Ю[ркевич]а і позички йому з свого банку 500 рублів, то справа тут стоїть, здається, досить трудно, і я нічого не можу зробити. Тут страшенно все-таки багато формальности, (векселі в обмін і т[аке] и[нше]) і з-за кордону се зробити не легко, хоча і можна. Я поки що радо зроблю все, що можу, але се на протязі якогось там місяця...»[44]. 28 грудня 1911 р., розповідаючи в листі до В. Винниченка про стан справ у видавництві і про своє бачення його перспектив, Ю. Тищенко писав: «Як же Л[евко] Ю[ркевич]? Чи думає він встрявати в «Дзвін» паєм чи ні? Діло б можна розвинути, коли б ще два хоч пайщики»[45]. На початку січня 1912 р. він знову писав про Л. Юркевича: «Мене дивує, що Левко хоче взяти в Харківському банкові грошей, коли він має кредіт і в Київському. Про те, як

се зробити, докладно пише йому Синицький. Отже, він каже, що грошей Левко може здобути, а раз так, то пускаймо їх в оборот»[46]. А в листі від 21 лютого 1912 р. читаємо: «Дуже важно, щоб на осінь дав Левко Юр[кевич] свій пай, а то з грошима скрутно буде. Я гадаю, що йому нема чого боятись, бо діло стоїть певно»[47].

Як видно з листування, фінансовий стан видавництва на кінець 1911 р. у цілому був непоганий. Ю. Тищенко повідомляв В. Винниченкові: «Як я прикинув оком, то бачу, що з «Дзвоном» поки що не зле. За се півріча продано на таку суму, що майже обкидаюсь з боргами по виданню. Протів сподіваного, Л[есі] Укр[аїнки] за се півріча, власне, за 4 чи навіть 3 місяці продано 430 прим[ірників] в нашій книгарні. Ваших, звичайно, більше буде. Незабаром пришлю Вам за сей час обрахунок»[48].

В епістолярних джерелах міститься інформація й про інші, реалізовані й з різних причин не реалізовані, видавничі плани «Дзвону». Повідомляючи В. Винниченка про вихід четвертої книжки його творів, Ю. Тищенко писав 5 листопада 1911 р.: «Чи не думаєте видавати V тома? Може жарнемо Ваші п'єси? Тепер ми маємо вже номінально на 3000 з гаком рублів товару, і йти далі варто»[49]. Але до V тому також вирішили включити оповідання. Із листів дізнаємося про нелегкий процес підготовки до друку творів В. Винниченка в умовах, коли видавець і автор жили в різних країнах, і всі технічні питання доводилося вирішувати листовно. В одному з листів В. Винниченко писав Ю. Тищенкові: «Щодо 5-го тому, то не знаю, як же Ви заповнили його, чим? Мабуть, дуже тонкий вийде. Уже вийшов той збірник, де є моє оповідання «Талісман», але мені чомусь не присилають. Я б виправив оригінал і послав Вам. Телеграфуйте, чи треба присилать його, бо певно дістану в сих днях збірник і зможу вислати рукопис. Коли треба, то зробіть ще ось що: купіть цей збірник («Товарищества писателей») і вишліть мені. Бо чорт їх знає, може й не пошлють так хутко. Добре? Хай ще два-три тижні, аби краще книжка була»[50]. Книга 5 творів В. Винниченка видана «Дзвоном» у 1913 р. До неї увійшли: «Історія Якимового будинку», «Промінь сонця», «Федько-халамидник», «Маленька рисочка», «Чекання», «Таємність», «Виривок з «Споминів»».

Ю. Тищенко повідомляв В. Винниченкові й про інші плани видавництва. 5 листопада 1911 р. він писав, що К. Стеценко запропонував йому видати «Історію української музики». «Книжка ся, як він пише, буде аркушів на десять. Коли видати її розкішно, то можна пустити по 1 руб., а то й дорожче. Отже, напишіть мені, як Ви на се дивитесь, щоб я міг вести з ним переговори. Гроші на виданнє я знайду, хоч і з трудом». Автор пропонував видати книгу з умовою, щоб од видання йому дати 25 %, але видавець вважав такі умови для видавництва невигідними, пропонував дати йому за аркуш 25-30 рублів і радився з цього приводу з В. Винниченком. «Коли не будете згодні на се, то напишіть, що будемо робити далі, бо треба розвивати діло. Я певен, що через рік-два ми будемо вже стояти міцно»[51].

В іншому листі він писав, що М. Вороний пропонує «Дзвонові» видати збірку його поезій. Книга мала бути аркушів на 8–10[52]. Поезії Вороного, т. І, – писав він, – «видає приватна особа», і запитував В. Винниченка, чи дозволить він випустити цю книгу під фірмою «Дзвін», мотивуючи тим, що «для «Дзвону» зайва книжка в каталозі не вадить»[53].

Ю. Тищенко завжди радився з В. Винниченком з приводу видання тієї чи іншої книги, але коли той довго не відповідав, а справа не чекала, брав відповідальність на себе. Так, у грудні 1911 р. він писав йому: «Просив я Вашої згоди випустити вірші М. Вороного під фірмою «Дзвону», та од Вас на се нічого не одержав і рискую дати марку на власну руку, тим більше, що добре знаю Ваш погляд на Вороного поезії»[54].

Листи до Ю. Тищенка від Лесі Українки дають підставу для припущення, що «Дзвін» планував видати й другий том її творів, куди мали ввійти драми, але план цей залишився нереалізованим. У листі від 16 травня 1912 р. вона писала, мабуть, відповідаючи на пропозицію видавця, що «можна і про нове видання поговорити, щоб на всякий случай не опізнювати справи. Я одержала початок «Кассандри» і тепер вже маю всі матеріали в зборі. Добре, що я пождала од Вас відповіді, і не бралась до [переписування віршів, бо пропала б даремно найтрудніша для мене праця –][55] переписування (сила в тім, що переписувати не можна лежачи, а довго сидіти мені

вадить). Тепер я вже переглядаю і поправляю «Кассандру». З Вашим планом видання я можу згодитись, окрім одного пункту: мені б не хотілося уміщати тепер «Руфіна» (йдеться про драму «Руфін і Прісцілла». – ***Н. М.***), раз – через те, що він довгий (5 ½ арк. В[істника], а в Дзв[оні] було б, може, і 6 ½, приймаючи тип I тома мого збірника), і з ним та з трьома іншими п'єсами книжка дійшла б до 20 арк., а се забагато; друге – може інші п'єси колись хтось схоче ставити[56] і для того подати книгу в театр[альну] цензуру, то «Руфін» може сій справі пошкодити, бо він був уже в театр[альній] ценз[урі] і їй не сподобався, отже через нього можуть і сусідки його невинно постраждати; третє (і для мене найважливіше) – що я не трачу надії десь колись видати «Руфіна» у непопсованому вигляді (Ви ж знаєте, що я мусіла його попсувати «поправками»), а так «увіковічувати» в окремому виданні сей спотворений текст вважаю навіть некорисним.

Прикинувши приблизно, я бачу, що й три названі Вами п'єси (без «Руфіна») займуть 10-11 арк., а може й більше, то воно якраз і досить»[57]. Вона просила повідомити про тип майбутнього видання, чи буде таким самим як і перший том, і висловила деякі побажання щодо друку і оформлення книги.

А 5 січня 1913 р. поетеса писала видавцеві з Єгипту: «Надійшла [до] мене звістка, ніби Ви вже от-от збираєтесь видати т. II моїх творів «з «Лісовою піснею» на чолі». Я гадаю, що ся звістка основана на непорозумінні, бо після того, як Ви написали мені, що спиняєтесь з сею справою на неозначений час з браку видавничих фондів, то переговори наші на сю тему перервались, не дійшовши до останнього слова, умови не встановлені, план видання не обговорений і виправлений матеріал до друку не посланий, та навіть і само виправлення залишила, вважаючи його не на черзі. Як же супроти того всього можете Ви «от-от» видати сю книжку»[58].

Передчасна смерть поетеси завадила виданню другого тому її творів.

Ю. Тищенко схилявся до думки, що треба випускати книжки, які б користувалися попитом у читачів і могли бути швидко реалізовані. Він виношував задум про видання дешевої гумористичної бібліотеки, яку хотів почати з оповідання В. Винниченка «Щирий і уміркований», що вперше було опубліковане в газеті «Громадська думка» (1906, 18 січ., № 15). Про ставлення до цього плану він запитував автора у листах від 1, 16 грудня 1910 р. і 9 березня 1911р.[59].

Проявив видавець й іншу цінну ініціативу – видавати популярні брошури в малій серії «Дзвону». 28 грудня 1911 р. він писав: «Я б пропонував товариству поруч з великими книжками роспочати виданнєм малу серію од 1 до 3, 4 аркушів змісту економічного та політичного. У нас же в сьому величезна потреба. Ось хоч би взяти й права щодо виборів в Думу – хто їх знає? Не пошкодило б дати й про те, як живуть політично люди в иньших державах, та хіба мало пекучих тем, які треба б обробити та випустити для робітничої маси. Порадьтесь там з товаришами і пишіть, як находите словеси сії. Грошей гадаю з оборотних «Дзвонових» сум на те вистачить»[60]. В іншому листі на початку січня 1912 р. він знову повертається до цієї теми: «Щодо малої серії «Дзвону», то я радив би видавати на теми політично-економичні і т[аке] и[нше]. Може, Рибалка (Л. Юркевич. – ***Н. М.***) написав би одну, Ви одну, я одну, а тілько вже, що першим пустить, диктуйте Ви, бо вас там більше. Я ще тілько й живу тими мріями та планами, що рояться в голові»[61]. Очевидно, така брошура була замовлена Л. Юркевичу, бо 7 лютого 1912 р. він писав В. Винниченкові: «Брошура для «Дзвону» не дає мені спокою. Хочу писати більшу, напівпопулярну, з висловом моєї власної точки зору на національну справу. Думаю, що «Дзвін» не одмовиться її надрукувати, боюсь тільки цензури – задовольнити її мені буде дуже трудно. Раніше ніж писати хочу підготуватись і вишукую собі літературу»[62].

А Ю. Тищенко 2 січня 1912 р. цікавився у Винниченка: «Ну, а як Вам здається моя думка про малу серію в «Дзвоні»? Я гадаю, що вона варта уваги. Тепер, поки ще маю сили, повів би сю справу технічно. Напишіть мені, будь ласка, про се»[63].

У березні 1912 р. Ю. Тищенко наполегливо просив В. Винниченка докладно написати, що він думає про малу серію «Дзвону», що порадить пустити першим номером, як ставиться до того, щоб у цій серії й Ю. Тищенко випустив збірку своїх оповідань?

Він звернув увагу на опубліковані в «Раді» цікаві статті С. Подолянина з Лондона про Україну в світлі інших держав, догадався, що автором був В. Степанківський, і пропонував випустити їх окремою книжкою[64].

Першою книжкою малої серії мало бути оповідання В. Винниченка «Біля машини». Надсилаючи 15 березня 1912 р. авторові коректу разом з двома зразками титульної картки, видавець просив, щоб той їх не затримував, написав, який йому більше подобається, бо не хотів, щоб було шаблонне. Турбувався він і про те, щоб цензура не заборонила оповідання, просив трохи пом'якшити в тих місцях, які він позначив, бо «по теперішнім часам можуть архаровци і сконфіскувати»[65].

Ю. Тищенко дуже вболівав за своє дітище, турбувався про те, щоб книжки малої серії були не лише змістовними, а й ошатно виданими. «Книжки призначені для робітництва і селянства мають бути, – писав він, – видані чепурно і художньо. Заготовив я до їх цілу серію заставок і кінцівок, щоб виглядало добре, а то у нас для народа видають чорт зна як. Ціну буду ставить не дорого, а так, щоб окупилося виданнє і мати прибуток для «Дзвону» мінімальний. Дуже прошу Вас, напишіть, який має бути гонорар за такі книги <...> Се важно для ціни книги. Друкуватиму 3000»[66].

У цьому ж листі він радився з В. Винниченком про плани майбутніх видань цієї серії, яка одержала назву «Народня бібліотека». Пропонував, якщо не встигне Степанківський, другим номером пустити оповідання Стефаника, третім – Степанківського, а четвертим – свої.

У листі від 26 березня 1912 р. він уточнював план видань, писав, що за книжкою В. Винниченка «йде збірничок медичний. Се про всі заразливі хвороби, од яких лягає тисячі робітництва і селянства, буде опис сих хвороб і засоби боротьби з ними. Гадаю, що потреба в такій книжці єсть велика». Повідомляв, що відновлює контакти з Катеринославською «Просвітою» і туди, в основному, буде направляти дешеві книжки, бо робітники «аж кричать за книжкою», просять «книжечок на соціальні теми», «а ми ніби й не чуємо. Момент важний». Пропонував, щоб Рибалка (Л. Юркевич. – ***Н. М.***) швидше писав те, що почав, і хвалився: «Серія виходить просто антік з боку видання»[67].

Згадуючи пізніше цей період роботи у видавництві, Ю. Тищенко писав, що з перших же кроків своєї праці турбувався за зовнішній бік кожного видання. «Мені здавалось, – писав він, – що книжка, *як і дівчина, коли виходить на люди, мусить бути прибрана, коли й не розкішно, то в усякому разі пристойно.* Тому-то я з перших же кроків видавничої праці звернувся до кращих тодішніх наших малярів і запросив їх до співпраці. Першим оформлювачем наших видань був Іван Бурячок – артист-маляр краківської академії. Його обкладинки були не тільки окрасою кожного видання, а відбивали й зміст самої книги»[68]. І. Бурячок був також автором видавничої марки «Дзвону»[69].

Ю. Тищенко активно взявся за реалізацію задуманого, і газета «Рада» вже на початку травня 1912 р. повідомляла, що видавництво «Дзвін» випустило, серед іншого, оповідання В. Винниченка «Біля машин» і такі «книжки для народа: № 2. «Про лихі пошести та як боротися з ними». № 3. С. Тодосієнко «Розмова про школу». №.4. С. Подолянин «Українець за кордоном і мандрівка в минуле»[70].

Видавець постійно дбав про те, щоб «Дзвін» мав якомога більший прибуток від своїх видань. Як людина практична і досвідчена (адже в його активі був уже досвід роботи по організації видання редагованих М. Грушевським журналу «Літературно-науковий вісник», газет «Село» та «Засів», видавництва «Лан») він виступав проти того, щоб робити відбитки з нових творів, «бо це шкодить томові». Він уважав, що можна їх робити одночасно з друком тому, але пускати пізніше, «коли вже трохи томом наситяться»[71]. У листі від 16 лютого 1912 р. писав, що коли вже треба їх видавати, «то під фірмою на кошт і на користь «Дзвону», і надалі видавати все наше «Дзвоном»»[72]. Коли представник іншого видавництва запропонував В. Винниченкові видати окремою брошурою його оповідання «Федько-халамидник», яке вперше було опубліковане в лютому 1912 р. у трьох номерах газети «Рада», то Ю. Тищенко категорично запротестував, пояснюючи авторові, що зиск буде іти «на се ж видавництво»,

«а «Дзвонові» се буде страшенний урон. Отже, з Вашого дозволу пишу їм, що Ви не можете сього прохання задовольнити, бо твори свої передали в «Дзвін»»[73].

Турбувався він також про рекламу, про рецензування книг, виданих «Дзвоном», що мало забезпечити його популярність серед читачів. Після виходу в світ у видавництві «Дзвін» творів Лесі Українки він, повідомляючи про цю подію М. Грушевського в листі від 6 жовтня 1911 р., запитував: «Кому доручити рецензію? Я б хотів, щоб написала п. Черняхівська, а може хто з тамошніх критиків»[74].

За епістолярними джерелами можна простежити підготовку до друку другого збірника «Дзвону», яка розпочалася зразу ж після виходу першого збірника в 1907 р., і тривала кілька років. Сповіщаючи К. Голіцинську про вихід у світ першого збірника, В. Винниченко писав, що «Леся прислала вірші, та запізно, підуть у другий збірник»[75].

Опинившись у вимушеній еміграції, В. Винниченко не припинив роботи по підготовці другого збірника. 24 січня 1908 р. в листі до М. Коцюбинського з Женеви він цікавився його думкою про «Дзвін» і писав: «Місяця через півтора ми випускаємо другий збірник. Будь ласка, неодмінно дайте що-небудь. Неодмінно! Сподіваюсь, що тепер справа йтиме акуратніше, бо здобуто те, що має в ній велику вагу, а саме – гроші!»[76] А 13 лютого 1908 р. писав тому самому адресатові: «Другий збірник «Дз[вону]» ми готуємо вже і думаємо місяця через півтора-два знов бовкнуть ним над самим вухом наших добродійних, смиренномудрих мишей. Вони, розуміється, знов піднімуть ґвалт, але ми тільки цього й хочемо. Коли можете, то неодмінно пришліть що-небудь, хоч коротеньке»[77].

Тема «Дзвону» звучала й у листі В. Винниченка до М. Коцюбинського від 10 квітня 1908 р. : «Поправляйтеся швидше та давайте щось до «Дзвону». Ви, мабуть, уже смієтесь з мене? Правда, я вже стаю смішним з цим «Дзвоном». Але ж не по своїй вині: все землячки наші. Один уже був от-от дістав грошей, та «поетична» українська вдача така в йому типічна, що ніяк не спроможеться простягнуть руку і взять ті гроші. А справа тим часом стоїть собі. Маю все таки надійку, що лусне який-небудь грім, землячок злякається і поворухнеться. А цього тільки й треба, бо гроші лежать мало не під самим носом»[78]. 11 вересня 1908 р. він нагадував М. Коцюбинському його обіцянку подати щось до «Дзвону» і писав: «Ми ще не покинули надій продовжувати наше видавництво і готуємо другий збірник. Будь ласка, напишіть мені, чи дасте чи ні»[79].

Тема підготовки другого збірника «Дзвону» займає чимало місця і в листах Ю. Тищенка до В. Винниченка. Обговорюючи з письменником можливий термін виходу четвертої книги його творів, він писав: «Щодо вид[ання] «Дзвін», то, певно, буде після Вашого тому (4 книги) якийсь збірник, а там може й я що-небудь встругну. <...> «Дзвін» звичайно буде виходити не в такому ред[агуванні], як перший збірник, бо не всі ті «письмани» будуть. <...> При тих співробітниках, що були ранійш, можна випускати збірники, але вони будуть, звичайно, брати участь гонорарно, а ред[агування] збірників належатиме Вам, а в техничних справах і мені, та й в літературних деяких. Я хочу, любий мій, щоб діло се поставити таки добре і не спиняти на першій книзі»[80].

28 січня 1911 р. він повідомляв В. Винниченкові, що до збірника «Дзвону» прислав вірші М. Чернявський, але він їх не пустив, «бо ні за що і з огляду цензурного, і літературного змісту», і посилав В. Винниченкові для перегляду. У цьому самому листі сповіщав, що й сам «почав писати оповіданнє для збірника. Коли закінчу, то також пришлю Вам. Нічого не знаю, коли почнемо друковати. Я, як Вам відомо, вже замовив паперу і готовий хоч зараз приступити до набору. «Дзвін» буде форматом такий, як збірник «Земля»[81].

19 червня 1911 р. він запитував В. Винниченка: «А як Ваша думка щодо збірників? Хоч би за рік виготовили що-небудь, щоб хоч після нового року приступити до друку»[82]. 19 листопада звертався до нього з проханням: «Напишіть докладно, як Ви гадаєте кращим видавати 2 збірник, якого розміру, змісту, який гонорар кому, хто прийме участь і т[аке] и[нше]. Се я дуже хотів би знати»[83]. Одержавши відповідь від В. Винниченка, він писав 25 листопада 1911 р.: «Радий сердечно, що «Дзвону» 2 збірникови так всміхається доля змістом. Ваша програма мені подобається і щодо літерат[урного] змісту і до науково-публіціст[ичного]. Коли хочете, то й справді че-

рез два місяці можна буде приступити до друку. Я готуюсь як до «священодейства» і конче щось сам дам. Крім тих авторів, що Ви зазначили, я (з Вашого согласія) зробив пропозіцію С. Черкасенкови і Олесеви. Згодились, так само згодився й Вороний щось дати. Черкасенко дасть стор[інок] на 6–8, а ті не знаю. Гонорар я не знаю, який кому призначати. Майте на увазі, що збірник річ не нова тепер, і скоро він не розійдеться. Отже, я б пропонував за прозу не більше 40-50 рублів від аркушу, а за поезії 12-15 коп. за рядок, а найбільше 20 коп. Як Ви скажете? З Чупринкою ще поговорю. Подаю се Вам до відомости і з свого боку прошу повідомити мене, якого розміру (скільки арк[ушів]) буде 2 збірн[ик] і, може, ще що знайдете ще потрібним. Коцюбинський у «Вістнику» бере за аркуш 100 рублів, а скілько ми йому можемо дати, не знаю. Наше видавн[ицтво] не має ж ще коштів, а що й буде, то в сей збірник вкладемо»[84]. В іншому листі він також писав: «Радію я, що завертає добре на збірник, хоч і сумнів бере мене щодо ходкости сього товару. Ну, та можна ще спробувати, а потім будемо щось иньше робити. Тепер, друже, ми як не як люди з фондом, хоч і єсть ще до 500 рублів боргів, але до різдва надіюся їх не буде. До 2-го збірника я конче даю оповідання і вже скоро приступлю до його...»[85].

До участі в другому збірнику «Дзвону» В. Винниченко мав намір запросити Лесю Українку, і Ю. Тищенко надіслав йому адресу: «м. Хони Кутаиской губ. и уезда Ларисе Петровне Квитке»[86]. 1 грудня 1911 р. поетеса писала Ю. Тищенкові: «Недавно В[олодимир] В[инниченко] прислав мені запрошення до участі у збірнику «Дзвін». Але він не означив, де саме той збірник має видаватись і куди треба надсилати матеріал»[87]. Незабаром Ю. Тищенко повідомив В. Винниченка: «Одержав од Л[есі] Укр[аїнки] для другого збірника «Дзвону» маленьку річ. Шкода, що вона не дала чогось більшого, але, може, ще пришле. Сю річ посилаю Вам на перегляд. Я прочитав і мені подобалось досить, хоч, правду кажучи, Л[еся] Укр[аїнка] могла б дати щось кращого»[88]. Обіцяв, що й він до другого збірника постарається дати щось гарненьке.

Тема підготовки збірника «Дзвону» неодноразово зустрічається й у листах до В. Винниченка від Л. Юркевича. 20 січня 1911 р. він писав: «Що буде з статтею до «Дзвону» – просто не знаю, бо такий, яким я єсьм тепер, писати не можу»[89]. Цю тему він порушує і в листі від 23 січня 1911 р.: «Не знаю, Вольдемаре, як буде з тутешніми статтями до «Дзвону». Л[еві]ні (В. Левинський. – ***Н. М.***) незабаром від'їздить, в санаторії забороняють писати, а до від'їзду сам він признається, що не напише. Д[онцо]в – ще досі не обрав теми. Муха (Д. Антонович. – ***Н. М.***) писав, що до 1 лют[ого] (ст. ст.) він не може дати статті, хоч взагалі хоче. Я тепер цілком хорий і писати ще не починав... Казав Басок (М. Меленевський. – ***Н. М.***) що певне дасть статтю, міг-би дати і Володя (Степанківський. – *Н. М.*)...»[90]. А 1 лютого 1911 р. повідомив: «Казав Д[онцо]в, що незабаром напише статтю до «Дзвона» – май се на увазі»[91].

Але в 1911 р. другий збірник «Дзвону» у світ не вийшов, сподівалися, мабуть, що вдасться видати його в наступному році, бо 21 грудня 1911 р. В. Винниченко писав М. Коцюбинському: «А як оповідання до «Дзвону»? Чи буде на призначений час?»[92] Правда, вже 1 лютого 1912 р. В. Винниченко вибачався перед ним за те, що довго не відповідав на листа, «все ждав, що виясниться справа з збірником. Але щось вона затягається, – нема грошей. А без грошей... та що говорити. Прийдеться зачекати ще кілька тижнів»[93].

Упродовж 1912 року Ю. Тищенко час від часу повідомляв В. Винниченкові про твори, які надходили для збірника. Так, 20 січня 1912 р. писав, що Борис Лазаревський пропонує дати в «Дзвін» (збірник) оригінальне опов[ідання] з платою 50 руб. аркуш. Оповід[ання] буде не велике, коли будемо видавати, то варто скористуватись[94]. Мабуть, Ю. Тищенко мав на увазі оповідання Б. Лазаревського «Святий го́род», яке було видане «Дзвоном» у 1912 р. в серії «Народна бібліотека» № 5.

Готуючи матеріали до другого збірника «Дзвону», в тому числі й своє оповідання, яке збирався закінчити до 22–25 січня 1912 р., Ю. Тищенко час від часу висловлював стурбованість тим, чи буде він швидко реалізований. «Боюсь я тілько з збірником, щоб не ліг він»[95], – писав 28 грудня 1911 р. А 2 січня 1912 р. повідомляв В. Винниченкові: «У всякому разі грошей на виданнє збірника не буде – се факт, бо Ви ж сами

знаєте, що значить видати дві жалких книги. Долги, правда, виплачу всі»[96]. Разом з тим, він просив В. Винниченка детально написати йому, якого розміру буде «Дзвін», які гонорари будуть платити авторам, щоб міг порахувати, які суми потрібні для видання збірника. «У всякому разі, – писав він, – само видання, без гонорарів, можна повести й зараз, бо буде трохи грошей, а то таки я й кредітом в друкарні та паперні користуюсь»[97].

З листування, яке є в нашому розпорядженні, не можна зробити однозначного висновку про те, чи вийшов у світ другий збірник «Дзвону», хоч у повідомленні про книги, випущені видавництвом «Дзвін», опублікованому в газеті «Рада» 6 травня 1912 р., було зазначено: «Дзвін», Збірник II (готують до друку)[98], а В. Винниченко 1 вересня 1912 р. писав М. Коцюбинському: «Восени має вийти 2-й збірник «Дзвону» (тепер уже напевне). Колись Ви обіцяли дати до його свою працю. Будь ласка, напишіть мені, чи маєте Ви бажання взяти тепер в нашому видавництві участь. Воно – марксистське, с[оціал]-д[демократичного] напряму (як і раніше) <...>

Гонорар у нас усім рівний. Розмір його поки що не установлений, але гадаю, буде не менше 40 р[ублів] за аркуш (40 000 літер – десять літер за копійку!).

Збірник обов'язково вийде, бо вже маємо на його гроші. Так що не бійтеся, що буде та сама історія, що торік»[99].

Але схоже на те, що збірник так і не вийшов у світ, принаймні в жодному каталозі української книги за цей період таке видання не значиться.

Призначені для нього гроші, ймовірно, були використані для видання однойменного журналу, про який мріяли й В. Винниченко й Ю. Тищенко і про дозвіл на видання якого клопоталися. 2 червня 1909 р. В. Винниченко писав М. Коцюбинському: «... Декілька товаришів та я думаємо покласти основу новому товстому українському журналові. Журнал має носити марксистський характер, але для художників, то звичайно, перешкодою бути не може, якого б соціалістичного напряму б вони не тримались. Коштів знайдеться поки тисяч 5-6. Прохання вже подається в Києві. І коли матеріал збереться, то місяців через два будемо приступати до складання першої книжки. Справа поки що твердо не стоїть на ногах, тому, будь ласка, нікому нічого не говоріть, але мені напишіть: 1) чи згодні Ви брати участь у йому? 2) чи могли би дати що-небудь до першого числа, хоч коротеньке?»[100]

М. Коцюбинський дав принципову згоду на співробітництво в журналі[101], і В. Винниченко листом від 21 лютого 1909 р. знову звернувся до нього з проханням неодмінно дати що-небудь до першого числа[102].

Проте 3 листопада 1909 р. Володимир Кирилович писав Михайлові Михайловичу: «А журнал наш – фіть, фіть! Злякалась публіка свого безсилля»[103].

Мабуть, у В. Винниченка була пропозиція для соціал-демократичного органу придбати журнал «Українська хата» і він радився з цього приводу з Ю. Тищенком, який з цим виданням співробітничав. У одному з листів, який за змістом можна датувати листопадом 1911 р., Ю. Тищенко писав В. Винниченкові: «За орган свій я стою. Коли будуть гроші, можна й почати, тілько на ті пропозіц[ії], що Ви кажете, я пристав би з великою неохотою. Бачте, я живу в Київі і знаю, як іде діло «Хати». Неакуратність, убогість і т. и. розачарували в ній публіку, і, придбавши її, ми нічого не виграємо. Краще заложити новий орган, ну хоч би «Дзвін», та не надіятись на тих передплатників, що має «Хата». Та, до речі, вона буде виходити ще, може, з півроку, а, може, й рік. Дозвіл достати і нам легко, а от гроші се річ важна. Коли рахувати, що будемо випускати по 4-5 арк. книжку, то треба найменьше 3900-3800 рублів на рік. Се з гонорарами, але без великої платні на контору. Напишіть мені, як Ви се думаєте зробити, чи як би хотіли. Хто буде вести сей журнал, яка буде компанія писати і т. д. Я тоді дам найточнійший обрахунок». І тут же запитує: «А куди будуть надсилати твори для Збірника?»[104].

А в грудні 1911 р. писав: «Про будучий наш журнал я все-таки буду мріяти і вірю, що діло наше піде. Без нашого чисто партійного журналу будучина краю дуже скверна. Що то за нація, де не буде найреальнійшої групи с[оціал]-д[емократів]? Я не

уявляю собі її розвитку. Про се хай подумають ті з тов[аришів], що мають гроші»[105].

10 вересня 1912 р. давній приятель Ю. Тищенка, колишній актор Віталій Павлович Товстоніс, який формально перебрав на себе обов'язки редактора нового видання, отримав від київського губернатора свідоцтво на право видання «ежемесячного журнала на малорусском наречии «Дзвін»[106]. А 25 січня 1913 р. староста Київської другої артілі друкарської справи повідомляв інспектора друкарень, що в його закладі «будет печататься журнал на малорусском наречи под названим «Дзвін»[107].

Отже, на початку 1913 р. вийшов у світ журнал «Дзвін», який видавці представляли як журнал-місячник літератури, науки й громадського життя марксистського напряму. Фінансував журнал Л. Юркевич, фактичними редакторами були: Д. Антонович, від 4 числа – В. Левинський. Серед співробітників, які визначали редакційну політику, були у Києві Ю. Тищенко (Сірий) та П. Понятенко, за кордоном – В. Винниченко (який офіційно вважався редактором відділу красного письменства) та Л. Юркевич. Вони ж були й активними авторами журналу. Крім них, у «Дзвоні» друкували твори Лесі Українки, М. Вороного, О. Олеся, Г. Чупринки, С. Черкасенка, публіцистику Л. Юркевича (під псевдонімом Рибалка), Д. Донцова, В. Садовського, Ю. Бачинського, А. Луначарського та ін. Журнал виходив у 1913-1914 рр. (до початку війни), всього видано 18 чисел.

Журнал мав наклад 1000 примірників. Його матеріал ділився на три розділи: І. «Красне письменство», ІІ. «Література, наука, громадське життя», ІІІ. «Бібліографія».

Із листів В. Винниченка до Ю. Тищенка дізнаємося про труднощі суб'єктивного характеру, які виникли в редакції журналу «Дзвін» напередодні виходу першого числа. Оскільки В. Винниченко і Л. Юркевич, який фінансував журнал, перебували за кордоном і зв'язок з ними підтримувався листовно, то їх повідомили, що не будуть їм висилати матеріали для читання, щоб не затримувати справу. Це породило конфлікт. В. Винниченко писав: «Ні я, ні Левко [Юркевич. – ***Н. М.***] редакторства не думали зрікатися. Навпаки, тільки цього хотіли й хочемо. Але ви ж самі нас одкинули, Муха написав нам, що ви всі одноголосно постановили ніяких статтів нам не посилати (не тільки хроніка[ль]них), бо це дуже загайна історія і буде жувать справу. А раз так, то в чому ж наше редакторство? Розуміється, ми задумались. Наше природне бажання було стояти до діла якнайближче, допомогати йому якнайбільше, впливати на його напрям, а нас без всякої церемонії просто взяли та й «одставили». Та хай уже зі мною не церемонились, це річ зрозуміла. Але з Левком, який дає на справу матеріальні средства, який дає їй життя, не можна було так поводитись».

«Муха мене просто дивує, – продовжував В. Винниченко. – Він склада всю вину на нас і каже, що ми зрікаємось. Ну, скажіть, будь ласка, що я можу сказати, коли мені кажуть, що ні одної статті не пришлють, що числа укладатимуться без мене, що зібрання співробітників щось там одноголосно постановило і що я не маю ніякої змоги брати ближчу участь. Що мені лишається сказати? Звичайно, я кажу: як не будете присилать, то й не присилайте, як одставляєте од редакторства, так одставляйте. Брати участь як звичайний співробітник я буду; присилатиму свої роботи якомога частіше; буду піддержувать всім, чим зможу, – та й уже. Не образився, не обидився, а що неприємно і досадно, то теж правда, бо зовсім не так уявлялась мені моя участь у нашому журналі, про який я вже літ п'ять мрію. І знов кажу, якщо, справді, не можна прислати, то хай іде діло без нас, аби йшло. – Пише Муха: присилайте Ваш матеріал. Як чого не вистачить, я додам. Що додам? Адже не можна робить на галай-на-балай. Чи є белетристика? Хто її редагує? До кого писалося? Хто одповів? Хто що прислав?

Я розумію, що Вам там буде досада на нас, що час іде, що ми запізнюємось. Але ми, не вияснивши справи, не могли щось рішити. Та й матеріалу у нас ніякого нема. Я не тільки нічого не зібрав, а й сам не написав».

Про себе В. Винниченко зазначав, що йому навіть добре від того, що не буде мати обов'язків читати статті, листуватися, бо дуже зайнятий написанням великого роману і стомився. «Але з погляду самого діла думаю, – продовжував він, – що вам не слід нас одставлять, особливо Левка. Який би ангол чоловік не був, але коли він дає на якусь справу грошей, то завжди хоче, щоб вона йшла так, як він думає треба їй

йти, завжди йому хочеться брать в ній ближчу участь. Я навіть дивуюсь, як ви могли одноголосно ухвалити таку річ, щоб брати у чоловіка гроші, а його самого до справи не підпускати, не розумію». В. Винниченко запитував: «А коли ж може вийти перше число «Дзвону»? Що є у Вас з белетрестичного матеріалу? Може Коцюбинський дав або дасть, то я б не спішив з своїм?»[108]

Новий журнал був прихильно зустрінутий читачами, про що також свідчать епістолярні джерела. Так, Христя Алчевська в листі до Ю. Тищенка від 21 березня 1913 р. писала, що висилає для «Дзвону» три поезії, оформила через книгарню на нього передплату і додавала: «Він робить приємне, свіже, працьовите враження. Дай Боже, щоб існував!» І просила написати: «Чи став він так, що вдержить себе на рівних ногах?»[109]

А В. Левинський писав з Відня 3 квітня 1913 р.: «2 ч[исло] Дз[вону] гарне. Як мені пишуть з Галичини, Дзвін скрізь дуже подобається»[110].

Листування В. Левинського з Ю. Тищенком містить чимало інформації про «технологію» підготовки видавництвом праць до друку в умовах, коли частина авторів перебувала за кордоном і спілкування з ними відбувалося листовно. Так, надсилаючи рукопис своєї брошури, В. Левинський писав Ю. Тищенкові 3 квітня 1913 р. з Відня: «Я пішов за Вашою порадою і дав наголовок для брошури, котра розрослася просто в книжку – «З українського робітничого руху в Галичині». Прошу Вас отже ще раз виправити з ласки своєї всі нецензурні місця, а також й правопись, коли вважаєте за відповідне – я держусь правописі ЛНВ»[111]. Він просив також пояснити термінологію й незрозумілі для читачів слова, виписати їх і подати в кінці книжки. Висловлював свої пропозиції стосовно технічного боку видання (формат, папір, наклад). «Про гонорар буду з Вами говорити тільки тоді, коли розпродаж покриє кошти видавництва»[112].

Інформативним є листування цих співробітників «Дзвону» й того періоду, коли Ю. Тищенко в кінці 1913 р. через загрозу арешту змушений був тікати з Києва і виїхати за кордон, а В. Левинський переїхав до Києва і став редактором «Дзвону». До речі, з листа В. Левинського від 23-29 січня 1914 р. дізнаємося про те, як відреагували знайомі Ю. Тищенка на його несподіваний від'їзд, як коментували цю подію. В цьому ж листі міститься й цікава інформація про те, як вирішувалося питання про керівництво видавництвом після від'їзду Ю. Тищенка. У листі В. Левинського читаємо: «Пишеш мені про Ваше спільне рішення, аби я приняв, як ти кажеш, «стерно» вид[авництва] «Дзвін». Колись я з тобою про се мимоходом говорив. Я сказав навіть, що в крайнім випадку не можу не відказатись. А тепер мушу свої слова дещо змінити». Він пояснював, що не може взяти на себе «стерно» цілком, бо йому відомо з уст С. Черкасенка, що Ю. Тищенко перед від'їздом домовлявся в справі видавництва з ним, «дав йому повновласть і просив все вести. А тепер всьо по просту відбираєш від нього і на мене переносиш. Так, Козлику[113], – продовжував він, – з людьми, до котрих гарно ставишся, як в данім разі з Черк[асенком], поступати не можна». Він уважав, що передача йому всіх повноважень буде образою для Черкасенка і не міг цього допустити. Тому пропонував, щоб все – і матеріальну, і моральну сторону видавництва полишити Черкасенкові, а він готовий бути помічним. «Від помочі всякої я не ухиляюсь загалом, я можу давати для вид[авництва] стільки праці, скільки треба, але «стерна» приняти під ніяким услівєм не можу»[114].

Схоже на те, що питання керівництва видавництвом було вирішене таким чином: 1 березня 1914 р. формально посаду редактора видавництва «Дзвін» зайняв С. Черкасенко (до нього цю посаду займали послідовно В. Товстоніс, Ф. Преподобний та І. Ващенко). Однак, на відміну від своїх попередників, С. Черкасенко був не лише формальним редактором журналу, але й одним з активних його авторів, а згодом почав відігравати помітну роль у діяльності всього видавничого товариства[115]. Фактичним же редактором журналу «Дзвін» (починаючи з четвертого числа) був В. Левинський.

З його листів до Ю. Тищенка видно, як нелегко було вести справу в умовах, коли не завжди можна було вчасно мати контакт із авторами, тим більше, що інколи листи вилучалися при обшуках. В одному з листів писав: «Тут був малий трус і догадуюсь, що листи переловлюють»[116]. Жалівся, що до Шевченківських празників зовсім немає

матеріалу, просив посприяти, щоб вчасно прислали свої матеріали Винниченко, Луначарський, Юркевич, а Винниченко й ті всі речі, які йому вислано на перегляд[117]. В іншому листі докоряв галицьким товаришам за те, що не пишуть до «Дзвону». «Чому Дор[ошенко] не пише на літ[ературно] крит[ичні] теми? Може дав би він рецензію на «Казку»[118] Черкасенка до Дзвону. Вона потрібна, бо в 4 ч[ислі] «Сяйва» Стешенко безграмотно «знищив» «Казку»[119].

Як бачимо, епістолярні джерела містять інформацію про різні сторони діяльності видавництва «Дзвін» в початковий період його історії. Вони дають підставу для висновку, що його становлення відбувалося в два етапи. На першому, що розпочався в липні 1907 р., його організаторами були В. Винниченко, І. Личко та П. Понятенко, а діяльність обмежилася виданням першого збірника «Дзвін». Другий етап почався з переїздом до Києва в 1907 р. Ю. Тищенка, який, починаючи з 1909 р., став клопотатися про організацію власного видавництва, до якого мав намір залучити й В. Винниченка. Спочатку, мабуть, не йшлося про його зв'язок зі «Дзвоном» 1907 р., бо обговорювалася навіть інша назва видавництва («Кресало»). Ймовірно, що на зустрічі В. Винниченка з Ю. Тищенком улітку 1911 р., про яку останній пише в спогадах, було вирішено організувати видавництво, засновниками якого стали В. Винниченко, Ю. Тищенко та Л. Юркевич. Узгодили назву – «Дзвін», чим фактично визнали своє видавництво правонаступником «Дзвону» 1907 р. І це було логічно, адже В. Винниченко, для публікації творів якого насамперед і створювалося видавництво, був тією ланкою, яка зв'язувала обидва «Дзвони». Підтвердженням того, що видавництво, яке почало діяти в 1911 р., визнавало свій зв'язок зі «Дзвоном» 1907 р., була публікація в газеті «Рада» в травні 1912 р. реклами книг видавництва «Дзвін», яка починалася: «1) «Дзвін» збірник І», і містила всі твори, які вийшли у видавництві або друкувалися на той час. Виходом у світ в 1913 р. журналу з однойменною назвою завершувався етап становлення видавництва «Дзвін».

1. *Панченко В. Є.* Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. – К.: Твім інтер, 2004. – С. 54 – 55, 74 – 78, 153 – 156 та ін.

2. *Антонюк Н.* Тищенко Юрій // Українська журналістика в іменах: Матер. до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Львів, 1995. – Вип. 2. – С. 221 – 222; *Погребенник Ф.* Тищенко Юрій // Українські письменники діаспори: Матер. до біобібліографічного словника / Відп. ред. В. Кононенко. – К., 2007. – Ч. 2 (Л-Я). – С. 197 – 199; *Мельник О.* Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919 – 1924 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.12. – К., 2007. – С. 596 – 598; *її ж.* Михайло Грушевський та Юрій Тищенко: розмова упродовж двох десятиліть / Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, 2012. – С.23 – 29.

3. *Білоцерківська Г., Гальчук Л.* Діяльність видавництва «Дзвін» // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 3. – С. 23 – 26.

4. *Мельник О.* Видавниче товариство «Дзвін»: між Києвом та Віднем / Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. – К.: Вид-во «Кий», 2007. – С. 137 – 159.

5 *Ткаченко І.* Видавничий аспект листування В. Винниченка та Ю. Сірого // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). Вип. 62. – Кіровоград, 2005. – С. 183–189; *Сахно І.* Відображення громадсько-політичної діяльності В. Винниченка в його листуванні з Ю. Тищенком (Сірим) / Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження). – К., 2006. – С. 236–244; *Миронець Н. І.* Питання розвитку української культури в листуванні Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським та Юрієм Тищенком (Сірим) (1908 – 1913 роки) / Національна та історична пам'ять. Політика пам'яті у культурному просторі: Зб. наук. праць. – Вип. 8. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 156 – 166.

6. Сторінки співпраці Лесі Українки з «Літературно-науковим вісником» / Вступ, підготовка текстів і примітки Р. П. Радишевського // Слово і час. – 1991. – № 2. – С. 14 – 20, № 3. – С. 24 – 27.

7. *Миронець Н.* Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919 – 1920 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип.12. – К., 2007. – С. 571 – 590.

8. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Том 2. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – С. 507.

9. *Антонюк Н.* Тищенко Юрій // Українська журналістика в іменах. – Вип. 2. – С. 221.

10. Див.: інформаційний ресурс: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE_%C2%AB%D0%94%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%BD%C2%BB

11. Див.: *Мельник О.* Видавниче товариство «Дзвін»: між Києвом та Віднем. – С. 152 – 153.

12. *Панченко В. Є.* Згад. праця. – С.55.

13. Цит. за: *Панченко В. Є.* Згад. праця. – С.54.

14. Листи до Михайла Коцюбинського / Упор. та коментарі В. Мазного, вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Українські пропілеї, 2002. – Т. 1. – С. 109.

15. Там само. – С. 110 – 111.

16. Цит. за: *Панченко В. Є.* Згад. праця. – С. 154.

17. Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. – Київ–Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір». – С. 112.

18. Там само. – С. 113.

19. Там само. – С. 105.

20. *Є. Чикаленко, В. Винниченко.* Листування. 1902 – 1929 роки / Упоряд. та вст. ст. Н. Миронець. – К.: Темпора, 2010. – С. 53.

21. Див.: Там само. – С. 437.

22. Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С. 112 – 113.

23. Див.: *Мельник О.* Видавниче товариство «Дзвін»: між Києвом та Віднем. – С. 143.

24. *Сірий Юрій.* Із спогадів про українські видавництва. – Авгсбург: Накладом товариства Прихильників УВАН, 1949. – С. 9.

25. Див.: Там само.

26. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 72-73зв.

27. Там само. – Арк. 77-78.

28. Там само. – Арк. 11-14.

29 Там само. – Арк. 89-89зв.

30. Там само. – Арк. 24-25зв.

31. Там само. – Арк. 28-29зв.

32. Там само. – Арк. 30-31.

33. Там само. – Арк. 34-35зв.

34. Там само. Арк. 36-37зв.

35. Там само.

36. Там само. – Арк. 6-7зв.

37. Там само. – Арк. 43-44зв.

38. Там само. – Арк. 93-94зв.

35 Там само. – Арк. 45-46зв.

39. Там само. – Арк. 87-88зв.

40. Там само. – Арк. 6-7зв., Арк. 87-88зв.

41. Сторінки співпраці Лесі Українки з «Літературно-науковим вісником» // Слово і час. – 1991. – № 3. – С. 25.

42. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 99 зв.
43. Там само. – Арк. 119 – 119 зв.
44. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 45-46зв.
45. Там само. – Арк. 79-80зв.
46. Там само. – Арк. 60-60зв.
47. Там само. – Арк. 63-64зв.
48. Там само. – Арк. 79-80зв.
49. Там само. – Арк. 87-88зв.
50. Там само. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 29 – 29 зв.
51. Там само. Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 87 – 88 зв.
52. Там само. – Арк. 85-86зв.
53. Там само. – Арк. 83-84зв.
54. Там само. – Арк. 81.
55 Слова, взяті у квадратні дужки, у публікації випущені (Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4028. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк.42). Цитати тут подаємо за публікацією в журналі «Слово і час», у якій тексти відредаговані за сучасним правописом, що, на жаль, не оговорено упорядником.
56 Я чула, напр., про якісь заміри Садовського (прим. Лесі Українки. – ***Н. М.***)
57. Сторінки співпраці Лесі Українки з «Літературно-науковим вісником» // Слово і час». – 1991. – № 3. – С. 25 – 26.
58. Там само. – С. 27.
59. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 21-21зв., 22 – 23, 28.
60. Там само. – Арк. 79-80зв.
61. Там само. – Арк. 60зв.
62. Там само. – Спр. 37, арк.. 159-160-а.
63. Там само. – Спр. 36. – Арк. 56-56зв.
64. Там само. – Арк. 75.
65. Там само. – Арк. 65..
66. Там само. – Арк. 66.
67. Там само. – Арк. 68-68зв.
68. *Сірий Ю.* Згад. праця. – С. 9.
69. Див.: *Січинський В.* Українські видавничі знаки // Наук. зб. в 30 річницю наукової праці проф., д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 147.
70. Рада. Газета політична, економична та літературна. – Київ, 1912. – № 102, 5 травня. – С. 4; № 103, 6 травня. – С. 1.
71. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 63-64зв.
72. Там само. – Арк. 103-103зв.
73. Там само. – Арк. 75-75зв.
74. Листування Михайла Грушевського. Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка. – С. 289. Рецензію на І том творів Лесі Українки написав М. Євшан (ЛНВ. – 1911. – Т. 56. – С. 611 – 614).
75. Цит. за: *Панченко В.* Згад. праця. – С. 154.
76. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. І. – С. 116.
77. Там само. – С. 114.
78. Там само. – С. 120.
79. Там само. – С. 123.
80. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 89-89зв..
81. Там само. – Арк.91-92.
82. Там само. – Арк. 6-7зв.
83. Там само. – Арк. 50.
84. Там само. – Арк. 52-53.
85. Там само. – Арк. 85-86.
86. Там само.
87. Сторінки співпраці Лесі Українки з «Літературно-науковим вісником» // Слово і час. – 1991. – № 2. – С. 18.

88. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 81-82зв.
89. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 106 – 107.
90. Там само. – Арк. 110.
91. Там само – Арк. 113 зв.
92. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. І. – С. 134.
93. Там само. – С. 135.
94. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк.62-62зв..
95. Там само. – Арк. 79-80 зв.
96. Там само. – Арк. 54-56 зв.
97. Там само.
98. Рада. – 1912.- № 103, 6 травня. – С. 1.
99. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. І. – С. 140.
100. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. І. – С. 125.
101. Див.: Там само. – С. 126.
102. Там само. – С. 127.
103. Там само. – С. 128.
104. ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 83-84зв.
105. Там само. – Арк. 81-82зв.
106. Цит. за: *Мельник О.* Видавниче товариство «Дзвін»: між Києвом та Віднем. – С. 147.
107. Там само.
108. ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 28-29 зв.
109. Там само. – Спр. 45. – Арк. 1.
110. Там само. – Спр. 51. – Арк. 2.
111. Там само. – Арк. 1.
112. Там само. – Арк. 1 зв. – 2.
113. Козликом у колі друзів називали Ю. Тищенка (Сірого), який і сам під листами, зокрема до В. Винниченка, часто підписувався: Козлик, Сіренький Козлик і т.п.
114. ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 5 – 5 зв.
115. Див.: *Мельник О.* Видавниче товариство «Дзвін»: між Києвом та Віднем. – С. 147 – 148.
116. ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 6.
117. Там само. – Арк. 6-6 зв.
118. Йдеться про п'єсу С. Черкасенка «Казка старого млина».
119. ЦДАВО України. – Ф. 3803. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 9 зв.

В статье, на основе писем В. Винниченко, В. Левинського, Леси Украинки, Ю. Тищенко, Л. Юркевича и других освещается процесс основания и деятельность издательства «Дзвін» в 1907–1916 гг. Уточнена хронология и имена основателей на разных этапах его становления.

Ключевые слова: эпистолярные источники, В. Винниченко, В. Левинский, Леся Украинка, Ю. Тищенко, Л. Юркевич, издательство «Дзвін».

Myronets Nadiya. Epistolary sources about the formation and the beginning of activity of the publishing house «Dzvin» (1907–1916).

The process of formation and activity of the publishing house «Dzvin» in the 1907–1916 based on letters of V. Vynnychenko, V. Levynsky, Lesya Ukrainka, Y. Tyshchenko, L. Yrkevych are found out in the article. The chronology and names of the founders at various stages of its formation are refined.

Key words: V. Vynnychenko, V. Levynsky, Lesya Ukrainka, Y. Tyshchenko, L. Yrkevych, the publishing house «Dzvin».

УДК 303.446.4:341.31

Шаміль Рамазанов

●

НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПОДІЇ ПЕРЕДВОЄННОГО ЧАСУ: ДИСКУСІЇ У СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

У статті автор аналізує сучасні дослідження про початок Великої Вітчизняної війни. Розглядаючи різні точки зору на проблему, автор дійшов висновку, що, незважаючи на велику кількість сучасних публікацій, дослідники так і не мають єдиної думки у цьому важливому не тільки історичному, але й політичному питанні.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, превентивна війна, Німеччина, СРСР.

Радикальне переосмислення історії Другої світової та Великої Вітчизняної воєн почалося ще у роки перебудови з ослабленням цензури і відкриттям доступу для дослідників до архівів. Після розпаду СРСР новий поштовх цьому процесу дала дискусія про цілі радянської військової доктрини напередодні агресії Німеччини проти СРСР, початок якої поклала публікація спочатку на Заході, а пізніше і у пострадянських країнах робіт В. Суворова.

Причому дискусії навколо подій напередодні 1939–1941 років досі не вщухають. І стосуються вони, в основному, оцінки загального характеру зовнішньої політики СРСР і особливо радянсько-німецьких відносин 1939–1941 рр., стану Червоної Армії перед початком війни і питання про те, чи збирався СРСР (Сталін) напасти на Німеччину. При цьому в дискусії беруть участь дослідники практично усіх країн, у тому числі й українські: В. Король, М. Коваль, Т. Вронська, В. Гриневич, Ф. Левітас, А. Чайковський, О. Лисенко, Д. Вєдєнєев та ін.

Довгий час в офіційній історіографії переважало переконання, що Сталін з кінця 30-х років аж до початку Великої Вітчизняної війни готувався виключно до оборони, але робив це неефективно і тому став жертвою раптового і віроломного нападу.

Проблема, чи готувався Сталін до оборони або готував Радянський Союз до превентивної, наступальної війни проти Німеччини напередодні 22 червня 1941 р., стала актуальною після публікації книг В. Суворова «Криголам» і «День-М», де він стверджує, що радянський напад на Німеччину було заплановано на 6 липня 1941р. В.Суворов навіть наводить можливу назву цієї операції – «Гроза». На думку ряду дослідників, загроза нападу СРСР на Німеччину у той період справді була цілком реальною. Версію про існування у Радянського Союзу планів нападу на Німеччину влітку 1941 року найбільш послідовно відстоюють серед російських дослідників М. Мельтюхов, М. Солонін, В. Данилов, П. Бобирєв, Б. Соколов, В. Нєвєжін та ін., українських – В. Гриневич, В. Король, П.Чернега та ін., західних – І. Хоффман, Е. Нольте, Е. Топіч, В. Мазер, У. Мільштейн, А. Фікс та ін.

Однією з найбільш фундаментальних робіт, де відстоюється версія про підготовку Радянським Союзом нападу на Німеччину 1941 р., є монографія М. Мельтюхова «Втрачений шанс Сталіна. Радянський Союз і боротьба за Європу: 1939–1941».

Мельтюхов відзначає, що вже у 20-ті роки СРСР, що втратив до того часу статус світової держави, поволі почав боротьбу за посилення своїх зовнішньополітичних позицій, прикриваючись гаслами миролюбності і посилення обороноздатності [1,

© Рамазанов Шаміль Шахович – кандидат історичних наук, кафедра історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

с.278]. Говорячи про плани німецького керівництва щодо СРСР, Мельтюхов задається питанням: чи не був німецький напад на СРСР «превентивною війною»? На думку Мельтюхова, «оскільки ні Німеччина, ні СРСР не розраховували на напад противника влітку 1941 р., значить і теза про «превентивні» дії непридатна ні до кого з них. У цьому випадку версія про «превентивну війну» ... є чисто пропагандистською тезою Гітлера для виправдання німецької агресії. У результаті того, що у своїх розрахунках сторони виходили з різних термінів початку війни, німецькому командуванню у силу випадкового збігу обставин удалося упередити радянські війська у завершенні розгортання і тим самим створити сприятливі умови для захоплення стратегічної ініціативи на початку війни. У результаті Червона Армія, яка завершувала розгортання на ТВД, була захоплена зненацька і у момент нападу Німеччини виявилася не готова до якихось негайних дій – ні оборонних, ні, тим більше, наступальних»[1, с.284].

А. Короленков у статті «Напередодні: Продовження дискусій про події передвоєнної пори» наводить цитату з книги Мельтюхова, підтверджуючу думку, мовляв, «німецькому командуванню у силу випадкового збігу обставин вдалося упередити радянські війська». «Гітлером рухав аж ніяк не страх перед радянською військовою агресією, а геополітична і економічна ситуація, що склалася до того моменту, так що про превентивний характер війни Німеччини проти СРСР говорити не доводиться» [2]. А. Короленков вважає, Мельтюхов, подібно В. Суворову і його прихильникам, намагається тим самим відстоювати тезу про підготовку Сталіним нападу на Німеччину влітку 1941 р, малюючи картину колишнього ймовірного переможного наступу на Німеччину влітку 1941 р._

В. Кіріллов у статті «До питання про сучасні фальсифікації в історії Росії», опублікованій у журналі «Вісник московського міського педагогічного університету», пише, що, за твердженням Мельтюхова, про підготовлюваний Сталіним напад на Німеччину свідчить перебудова ідеологічної роботи на наступальний лад, резолюція М. Ватутіна на березневому плані Генштабу (1941 р.). «Почати наступ 12.6», а головне – деякі військові заходи весни – початку літа 1941 р., що відповідали основним пунктам плану 15 травня 1941 р., що передбачав упереджувальний удар по Німеччині, а також рішення Політбюро ЦК ВКП (б) від 4 червня 1941 р . про формування на 1 липня 238-ї стрілецької дивізії з поляків і осіб, які знають польську мову. Нанесення самого удару планувалося не 6 липня, як стверджує В. Суворов, а 15 липня [3].

Показовими є судження радянських політичних і військових керівників цього періоду, що наводяться у книзі М. Мельтюхова. Говорячи про підготовку СРСР до війни з Німеччиною, автор наводить висловлювання В. Молотова, який свідчив, що така робота безумовно велася, «інакше навіщо нам ще у травні місяці треба було з глибини країни перекидати в західні прикордонні військові округи в цілому сім армій?.. Навіщо проводити таємну мобілізацію восьмисот тисяч призовників і рухати їх до кордонів у складі резервних дивізій військових округів?»[1, с.7].

Не погоджуючись з висунутою Ю. Горьковим версією, що «Радянський Союз не готувався до агресії проти Німеччини у 1941 р.», посилаючись на «відсутність рішення на початок війни з боку радянського політичного керівництва й уряду, документів, підтверджуючих наявність такого політичного рішення», Мельтюхов відзначає, що «досвід дій Червоної Армії проти Польщі, Фінляндії, Прибалтійських країн та Румунії показує, що спочатку війська отримували наказ, що містив їх бойові завдання і вказівки про термін зосередження на кордоні. Конкретна ж дата вторгнення повідомлялася окремим наказом в останні години перед його здійсненням. Тим самим у радянського керівництва до останнього моменту залишалася можливість врахувати ймовірну зміну політичної ситуації і не доводити справу до війни. Таким чином «політичним рішенням» про початок війни, вважає Мельтюхов, може вважатися лише наказ військам здійснити вторгнення [1, с.211].

М. Мельтюхов, проаналізувавши усі оперативно-стратегічні плани Генштабу Червоної Армії, зробив висновок, що усі вони з самого початку були витримані у наступальному дусі і розраховані не стільки на відсіч агресії – скільки на початок війни з ініціативи СРСР.

Найбільш серйозним аргументом на користь наступального характеру плану від 15 травня 1941 р. і його затвердження Сталіним, вважає Мельтюхов «... є процес стратегічного зосередження і розгортання Червоної Армії відповідно до цього плану і його подальшими уточненнями, що розгорнувся у квітні-червні 1941 р. Ці події явно говорять на користь того, що оперативний план від 15 травня був затверджений» [1, с.208-211]. На думку автора, приховане розгортання радянських військ у Західних військових округах підтверджує, що план від 15 травня 1941 р. був планом наступу, а не оборони країни. У ньому вперше відкрито і чітко сформульована думка, що Червона Армія повинна «випередити супротивника у розгортанні і атакувати німецьку армію у той момент, коли вона перебуватиме у стадії розгортання і не встигне ще організувати фронт і взаємодію військ» [1, с.218]. Ця думка у прихованій формі була присутня в усіх попередніх варіантах плану і тому розробники цього документа говорять про можливість нападу Німеччини на СРСР лише попередньо.

Однак викликає сумніви, відзначає А.Короленков у статті «Напередодні: Продовження дискусій про події передвоєнної пори», головна теза Мельтюхова про намір Сталіна напасти на Німеччину влітку 1941 р. На думку А. Короленкова, Мельтюхов вступає у протиріччя з самим собою.

1. Справа у тому, що автор сам наводить дані, згідно з якими 4 з 8 механізованих корпусів Київського особливого військового округу, чиї війська за планом повинні були наносити головний удар, мали менше 50% танків, передбачених штатним розкладом, 6 автомашин – менше 50%, 5 тракторів – менше 50%.

2. На кордоні розгорнулося дороге будівництво нових укріплень, хоча дефіцитні матеріали, використовувані при цьому, було куди логічніше витратити на обладнання нових польових аеродромів, яких гостро не вистачало, адже це заважало зосередженню авіації, що сам Мельтюхов відносить до одного з найважливіших аспектів підготовки до наступальної війни. Складно уявити, зауважує А. Короленков, що заради маскування, якому противник міг і не повірити, керівництво СРСР свідомо гальмувало підготовку до наступу. Мабуть, воно просто вважало оборонні заходи у даний момент більш важливими [2].

Професор М.Коваль в книзі «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)», рішуче не погоджуючись з тезою В. Суворова та його прибічників про немов би «превентивну» війну гітлерівської Німеччини проти СРСР, яка настала як реакція на військові устремління СРСР, справедливо називає це міфом [4, с.44-54].

Заперечуючи твердження прихильників тези про підготовку СРСР до нападу на Німеччину влітку 1941 р., М. Коваль пише: «Прихильники версії превентивної війни за браком прямих її документальних обґрунтувань вхопилися за знайдений у московському архіві план запобіжного удару радянських військ по німецькому угрупуванню, зосередженому на Західному кордоні Радянського Союзу. Проте цей документ складений, до речі начальником Генштабу Г. Жуковим, навряд чи може служити прибічникам версії превентивної війни. Переконує в цьому просте зіставлення: план блискавичної війни проти СРСР «Барбаросса» датовано 18 грудня 1940 р., а «план Жукова» – ...15 травня 1941 р. От якби було навпаки! Але це саме той випадок, коли коментарі є зайві. На превеликий жаль, – констатує М. Коваль, – «план Жукова» так і залишився планом. А скільки мільйонів життів наших співвітчизників було б урятовано, якби його своєчасно реалізували» [4, с.49].

М. Коваль в зазначеній книзі докладно й аргументовано показав неспроможність доводу автора «Ледокола» про підступні задуми радянського керівництва першим почати військові дії проти Німеччини. Як доказ наводить витяг з «Записки з плану оборони Київського особливого військового округу на 1941 р.», де сказано: «Не допустити вторгнення як наземного, так і повітряного противника на територію округу. Впертою обороною укріплень уздовж лінії держкордону щільно прикрити від мобілізування, зосередження та розгортання військ округу... За сприятливих умов усім тим, хто обороняється, й резервам армій та округу бути готовими за вказівкою Головного командування завдати навальних ударів для розколу угруповань против-

ника, перенесення бойових дій на його територію та захоплення рубежів» [4, с.46].

Як відомо, до теперішнього часу розсекречено і опубліковано ряд документів оперативного планування Генштабу Червоної Армії. Це, перш за все, чотири варіанти так званих «Міркувань про основи стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на Заході і Сході 1940–1942 рр.», які були підготовлені Генштабом у липні-вересні 1940 року, у березні і травні 1941 року.

Прихильники підготовки Радянським Союзом превентивного удару по Німеччині будують свою концепцію, посилаючись на пункт, де сказано: «Враховуючи, що Німеччина наразі тримає свою армію відмобілізованою, з розгорнутими тилами, вона має можливість попередити нас у розгортанні і завдати раптового удару. Щоб запобігти цьому і розгромити німецьку армію, вважаю за необхідне у жодному разі не давати ініціативи дій німецькому командуванню, випередити противника у розгортанні і атакувати німецьку армію у той момент, коли вона перебуватиме у стадії розгортання і не встигне ще організувати фронт і взаємодію родів військ»[5].

Однак В. Кіріллов у вище згаданій статті стверджує, що «усі ці документи можна трактувати тільки як військово-оперативні, що забезпечують відповідно до функціоналу Генштабу питання перспективного військового планування майбутнього розгортання військ ...» і, що «концепція превентивної війни не може бути прийнята як дослідницька, бо не має серйозного документального підтвердження і служить основою для ідеолого-політичних звинувачень нашої країни (СРСР) з метою зрівняти агресора (фашистську Німеччину) і його жертву (СРСР) [3].

Схожу точку зору висловлює також А. Орлов у книзі «Сталін: Напередодні війни». Орлов стверджує, що Радянський Союз у 1939–1941 роках проводив суто миролюбну політику. Західні ж держави, ухиляючись від пропозицій Радянського Союзу про створення системи колективної безпеки, потурали Німеччині, допомагаючи їй піднімати промисловість і озброюватися.

На думку Орлова, Радянський Союз у 1939–1941 рр. напад на Німеччину не планував, а «план Жукова від 15 травня 1941 р.» («Міркування ...») не був затверджений Сталіним. Поява проекту стратегічного плану від 15 травня 1941 р., стверджує А. Орлов, свідчить лише про те, що його автори пропонували здійснити в цілях самооборони «упереджувальний удар (а не превентивний) по готовій до нападу німецькій армії. Мета такого удару (на відміну від превентивного) не розгромити Німеччину, а зірвати підготовлений противником наступ» [6, с.391]

Подібної позиції дотримується В. Рунов. У якості твердження того, що СРСР не готувався до наступальної війни, автор наводить будівництво укріплених районів на новому державному кордоні, що свідчить не про наступальні, а суто оборонні плани. «Не можна допустити, що сторона, яка збирається здійснити наступ на територію противника, стане витрачати такі кошти на оборону своєї території» [7, с.21].

На думку Л. Безіменського, навесні-влітку 1941 р. СРСР до нападу на Німеччину також не був готовий. Аналізуючи проект стратегічного плану від 15 травня 1941 р., Безіменський дійшов висновку, що план був складений, щоб привернути увагу Сталіна до проблеми військової загрози з боку Німеччини, переконати його у необхідності готуватися до її відбиття. «Жуков хотів лише одного, – пише Безіменський, – домогтися від Сталіна схвалення активних дій перед лицем загрози, яка вже стояла на порозі» [8].

Проблема передвоєнної політики СРСР знайшла відображення у роботі І. Гоффмана «Сталінська винищувальна війна (1941–1945 роки)», побудованої на основі раніше невідомих документів і новітніх досліджень [9]. Автор у книзі наводить докази того, що Сталін готував наступальну війну проти Німеччини, зосередивши на західних кордонах переважаючі сили.

Рясніють у роботі Хоффмана міркування про агресивну природу як у цілому радянського режиму, так і його зовнішньої політики у передвоєнні роки. Як приклад він наводить проголошену як Леніним, так і Сталіним мету світового панування комуністичної радянської влади. Ніхто інший, як Ленін, – підкреслює автор, – продемонстрував це у грудні 1920 року, коли він заявив у своїй промові, що справа за

тим, щоб використовувати розбіжності і протиріччя серед капіталістичних держав і нацькувати їх одну на одну, «рухати ножі таких негідників, як капіталістичні злодії, один проти одного, ... оскільки, якщо сваряться два злодія, то виграє третій чесний. Як тільки ми будемо досить сильні, щоб перекинути весь капіталізм, ми негайно схопимо його за горло». І слова Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б) у липні 1925 р., на думку Хоффмана, є підтвердженням його агресивної політики, як прихильника цього принципу більшовизму: «Якщо почнеться війна, то ми не залишимося у бездіяльності – ми виступимо, але виступимо останніми. І ми кинемо вирішальну гирю на чашу ваг, гирю, яка зможе зіграти певну роль».

Щоб підкріпити свою версію, І. Хоффман наводить витяг з промови Сталіна на секретному засіданні Політбюро ЦК ВКП (б) від 19 серпня 1939 р., на якому він заявив: «Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини про укладання пакту про ненапад з ними, то слід виходити з того, що вони, природно, нападуть на Польщу, і втручання Франції та Англії у цю війну стане неминучим». У своїй промові він зробив висновок, проголошений ще 1925 року, що таким чином «ми зможемо сподіватися на вигідний для нас вступ у війну». На погляд Сталіна, вказує Хоффман, з'явилося широке поле діяльності для розгортання світової революції, іншими словами – для мети радянізації Європи, яка ніколи не відкидалася [9, с.11].

Однак С. Случ у статті «Промова Сталіна, якої не було» відзначає, що «промова Сталіна, відома, принаймні, західним історикам з часу своєї першої публікації, тобто з кінця листопада 1939 р. і до кінця 1980-х рр., не тільки ніколи не розглядалася як ключовий документ радянської зовнішньої політики або, тим більше, Другої світової війни, але не була навіть поміщена у виданих на Заході збірниках документів про радянську зовнішню політику. ... І це незважаючи на те, що ці видання побачили світ у період «холодної війни», коли одкровення радянського диктатора могли стати безцінною знахідкою як для совєтологів, так і для політиків».

Автор статті підкреслює, що у ході розпочатої в СРСР у другій половині 1980 - х років перебудови поступово з'явилися можливості для наукового дослідження зовнішньої політики на базі раніше абсолютно недоступних архівних матеріалів. Цей процес йде складно, часом болісно, з неминучими рецидивами, пов'язаними з прагненням певної групи істориків при допомозі селективного підбору архівних документів виправдати дії Сталіна, який нібито керувався виключно національними інтересами. З іншого боку, частина дослідників, виходячи з безперечного факту, що на чолі СРСР стояв один з найбільших злочинців двадцятого сторіччя, діють за принципом: чим більше звинувачень, тим краще. На думку С. Случа, такий підхід загрожує серйозними втратами: кожне приписуване Сталіну діяння, яке не знаходить підтвердження, неминуче викликає ланцюгову реакцію псевдоспростувань, ставлячи під сумнів уже доведені факти і озброюючи неосталіністів, які знову активізувалися, новими аргументами по реабілітації злочинного режиму та його вождя [10].

Аргументовано, на конкретних прикладах І. Хоффман обґрунтовує свою версію про підготовку Сталіним нападу на Німеччину влітку 1941 року [9, с.16.20].

У промові 5 травня 1941 р., – пише Хоффман, – Сталін розкрив свої агресивні задуми. Їх вінчали військові погрози на адресу Німеччини.

Сталін вважав неминучою війну з Німеччиною з весни 1940 р., і, усвідомлюючи зростаючу силу Червоної Армії і погіршення становища Рейху, вказує Хоффман, «він (Сталін) 5 травня 1941 р. використовував як привід випуск слухачів військових академій, щоб проголосити перед командуванням армії і широкою військовою аудиторією, що перед обличчям досягнутої до того часу переваги радянської армії тепер настав момент від оборони перейти до військової політики наступальних дій».

Яке значення мав цей виступ Сталіна для виношуваних агресивних намірів, випливає вже з того факту, що всупереч звичайній практиці, його слова були приховані від громадськості і текст його промови зник у центральних партійних архівах, після розпаду СРСР у Президентському архіві РФ і, як і раніше, залишається недоступним, хоча існує її короткий запис у Російському центрі зберігання і вивчення документів новітньої історії, за певних передумов доступна тим, хто цікавиться [9, с.15].

Відомий російський історик О. Вішлев у своїй статті «Західні версії висловлювань Й. В. Сталіна 5 травня 1941 р. За матеріалами німецьких архівів», розглядаючи аргументи І. Хоффмана подати промову Сталіна 5 травня 1941 р. у якості одного із свідчень наявності у СРСР «агресивних задумів» щодо Німеччини, відзначає, що вони не мають документальних підтверджень.

О. Вішлев пише, що «у 1941 р. радянськими службами були пущені в оборот з невеликим інтервалом дві протилежні дезінформаційні версії промови Сталіна перед випускниками військових академій. Одна версія була «підкинута» у травні – на початку червня 1941 р. німецьким журналістам у Москві, інша – після того, як війна вже почалася, британським. Ні та, ні інша версія, як про те можна судити, порівнявши їх з «коротким записом» промови Сталіна 5 травня 1941 р. й іншими російськими документами, не мали нічого спільного з тим, що говорилося у дійсності. О. Вішлєв вважає, що обидві ці версії були націлені на вирішення конкретних задач. За допомогою першої СРСР намагався вплинути на німців, підштовхнути їх до переговорів і таким чином запобігти хоча б тимчасово військовому зіткненню. За допомогою іншої, коли війна вже почалася, Кремль розраховував виправдати перед англійцями свій курс після 23 серпня 1939 року. Спірними, на думку О. Вішлева, є і свідоцтва Г. Хільгера і А. Верта наявності у СРСР намірів напасти на Німеччину влітку 1941 р., відображених нібито у промові Сталіна 5 травня 1941 р. [11]. Вішлев вважає, що їх навряд чи можна назвати політично неупередженими.

С. Переслегін у книзі «Друга світова війна між реальностями» також заперечує готовність СРСР завдати військового удару по Німеччині влітку 1941 р. Він, так само як і О. Вішлев, С. Случ, А. Орлов та ін., вважає, що ніяких документів, які підтверджують наміри Сталіна напасти на Німеччину 6 липня 1941 р., як стверджують В. Суворов, І. Буніч та інші автори, не існують, не було прийнято і політичного рішення. «Єдиний папір, вважає С. Переслегін, в якому згадується хоча б можливість превентивної війни на Заході – записка Василевського, датована травнем 1941 року, у той час як німці почали розробляти«Барбароссу» майже на рік раніше [12, с.123].

Автор переконаний також у тому, що і з чисто технічної точки зору Радянський Союз не міг раптово напасти на Німеччину, навіть якби відповідне політичне рішення було Й. Сталіним прийнято. Головна причина полягала, на думку С. Переслегіна, у відставанні темпів розгортання радянських військ у західних військових округах від темпів зосередження німецьких частин на східному кордоні Німеччини. Він робить акцент на те, що «серед архівних документів відсутній план наступу на Німеччину з візою Сталіна, немає і відповідних наказів на розгортання військ. Єдиний реальний документ, що містить якісь контури наступального плану, – «записка Василевського» – означає лише, що Генштаб, як йому і належить, відпрацьовував серед багатьох інших і такий варіант теж [12, с.125-126].

1. http://militera.lib.ru/research/meltyukhov/index.html

2. Короленков А.В. Накануне: Продолжение дискуссий о событиях предвоенной поры / А.В.Короленков // Отечественная история. – 2004. – № 3. – С.169-176.

3. Кириллов В.В. К вопросу о современных фальсификациях в истории России / В.В.Кириллов // Вестник Московского городского педагогического университета. Научный журнал. Серия «Исторические науки». – 2014. – № 1 (13). – С.48-53.

4. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) /М.В.Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 336 с.

5. Горьков Ю.А. Готовил ли Сталин упреждающий удар против Гитлера в 1941 г. /Ю.А.Горьков // Новая и Новейшая история. – 1993. – № 1. – с.29-45.

6. Орлов А.С. Сталин: В преддверии войны / А.С.Орлов. – М.: Алгоритм, 2003. – 415 с.

7. Рунов В.А. 1941. Первая кровь / В.А.Рунов. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 512 с.

8. Безыменский Л.А. О «Плане Жукова» от 15 мая 1941 г. / Л.А.Безыменский // Новая и Новейшая история. – 2000. – № 3. – С.58-67.

9. http://militera.lib.ru/research/meltyukhov/index.html

10 Случ С.З. Речь Сталина, которой не было / С.З.Случ // Отечественная история. – 2004. – № 1. – С.113-139.

11. Вишлев О.В. Западные версии высказываний И.В.Сталина 5 мая 1941 г. По материалам германских архивов / О.В.Вишлев // Новая и Новейшая история. – 1999. – № 1. – с.93-115.

12. Переслегин С. Вторая мировая война между реальностями / С.Переслегин. – М.: «Яуза», «Эксмо», 2006. – 549 с.

В статье автор анализирует современные исследования о начале Великой Отечественной войны. Рассматривая различные точки зрения на проблему, автор приходит к выводу, что, несмотря на большое количество современных публикаций, исследователи так и не пришли к единому мнению в этом важном не только историческом, но и политическом вопросе.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, превентивная война, Германия, СССР.

The author analyzes the current studies on the beginning of the Great Patriotic War. Considering the different perspectives on the problem, the author comes to the conclusion that, despite the large number of recent publications, researchers have not reached a consensus on this important not only historical, but also a political issue.

Keywords: The Great Patriotic War, preventive war, Germany, USSR.

УДК 94 (477) «1965/1985»

Олександр Стешиц

●

ВЗАЄМИНИ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ І СУСПІЛЬНИХ МАС В УКРАЇНСЬКІЙ РСР у 1965 – 1985 рр.

У статті висвітлюється проблема комунікації номенклатури і суспільних мас. Простежено основні форми зв'язку, їхній зміст, ставлення до населення і його потреб з боку партійно-державної номенклатури, показано уявлення про владу у масовій свідомості пересічних громадян УРСР.

Ключові слова: маси, громадськість, партійно-державна номенклатура, звернення, ЦК КПУ.

У досліджуваний відрізок часу за межами партійно-державної номенклатурної корпорації, а отже, і керівництва країною залишалися пересічні радянські громадяни, які у своїй сукупності утворювали суспільні маси. Утім, радянський соціум залишався унікальною субстанцією, пройшовши численну чергу політичних ініціацій, він ставав джерелом поповнення партійно-державної номенклатури, а також об'єктом апелювань політичної еліти, яка легімітизувала свою владу «волею народу». Аналіз взаємин влади і мас дозволяє прослідкувати соціальні проблеми громадян УРСР, рівень вирішення та ставлення до запитів населення з боку партійної номенклатури взагалі і до мас зокрема. У свою чергу громадськість мала свій погляд на тодішню політичну та соціально-економічну дійсність та її владних призвідників – номенклатуру, віддзеркалюючи справжнє обличчя влади.

Друга стаття Конституції УРСР 1978 р. вказувала, що вся влада у республіці належить народу[1]. Подібні декларативні сентенції, що вдосталь містив Основний Закон, насправді не мали під собою жодного підгрунтя, реального механізму їхньої реалізації. На думку Г. Ашина, під поняттям «народ» розумілися навіть не кращі його представники – еліта, які в умовах «закритого» типу політичної системи залишалися не затребувані, а вузький верхівковий прошарок, тобто номенклатура, представники якого були не самими гідними людьми[2]. Хоча сама партійна номенклатура, користуючись облудною риторикою, величала себе «слугами народу», її діяльність ні в якому разі не визначалася його інтересами, в той же час з боку мас спостерігався низький рівень впливу на прийняті номенклатурою рішення[3]. Попри те, громадськість в добу так званого «розвиненого соціалізму» за відсутності плюралізму у виборах до державних органів влади, монополії на них номенклатури, ідеологічного диктату, що виражалося у відсутності гласності, просіюванні будь-якої інформації через сито ідеологічних догм, намагалася не залишатися пасивним статистом, заручником ситуації, а робила спроби донести свій голос до уповноважених номенклатурних осіб, партійних та державних установ.

У взаєминах номенклатури і пересічних громадян в рамках досліджуваного етапу слід виокремити дві основні санкціоновані владою форми зв'язку – це написання листів (скарг, заяв, повідомлень, побажань) до владних інстанцій, а також безпосередній прийом громадян партійними та радянськими керівниками. Декларативно влада розглядала роботу з листами і прийомом громадян, як важливий засіб посилення і розширення зв'язків з масами, як джерело інформації про життя і потреби людей, як одну із гарантованих Конституцією УРСР форм участі народу в управлінні державою[4].

© Стешиц Олександр Сергійович – аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Тодішній генсек Л. Брежнєв називав звернення громадян важливим каналом живого зв'язку партії з масами[5]. Водночас вони були і своєрідним лакмусовим папірцем, вододілом у визначенні прірви між номенклатурою і масами.

За класифікаційною характеристикою листів, направлених в обкоми і до ЦК КПУ, можна визначити, які суспільно-політичні та економічні проблеми турбували громадян Української РСР в першу чергу. Перш за все це питання забезпечення житловою площею, ремонтом і благоустроєм житлового фонду, торгівлі і громадського харчування, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, охорони громадського порядку[6]. Лідером звернень громадян до владних установ стала житлова проблема і все, що з нею було пов'язано. Так, між 1976 – 1980 рр. у середньому кількість звернень до ЦК Компартії України за рік становила близько 18682, в 30 % з яких мова йшла про забезпечення житловою площею, її ремонт, і благоустрій житлового фонду. У 1981р. їхня загальна кількість збільшилась до 21814, а у 1982 – до 20608.

Часткове задоволення потреб громадян не вирішувало в цілому проблеми. Сама тенденція до збільшення листів швидше свідчила не стільки про вирішення старих запитів народних мас і отримання від них нових, в чому простежувався б позитивний баланс, а навпаки, про рецидиви старих скарг, що дає підстави стверджувати про їхнє ігнорування. З повоєнного періоду для партійної номенклатури була притаманна така органічна риса характеру, як зневажливе ставлення до оточення, сприймаючи як негідне його особливої уваги[7]. Такий тип відношення до громадськості реципіювався номенклатурою брежнєвської епохи. Для партійної верхівки ЦК КПУ на місцях був характерним низький рівень соціальної відповідальності. Про це свідчать постійні нарікання з боку центральної республіканської влади. Так, у 1975 році в постанові ЦК КПУ на адресу секретарів Сумського обкому партії Лисенка, Золотарьова, Макухіна і Маслова висловлювались ряд зауважень щодо роботи партійних і радянських органів області в роботі із заявами та організацією прийому громадян, «неуважному відношенні до потреб населення»[8]. 14 січня 1983 року начальник загального відділу ЦК КПУ П. Мусієнко сповіщав, що при перевірці листів, взятих на контроль, лише майже в третині випадків прохання задовольнялись, проте підтверджувалися факти безгосподарності, зловживань, формально-бюрократичного підходу посадових осіб до розгляду скарг і заяв громадян[9]. Побачивши перед собою глуху непробивну стіну, вибудувану місцевою партійною номенклатурою, громадяни дуже часто, минаючи районні, міські, обласні владні інстанції, напряму зверталися до ЦК КПУ[10].

У населення ще залишалася стара віра до радянських органів влади, що була підкріплена брежнєвською конституцією, як виразника їхніх інтересів, інструмент здійснення народовладдя. Однак такі сподівання контрастували з тодішньою дійсністю. Наприклад, з 1975 року громадянка Н. Пономаренко – інвалід другої групи, чоловік якої загинув на фронті, пройшовши всю владну вертикаль регіону (Сулимівська сільрада, Яготинський райвиконком, Київський облвиконком), адресувала свої звернення про виділення шиферу і проведення ремонту жилого будинку. Не отримавши відповіді від місцевих чиновників, у жовтні 1978 р. вона звернулася до ЦК КПУ. З ЦК розгляд її питання повернули назад в область і особисто доручили заступнику голови Київського облвиконкому В. Маломужу. Через деякий час номенклатурний чиновник обманним шляхом проінформував ЦК КПУ, що шифер заявнику виділений і завезений. Про це дізналися там, коли через три місяці від цієї громадянки отримали новий лист, у якому сповіщалося, що вказаний матеріал не лише не завезли, але й не виділили[11]. Чиновника за те, що він «бездушно, по-бюрократичному віднісся до прохання» лише притягнули до партійної відповідальності.

Звісно, вища номенклатура у Москві змушена була відреагувати на подібні факти ігнорування запитів мас, які набули систематичного характеру. Як наслідок, 6 березня 1979 р. ЦК КПРС видає постанову «Про подальше покращення організації прийому громадян в партійних, радянських і інших органах». Звітуючись за 1979 рік перед ЦК КПРС про роботу ЦК КПУ з листами і організацією особистого прийому громадян, вища партійна номенклатура республіки зазначала про категорію листів, які вона змушена була взяти під свій особливий особистий контроль. Секретарі ЦК КПУ або по їхньому дорученню завідуючі відділами ЦК опікувалися матеріалами, в яких повідом-

лялося про факти безгосподарності, порушення державної дисципліни, зловживаннях, використання службового становища в особистих цілях керівними особами. Особисто секретарі ЦК розглядали всі листи інвалідів і учасників війни, ветеранів праці. Повторні скарги і заяви бралися на контроль з виявленням причин і осіб, з вини яких не були вирішенні питання при перших зверненнях заявників. Окрім того, кожного дня один із секретарів ЦК КПУ проводив прийом громадян в приймальні відвідувачів ЦК[12].

Судячи з вище наведених статистичних даних і чергової постанови ЦК КПРС від 15 червня 1982 року «Про факти серйозних порушень партійних вимог в роботі з листами і заявами трудящих», яку на особистий контроль взяв сам перший секретар ЦК В. Щербицький, прогресу у взаємодії партійної номенклатури і громадськості не спостерігалося. Ставлення до проблем населення, як чогось другорядного, не вартого уваги, відбувалося і при безпосередньому контакті в моменти прийому громадян уповноваженими керівними особами у владних установах. Партійні документи того періоду дають відомості про те, яким чином здійснювався прийом населення в міністерствах і відомствах до прийняття вище зазначеної постанови. І хоча це була державна установа, а прийом здійснювала радянська номенклатура, вона в цілому відображала роботу і регіональних груп партійної номенклатури. Слід відштовхуватись від того, що в цей час відбувалося зрощення партійних і державних органів влади, як наслідок були відсутні бар'єри між різними ієрархічними структурами, виражені багатоманітністю кар'єр номенклатури[13]. Так, скажімо, перші секретарі обкомів дуже часто перекидалися на радянську роботу, очолювали республіканські міністерства.

На кінець 1970-х рр. прийомом громадян номенклатурою міністерств і відомств характеризувався наступним чином. По-перше, посадові особи ухилялися від прямих службових обов'язків, не дотримувалися закону про особисту відповідальність керівника за прийом громадян, робили передоручення другорядним, малокомпетентним працівникам апарату, які не мали на те повноважень. Досить часто були не добросовісними у виконанні поставлених перед ними завдань, здатними потопити доручену справу у болоті бюрократизму. По-друге, багатьом керівникам бракувало належної особистої відповідальності під час прийому відвідувачів, у них сформувалося ставлення до цього як до «..маловажливого, третьорядного питання, вимушеної трати часу...», яке заважає виконанню головних обов'язків. У той же час партійні (своєрідні куратори) органи, проявляючи в цьому питанні інертність, не висували необхідних вимог. По-третє, робився наголос на відсутності належних умов для їхнього прийому. Більшість міністрів, голів комітетів й інших керівників міністерств та відомств здійснювали прийом у своєму робочому кабінеті, причому «...постійно відволікаються на телефонні дзвінки, видачу службових розпоряджень, одним словом, ведуть розмову з відвідувачами як би між справою...». Практикувався колективний прийом відвідувачів, який не забезпечував контролю та обліку по виконанню обіцянок і доручень, що здійснювалися під час особистого. За відсутності в державних установах встановлених днів і годин прийому громадян відбувалися непорозуміння. Тоді не рідко технічні працівники – секретарі приймальні, помічники керівників проявляли «надлишкове службове рвіння», ніби оберігаючи «своїх начальників від турбувань зі сторони відвідувачів»[14].

Незадовільна організація прийому громадян у міністерствах та відомствах опосередковано може свідчити, що подібні умови були не рідкістю у владних кабінетах райкомів, міськкомів, обкомів. Саме на місцеву владу маси сипали скарги, неначе з дірявого мішка, у вищі владні інстанції. Опинившись без відповіді у власних запитах, залишався лише шлях на не санкціоновану зустріч з першими особами Української РСР. У листі від 11 липня 1984 року начальника 9-го управління КДБ УРСР полковника Н. Мудрака до управляючого справами ЦК КПУ І. Голобородька повідомлялося: «Забезпечення безпеки члена Політбюро ЦК КПРС по місцю його роботи і проживання, охорона адміністративних приміщень ЦК Компартії України здійснюється в останній час в умовах значного ускладнення оперативної обстановки». Причиною стало те, що на охоронюваних об'єктах 9-ї служби КДБ УРСР збільшилося число групових і одиночних спроб зустрітися з керівниками партії і уряду, порушуючи установлений порядок, в тому числі у формі організованого прориву із застосуванням сили в приміщення ЦК Компартії України. Так, якщо у 1982-1983 роках загальна кількість громадян, що брали

участь в несанкціонованих зустрічах становила 53 особи, то лише за перші три місяці 1984 року співробітники «дев'ятки» попередили 6 групових спроб (загальна кількість 72 особи) зустрітися з керівниками партії та уряду. Також відмічалося, що було затримано 24 агресивно настроєних «психічно хворих» (характерне радянське жупло по відношенню до інакомислячих. – **Авт.**) осіб, які мали наміри здійснити зустріч з В. Щербицьким. У 1983 році було зафіксовано 52 спроби пройти на охоронювані об'єкти за підробленими посвідченнями або документами, що належали іншим особам, в 1145 випадках були виявлені несправності в документах відвідувачів[15].

Те, що пересічний громадянин УРСР, зустрічаючи цілий ряд бюрократичних перешкод, тяжко доносив до влади свої життєві потреби, вказують й інші форми зв'язку з політичною елітою. Народні маси брали участь у безальтернативних виборах депутатів до вищого державного органу влади – Верховної Ради. До складу Верховної Ради СРСР обиралися секретарі ЦК і більшість перших секретарів обкомів і деяких міськкомів ЦК Компартії України, вони ж разом з іншими категоріями партійної номенклатури також мали депутатський мандат у Верховній Раді УРСР. Тому процес голосування громадськість вирішила використати не лише для поставлення відмітки за кандидата, але й як адресне звернення у формі побажань до виборчої комісії, а через неї власне до партійно-державної номенклатури. В інформації від 18 червня 1974 року ЦК КПУ до ЦК КПРС про підсумки виборів до Верховної Ради СРСР IX скликання в Українській РСР наводилися приклади надписів на виборчих бюлетенях, в яких гостро піднімалися соціальні проблеми тодішнього радянського суспільства, ось деякі з них: м. Черкаси: «В зв'язку з обміном грошей в 1961 році жити на 70 рублів стало важко. Ледь зводиш кінці з кінцями. Потрібно над цим подумати. Я голосую за мир і за прекрасне життя»;

Чернігівська область: «Я пишаюсь нашим Радянським парламентом. Прошу нашого депутата вийти з пропозицією – інвалідам Великої Вітчизняної війни і другої групи знизити плату за комунальні послуги на 50 %»; м. Одеса: «Потрібно провести рішучу боротьбу з бюрократизмом, хабарництвом, хуліганством»[16].

На фоні далекого від вирішення соціально-економічних запитів населення партійна номенклатура стала одним із основних об'єктів критичного ставлення мас. Цьому процесу сприяли не лише низький рівень соціальної відповідальності, політичної уваги зі сторони керівних осіб, але й притаманне їм відчуття своєї належності до прошарку привілейованих, сформувавши, як вище відмічалося, зневажливе ставленням до мас, так і до суспільної думки, і мало свої прояви в численних зловживаннях та недостойній поведінці в соціумі.

До ЦК Компартії України надсилалися листи, в яких приводилися факти не належного виконання своїх службових обов'язків, посадових зловживань, грубості, аморальної поведінки. У кількісному співвідношенні з кожним роком спостерігалася негативна динаміка в отриманих подібного змісту сигналах від загального відсотка заяв до ЦК КПУ. Зважаючи на присутність суб'єктивного фактора, переважно вся інформація, наведена у листах, підтверджувалася. Так, якщо у 1966 році такі листи становили 9,7 %, від загальної кількості отриманих за рік, то у 1969 році – 15,8 %, 1970 р. – 17,7 %. У 1970 році їх надійшло 7879, що на 1261 лист більше, ніж у попередньому[17]. Не змінилася вона суттєво в часи В. Щербицького, мала тенденцію спочатку до спадання, а згодом до ще більшого зростання. Картина з повідомленнями до ЦК КПУ про недоліки в роботі, не правильній поведінці і зловживаннях посадових осіб виглядала наступним чином: 1976 р. – 7345, 1977 – 6353, 1978 – 6766, 1979 – 7603, 1980 – 8496, 1981 – 8049, 1982 – 9349[18]. Для кінця 1970-х початку 1980-х рр. була характерна найбільша кількість скарг населення на районну ланку керівників, а за регіональною ознакою найчастіше фігурували – Київська, Вінницька, Харківська, Донецька, Миколаївська і Закарпатська області. У той же час у першому півріччі 1979 р. із Ворошиловградської, Дніпропетровської, Київської областей найбільше було отримано скарг на керівників міської ланки[19].

Образ партійного чиновника в очах громадян досить сильно був взаємопов'язаний з місцем здійснення посадових повноважень, а від останнього, в свою чергу залежав рівень доступу до інформаційного поля. Ці фактори сприяли формуванню двох кардинально протилежних уявлень про номенклатуру у свідомості мас. Перший погляд як про чесних, справедливих пуритан – лідерів ЦК КПУ. Другий – про грубих, аморальних «кабінетних чинуш» із регіонів.

У першому випадку громадяни республіки мали найбільшу нагоду побачити першого секретаря, членів Політбюро ЦК КПУ лише на трибунах під час великих демонстрацій, приурочених святкуванню Першого травня, Жовтневої революції або при зустрічі офіційних делегацій, інспекційних візитів по УРСР. Тому тут характерна нестача або відсутність інформації про життя «лідерів у Москві чи Києві» – це ставало причиною для поширення чуток, пліток, міфів, анекдотів[20]. Але і вони не виростали з порожнього місця, у них обов'язково була присутня певна доля інформаційної достовірності. Тому окремі представники партійної номенклатури, які займали посади у самому ЦК, стикаючись мало не щодня з першим секретарем, більше дбали про власну репутацію. Нерідко в позаслужбовий час, перебуваючи в публічних місцях, вони не мали можливості нормально проводити дозвілля, остерігаючись бути дискредитованими не бажаним сигналом, що міг нести потенційну загрозу їхній подальшій кар'єрі. З цього приводу під час наради секретарів і завідуючих відділами ЦК КПУ 8 квітня 1974 року відбулася розмова В. Щербицького із зав. відділом організаційно-партійної роботи Г. Крючкова. На запитання першого секретаря, чи він буває у ресторанах, Крючков дав позитивну відповідь, але, за його словами, поводиться там дуже обережно, боячись бути скомпрометованим анонімним повідомленням. Щодо цього Щербицький, жартуючи, порадив, аби бути впевненим, для кожного походу у ресторан в якості супроводу потрібно брати робітника із кримінального розшуку[21].

У зовсім іншій ситуації перебувала партійно-політична еліта рівня секретарів обкомів, першого секретаря міськкому, райкому. Вони були постійно на виду, в силу своїх повноважень найбільше були наближені до мас, а сам інформаційний простір області/району характеризувався швидким і широким обміном новин. У деяких випадках громадськість могла дізнатися про окремі моменти особистого життя членів сім'ї партійних керівників. Так, наприклад, про компрометуючу поведінку сім'ї колишнього другого секретаря ЦК КПУ, першого секретаря Черкаського обкому партії у 1976 – 1988 рр. І. Лутака стало відомо жителям м. Черкаси. А саме, що нібито його дружина допустила певні недоліки ще під час роботи завідувачем кафедри Київського педагогічного інституту, а сина двічі у 1976 р. місцева міліція затримувала у нетверезому стані за порушення громадського порядку[22].

Саме ж зловживання спиртними напоями у часи «брежнєвського правління» стало справжньою соціальною хворобою, що поширювалася не лише на звичайних радянських громадян, але і на привілейований прошарок номенклатури. Так, у травні 1977 р. постановою Житомирського обкому ЦК КПУ було звільнено першого секретаря Володарсько – Волинського райкому Н. Савчука за те, що, зловживаючи спиртними напоями, своєю поведінкою «втратив авторитет серед комуністів і трудящих району»[23]. У 1981 році секретар Київського обкому Л. Павленко на одному із пленумів фіксував, що збільшилася кількість осіб, притягнених за правопорушення та кримінальні злочини через пияцтво, в тому числі 236 членів партії, 351 комсомолець (серед них могли бути майбутні або потенційні номенклатурники)[24]. Можна погодитися із твердженням, що для партійної номенклатури від вищого до нижчого рівня вживання спиртних напоїв було своєрідним засобом психологічної релаксації, втечі від труднощів повсякденного життя, бажанням замінити масове розчарування радістю і покращенням свого настрою[25].

Чим далі від «центру» (ЦК КПУ), тим більше зростав градус волюнтаризму та витівок керівників, що на власні очі спостерігали жителі на місцях. На одній із нарад 25 липня 1969 року за участю секретарів обкомів партії й інших керівних працівників номенклатури П. Шелест повідомляв, що в ЦК КПУ продовжують надходити листи, особливо з Вінницької, Київської, Хмельницької, Запорізької, Полтавської областей про випадки недостойної поведінки, п'янках і навіть застосуванні рукоприкладства з боку керівних працівників, у тому числі секретарів місцевих партійних комітетів[26]. При цьому спрацьовував фактор «очікуваності», тому в коридорах ЦК КПУ поступово переставала бути новиною велика кількість скарг громадян на зловживання місцевого керівництва. На цьому фоні місцевій партійній номенклатурі могло більше пощастити залишитися не поміченою, ніж, скажімо, одному із секретарів ЦК Компартії України. На нашу думку, це стало однією із причин того, що окремі перші особи району, міста,

області мало дбали про свій авторитет, репутацію, етичні норми поведінки при контакті з населенням.

За підтвердженими даними 1 травня 1979 р. у м. Новомиргород Кіровоградської області під час демонстрації першому секретарю Новомиргородського райкому партії Н. Грабовому дуже не сподобалося, як посміхалася вчителька місцевої СШ №2 громадянка Н. Левченко-Дзюба. Грабовий визвав її з подругою до себе в кабінет і морально «..знущався над ними, погрожуючи вислати у віддалені села на виправлення по китайському зразку...» [27].

В іншому випадку перший секретар Бориспільського міськкому у Київській області Б. Аврамчук, користуючись своїм посадовим становищем, дозволяв собі брати в немалій кількості із місцевого промкомбінату спеціально виготовлені по його смаку місцевим ковбасником різні ковбаси, м'ясо, фаршировані свинячі ніжки, рибу й інші копченості. Крім того, в комісійному магазині не сплатив 600 крб. за чайний сервіз «Мадонни», безкоштовно взяв 30 літрів спирту, меблі в свою квартиру й інші цінні речі. У 1976 році громадськість міста в своєрідній формі виявила свій протест, люди почали вивішувати на плакатах рукописні карикатури із зображення першого секретаря міськкому, супроводжуючи своє ставлення до таких дій віршованою сатирою : «Любив лакоми Борис брати з комбінату. Тяг ковбаси, рибу й м'ясо «забув» про плату. Взяв монети золоті і сервіз «Мадонни». Кришталеві люстри дві за «діла хрінові». Спирт украв... меблі із госпмагу, шапки, нитки, килими брав із того складу. За такі діла його на лаву підсудних. Спить спокійно Аврамчук бо напевне знає; що є Дядя у Києві, його захищає !!!» [28].

Повсякденне життя номенклатури в областях, містах, і районах Української РСР поступово виходило з тіні, а вище вказані морально-етичні норми місцевої партійно-політичної еліти не лише створювали відповідні негативні стереотипи про владу загалом, але й працювали на підрив становища комуністичної партії та деідеологізації доктрин соціалізму. Наприкінці «епохи Л. І. Брежнєва» в Українській РСР саме регіональне «ядро» партійно-державної номенклатури стане одним із факторів зневіри населення з боку влади у побудову «світлого комуністичного майбутнього». Так, у зафіксованому 14 листопада 1981 року в ЦК КПУ колективному анонімному зверненні восьми ветеранів та інвалідів Великої Вітчизняної війни до головного ідеолога Кремля секретаря ЦК КПРС М. Суслова наголошувалося: «Ви стараєтесь всім вселити, довести до свідомості людей, що у нас настав період розвиненого соціалізму. Невже той хаос, який твориться в нашій країні, пов'язаний із розвиненим соціалізмом, наше поняття таке ж як і Ваше, але послухайте людей простих, зануртеся в цей хаос, послухайте їх розмови, вони сварять Радянську владу, сварять всіх керівників. І все відбувається з вини керівників області і міських діячів, саме вони порушують усі постанови і розпорядження уряду, в першу чергу саме вони...». Характерна відмінність звернення – загальна зневіра в суспільно-політичному ладі, і персонально в адресаті:«..ми добре знаємо, що Ви надішлете цей лист тим на кого ми пишемо...»,[29] тому вони не називали не лише своїх прізвищ, але і регіон УРСР.

Отже, суспільні маси були позбавлені реальної участі в процесі управління державою, тому основними формами зв'язку з партійно-державною номенклатурою залишалося санкціоноване владою написання громадянами листів та організація прийому у владних установах. Проте й ці форми спілкування були малодієвими через низьку соціальну відповідальність номенклатури, ігнорування запитів мас. Через що в очах громадян почали формуватися негативні стереотипи на місцевих керівників, які мало турбувалися про свою не достойну поведінку в соціумі. Натомість перші особи республіки та СРСР, як представники «центру», залишалися якорями надії. Через це їм надсилалися особливо резонансні скарги, робилися спроби несанкціонованих зустрічей. Але наприкінці досліджуваного періоду процеси, які проходили в середовищі регіональної номенклатури, викликали у масовій свідомості серйозний ідеологічний надлом. Пересічні громадяни починають з недовірою, а в деяких випадках вороже ставитися до радянської влади та її програмних документів.

1. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Конституции (основные законы) Союзных Советских Социалистических Республик. – М.,1985. С. 103.
2. Ашин Г.К. Элитизм и демократия // Общественные науки и современность. – 1996.– №5. – С.60.
3. Лысцев М.С. Политико-институциальная трансформация номенклатуры КПСС: региональный аспект [Электронный ресурс]: диссертация...кандидата политических наук: 23.00.02. / Лысцев М.С. – Москва РГБ, 2007. – Режим доступу до дисертації: http://diss.rsl.ru/diss/07/0828/070828001.pdf
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України),ф.1, оп.25, спр.2010, арк.1.
5. Партийный контроль: принципы, практика, задачи / Сост. В.М. Дюков, А.Т. Косарев и др. – М.: Политиздат, 1983. – С.313.
6. ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр.2010, арк.11.
7. Киридон П.В. Правляча номенклатура Української РСР (1945 – 1964 рр.). – Полтава: Асмі, 2012. – С. 154.
8. ЦДАГО України, ф.1, оп.10, спр. 2022, арк. 8,9.
9. Там само, ф.1, оп.25, спр. 2485, арк.14.
10. Там само, ф.1, оп.25, спр.593, арк. 141.
11. Там само, ф.1, оп.25, спр. 2010, арк. 17.
12. Там само, ф.1, оп.25, спр.2008, арк.1.
13. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991. – М., 2006. – С. 453.
14. ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр.2010, арк.10.
15. Там само, ф.1, оп.25, спр.2785, арк. 122.
16. Там само, ф.1, оп.25, спр.1021, арк. 204, 205.
17. Там само, ф.1, оп.25, спр. 593, арк.138.
18. Там само,ф.1, оп.25,спр. 2485, арк.13; оп.25, спр.2177, арк.94.
19. Там само, оп.25, спр.2485, арк.4,18; оп.25, спр.2007, арк.38.
20. Крупина В. Освітньо-культурний рівень партійної номенклатури УРСР (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.). // Український історичний збірник. Вип.12, 2009. – С. 210.
21. ЦДАГО України, ф.1, оп.2, спр.118,арк. 77,78.
22. Там само, ф.1, оп.25, спр.2358, арк.128.
23. Там само, ф.1, оп.25, спр. 1616, арк. 97,98.
24. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф.П-5, оп.90, спр.7, арк.20,21.
25. Бичегкуев Т.Т. Теневые стороны жизни партийной номенклатуры Горской АССР в условиях НЭПА // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена.–2008.– Випуск. 3. – С.30 – 31.
26. Там само, ф.1, оп.25,спр. 339, арк.165.
27. ЦДАГО України, ф.1, оп.25, спр. 2166, арк. 109.
28. ДАКО, ф. П-5, оп.69, спр. 217, арк. 3, 171.
29. ЦДАГО України, ф.1, оп.32, спр.1820, арк.6.

В статье освещается проблема коммуникации номенклатуры и общественных масс. Прослежены основные формы связи, их содержание, отношение к населению и его нуждам со стороны партийно-государственной номенклатуры, показано представление о власти в массовом сознании обычных граждан УССР.

Ключевые слова: массы, общественность, партийно-государственная номенклатура, обращения, ЦК КПУ.

In the article the problem of relationship of nomenclature and social masses is represented. The main forms of relation, their content, attitude to population and their requirements from party-state nomenclature have been researched, besides the article shows the image of power in mass consciousness of ordinary citizens in Ukrainian SSR.

Key words: masses, the community, party – state nomenclature, appeal, CC CPU.

ЮВІЛЕЇ

До 100-річчя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

УДК 37(09)(477.51) «1933/1935»

Анатолій Боровик

●

І.Ф. РОЙФМАН – ДИРЕКТОР ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (1933 – 1935 рр.)

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського педагогічного інституту періоду 1933 – 1935 рр. Мова йде про управління вузом І. Ф. Ройфманом.

Ключові слова: Чернігівський педагогічний інститут, І. Ф. Ройфман, партійні чистки, троцькісти, націоналісти.

На долю Ізраїля Фроймановича Ройфмана випав складний та й не дуже тривалий за часом період керівництва Чернігівським педагогічним інститутом. Проте його управління вузом та педагогічна діяльність не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

Дуже складно з'ясовувати історію навчального закладу, коли майже відсутні архівні матеріали періоду 30-х років XX століття. Як у центральних, так і обласному архівах не збереглись звіти про роботу закладу, штатні розклади, протоколи засідань учених рад і навіть біографічні дані керівників інститутів. Наші пошуки біографії І. Ф. Ройфмана тривали майже два роки. У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління у фондах Наркомату освіти його особової справи не знайшли. Не виявили таких матеріалів і у Центральному державному архіві громадських організацій (колишньому партійному архіві), де мали б зберігатись документи про випускників Харківського університету червоної професури. Відсутні ці ж матеріали і в Харківському обласному архіві, а в архіві Чернігівського національного педагогічного університету відсутні взагалі документи даного періоду. Завершуючи пошук, ми звернулись до фондів колишнього обласного партійного архіву і в справі «Особові листи з обліку кадрів та об'єктивні дані на членів ВКП(б)» знайшли анкетні дані І. Ф. Ройфмана.

В іншій справі цього ж архіву нами знайдені матеріали, які характеризували стан справ у навчальних закладах області і, в тому числі в Чернігівському інституті, на 1934 р., тобто на час керівництва ним І. Ф. Ройфманом. Тому саме ці документи й будуть використані для з'ясування історії інституту та біографічних сторінок директора.

Народився Ізраїль Фроймановичь Ройфман у 1897 р. у с. Домевки-Кориченці на Поділлі. Батько працював пекарем. Трудовий стаж Ізраїль започаткував у тринадцятирічному віці, коли влаштувався на роботу до Проскурівського винного складу чорноробом і працював там з 1910 до 1911 р. Потім переїхав до Одеси, де влаштувався

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

продавцем газет у кіоску. З 1912 до 1914 р. працював вантажником на залізничній станції. Наступним місцем його роботи став лісопереробний завод у м. Одесі, де працював чорноробом з 1914 до 1916 р. Протягом 1916 р. працював кондуктором трамваю.

З 1 травня до серпня 1917 р. служив рядовим у 213 та 266 полках. З жовтня 1917 р. до січня 1918 р. служив у червоній гвардії, а з листопада 1918 р. до початку 1919 р. був рядовим партизанського загону у Летичеві на Поділлі. У 1919 – 1922 рр. працював політпрацівником у червоній армії. З червня 1922 р. до травня 1925 р. навчався у Харківському університеті червоної професури і після його закінчення набув спеціальності «пропагандист і викладацька робота».

Партійно-пропагандистську роботу продовжив у Вінницькому окружному партійному комітеті й працював там з 1925 до 1930 р. У 1930 р. переїздить до Києва, де протягом двох років працював на всеукраїнських курсах партійних працівників, спочатку завідував навчальною частиною, а потім і керував цими курсами.

У 1932 р. переведений до м.Чернігова, де майже два роки працював завідувачем курсів партійних працівників при обкомі КП(б)У. Член більшовицької партії з 1919 р., хоч в особовому листку зазначав, що кілька днів у 1917 р. перебував у партії Бунд. Партійні чистки проходив у 1921 р., 1924 р., 1929 р. та у 1934 р. [1, арк. 150 – 151 зв.].

У грудні 1933 р. був призначений директором Чернігівського педагогічного інституту. Через рік після призначення І.Ф. Ройфман згадував: «мене обком направив працювати в інститут, коли внаслідок повної господарської розрухи в Наркоматі стояло питання про його закриття, коли у сотень студентів та лектури інституту пообмерзали руки і ноги і не було можливості працювати» [2, арк. 37].

Ознайомившись із станом справ у навчальному закладі, новий керівник удався до радикальних дій, відпустивши студентів на певний час по домівках. Для того, щоб нагріти приміщення, при замороженій системі водяного опалення, почали будувати цегляні грубки у кожній аудиторії та кімнатах гуртожитку. Це дало змогу у лютому місяці відновити навчальний рік і в основному виконати навчальні плани.

У довідці про матеріальний стан інституту на 1934 р. сказано, що він був незадовільним. Фінансові ресурси отримувались несвоєчасно, а недостатня їхня кількість не давала можливості краще обладнати навчальне приміщення та гуртожиток для створення сприятливих умов для навчання і відпочинку. Для опалення приміщення були поставлені в кожній аудиторії цегляні грубки, а труби від них виведені у квартирки. Тому дим від спалювання торфу відчувався у всьому приміщенні.

Така ж система опалення була і в гуртожитку, розташованому на третьому поверсі цього ж будинку. У кімнатах гуртожитку проживало по 19 – 20 студентів, у кожній кімнаті було по два столи, де могли розміститись по 8 – 10 осіб, та по 10 – 15 стільців. Тому готуватись до занять частині студентів доводилося на ліжках. Санітарний стан гуртожитку був незадовільним. Постільна білизна змінювалась раз на 15 – 20 днів. У окремих кімнатах одне ліжко припадало на двох студентів [3, арк. 7].

Студентський контингент комплектувався в основному з осіб, що закінчили семирічні школи, робфаки та різні курси. Проте в інституті навчались і випускники початкових шкіл, після закінчення підготовчих курсів. Дуже обмежене число студентів було із середньою освітою. Низька освітня підготовка студентів значно ускладнювала виконання навчальних планів. Багато часу доводилося викладачам витрачати для набуття ними елементарних знань з основ наук. Тому студенти першого та другого курсів математичного відділення багато часу витрачають для вивчення елементарної математики, а студенти третього курсу історичного відділення вивчають українську мову за програмою середньої школи. Робітничий факультет укомплектований був здебільшого дітьми з дитбудинків, навчальна підготовка яких була дуже слабкою.

Зимова сесія в лютому 1934 р. виявила низький рівень успішності студентів, багато їх мали незадовільні оцінки. Так, 27,2% студентів третього курсу математичного відділення екзамен з математичного аналізу склали на незадовільні оцінки, а з аналітичної геометрії – 21,2% отримали такі ж оцінки. Чимало студентів, до 4%, взагалі не з'явились на сесію через невпевненість у своїх знаннях [4, арк. 4].

Викладацький склад не повною мірою задовольняв потреби інституту. Кафедри

соціально-економічних дисциплін були неукомплектованими. Працювала лише одна кафедра – історична, до складу якої входили викладачі «діамату та ленінізму». Незадовільною була робота економічної кафедри, яку очолював В. І. Нольський. Про нього ми згадаємо пізніше.

Щодо викладання політекономії, то у довідці сказано, що її «викладали по шкідницькому». Вивчались лише твори К. Маркса, без вивчення наукової спадщини В. Леніна та «геніально теоретичних розробок і вказівок т. Сталіна». Не акцентувалась увага на критиці «буржуазних та соціал-фашистських філософсько-економічних теорій». Тому комісія міськкому КП(б)У, яка перевіряла інститут, заборонила директору інституту проводити заліки з політекономії, а рекомендувала провести їх пізніше, коли буде студентами вивчатись «справжня марксистська політекономія» [5, арк. 6].

Комісія міськкому партії прийшла до висновку, що викладацькому складу не вистачає кількох досвідчених викладачів на посадах професорів із соціально-економічних та спеціальних дисциплін. Інститут мав поповнитись «партійно витриманими, здатними просякнути викладання більшовицькою партійністю кадрами». Критично вони оцінили викладання курсу психології доцентом «ідеалістом-гегельянцем» І. Львовим. Дуже повільно відбувалася перебудова викладання марксистсько-ленінської теорії професором С. Баран-Бутовичем [6, арк. 6].

Наприкінці довідки вказано, що партійна організація дуже мало допомогла директору в організації навчального процесу. Проте не згадується, що вона була малочисельною, всього чотири викладачі входили до неї, тому впливати на багаточисельний колектив викладачів і студентів вони не могли. Профспілкова організація не займалась навчально-виробничими питаннями, а також матеріально-побутовими умовами студентів, тому працювала незадовільно [7, арк. 9].

Комісія дійшла висновку, що інститут приступив до перебудови роботи у відповідності до певних рішень партійних пленумів та з'їздів, але залишається ще ряд недоліків у його роботі.

Період керівництва інститутом І. Ф. Ройфманом припадає на час боротьби партійних органів з націоналістичними і троцькістськими елементами. Цей процес виявлення вищезгаданих елементів у Чернігівському педінституті розпочався у січні 1934 р. 13 січня бюро обкому КП(б)У розглянуло персональну справу викладача В. І. Нольського, якого звинувачували у троцькізмі. У постанові зазначалось, що за втрату більшовицької пильності та неприйняття заходів до виявлення троцькіста Нольського колишнього секретаря партосередку т. Куклу виключити з партії. За такі ж «гріхи» сувору догану оголошено колишньому директору інституту М. Мірошниченку. Секретарю партійного бюро педінституту Пугачу та директору інституту І. Ройфману лише тому, що вони недавно розпочали працювати в інституті, «поставили на вид». Партійні стягнення були накладені й на партійних чиновників міста і області за певні їхні провини. У пункті шостому говорилося про необхідність повідомити ЦК КП(б)У, що Нольський прибув до Чернігівського інституту за направленням Наркомосу без направлення ЦК КП(б)У [8, арк. 3].

Після засідання бюро обкому КП(б)У 23 січня 1934 р. пройшло засідання бюро партійного осередку Чернігівського педінституту, на якому виступили секретар бюро т. Пугач та директор т. Ройфман. На засіданні мова йшла про колишнього викладача інституту В. І. Нольського. Партійне бюро констатувало, що на закритих партійних зборах 11 січня, де обговорювався лист секретаря ЦК КП(б)У т. Постишева, примусили виступити В. І. Нольського. В своєму виступі він «довів своє цілковите дворушництво», яке полягало в тому, що він нібито активно боровся в Луганському педінституті із троцькістами, на чолі яких там стояв директор цього інституту Ципик. Але, не маючи в цій боротьбі жодної підтримки від парторганізації і навіть міського парткомітету, він вимушений був припинити цю боротьбу без потрібних наслідків і виїхати з Луганська до Чернігова. Проте його виступ був зустрінутий зборами з недовір'ям, але члени бюро не виступили з рішучою більшовицькою критикою та «не викрили до кінця його контрреволюційного обличчя».

Уже після арешту В. І. Нольського бюро партійного осередку не спромоглося від-

разу ж мобілізувати навколо цієї справи увагу всього колективу інституту та піднести це питання на принципову політичну височінь у боротьбі із замаскованим класовим ворогом.

Бюро партійної організації відмітило, що, перебуваючи протягом шести місяців у партійній організації пединституту, В. І. Нольський не здав до партосередку своєї партійної облікової картки, а лише після настирних вимог секретаря партосередку здав свою облікову картку.

Партійне бюро ухвалило: колишнього викладача політекономії професора В. І. Нольського «як активного учасника контрреволюційних троцькістських угрупувань, дворушника, чужу для партії людину, що випадково потрапила до її лав, з партії виключити». Партійне бюро вважало, що «бойова більшовицька пильність ще досі не є в парторганізації інституту на всій належній височині».

Економічній кафедрі інституту потрібно було негайно переглянути всю роботу під кутом зору корінного виправлення всіх хиб, що їх мала кафедра внаслідок управління нею троцькіста Нольського. Разом з тим партійне бюро просило культпропагандистський відділ обкому негайно підшукати «відповідно витриману в партійному і якісному відношенні кандидатуру для викладання в інституті політекономії та завідування економічною кафедрою», вказуючи, що майже всі групи інституту (14 груп) залишились без викладання цього предмета [9, арк. 8 – 10].

Того ж дня 23 січня 1934 р. наказом №129 директора Чернігівського пединституту І. Ф. Ройфмана професора В. І. Нольського було звільнено із займаної посади [10, арк. 7].

23 січня була прийнята також постанова Чернігівського міськкому КП(б)У, якою затверджували постанову бюро партосередку Чернігівського пединституту. Було доручено комісії міського партійного комітету негайно обстежити стан роботи всіх кафедр пединституту, а оргвідділу взяти під безпосередній «догляд» роботу партійного осередку інституту [11, арк. 4].

Тривалою була робота комісій з перевірки пединституту не лише міському, а обкому КП(б)У. Остання з них у складі тт. Шика, Жовтинського, Пасманика, Токарського та Резнікова прискіпливо перевіряла вуз. 5 січня 1935 р. комісія подала матеріали перевірки членам бюро обкому, які були названі: «Про примиренське та ліберальне ставлення директора та парткому Чернігівського педагогічного інституту до націоналістичних та троцькістських елементів». У підготовлених матеріалах мова йшла про те, що в інституті директором робфаку працювала «одверта троцкістка Кошлакова», яка виключена була з партії. Ще працюючи в Києві в редакції журналу «Комунарка України», вона виступала з наклепами на ЦК КП(б)У, заявляючи, що «в самогубстві т. Скрипника винен ЦК». Після виключення її з партії комісією з чистки партійних рядів у липні – серпні 1934 р. А. В. Кошлакова перейшла працювати до Чернігівського пединституту завідувати робфаком та викладати історію партії.

5 вересня 1934 р. наказом директора І. Ф. Ройфмана її було звільнено з роботи з формулюванням: «в інтересах зміцнення керівництва робфаку вважати за потрібне звільнити зав. робфаку тов. Кошлакову А. В.». Але вона залишилась працювати викладачем історії ВКП(б). 25 грудня 1934 р. її було позбавлено права викладати історію партії, але директор І. Ф. Ройфман планував її перевести викладати географію [12, арк. 27].

В інституті також протягом року працював націоналіст Федоров, який викладав історію української літератури. Його звинувачували в тому, що рекомендував студентам для вивчення твори «буржуазних націоналістів В. Винниченка, Б. Грінченка та інших петлюрівських письменників». Проте комісію вразив той факт, що після місяця з часу звільнення Федорова «й досі не розкритиковані його буржуазно-націоналістичні погляди, не викрито його прибічників». Підданий був критиці й завідувач літературно-мовної кафедри т. Приступов, адже він затверджував списки літератури, які рекомендував викладач Федоров. Разом з тим завідувач кафедри протестував проти звільнення його з роботи [13, арк. 28].

Напередодні розгляду питання про націоналістичні та троцькістські елементи, які діяли у Чернігівському пединституті, на бюро обкому КП(б)У 12 січня 1935 р. обласна

комісія з чистки партії подала до бюро доповідну записку «О националистических искривлениях, вскрытых во время чистки партийных организаций области». У довідці мова йшла про викриту в інституті значну кількість націоналістів, «які для здійснення своїх контрреволюційних цілей прикривались лозунгами українізації».

Комісія значну увагу приділила викриттю «ворожих елементів» у вищих навчальних закладах Чернігівщини: Ніжинському, Чернігівському та Глухівському педінститутах. Щодо Чернігівського педінституту, то були названі ті ж факти викриття націоналістичних і троцькістських елементів, які були названі у попередній довідці перевірки педінституту від 5 січня 1935 р.

Отримавши виклик на засідання бюро обкому КП(б)У, яке мало проходити 13 січня, директор інституту І. Ф. Ройфман відчував загрозу для своєї подальшої долі. Він підготував листа секретарям обкому тт. Маркітану та Тодресу, а також членам партійної комісії тт. Наумову, Тимофєєву та Філенко. В ньому він прохав при вирішенні питання про його партійність і подальшу роботу мати на увазі наступні аргументи. У дев'яти пунктах він давав пояснення по кожному звинуваченню. Він пояснював, що обком направив його на посаду директора у той час, коли інститут замерзав, і він зробив все для відновлення роботи навчального закладу. По кожному із викладачів, яких звинувачували у націоналізмі чи троцькізмі, він пояснив, що жодного з них на роботу він не приймав, а приймали їх на роботу лише за направленням Наркомату освіти і обкому КП(б)У. Разом з тим він наголосив, що всі звинувачені у ворожій діяльності з роботи звільнені і їх вчинки були засуджені членами колективу.

У восьмому пункті він загострив увагу членів бюро на тому, що в інституті йому довелося працювати у малочисельній партійній організації з 20 чоловік, 4 з них – викладачі. Він указував, що десятки разів звертався до культпропагандистського відділу обкому, щоб направили до інституту 2 – 3 викладачів комуністів для зміцнення партійної організації, а особливо він прохав підібрати кандидатуру на посаду завуча. Проте нічого добитися не зміг.

На завершення листа він пояснював, що за 16 років перебування в партії він ніколи не входив до жодної опозиції, не мав нічого спільного з троцькістами та іншими контрреволюційними групами. Він просив членів бюро обкому залишити його в партії і дати йому можливість в інституті виправити допущені ним помилки та довести, «що я здатний боротися за справу партії, ...що зможу принести користь нашій спільній справі, справі будівництва соціалізму» [14, арк. 37-39].

Проте постанова бюро Чернігівського обкому КП(б)У «Про націоналістичні й троцькістські елементи, що окопалися в Чернігівському педінституті, та про гниле ліберальне ставлення до них парткому інституту» від 13 січня 1935 р. була суворою по відношенню до директора інституту І. Ф. Ройфмана. Його «як троцькіста-дворушника» було виключено з лав КП(б)У та звільнено з посади директора інституту.

З партії був виключений завідувач історичної кафедри т. Кошарнівський як український націоналіст, який захищав націоналістів П. Федоренка та С. Баран-Бутовича і не бажав їх звільняти з роботи.

Викладачам інституту т. т. Кондрацькому, Борисенку та Кучеру, тобто викладачам-комуністам, оголосили догани за те, що вони не викрили і не сигналізували обком КП(б)У про троцькістські та націоналістичні елементи, які працювали в інституті.

Партійний комітет розпустили за «гниле ліберальне ставлення до троцькістів й українських націоналістів та за відсутність боротьби з ними», а членам парткому оголосили суворі догани з попередженням. Звільнили з роботи і директора робфаку т. Пугач.

Отже, нетривалим було керівництво навчальним закладом І. Ф. Ройфмана, всього один рік і майже один місяць. Та й за цей короткий відрізок часу директору педінституту довелося вирішувати значні господарські проблеми, у той же час періодично проходили перевірка роботи інституту різними комісіями в пошуках троцькістів та націоналістів. Саме ці перевірки й призвели до «визнання вини» керівника, а разом з тим до традиційного виключення з партії та звільнення з роботи. Чи заслуговував цього Ізраїль Фроймановіч Ройфман, висновки з цього приводу зроблять наші читачі.

Дуже добре, якби ми знайшли родичів цієї людини і дізнались про подальшу його долю, яка нам не відома.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 1, спр. 243, 230 арк.
2. Там само, спр. 361, 232 арк.
3. Там само, спр. 249, 105 арк.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само, спр. 177, 93 арк.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само, спр. 361.
13. Там само.
14. Там само.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского педагогического института периода 1933 – 1935 гг. Речь идет об управлении вузом И. Ф. Ройфманом.

Ключевые слова: Черниговский педагогический институт, И.Ф. Ройфман, партийные чистки, троцкисты, националисты.

Izrayil Froymanovych Royfman's experience of management of Chernihiv Teachers-Training Institute was difficult and didn't continue very long period of time. However, his university management and teaching activities do not find adequate coverage in historical literature. This article is intended to some extent to fill this gap.

Izrayil Froymanovych Royfman was born 1897 in Domenivka-Korychentsi village on Podillya. Izrayil started labor experience, when he was 13 and got a job as a navvy in wine warehouse in Proskurivka. He was working there from 1910 to 1911. Then he removed to Odessa and applied for a job as a seller of newspapers in newsstand. From the 1 of May to August 1917 he served in the ranks in 213th and 266th regiments. I. Roifman serves in the Red Guards from October 1917 to January 1918, and was a rank of partisan party in Letychiv on Podillya. He worked as a political worker in the Red Army in 1919 – 1922. He was studying in Kharkiv University of the red professors from June 1922 to May 1925. After graduation he got a specialty "propagandist and instructorship".

In 1932 he was transferred to Chernihiv, where he was working like a chief of party workers' courses in regional committee of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine for 2 years. He was a member of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine since 1919.

He had party purges in 1921, 1924, 1929 and 1934. In December 1933 he was appointed to the position of director of the Chernihiv Teachers-Training Institute. Getting acquainted with cases in educational institution, a new director have resorted to radical actions, dismissed the students to home for a while. In order to heat the premises, because of a frozen water heating system, he began to build a brick oven in every classroom and the hostel rooms. That allowed resuming the school year in February and fulfilling curricula.

The period of a leadership of Institute by I.F. Royfman accounted for the struggle of the party with nationalist and Trotskyist elements. The process of identify of this elements was started in Chernihiv Teachers-Training Institute on January 1934.

Periodic inspections of Institute by committees of city and regional committees of the Communist Party of the Bolsheviks of Ukraine led to the fact that the decision of Bureau Chernihiv Region committee of The Communist party of the Bolsheviks of Ukraine called "Trotskyist and nationalist elements, which had been entrenched in the Chernihiv Teachers-Training Institute, and the corrupt liberal attitudes of the Party Committee of Institute» on January 13, 1935, I. Royfman was expelled from The Communist party of the Bolsheviks of Ukraine as "a double-dealer-Trotskyists" and was dismissed from the post of director of Institute.

Keywords: Chernihiv Teachers-Training Institute, I.F. Royfman, party purges, Trotskyists, nationalists.

КРАЄЗНАВЧІ НОТАТКИ

УДК 94(477)

Людмила Студьонова

●

ЧАРІВНИК, ВІРТУОЗ

Автор статті розповідає про чернігівський період життя видатного російського театрального композитора І. О. Саца (1875–1912), а також про його фольклорний здобуток під час експедиції в Чернігівській губернії в 1910 році.

Ключові слова: Чернігів, Ілля Олександрович Сац, Московський художній театр, Наталія Сац, село Полошки, Зінаїда Сенілова.

І.О. Сац народився 30 квітня 1875 року в Чорнобилі, школу почав відвідувати в Радомислі на Київщині. Коли хлопчику виповнилося десять років, його батьки переїхали до Чернігова. Зберігся одноповерховий будинок на високому цоколі по вулиці Молодчого, №15, який належав Олександру Мироновичу Сацу – присяжному повіреному. Тепер у ньому міський військовий комісаріат. По вулиці Горького, №4, де колись була Чернігівська класична чоловіча гімназія, яку відвідував син популярного юриста, нині історичний музей імені Василя Тарновського.

На жаль, Іллюша вчився погано, уроки не хотів готувати. Увесь вільний час проводив у міському парку, в якому, забувши про все на світі, годинами слухав виступ духового оркестру. Єдиний, хто підтримував у гімназії Іллю Саца, це вчитель співів. Він навіть його батькам зізнався, мовляв, у хлопчика неабиякий музичний хист. Іллюша ж намагався віддячити вчителю – ретельно проводив заняття з малоздібними учнями. А вдома займався співами з сестрами Сонею, Машею, Олександрою, Євгенією та братом Леонідом. Дуже любив кларнет і віолончель.

У гімназії Ілля Сац був рідким гостем. Начальство терпіло таку поведінку лише тому, що він краще за всіх гімназистів знав латину і грецьку мову. Потім хлопця залишили на другий рік, а коли йому виповнилося п'ятнадцять, виключили з навчального закладу назавжди. Стосунки з батьком стали занадто напруженими.

Юнак утік з Чернігова до Києва. Голодував, спав на вулиці або на вокзалі. Працював вантажником, носильником на залізниці, посильним, отримуючи за свою працю непогані гроші. Зняв крихітну кімнатку.

І все ж Ілля не міг жити без музики. А для занять нею необхідно було повернутися до батька. Проте такий крок міг статися за умови, якщо здати іспити на атестат зрілості і вступити до Київського музичного училища. І от коли цю програму Ілля виконав, батько подобрішав до нього. Родина переїхала до Києва.

Син став гордістю Олександра Мироновича після його вступу до Московської консерваторії по класу віолончелі. У 1899 році, коли студент Сац готувався до екзаменів, на Волзі спалахнув голод. Він обриває свої заняття музикою, аби допомогти голодуючим. Це помічає Лев Толстой і доручає Іллі Сацу відвезти на Волгу зібрану ним суму грошей, аби відкрити їдальні для тих, хто потерпає від голоду. Так було врятовано кілька тисяч дітей і дорослих. Гарячкуватий юнак не міг втриматися від

© Студьонова Людмила Валентинівна – бібліограф Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка, член Національної спілки краєзнавців України.

антиурядових промов. Неблагонадійного студента помітила поліція. Коли ж стало ясно, що Ілля перебуває на межі арешту, друзі порадили йому покинути Росію. Батько дав гроші, і він виїхав у французьке місто Монпельє.

У цей час тут училася на медичному факультеті за порадою старшого брата Анна Щастна. Але вона мріяла про заняття співами в Італії, бо у неї було чудове сопрано. Голос дівчини почув Ілля Сац. Солоспів незнайомки так його вразив, що молодий чоловік вирішив за будь-що з нею познайомитись. Тим більше, що вона жила в одному з ним пансіоні на другому поверсі. І познайомився, і закохався. Анна відповіла йому взаємністю. Їх об'єднало обопільне захоплення музикою.

Дівчина щотижня мандрувала на уроки співів із Монпельє в Італію. А Ілля Сац вирішив терміново закінчити консерваторію в Москві. Російська поліція зустріла його з обіймами. Агентура мала відомості про зустрічі музиканта за кордоном з Плехановим, Бонч-Бруєвичем та іншими революціонерами. У квартирі Іллі провели обшук. Поширилися чутки, що попереду на Саца чекає поселення до Сибіру. Він попереджає дії поліції і сам залишає Москву. Бере з собою віолончель, підручники, щоденники і вирушає до Іркутська. Знайшов собі притулок на околиці міста в напівзруйнованій хатинці, хазяйкою якої була чахоточна стара. Ні копійчини у кишені. На батькову допомогу Ілля вже не сподівався. Тому вихід знайшовся швидко, адже він був талановитим музикантом. Створений ним в Іркутську хор набув такої слави, що, обвішаний легендами, став відомим і в Москві.

Незабаром до нього приїхала його кохана Анна. Її не засмучувало становище невінчаної дружини. Не зупинили і батькові слова: *«Не для того я прожив таке довге життя, щоб віддати кохану дочку єврею, та ще, як говорять, з боку матері з циганською кров'ю»* [1]. Батьком Анни був російський генерал Михайло Іванович Щастний, виходець з українських селян. Він володів землями в с. Полошки Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер Сумської області). Мати Анни, Надія Михайлівна, померла задовго до описаних подій [2]. Генерал позбавив дочку приданого і будь-якої допомоги. Коли вщухли пристрасті, діти Саців щоліта відпочивали у Полошках.

27 серпня 1903 року Анна Михайлівна народила дочку, яку назвали Наталія, на честь Наталі Ростової, героїні «Війни і миру» – улюбленого твору Льва Толстого. А в 1904 році Ілля Олександрович із сім'єю повернувся до Москви. Кипуча енергія Саца знайшла вихід у тому, що він створив гурток з учнів філармонії, маючи на меті поставити власну оперу. І це йому вдалося. Московські меломани прийшли у захват від його «Євгена Онєгіна».

А за рік Ілля Сац отримав пропозицію Московського художнього театру написати музику до драми Метерлінка «Смерть Тентажиля». Постановку мав здійснити Всеволод Мейєрхольд. Складність роботи композитора полягала в тому, що режисер експериментував із музичним супроводом. Тим не менше, Ілля Олександрович виконав замовлення блискуче. У 1906 році він очолив музичну частину МХАТ. У цьому театрі йому судилося створити геніальну музичну драматургію, яка є класичною. Легендарними стали вистави МХАТ «Синя птиця» за Метерлінком і «Гамлет» Шекспіра, музику до яких написав Ілля Сац. Композитором створені солоспіви на вірші багатьох російських поетів. Деякі з них виконувала знаменита Надія Плевицька [3].

У 1909 році з ініціативи Іллі Олександровича в Москві утворилося товариство «Музика народу». Саме це об'єднання прихильників та охоронців старого мистецтва народу відрядило композитора у липні 1910 року до Чернігова з метою записати музику лірників Чернігівщини. Якраз в Полошках перебувала Анна Михайлівна з дочками Наталею і Ніною. У цьому селі Ілля Олександрович записав тринадцять пісень. Після відвідин України зібрання композитора в цілому нараховує тридцять народних колискових і гумористичних пісень, а також пісень про долю українських дівчат-красунь і старовинне народне селянське весілля. За три роки після смерті Іллі Саца, яка сталася в жовтні 1912 року, його вдова Анна Михайлівна передала музично-етнографічній комісії повний зошит із записами українських лірницьких пісень Чернігівської губернії, здійснених композитором. Нотний зошит Іллі Олександровича зберігається у Державному музеї музичної культури ім. М. І. Глінки в

Москві. Він цікавий лише українським дослідникам, але й досі ніким не вивчений.

Дочка композитора Наталі Іллівна Сац [4], засновниця першого у світі дитячого музичного театру в Москві, у своїй книзі «Новеллы моей жизни» наводить лист Зінаїди Сенілової – подруги своєї тітоньки Софії Олександрівни, старшої сестри композитора, який вона написала після смерті Іллі Саца. Там є такі рядки: *«Я почему-то вспомнила, Сонечка, наше детство, Чернигов, когда мы с тобой так любили играть в куклы, и твой брат – ты его звала «непутевый Иллюшка» – приходил нам мешать. Помнишь, как однажды он объявил, что хочет играть с нами, и ты закричала: «Мы играем в мамы и дочки, ты не можешь быть мамой»; он засмеялся и ответил: «А я буду богом». Помнишь, как он пристроился, этот наш «бог», около лампы, подкручивал и закручивал фитиль, объявлял утро, вечер, ночь, неистово махал одеялом, возвещая бури и ураганы, посылал на наших кукол болезни – наша мирная игра наполнилась сплошными неожиданностями, и мы Иллюшку изгнали: «Кому нужен такой бог?». Вот тебе и детская игра – умер нелепо тридцати семи лет...»* [5].

За словами авторки листа, протягом двох місяців московські газети писали про смерть і талант композитора Саца. Його відспівали у церкві святого Георгія на розі Великої Дмитрівки. Зібралась велика кількість людей на церковному подвір'ї і Георгіївському провулку. Коли труну з тілом Іллі Олександровича підвезли до будинку Художнього театру, стало щось неймовірне: раптом розчинилися вхідні двері, що вели у бельєтаж театру, і величезний оркестр, який розмістився на широких сходинках, заграв похоронний марш з музики Саца до «Гамлета». Це було наче громовиця з ясного неба. Коні, якими було запряжено катафалк з труною, перелякались цієї музики, стали на дибки, від чого домовина підскочила і піднялась на катафалку майже перпендикулярно. *«Было такое впечатление,* – писала Зінаїда Сенілова, – *точно твой покойный брат Илья решил в последний раз сам продирижировать своей музыкой. В толпе поднялось смятение, рыдания, а вдова композитора упала в обморок»* [6]. Зінаїда Сенілова у подробицях розповіла подрузі про траурний концерт пам'яті композитора, який відбувся у великій залі Благородних зібрань. *«Правильно ты о брате писала – не пил, не курил, а практичности в нем ни на грош не было, умер – жена и дети остались как нищие,* – читаємо в листі. – *Среди разряженной публики они выделялись заметно. Две девочки с черными лентами в косичках, в клетчатых черных с белым платьях. Младшая, смущенная и приветливая, а старшая, большеглазая, серьезная, крепко держит за руку младшую... Жена твоего Ильи, еще совсем молодая, выглядела страшно. Темные волосы на прямой пробор, черная кофта, черная юбка, видно, одела первое, что попало под руку, с остановившимися зрачками широко раскрытых карих глаз. До начала вдова и дети старались быть подальше от толпы, что их так бесцеремонно разглядывала, и после первого звонка их усадили в самый первый ряд»* [7].

Коли запанувала тиша, вдарили фанфари з «Гамлета». Потім на сцену дали повне світло на портрет Іллі Саца серед квітів, пальм і лаврів. До публіки вийшли всі артисти, музиканти, співробітники Художнього театру. Володимир Іванович Немирович-Данченко[8] виголосив проникливу промову. Він сказав, що дуже боляче від несподіваної загибелі величезного таланту. А потім залунала музика з «Синьої птиці». Її виконував оркестр з двохсот музикантів. За диригентським пультом стояв Сергій Рахманінов – кумир Москви, визнаний усім світом композитор. Опісля оркестранти виконали музику Саца до інших вистав МХАТ. Публіка кричала «біс», «браво». Зінаїда Сенілова завершувала свого листа такими словами: *«...и вдруг яркий юмор в хоре «У приказных ворот», да еще с таким чудо- артистом, как Иван Михайлович Москвин, – зал в голос хохотал от этой музыки, а я поняла: все подвластно гению, да, гению нашего незабвенного друга детства «непутевого Иллюшки». Скажу тебе то, что тогда без конца повторяли люди: «Москва любила Илью Саца, но масштабов его дарования до этого вечера никто представить себе не мог. Художественный театр во многом виноват перед «своим» композитором, но за сегодняшний концерт ему все можно простить. Такого не забудешь».*

Іллю Олександровича Саца поховали на Новодівочому кладовищі в Москві. Поруч з ним знайшла спокій і його дочка Наталія. Ще тридцять років тому ім'я композитора

і його музику до театральних вистав можна було почути в радіо- і телепередачах. Особливо популярними були уривки із «Синьої птиці». Сьогодні Ілля Сац практично майже забутий. Можливо тому, що він музична величина лише в драматичному мистецтві. Музика композитора – невід'ємна частина цілої вистави. Ось чому Ілля Олександрович був так потрібен Художньому театру. Композитор, страждаючи на тяжкі депресії, весь трагізм свого життєрозуміння виразив у музиці до вистави «Гамлет». Але він тягнувся і до веселої культури московських кабаре «Летуча миша» і «Криве дзеркало». Писав для них опери-пародії, вигадував номери капусників.

Проте це не врятувало його душу, яка боліла і каялась за власні помилки і гріхи. І тоді, за спогадами театрального режисера Леопольда Сулержицького, Ілля Олександрович не пішов, а кинувся з усього розмаху, на що був здатен, в обійми смерті. До останнього дихання з очей композитора котилася сльоза. Після смерті його некрасиве обличчя стало прекрасним, ніжним і чистим, засяяло тихою красою, якою була душа Саца. Наче просила про всепрощення і про вічну нашу божественність.

1. Сац Н. Новеллы моей жизни /Наталия Сац. – М., 1979. – С.7.

2. Надія Михайлівна Щастна (в дівоцтві Храповицька) померла під час останніх пологів у 1887 році. Її чотирьох дітей виховувала старша сестра Катерина Михайлівна.

3. Надія Василівна Плевицька (1884-1940) – російська співачка (мецо-сопрано), виконавиця російських народних пісень і романсів. Під час громадянської війни вийшла заміж за генерала, командира дивізії Корнилова Скобліна, з яким емігрувала до Парижа. Восени 1930 року завербовані радянською розвідкою. Надавали важливу інформацію про білу еміграцію і сприяли викраденню керівника Російського загальновійськового союзу генерала Міллера. Генеральські помічники почали розслідування. Вийшли на Скобліна і його дружину. Скобліну вдалося сховатися на конспіративній квартирі ГПУ, а Плевицька отримала 20 років каторги. Померла в жіночій тюрмі міста Ренна.

4. Наталія Іллівна Сац (1903-1993) – режисер, театральний діяч, народна артистка СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської і Державної премій. Дружина І.Я.Вейцера (1889-1938) – наркома внутрішньої торгівлі СРСР. У 1919 р. – голова Чернігівського раднаргоспу. Репресований і розстріляний. Н.І.Сац провела шістнадцять років у сталінських таборах як дружина ворога народу.

5. Сац Н. Новеллы моей жизни /Наталия Сац. – М., 1979. – С.59.

6. Там само.

7. Там само, с.59-60.

8. Володимир Іванович Немирович-Данченко (1858-1943) – режисер, педагог, письменник, драматург, реформатор і теоретик театру. Разом із К.С.Станіславським заснував МХАТ. Його батько І.В.Немирович-Данченко – підполковник, поміщик Чернігівської губернії, нащадок чернігівських козаків (Стародубський полк).

Автор статьи повествует о черниговском периоде жизни выдающегося российского театрального композитора И.А. Саца (1875–1912), а также о его фольклорных записях, сделанных во время экспедиции в Черниговской губернии в 1910 году.

Ключевые слова: Чернигов, Илья Александрович Сац, Московский художественный театр, Наталия Сац, село Полошки, Зинаида Сенилова.

The author of the article tells life of the prominent Russian theatrical composer I.O.Satsa (1875-1912) about the Chernihiv period, and also the not studied folklore achievement of maestro pays attention during an expedition in the Chernihiv province in 1910.

Keywords: Chernihiv, Illya Oleksandr Sats, Moscow artistic theatre, Natalia Sats, village of Poloshki, Zinayida Senilova.

УДК 94(744)

Борис Матющенко

●

ПРИГОДА БУКВИ

Понад сорок років тому мій двоюрідний дядько Степан Сіліверстович Купченко вирішив повернути собі те ім'я і прізвище, з яким народився – Стефан Купчинський. Суд дозволив змінити у паспорті лише ім'я. Став дядько Стефаном, як охрестили 1904 року в Благовіщенській церкві села Прачі і записали в метриці. А звали, як звикли, Степаном. Та зміна букви в імені наробила мороки. Довелося дядині після смерті чоловіка розводитися з Сте*п*аном і розписуватися з Сте*ф*аном, а в Амур-Нижньодніпровській райраді Дніпропетровська виправляти документи для успадкування нерухомості.

Пригода з літерою не згадалася б, мабуть, якби не побачив в Інтернеті список особового складу Шаповалівської козацької сотні Ніжинського полку. Сотня виникла 1648 року в Борзенському козацькому полку. Тоді протягом літа, за довідкою доктора історичних наук професора Петра Пирога, було звільнено від польської шляхти Ніжин, Борзну, Ічню, Батурин, Носівку, Мену, Сосницю, Городню, Козелець, Лоїв, Любеч, Остер та інші міста Чернігівщини. Звільняв повсталий люд: селяни «и мещанские дети», які в переважній більшості козачились. Літописець Самовидець писав: «на тот час туга великая людем всякого стану значним била і наруганя... ... і тиї мусіли у войско приставати до того козацтва. ...по городах, по замках шляхту доставано...».

1651 року, після битви під Берестечком та Білоцерківського миру з поляками, Шаповалівська сотня перейшла до Ніжинського полку й існувала аж до 1782 року. Коли Катерина 2-а взялася нищити Гетьманщину й козаччину. Та прізвища козаків Шаповалівської сотні збереглися й досі шануються на Борзнянщині. Судіть самі. 1732 року в семи куренях сотні (в Шаповалівці, Високому, Солівці, Миколаївці, Носелівці, Старосвітському Городищі та Стрільниках) лічилося 349 козаків. У найбільшому – Шаповалівському – курені отамана Якова Шрамка було 76 козаків: Ляшко, Дудка, Гевленко, Сидоренко, Гвоздик, Василенко, Деркач, Надточій, Мажаренко, Садовий, Чижик, Гора, Жужа, Кириченко, Гордієнко, Коваль, Свириденко, Шкуропат, Шеренбей, Яценко, Даценко, Гірченко, Бариленко, Проноза, Горленко, Калюжний, Пустопашний, Задирака, Карпенко, Головка, Куриленко та ін. У Високому (курінний Іван Кияшко) – 46 козаків: Яковенки, Іваницькі, Дорошенки, Стрижаки, Ткаченки, Мисники, Остапенки, Тищенки, Чорнухи, Замуздри, Воробʼї, Босенки та ін. В курені отамана Гаврила Ященка – 35 козаків: Махно, Петрушенко, Ращенко, Клименко, Троценко, Німченко, Безпальченко, Антоненко, Шубенко, Хоменко, Романко, Скаба,Савченко, Стеценко, Бондаренко, Проценко, Шейн, Хрипченко, Величко, Савченко та ін. У Хилченковому курені (отаман Прокіп Хилченко) – 45: Завгородній, Коломієць, Кащенко, Книш, Сагачка, Григоренко, Дураченко, Демко, Ігнатенко, Боженко, Кириченко, Воронка, Онопрієнко, Яценко, Радченко, Матюшенко Іван і Матюшенко Денис (мої, тішуся, не однофамільці, а предки з помилкою в прізвищі) та ін. В селі Стрільники (курінний Петро Міщенко) лічилося 50 козаків; у Носелівці (курінний Хведір Мурин) – 32; в Миколаївці (курінний Грицько Глушан) – 21.

Зацікавили й навіть здивували прізвища шаповалівських сотників. 1719 року в Шаповалівці сотникував Андрій Купчинський, 1724 р. – його син Федір Андрійович Купчинський. Чи не пращури мого дядька Степана-Стефана, який хотів повернути собі прізвище Купчинський? Правда, дядьків батько і мій (по матері) дід Сіліверст

© Борис Олександрович Матющенко – член Національної спілки журналістів України.

Васильович, його брати (мої дядьки) Афанасій, Степан, Михайло і дочка Параска (моя мати) мали прізвища Купченко. Та дід Сіліверст казав нам, онукам, що 1875 року народився в Шаповалівці. Звідти з братами Василем, Семеном та Артемом перебралися в лісовий хутір на грудку (пагорбі) між боліт поруч Височансько-Прачівської дачі. Поселення у хащах спочатку звалося Купчинське. Так називали й після примусового виселення з лісу поближче до «колгоспних ланів». На нас, хуторян, пам'ятаю, казали: купчинці. В енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» (УРЕ ім. М. П. Бажана, Київ, 1990 р.) хутір зветься селом Купченків. Отож, крім назви й статусу хутора, могли змінитися й фамілії моїх родичів.

Про «витівку» дядька Стефана й мої припущення я розповів відпочиваючому в хуторі доктору історичних наук професору Ю. Мицику. Юрій Андрійович підтвердив, що за гетьмана Скоропадського Андрій Купчинський був старостою гетьманського маєтку в селі Обмачів біля Батурина. Потім гетьман Апостол призначив його сотником у Шаповалівку. Ймовірно, загаданий у щоденнику генерального підскарбія (скарбника) Гетьманщини Якова Марковича вбитий 1738 р. у Кримському поході Купчинський був саме тим шаповалівським сотником. Федір Купчинський теж сотникував у Шаповалівці в січні 1732 р. А Андрій Купчинський як наказний шаповалівський сотник у 1724 і 1725 рр. згадується разом з Іваном Небабою, чи не прямим нащадком славетного ніжинського полковника Мартина Небаби. Ще був Пилип Григорович Купчинський – яготинський сотник Переяслівського полку у 1733–1751 рр. За даними американського історика українця Ю. Гаєцького, Федір Купчинський сотникував у Шаповалівці й 1727-го. Ще якийсь Купчинський був у 1740 р. красноколядинським сотником Прилуцького полку (село Красний Колядин Талалаївського району Чернігівщини).

Левко (Леонтій Васильович Купчинський), його батько Василь Васильович Купчинський – рідний брат мого діда Сіліверста Васильовича Купченка.

Розмова з професором Ю. Мициком тривала у присутності небожа Віктора Несина, який щовесни приїздить з Києва в Купченки і до пізньої осені живе по-сусідству в хаті своїх покійних батька і діда Левка. Почувши мої сумніви й історичну довідку професора Ю. Мицика, небіж мовчки пішов у хату й виніс два унікальні документи: метрику й шлюбне свідоцтво свого покійного діда Левка. У метриці значилося, що Леонтій Васильович Купчин***ський*****(!)** народився 1 липня 1886 року, його батьками були Купчин***ський***(!) Василь Васильович і Купчин***ська***(!) Наталка Антипівна. 30 січня 1911 року, йдеться в шлюбному свідоцтві, 25-літній Леонтій Васильович Купчин***ський***(!) одружився з 19-літньою Христиною Григорівною Дмитренко, яка теж стала Купчинською. (На фотокопіях: Сіліверст Васильович Купченко, Леонтій Васильович Купчинський і Христина Григорівна Купчинська; метрика й шлюбне свідоцтво)

Бабуся – дружина діда Левка – Христя (похутірськи) Купчинська.

Чому у батьків і дітей, у близьких родичів, у братів бувають різні прізвища? Хто змінює? Коли? Навіщо? Й спитати нікого. Можна лише гадати. Зараз у хуторі лишилося тільки два Купченки. А колись жило більше 20-ти. І кожен – Купченко, а не Купчинський. Крім діда Левка. Та й того в хуторі звали і в колгоспі писали Купченко. З таким прізвищем і поховали, як видно з свідоцтва про смерть, виписане 2 квітня 1973 р. у Височанській сільраді. Яке прізвище було в зданому паспорті діда Левка, ніхто не замітив. Мабуть, Купченко.

Отже, в усіх моїх покійних і живих родичів по матері: діда Сіліверста Васильовича Купченка, його синів Афанасія, Стефана, Михайла і дочки Параски, у чотирьох ще живих з семи двоюрідних сестер і двоюрідного брата Федора, у безлічі 3- та 4-юрідних небожів і небог, спадкове прізвище не Купченко, а Купчинський, Купчинська.

Змінили добровільно чи примусово, без відома й згоди? Згадайте рішення дніпропетровського суду, який відмовився повернути спадкове прізвище дядьку Стефану, хоча мав документальне підтвердження. Коли, хто й навіщо міняв українцям прізвища, тепер можу лише припускати. Може, під час авральних пропагандистських кампаній показної «українізації» у 1920 – 1930 рр. Після поразки червоних у 1921 р. під Варшавою і в 1938 р., перед 2-ою Світовою війною і розподілом Польщі між Сталіном і Гітлером, «полонізовані» українські прізвища на «-ський» і «-цький» викликали у більшовиків підозру і мстиву неприязнь з майже неминучими репресіями. Українців агітували, примушували й без відома міняли в прізвищах закінчення «-ський», «-цький» на «-ко».

Дід під яблунею – мій дід Сіліверст Васильович Купченко. Йому 74 роки. Знімок зроблено 6 липня (1949 року), коли у Прачах святкувався найлюдніший «храм на Івана», у прачівців досі – найбільше свято після Різдва і Великодня.

Були й інші причини. У серпні 1914-го мого діда Сіліверста Васильовича Купчинського могли мобілізувати на Першу світову війну рядовим Купченко. Могли позбавити спадкового прізвища навесні 1919-го, коли Німеччина в Бресті за пропозицією уряду УНР (Української Народної Республіки) погодилася звільнити царських солдат-українців з полону і почалося складання списків. Дід Сіліверст з прізвищем Купченко повернувся в Купчинське майже через п'ять років рабської праці на бауерів.

Дядько Афанасій Сіліверстович міг стати Купченко після втечі з Кічкасу. Туди, на ударне будівництво першого «сталінського гіганта», його відправили борзенські гепеушники. Одні кажуть, за спробу сховати лоша в хащах від червонозоряних карателів у будьонівках. Інші – за опір «комнезаможникам»-грабіжникам. Байдуже. Та з грабарями-зеками дядько Афанасій рив котлован для заливки фундаменту під греблю Дніпрогесу. Зрештою, уникаючи наступних сталінських «індустріальних гігантів», утік у Білорусь, де кілька років жив нелегально, крадькома навідуючись у хутір до дружини і трьох неповнолітніх дочок.

Небезпечна пригода трапилася і з дядьком Стефаном Купчинським. За рік до призову на строкову він, працьовитий і майстровитий 20-літній парубок-хуторянин, побрався з найкрасивішою і найбагатшою в Прачах нареченою, а після служби залишився в Червоній Армії надстроковиком-кравцем. З життєвих міркувань став членом ВКП(б), забрав у Харків дружину. Та виникла велика небезпека. У колективізацію тестя Семена Дорошенка розкуркулили в Прачах, землю, худобу й реманент забрали в колгосп імені 14-річчя Жовтня, у будинок вселили вчителів семирічки, а «куркулю» дозволили викопати за селом землянку, де й мучився з дружиною і збожеволілою в колективізацію неповнолітньою дочкою до 1941-го. За «класово небезпечну» дружину-куркулівну дядька Стефана «вичистили» з більшовицьких лав; за нерозсудливий збройний «жарт» ледь не посадили. Пощастило дядьку з сім'єю втекти з Харкова у Дніпропетровськ і влаштуватися вантажником на завод ім. Красіна. Тоді, замітаючи сліди й уникаючи розправи, міг чи мусив Стефан Купчинський «українізуватися» в Степана Купченка.

Фотокопії документів

У списках козаків Шаповалівської сотні немає жодного Стефана. Й зараз ім'я Стефана не модне на Борзнянщині. У нашому хуторі-селі Купченків дядьки й діди мали часом незвичні імена (згадую): Андріян, Артем, Арефій, Гордій, Данило, Демид, Євдоким, Карпо, Корній, Кузьма, Левко, Лука, Лук'ян, Макар, Микита, Митрофан, Михей, Нестор, Онисько, Платон, Прокіп, Самсон, Сила, Терентій, Трохим, Тимофій, Федот, Харитон, Юхим, Ясон... Стефаном нарекли лише одного – мого дядька, та й того в обихідці звали Степаном.

Чи не причетна Галичина, де Стефанів густіше, ніж Степанів? – поцікавився у професора Ю. Мицика. Галичани, бува, не мігрували на Чернігівщину в обшири Ніжинського полку? Чув, ніби через релігійні переслідування прачівці пробралися на Чернігівщину аж з-під Люблина, з Люблинського воєводства колишньої Речі Посполитої (Польщі). Ймовірно, згодився Юрій Андрійович. І навів уривок з «Опису Ніжинського полку» історика О. Лазаревського, який з донькою Інною переклали українською і готують до друку.

«Села Ховми, річка Береза, Красний Став, річка Доч, Ядути, річка Волозна (Доч?) і Прачі (раніше Пральники)... Всі ці села за місцем свого розташування, захищеному водами приток Десни, могли виникнути і в кінці XVI і на початку XVII ст. Автор опису Чернігівської єпархії всі ці села, окрім Холмів, відносить до дотатарського часу, роблячи сміливе зближення Красного Ставу з літописними Стояничами... Але можливо й інше зближення, більш імовірне, – зближення Красного Става, Холма та Прачів з Красним Ставом, Холмом та Парчовом – містами теперішньої Люблінської губернії; можна припустити, що частина поселення зазначених місць, заселених малоросами, покинула свою батьківщину внаслідок різних місцевих негараздів; вирушила шукати кращих місць за Дніпро та осіла на березі Десни, зберігши й за новими поселеннями назви рідних поселень, як це дуже часто робили й роблять переселенці. Таке припущення може бути зроблене й тому, що маються безсумнівні факти про те, що серед числа «слобожан» лівого берега Дніпра на поч. XVII ст. бували прибульці наприклад з далекої Галичини... Названі чотири села з приєднанням до них п'ятого – Високого в середині XVII ст. стали чомусь належати відомому Адаму Киселю, можливо, були захоплені ним через близькість ... їх до Мени; з цих п'яти сіл утворився Красноставський або Задесенський ключ, який був відданий Киселем Максаківському монастирю...».

Історія й доля Максаківського монастиря добре вивчена професором Ю. Мициком. 1646 року воєвода Адам Кисіль вписав у «книги гродські новгород-сіверські фундуш», за яким подарував монастирю в Максаках села Ховми, Красний Став, Ядути, Прачі, Високе. У своєму заповіті, датованому 18 липня 1650 року, А. Кисіль відписав села Ховми, Красний Став, Ядути, Прачі та Високе на Максаківський монастир, остаточно закріпивши право власності на вказані населені пункти за ченцями та дозволивши вступати у володіння і в майбутньому отримувати з них прибуток. У своїх універсалах Богдан Хмельницький теж підтверджував належність до монастиря селян «холменскіх, ядутискіх, пралничанскіх, височанскіх, красноставскіх и максаковских». 1654 р. Богдан Хмельницький укотре підкріпив право власності Максаківського монастиря на села «Холм, Едутин, Пранничъ, Высочаны, Красностав, Максаков, з млинами в тых селахъ будучими и иншими всеми пожитками и приналежностями». Для захисту від татар монастир був схожий на фортецю. Мав земляний вал і мур чотирикутної форми з вежами і надбрамною дзвіницею. З 1776 року в Максаках жив Константинопольський патріарх Серафим, який утік з Туреччини від мусульманських переслідувань.

...Праннич – Пралничі – Пральники – Прачі. Єдути – Ядути. Купчинське – Купченки – Купченків... Роки й віки змінюють назви сіл і міст, прізвища й імена людей. Знавці тлумачать, що фамілія (прізвище) по-латині – сім'я, спадкове ім'я, вказує на рід людини, на професію предків, місце походження й помешкання, побут, звичаї, прізвиська, характери, зовнішність і навіть – долю.

Минувшину береже й одна буква.

РЕЦЕНЗІЇ. АНОТАЦІЇ. ОГЛЯДИ

Могилянський М. Честь. Вбивство: Вибране / Михайло Могилянський; вст. ст. Т. Синьоок. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – 208 с. – (Серія «In crudo»).

Невелика за обсягом збірка вибраних художніх творів нашого земляка Михайла Могилянського, що побачила світ у поточному році, вже встигла привернути увагу експертів Всеукраїнського рейтингу «Книжка року-2015». Вона відкриває список із трьох книг видавництва «Академія», і хоча поки що оприлюднене оцінювання лише піврічного книжкового репертуару [1], щиро сподіваємося, що ця ошатно видана книжка не загубиться серед інших видань, що її помітять й земляки автора. Кілька років тому журнал «Пам'ятки України» підготував число, присвячене цій надзвичайно цікавій постаті – письменнику, вченому, журналісту, громадському діячеві [2]. Художнім творам його особливо не щастило. Уже в радянські часи влада наклала заборону на друк і навіть саме прізвище М. Могилянського за оповідання «Вбивство». Сталося це у 1926 р., але з тих пір і до смерті, та й довгі десятиріччя потому, письменник опинився не з своєї волі поза літературним процесом [3]. Повернення відбувалося повільно й болісно. На прикінцевому етапі існування СРСР журнал «Вітчизна» видрукував роман «Честь» із стислою, але інформаційно насиченою передмовою Н. Шумило [4]. Подальший розвиток процесу повернення можна уявити з бібліографії, вміщеної в номері журналу «Пам'ятки України», присвяченому М. Могилянському [5]. З даного покажчика добре видно, як серйозно й глибоко сучасні літературознавці цікавляться творчим доробком М. Могилянського. Залишаємо для них аналіз літературної сторони книги. З точки зору звичайного читача можна сказати тільки одне: роман і новели вельми цікаві. Нам здається, що сучасному поціновувачу красного письменства повинні імпонувати й лапідарний стиль автора, і його прекрасна мова, і простий, але динамічний сюжет. Нашу увагу привернули два аспекти роману «Честь» – яке відображення в ньому знайшли історичні реалії радянської України кінця 20-х рр. XX ст. і чернігівські сюжети роману.

Перший дискурс випливає із загальнопоширеного погляду на значення літератури для національного визволення поневолених народів й боротьби за здобуття держави. Свого часу С. Єфремов стверджував: «Вага письменства ніколи й ніде не обмежується самою естетичною сферою. Скрізь і завжди роль його буває глибшою; вона, можна сказати, універсальна, коли зважити на те, що письменство повинне розкривати творчі основи духу народного на всю його широчінь і глибочінь... Але коли письменство розвивається серед національно пригнобленого народу, то воно мусить узяти на себе функції народного заступництва, – кажучи фігурально, воно неминуче стає адвокатом тієї народності на літературних і життєвих позвах з нівеляційною теорією і практикою» [6]. Недавнє святкування 200-річчя генія українського народу в черговий раз довело цю істину: урочистості співпали з Революцією гідності, й на Майдані, за влучним висловом академіка М. Жулинського, портрет Тараса Шевченка сприймався як «головна ікона» [7]. Інтенсивний розвиток упродовж XX ст. гуманітаристики поглибив й урізноманітнив погляд на роль літератури в національному розвої, формуванні історичної пам'яті, а модерні напрями в осягненні історичного минулого відкрили нову сторінку «у бурхливих стосунках історії та роману». На думку французького історика П'єра Нора: «Історію та роман пов'язує сутнісна діалектика. Щоб осягнути їхнє взаємне запліднення, треба повернутися до всього розвитку обох жанрів, починаючи з Античності, згадати запозичення, якими вони взаємно збагатились, зв'язки, що формувалися на відстані та перетині; починаючи від Геродота, батька історичного дослідження та царя вигадників. Однак якщо правомірно запитати сьогодні, де справді проходять межі між двома жанрами, то побачимо, що останні тридцять-сорок років вони багато в чому стерлися» [8]. Такі романи, як «Честь», котрим відкривається збірка вибраного М. Могилянського, засвідчують, що процес стирання граней чи меж ніколи

й не припинявся. Можливо, якби автор був прибічником стилю соцреалізму, то тоді сучасна йому історична дійсність далеко б розходилася зі змістом роману. На щастя, яких би літературних орієнтирів не дотримувався письменник, але від соціалістичного реалізму в його романі немає нічого.

З легкої руки Н. Шумило «Честь» трактується як «інтелектуальний роман» [9]. Це визначення наводить і редакція видавництва, яке здійснило републікацію твору. Однак ніщо не заважає розглядати його як історичний роман про становище української інтелігенції в переломний момент процесу побудови соціалізму: відмова від нової економічної політики, перші зловісні ознаки курсу на здійснення колективізації та згортання українізації, який завдав непоправної шкоди українському селу й місту, котре щойно почало розвиватися. Це те тло, на якому розвиваються події роману. Відразу відзначимо, що їх не густо, як небагато й дійових осіб: талановитий молодий лікар Дмитро Андрійович Калін, його кохана Інна Сергіївна, її чоловік Трохим Васильович Падалка, їхня дитина, пацієнтка Каліна Ірма Юріївна Ляліна, за смерть якої він засудив себе до вищої міри покарання, поет Нильський, медики – колеги Каліна, випадкові особи... Головний герой, кажучи сучасною мовою, трудоголік, відданий своїй справі: «Медицина була для нього останньою межею, якої досяг людський розум» [с. 42]*, а ще він співчував людям: «Людина слабка і беззахисна, вона потребує поблажливості...» [с. 16], однак на самого себе це ставлення не поширювалося: «... я сам собі суддя! [...] (Безапеляційний вирок винесли сумління й честь)» [с. 138].

Важливу роль у романі відіграє автор. Він задає тон у визначенні характеру роману – названому «іронічно-патетичний», причому іронія звернена насамперед на самого себе: «ну й що це за роман, ледве-ледве на сто сторінок!» [с. 102]; він натякає на свій «гріх», добре відомий у вузьких літературних колах: «Широкий лібералізм притаманний українській демократичній критиці, адже ж дозволяв навіть літературні вбивства й пасквілі... Адже ж коло тих, що зрозуміють сіль і отруту, дуже обмежене, і за двадцять верств від Києва ті, що зрозуміють, зустрінуться не частіш, ніж білі ворони» [с. 20]. Автор, всупереч настанові партійних вождів, дозволяв собі покепкувати із загального захоплення кіно: «це мистецтво для дегенератів, що має таке ж відношення до справжнього мистецтва, як мавпа до людини, з тією тільки різницею, що мавпа – пращур людини, а кіно стремить стати за нащадка мистецтва... Мати в пращурах мавпу навіть не образливо для свідомості: навпаки, видовисько поступу наповнює душу гордощами... Ну, а мати мавпу в нащадках хто схоче?» [с. 15–16].

У романі висміюється кооперативний діяч Падалка як обиватель, недалека й примітивна людина. Найпершими ознаками виступали його запобігання перед відомими людьми та мистецькі смаки: «Кооперативне міщанство дивилось зі стін фарбованими гравюрами «В'їзду Богдана Хмельницького до Києва», «Гостя із Запоріжжя», а беклінівські «Острів мертвих» та «Автопортрет» [...] підносили смак застарілого модернізму кінця минулого віку...» [с. 18]. Репродукції Бекліна – це, звичайно, витончений смак Інни Сергіївни. Утім, на початку XXI «віку» можна впевнено стверджувати, що імена Миколи Івасюка та Фотія Красицького такі ж невідомі широкому загалу, як і елітарного швейцарця Арнольда Бекліна. Вставна новела розповідає про важливі моменти минулого вищеназваного персонажа. Вона не може не зацікавити чернігівського читача хоча б уже тому, що тісно пов'язана з Черніговом. Трохим народився у родині вічно п'яного столяра, рано залишився сиротою, однак зумів скінчити гімназію і юридичний факультет Київського університету. Був революціонером, правда, М. Могилянський розважливо не зазначає, до якої конкретно партії чи руху належав, але після тюрми, відійшов від «нервової праці революційного запілля». Це позбавило його ореолу героя в очах молодої дружини. Однак для Трохима йшлося тільки про зміну громадської діяльності. Він «пішов до старого присяжного повіреного, патріарха чернігівської інтелігенції, «батька», як його іменували в українських колах. Той знав ще старого Василя столяра, та й молодому Трохимові за його гімназійних літ не раз давав українські книжки галицького видання.

* Тут і далі у квадратних дужках зазначені сторінки книги М. Могилянського.

Старий зустрів юнака дуже ласкаво й дав йому рекомендаційного листа до голови земської управи. Земська діяльність розгорталась тоді широко, робітників не хапали, й голові управи пощастило виклопотати для неблагодійного юнака дозвіл працювати в кооперативному відділі» [с. 59]. Це якраз той епізод, кожний рядок якого цілком відповідає історичним реаліям. Справді «батько Шраг» (його дуже любив М. Могилянський, добре знала й шанувала його родина) завжди допомогав землякам, що потрапили в біду, а в земстві працювало чимало видатних діячів українського руху. Власне, у кооперативній діяльності немає нічого ганебного чи принизливого, бо саме вона забезпечувала процес українізації і в 1920-ті рр. Трохим Васильович на вечірці, якою розпочинається дія роману, постійно говорить про «українську флоту». Автор кепкує з цієї його пристрасті, але що поганого в тому, що громадянин держави, яка мала вихід до двох морів і розгалужену річкову систему, хотів бачити могутній український флот? Узагалі, опис вечірки можна б сприйняти як пародію, якби не одна ремарка автора, яка надає зовсім іншого забарвлення розмовам підпилих гостей: «А Трохим Васильович, не певний, що серед «дорогих гостей» нема таких, що на вус мотають, що почують, обережно розвивав улюблену тему, ховаючи часом справжню свою думку за іронічним жартом – розбери, де тут всерйоз, а де Франсова іронія...» [с. 20]. То, може, й М. Могилянський чинив так само, як його персонаж. Натяк на стукачів, неодмінний аксесуар будь-якого тодішнього застілля, замасковано розлогими міркуваннями про критиків і самокритичним посиланням на недосконаліть самого автора: якому «властиві або бідність фантазії, або й просто лінощі» [с. 21]. Схоже, що прямодушний Калін не захотів грати в ці ігри, його репліки, особливо про місце й значення П. Куліша, далеко виходять за рамки пародії. Річ у тім, що П. Куліш був взірцем для Каліна, а до «улюблених думок» належали роздуми про честь у житті індивіда й нації: «Дивно було б шукати в державницьких поглядах Кулішевих матеріалу для обґрунтування сучасної ідеології, але проблему честі як підвалину до гідного національного існування поставив Куліш», – заявив він [с. 28].

Роман надзвичайно літературний в тому сенсі, що переповнений згадками про художні твори, іменами їхніх авторів, натяками, алюзіями тощо. У невеликому за обсягом текстів ми нарахували їх понад 50. Крім уже названих, подаємо в абетковому порядку прізвища діячів культури, науки, політики, що присутні бодай своїми творами, портретами, цитатами або досягненнями: Людвіґ ван Бетховен, Шарль Бодлер, Михайло Вериківський, Вільгельм (кайзер Німеччини), Поль Ґоґен, Микола Гоголь, Іван Гончаров, Геґель, Генріх Гейне, Стефан Ґеорґе, Дем'ян Бєдний, Федір Достоєвський («катівський геній Достоєвського»), Василь Еллан-Блакитний, Сергій Єсєнін, Еміль Золя, Генрік Ібсен, Григорій Квітка-Основ'яненко, Олександр Кониський, Олекса Кундзіч, Лесь Курбас, Карл Маркс, Володимир Маяковський, Еміль Мейерхольд, Фрідріх Ніцше, Олександр III, княгиня Ольга, Борис Пильняк, Микола Пирогов, Жозеф Ернест Ренан, Максим Рильський, Петро Столипін, Рабіндранат Тагор, Павло Тичина, Лев Толстой, Паоло Трубецькой, Микола Хвильовий, Антон Чехов, Тарас Шевченко... І це далеко не всі... Складається враження, що М. Могилянський просто дражнить не дуже освічених, але ідейно наснажених «найвірнішим у світі вченням» критиків цим сузір'ям імен, бо, зрештою, за винятком двох-трьох постатей, усі вони залишили потужний слід в історії та культурі. При цьому учасник палких літературних дискусій двадцятих років добре знав, якою жорстокою й небезпечною може стати безапеляційна заява комуністичного критика щодо «неправильних» політичних поглядів чи навіть літературних смаків опонента. Оприлюднені матеріали М. Драй-Хмари з газетними нападками на «неокласиків» дають про це чітке уявлення [10]. Доречно нагадати висновок одного з українських літературознавців щодо сутності доби, коли творився «іронічно-патетичний роман»: «Прірва між словом і ділом, нечуваний в історії людства голодомор, масові репресії викликали невдоволення народу, яке офіційні власті вміло спрямовували не на прямих винуватців – карально-бюрократичний апарат, а на «непрямий об'єкт». Поряд з міфами-ідилією про щасливе життя під міцною рукою «батька народів» уживався міф-кошмар про тьму-тьменну «ворогів». Під прапором «більшовицької пильності» створювалася атмосфера, яка

унеможливлювала морально здорове людське життя. Безсоромно називати такі речі «перегинами», «деформаціями», – тут була своя послідовна програма, що з кров'ю вирвала з лав українських письменників три чверті талановитих митців» [11]. Це написано майже чверть століття назад, з тих пір з'явилася маса документальних підтверджень того, як реалізувалася зловісна програма деукраїнізації й радянізації. У документальному блоці вартісного видання про «полювання» на Миколу Хвильового чітко показано, що кожний крок його висвітлювався сексотами; у секретних зведеннях «політичного контролю ГПУ УСРР» й М. Могилянському відводилося «почесне» перше місце серед авторів, які писали твори, «поливающие грязью революцию, партию, Соввласть». В оповіданні «Честь», на думку чекістів, «обвиняется украинская интеллигенция в предательстве за то, что она пошла с Соввластью и тем предала идею национального освобождения Украины» [12]. Без сумніву, М. Могилянський не міг знати, як оцінювали його творчість в секретній документації ГПУ, але читав те, що писалося в газетах... І постає питання – навіщо ризикував з романом «Честь», маскуючи головну ідею розповідями про вечірки, ресторанні походеньки, детально описуючи службове відрядження Каліна до Німеччини (це одне могло б стати приводом до звинувачень, бо головний герой роману доброзичливо ставився до німців, мав там багато друзів), в надії, що цензура не помітить або не зрозуміє кульмінації твору – обставин самогубства лікаря. Власне, подякою своєму племіннику, відомому в майбутньому пушкінознавцю Олександру Могилянському, за розшук матеріалів про самострату, вчинену колегою Каліна у Петербурзі далекого 1886 року з тих же причин – втрати пацієнта – він теж намагався прикрити себе.

Тут доречно відійти від даної проблеми й звернутися до міркувань першопублікатора роману Н. Шумило з приводу «можливих витоків» задуму твору. Дослідниця згадує про вплив на автора М. Драгоманова, П. Куліша, італійського революціонера Джузеппе Мадзіні, російського терориста Івана Каляєва [13]. Однак була подія, значно ближча в часі, яка сколихнула київську інтелігенцію, – самогубство відомого мистецтвознавця Данила Щербаківського, скоєне в Києві 6 червня 1927 р. [14]. Воно широко обговорювалося у місті, залишило слід в джерелах особового походження. Ось запис у щоденнику С. Єфремова від 7 червня 1927 р.: «Утопився Данило Щербаківський. [...] Утопивсь уночі, близько мосту. Рибалки бачили, як він зайшов у воду, щось несучи перед себе (мабуть, прив'язав собі камінь, щоб не виплисти), потім дав нирка, ще раз виплив – і більш не показався. Тіла не знайшли». Наступного дня академік зафіксував, що до нього приходила сестра покійного, П. Курінний дав перечитати передсмертного листа. На думку автора, небіжчик кинув «з своєї дочасної могили» «акт обвинувачення» «цілій совітській системі». 11 червня Д. Щербаківського поховали. С. Єфремова обурив «пишний похорон»: «щоб запобігти утіканню від життя Щербаківських, треба в корені змінити всю систему урядування, а цього наївно було б і вимагати від теперішніх самодержавчиків. Буде все по-старому. І час од часу жертва подібна Щербаківському ударить по тім'ї оспале громадянство, розійдеться широкими кругами по стоячій воді і... все затихне. Іншого не буває в деспотіях...» [15]. М. Драй-Хмара теж залишив щоденниковий запис, датований 8 червня 1927 р.: «сьогодні – звістка про трагічну смерть Щербаківського. Як шкода кожної людини, що працювала на українській ниві». Зазначивши, що Щербаківський утопився, автор робить однозначний висновок щодо причини самогубства: «Не міг винести бруду нашого жорстокого життя й стратився!» Зміст передсмертного листа йому теж був добре відомий з розповіді Д. Ревуцького [16].

М. Грушевський у некролозі пам'яті вченого написав, що «довели його до самогубства як останньої форми протесту [...]». Один з радянських функціонерів доповідав ГПУ, що чув, як на похороні Д. Щербаківського М. Макаренко, «звертаючись до труни покійного», сказав: «Кати тебе замучили» [17]. Між Д. Щербаківським і Дмитром Каліним є дещо спільне й крім способу смерті. Одна з вставних новел роману розповідає історію батька Каліна – сільського священика, а Щербаківський теж походив з священницької родини, щоправда, з Житомирщини.

М. Могилянський передав своєму головному герою палку любов до свого рідно-

го краю – Чернігівщини. Прогулюючись по Берліну, Калін згадував Київ і Чернігів: «Дивляться віки з конусових веж чернігівського Спаса, як спить українська Равенна, а стальні шляхи, підкрадаючись до неї з усіх боків – з Овруча, з Гомеля, з Ніжина, збуджують її від снів про минуле, живими свідками якого на валу німують давні гармати, стоїть Мазепин дім, збуджують і кличуть до сучасного, до майбутнього, і з пам'яток минулого накопичує свої скарби держмузей» [с. 99]. Дуже емоційно напружений останній діалог Каліна з поетом Нильським відбувається на тлі панорами «задніпровських лугів Чернігівщини, що розкрилась з Володимирської гірки...» [с. 144–145].

Можна припустити, що М. Могилянський хотів привернути увагу до проблеми самогубства, а для цього потрібно, щоб цензура роман пропустила. Звідси спроби зашифрувати послання до громадськості. Вельми прозоро виглядає в даному контексті поклик на Генріка Ібсена: «Ібсен на запитання, що він хотів сказати в «Будівельнику Сольнесі», відповів: «Коли я писав «Сольнеса», я гадав, що це таємниця поміж мене й Богом, а тепер... тепер я гадаю, що це таємниця лише Бога». Великий був жартівник цей підкреслено суворий північний велетень» [с. 149]. Однак влада й не збиралася гратися в інтелектуальні ігри з підозрілим письменником, їй було достатньо новели «Вбивство». Хто тільки не критикував у радянській пресі М. Могилянського: І. Лакиза, А. Коряк, А. Хвиля, Ю. Циганенко. 21 липня 1933 р. оповідання згадується у передовій статті «Літературної газети» в поєднанні з ненадрукованим романом «Честь»: «Ворог знахабнів до того, що одверто підсовує нам свої отруйні шовіністичні «твори» в надії, що їх ніхто не викриє. Досить покликатись на те, що М. Могилянський не посоромився прислати до ЛІМу [18] свій твір «Честь», який ідейним спрямуванням нічим не різниться від сланозвісного «Вбивства» [19]. Такі пасажі «літературної» критики були смертельно небезпечні для автора й віщували забуття для твору.

Сподіваємося, що нарешті художній доробок М. Могилянського знайде свого читача й шанувальника. Насамкінець хотілося б зробити одне зауваження щодо передмови до книги вибраного. Її автор Тетяна Синьоок допустилася прикрої помилки, коли писала, що Михайло Могилянський «не прийняв більшовизм, але і не боровся з ним, як молодший брат Микола – міністр Директорії». Микола Могилянський (1871–1933) був старшим братом у родині [20]. Версія про те, що він був міністром УНР доби Директорії некритично запозичена з передмови Н. Шумило, а остання покликується на листа Олександра Петровича Могилянського, в якому він повідомив цей факт, запевнивши, що «Жовтневу революцію Михайло прийняв беззаперечно» [21]. Звідки російський радянський вчений-літературознавець міг знати українську історію? У 1990 р. навіть українські історики її до ладу не знали. Однак тепер маємо чимало наукових досліджень, і нескладно знайти інформацію, що Микола Могилянський був урядовцем гетьманату: в уряді Української держави працював заступником державного секретаря [22]. Братів розвело по різні боки не ставлення до більшовизму, а до України. Старший тяжів до «русского мира», а молодший еволюціонував до українського світу – його науки й культури, де й залишив помітний слід.

1. Україна молода. – 2015. – 4 серпня. – С. 15.

2. Пам'ятки України. – 2013. – № 9. – 64 с.

3. Див. докладніше: Кривенко С. Історія крізь призму одного оповідання: М. Могилянський та його «Вбивство» / С. Кривенко // Вісник Національної Академії наук України. – 1999. – № 9. – С. 57–64.

4. Див.: Могилянський М. Честь / М. Могилянський // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 92–147. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг»: Про роман Михайла Могилянського / Н. Шумило // Там само. – С. 86–91.

5. Див.: Михайло Могилянський: бібліографічний покажчик // Пам'ятки України. – 2013. – № 9. – С. 60–63.

6. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов; ред. і передм. М. К. Наєнка. – К., 1995. – С. 23–24.

7. Жулинський М. «За що я Вкраїну люблю?»: Тарас Шевченко та Євромайдан / М. Жулинський // День. – 2014. – 7–8 лютого. – С. 8.

8. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / П'єр Нора; перекл. з фран. А. Рєпи. – К.: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2014. – С. 74.

9. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг»... – С. 86.

10. Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина / М. Драй-Хмара; упоряд. С. А. Гальченко, А. Ріпенко та ін. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 344–349.

11. Ковалів Ю. Так, «Камо грядеши...» / Ю. Ковалів // Двадцяті роки: літературні дискусії, полеміки: літературно-критичні статті / упоряд. В. Г. Дончик. – К.: Дніпро, 1991. – С. 63.

12. Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий / Упоряд. Ю. Шаповал; передм. Ю. Шаповал, В. Панченко. – К.: Темпора, 2009. – С. 87.

13. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг»... – С. 89–90.

14. Див.: Білокінь С. І. Щербаківський Данило Михайлович / С. І. Білокінь // ЕІУ. – К., 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 682–683.

15. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 512–514.

16. Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина... – С. 387.

17. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – Дрогобич: Коло, 2013. – Т. 2. – С. 925, 81.

18. Харківське видавництво «Література і мистецтво».

19. Цит. за: Кривенко С. Історія крізь призму одного оповідання... – С. 63–64.

20. Журавльова Т. Рід Могилянських / Т. Журавльова // Пам'ятки України. – 2013. – № 9. – С. 12.

21. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг»... – С. 87–88.

22. Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2-х кн. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн. 1. – С. 269.

Тамара ДЕМЧЕНКО

Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця: Нілан – ЛТД, 2014. – 256 с.

У монографії Юрія Нікітіна висвітлюється історія формування та особливості практичної діяльності органів місцевого самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. по розбудові комунального господарства, медичної та освітньої сфер, а також культурно-просвітницької роботи. Структурно дослідження складається з 6 розділів і 16 підрозділів, які охоплюють увесь комплекс визначених проблем.

У першому розділі – **«Історіографія та джерела дослідження»** відзначається, що інтерес науковців до самоврядування в українських містах у другій половині XIX ст. значно зріс. Однак ряд проблем, таких як особливості підготовки і реалізації положень 1870, 1872 рр. у Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях, рівень співпраці громадських управлінь з місцевими адміністраціями, поліцією та земствами, специфіка складу населення, виборців і гласних, джерела формування міських бюджетів та основні витратні статті, причини невдач при розбудові комунального господарства, медичної та освітньої галузей, культурно-просвітницької діяльності ще не знайшли належного висвітлення в сучасній українській історіографії.

Джерельну базу монографії складають неопубліковані документи та матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), регіональних державних архівів Полтавської, Сумської, Харківської та Чернігівської області, Державного архіву Російської Федерації (м. Москва) та Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). До них відносяться законодавчі пам'ятки, документи органів влади, описові матеріали, періодичні видання та мемуарна література, які висвітлюють підготовку та реалізацію міських реформ. Ці документи засвідчують сутність політики царизму щодо проблем міського самоврядування.

Другий розділ – **«Міське населення Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.»** включає такі проблеми, як зміни чисельності населення міст; соціальна, національна та конфесійна характеристика міського населення і його професійна діяльність. Реформи другої половини XIX ст. вплинули на життя усього тогочасного суспільства. Після реформи 1861р. значно посилилися міграційні процеси. Простежується два основні періоди міграційної активності населення: 1861 – 1881 рр. та 1882 – 1990 рр. перший – пов'язаний з переходом більшості селян на викуп, а другий – з активним поширенням ринкових відносин на селі.

У монографії зазначається, що різниця в темпах економічного розвитку регіонів вплинула і на темпи міграції населення до міст зазначених губерній. Як правило, стабільна динаміка зростання чисельності населення спостерігалася в населених пунктах, які відігравали роль торговельних центрів або мали на своїй території промислові об'єкти. Щодо соціальної та національної характеристик міського населення, то автор зазначає про стабільне зростання частки дворянства у соціальній структурі міського населення. Наступними за чисельністю групами були купці, почесні громадяни (викладачі, науковці, представники вільних професій), духівництво та інші. Основну масу міського населення становили українці, другу за чисельністю – росіяни, потім – іудеї, білоруси, поляки та німці. У той же час кожна з губерній мала і свої особливості у чисельному та відсотковому представництві кожної з цих етнічних груп.

Додаткову інформацію про склад міського населення дають звіти про конфесійну належність. Домінували тут православні, другу групу становили католики, за ними – іудеї, протестанти, магометани, а останню за чисельністю конфесійну групу становили розкольники на Чернігівщині. Представники кожного етносу і конфесії мали свої найпритаманніші сфери професійної діяльності, які в містах кожної з губерній різнилися лише чисельними показниками: землеробством, виготовленням одягу, торгівлею, поденною роботою, жили з капіталу тощо.

У третьому розділі – **«Міське самоврядування в контексті внутрішньої політики царизму»** Ю. Нікітін розглядає наступні питання: правовий статус міст наприкінці

XVIII ст. – середини XIX ст.; суспільно-політична думка та юридична наука другої половини XIX ст. про місце та роль самоврядування в суспільстві; Міське положення 1870 р. та зміни міського законодавства за Положенням 1892 р. Русифікаторська політика Катерини II щодо автономії українських земель завершилася прийняттям Жалуваної грамоти на права і вигоди міст російської імперії 1785 р. Грамота передбачала ліквідацію Магдебурзького права в українських містах, встановлювала станову структуру населення, створювала громадське управління у формі загальної та шестигласної думки. «Міська громада» обирала міського голову, бургомістрів і ратманів. Поза компетенцією думи залишалися поліція, суд, податки тощо. Грамота передбачала жорсткий контроль з боку місцевих адміністрацій.

В окремих містах Жалувана грамота діяла до 1870 р. У середині та другій половині XIX ст. головною рисою було співвідношення місцевого самоврядування і державної влади, а також державного управління. Міська реформа 1870 р. була кроком уперед у порівнянні з попередньою системою організації міського самоврядування. Позитивним моментом стала зміна станового представництва на буржуазне, в основі якого був майновий ценз. У той же час ценз відстороняв значну кількість місцевого населення від управління містом, і це надавало системі недемократичного характеру. Незважаючи на загальні скромні успіхи міської реформи, консервативні кола вбачали в реформованому міському самоврядуванні загрозу існуючій владі. Набувала популярності державницька теорія самоврядування. З позиції даної теорії розроблялося нове Положення 1892 р., яке суттєво змінило характер міського громадського управління та місцевих адміністрацій. Вона навіть не містила згадки про самостійність самоврядування. Положення 1892 р. перетворилося на «казенне». Закон передбачав скорочення кількості виборців з числа купецтва і власників промислово-торговельних підприємств та збільшення їх за рахунок дворян і різних установ і товариств.

Дума стала залежнішою від місцевої адміністрації і відстоювала інтереси найбільш заможної частини місцевого населення. До компетенції міського самоврядування було віднесено вирішення місцевих культурно-господарських справ та утримання державних установ.

Четвертий розділ – **«Формування органів міського самоврядування»** складається з трьох підрозділів: реалізація Положення 1870 р. Міські виборці; ведення Положення 1892 р. і взаємовідносини органів міського самоврядування з місцевими адміністраціями та земствами. Автор зазначає, що у містах Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній реалізація Положення 1870 р. тривала до 1880 р. У середньому в містах губерній до виборчих списків потрапляла лише 1/10 частина населення. Склалася зворотна закономірність: чим меншою була чисельність мешканців міста, тим більший відсоток допускався до виборів. Найбільше представництво належало міщанам. Селяни в середньому становили 1/4 частину всіх виборців. Незначний відсоток виборців становили купці. Особи привілейованого стану становили 1/5 частину в середньому.

Переважна частина виборців була неписьменною. Домінували православні виборці. Другою за чисельністю групою були іудеї. Характерним явищем була пасивність виборців при формуванні органів самоврядування. Міська реформа 1892 р. стала наслідком перемоги консервативних сил імперії. Зміни у виборчому законодавстві стосувалися платників середніх і дрібних податків. Закон наділяв виборчим правом лише 1-2% мешканців міста. Серед виборців переважали дворяни та почесні громадяни. Взаєморозуміння між губернаторами і самоврядними інституціями в губерніях було практично відсутнім.

Неоднозначними стали взаємовідносини між органами міського самоврядування та земствами. Найбільше протиріч викликала необхідність сплати податків на користь повітового і губернського земства із нерухомого майна, промислових свідоцтв і «питейних» патентів у містах. У той же час міські самоврядні інституції та земство досить владно співпрацювали в питаннях утримання закладів освіти і медицини, що позитивно позначилося на повсякденному житті міського населення губерній.

У п'ятому розділі – **«Господарсько-фінансова діяльність муніципальних струк-**

тур» розглядаються проблеми про формування міських бюджетів, обов'язкові видатки міст державним інституціям та на розвиток протипожежної охорони і благоустрій міст. Зазначається, що формування міських бюджетів відбувалося за рахунок надходжень з різних джерел. Ступінь наповнення міських скарбниць залежав від стану економічного розвитку міст та ситуації в державі. На рівень надходжень до бюджетів впливали компетентність депутатів і міських дум. Важливим джерелом поповнення міських бюджетів була комунальна власність (здача в оренду земель, сінокосів, пасовищ, садів, парків, озер тощо).

Перебування самоврядних інституцій у постійній фінансовій скруті було пов'язане з обов'язковими видатками, що передбачалися міськими положеннями. Лише витрати на утримання місцевих адміністрацій та поліцію становили до 20% від усіх видатків. Крім того, вони повинні були утримувати Губернські у земських і міських справах присутствія. Серед обов'язкових видатків найбільш обтяжливою залишалася військова повинність (від 10 до 30% усіх витрат). Органи міського самоврядування опікувалися протипожежною охороною. Проводилися протипожежні заходи та широка роз'яснювальна робота, фінансувалися пожежні команди, їхнє технічне оснащення, запроваджувалася система страхування будівель, що приводило до зменшення кількості пожеж.

Особлива увага зверталася на поліпшення благоустрою міст. Важливим напрямком діяльності була робота по упорядкуванню вулиць та їх брукуванню. Збільшення чисельності міського населення, епідемії, розвиток промисловості змушували муніципалітети вирішувати проблеми водопостачання, санітарно-гігієнічної сфери, освітлення і телефонізації. Самоврядні організації не лише впорядковували візницький промисел, але й намагалися створити муніципальну транспортну систему, надійну нічну охорону, проводили роботу по озелененню населених пунктів, охороні міських лісів та очищенню водойм.

Шостий розділ – **«Медична, освітня, культурно-просвітницька робота органів міського самоврядування»** включає такі питання: зусилля муніципальних структур щодо розвитку системи лікувальних закладів; участь самоврядних інституцій у розбудові системи народної освіти і культурно-просвітницька діяльність органів міського самоврядування.

Одним з пріоритетних напрямків діяльності органів міського самоврядування вважалося створення доступної і максимально безкоштовної системи медичного обслуговування населення. У залежності від наявних коштів реконструйовувалися старі й будувалися нові лікувальні установи, покращувалася їхня матеріально-технічна база, здійснювався набір кваліфікованих кадрів. Проводилося профілактичне щеплення, дезінфекція, налагоджувалася система перевезення хворих. Малозабезпеченим громадянам медичні препарати видавалися безкоштовно, відшкодовувалися владою усі фінансові збитки аптек.

Зміни в житті тогочасного суспільства змушували владу реформувати освітню галузь. Організація та зміст навчального процесу, кадровий склад учителів, виховний процес знаходилися під контролем місцевих адміністрацій, училищних рад, церкви та поліції. Вирішувалися господарські проблеми освітянських закладів, розвивалася позашкільна, початкова, середня і професійна освіта. Покращувався кадровий склад навчальних закладів. Питання кадрів, організації, фінансування та компетенції освітніх закладів викликали у самоврядних інстанцій суперечки між владою міст, земствами та училищними радами.

Культурно-просвітницька діяльність у переважній більшості міст не відносилася до першочергових. Питання розвитку бібліотечної та музейної справи, підтримка театрально-концертного руху часто навіть не ставилися у порядок денний громадських управлінь. Ще менше уваги приділялося театрам і музеям. Лише влада губернських центрів могла собі дозволити витрати на утримання громадських театрів. У переважній більшості міст функціонували приватні або пересувні театри.

Щодо висновків. Комплексне вивчення зазначеної проблеми дало можливість з'ясувати стан розробленості теми в історичній літературі, проаналізувати наявні

джерела та зосередитися на загальному обґрунтуванні результатів дослідження поставленої мети. Наголошується, що в другій половині XIX ст. характерною особливістю формування та діяльності органів міського самоврядування в Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях стало поширення ліберально-демократичних ідей у суспільстві та наростання національно-визвольного руху, що наклало свій відбиток на його окремі концепції. Саме в контексті боротьби консервативного і ліберального таборів тогочасного суспільства визначалися основні теорії місцевого самоврядування. Результатом пошукової моделі стало Положення 1870 р. Воно поєднало ліберальні ідеї і принципи самостійності з централізмом державного апарату, зафіксувало розподіл гілок влади, всестановості та майнового цензу. Це положення вивело міста Російської імперії з певного застою і сприяло їхньому подальшому розвитку.

Загострення політичної ситуації в останній чверті XIX ст. призвело до прийняття Положення 1892 р. Нова міська реформа суттєво знизила компетенцію громадських управлінь. Самоврядні інституції перетворилися в різновид виконавчих органів місцевих адміністрацій. Фінансовою частиною громадських управлінь стали місцеві бюджети, які формувалися за рахунок постійних та випадкових джерел. Основу бюджетів становили платежі оподаткування нерухомого майна, державних та громадських установ. Окрім коштів на виконання обов'язкових, загальнодержавних потреб, решта їх спрямовувалася на розвиток комунального господарства та соціально-культурної сфери. Важливе місце в діяльності самоврядних організацій займала розбудова медичної, освітньої та культурно-просвітницької галузей.

У результаті проведеного дослідження автором сформульовані рекомендації щодо діяльності органів місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

У цілому текст монографії виконаний на належному науковому рівні. Водночас є потреба зробити наступні зауваження та пропозиції. *По-перше*, щодо назви монографії, яка перелічує три губернії, у той час, коли друга з них була тоді Слобожанщиною, а першу і третю становили Лівобережні українські землі. Тому доцільно назвати монографію **«Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування»**. *По-друге,* у відповідності з першим зауваженням, на нашу думку, необхідно внести відповідні стилістичні зміни у назву другого розділу монографії. *По-третє,* на стор. 67 монографії мова йде про ратгаузи, запроваджені Павлом I у 1785 р. Разом з тим автор не пояснює їхнього значення і відношення до міського самоуправління. *По-четверте*, не додає наукової цінності монографії і той факт, що у загальних висновках ще наводяться додаткові цифри і факти по окремих галузях діяльності місцевого самоврядування, що доповнюють зміст окремих розділів книги.

Разом з тим висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дослідження. Монографія Ю. Нікітіна є самостійною науковою працею, виконаною на належному теоретичному рівні, відзначається необхідним джерельним забезпеченням, достатнім змістовним і методологічним опрацюванням. Розрахована на науковців, викладачів, студентів історичних та соціогуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Журнал.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 05.10.2015. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 15,0. Обл.-вид. арк. 19,5. Тираж 300 прим. Зам. 0067.

Віддруковано Лозовий В.М.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
тел. (0462) 972-661
www.lozovoy-books.cn.ua